

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
LƏNKƏRAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

E L M İ X Ə B Ə R L Ə R
HUMANİTAR ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

№ 1

Lənkəran – 2018

REDAKSIYA HEYƏTİ

prof. Yədulla Ağazadə – baş redaktor;
prof., AMEA-nın müxbir üzvü Bəxtiyar Əliyev – üzv;
prof., AMEA-nın müxbir üzvü Musa Qasımlı – üzv;
prof. Dəmət Bağırov – üzv;
prof. Cəfər Cəfərov – üzv;
prof. Əfqan Abdullayev – üzv;
prof. Hikmət Əlizadə – üzv;
prof. Anar İskəndərov – üzv;
prof. Sevil Mehdiyeva – üzv;
prof. Nizaməddin Şəmsizadə – üzv;
prof. Rafael Əhmədli – üzv;
prof. Məhərrəm Qasımlı – üzv;
prof. Ədalət Muradov – üzv;
prof. Sifaris Səbzəliyev – üzv;
prof. Telman İmanov – üzv;
prof. Aydın Abıyev – üzv;
prof. Fikrət Rzayev – üzv;
prof. İlham Tahirov – üzv;
prof. Əziz Məmmədov – üzv;
prof. Lyudumilla Qorobets (Rusiya) – üzv;
prof. Ali Kafkasiyalı (Türkiyə) – üzv;
prof. Zinaida Nikitenko (Rusiya) – üzv;
dos. Kamran Kazımov – məsul katib;

Lənkəran Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının reyestrinə daxil edilmişdir və Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydə alınmışdır (3441).

Lənkəran Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərlərinin Humanitar elmlər seriyası Redaksiya Heyətinin qərarına əsasən çap olunur.

Qazi Bürhanəddin və Şah Xətayi

Annotasiya: Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk anadilli şeir divanının əsasını qoyan görkəmli şair, məharətli dövlət xadimi, məşhur sərkərdə Qazi Bürhanəddinlə anadilli poeziyamızda divan yaratmaq ənənəsində orjinal dəsti-xətti olan, Səfəvilər Azərbaycan dövlətinin yaradıcısı, şair-sərkərdə Şah İsmayıl Xətayi yaradıcılığının orta qəmlərindən danışılır.

Açar sözlər: Qazi Bürhanəddin, Şah Xətayi, poeziya, orta q, fərqli, fəlsəfi şeir

Ключевые слова: Гази Бурханаддин, Шах Хатаи, поэзия, общая, разная, философская поэма

Keywords: Gazi Burhanaddin, Shah Khatai, poetry, common, different, philosophical poem

Ədəbiyyat tariximiz xalqımızın tarixi keçmişini ilə qırılmaz əlaqədədir. Ölkədə baş verən hadisələr, eləcə də dövr insanının düşüncələri, dünyaya, həyata baxışı həqiqi sənət əsərlərində öz poetik ifadəsini tapır, zamanın bədii ovqatını əks etdirməklə yanaşı, həm də bədii salnaməsini yaratmaq baxımından çox əhəmiyyətlidir. Doğrudur, bir çox hallarda tarixi-dini əfsanələrə, mifoloji süjetlərə, eləcə də təsəvvüf təliminə, təriqət rəmzlərinə müraciət edilməklə qarşıya qoyulan hədəflərə nail olunmuşdur. Bu kimi cəhətlərə Azərbaycan ədəbiyyatının bir çox klassikinə, xüsusən Qazi Bürhanəddin və Şah İsmayıl Xətayinin yaradıcı irsində tam aydınlığı ilə rast gəlmək mümkündür.

Hər iki hökmdar-şair tanınmış nəslin nümayəndəsidir. Əsl adı Əhməd, künyəsi Əbülabbas, təxəllüsü Qazi Bürhanəddin olan şair mənşəcə tanınmış türk-oğuz boylarından sayılan Salur tayfasındandır. Atası Şəmsəddin Məhəmməd dövrünün məşhur qazilərindən, hakimlərindən biri, anası isə Səlcuqlar dövrünün məşhur simalarından Cəlaləddin Mahmud Mustafanın oğlu Abdullah Çələbinin qızı idi. Q.Bürhanəddin anasını çox erkən itirdiyindən onun təlim-tərbiyəsi ilə atası şəxsən məşğul olmuş, balaca Əhmədin dünyəvi, eləcə də dini elmləri mükəmməl öyrənməsinə yardımçı olmuşdur. Qazi Bürhanəddin təhsilini Misirdə davam etdirərkən islam hüququ, tibb, astronomiya, təfsir, fəlsəfə, məntiq kimi elmləri dövrünün məşhur alimlərindən almış, Dəməşqdə Qütbəddin Razidən mükəmməl təhsil görmüşdür. Bu kimi üstün keyfiyyətlər Qazi Bürhanəddinə dövlətin idarə olunması işlərində, eləcə də bədii yaradıcılığında yardımçı olmuşdur.

Oxşar tale XVI əsrdə yaşayıb-yaradan görkəmli dövlət xadimi, şair və sərkərdə Şah İsmayıl Xətayinin də həyatından keçmişdir. Əsl adı İsmayıl, təxəllüsü Xətayi, rütbəsi Şah olan Şah İsmayıl Xətayi 1487-ci ildə zamanında çox yaxşı tanınan məşhur "Səfəviyyə" dini-fəlsəfi təriqətinin banisi Şeyx Səfiəddinin müqəddəs ocağında – Şeyx Cüneyd oğlu Şeyx Heydərin ailəsində dünyaya göz açmışdır. Dini-ruhani üstünlüyü hakimiyyətlə möhkəmləndirən Səfəvi xanədanı hakimiyyət uğrunda mübarizələrdə keşməkeşli həyat yolu keçmiş, Şeyx Cüneyd, eləcə də oğlu, Ərdəbil hakimi Şeyx Heydər həyatdan vaxtsız getmiş, torpaq və millət yolunda şəhid olmuşlar. 1488-ci ildə Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yəqubla ittifaqda olduğu Şirvanşah Fərrux Yasarın birləşmiş çoxsaylı qoşunu ilə qeyri-bərabər vuruşmada Şeyx Heydər həlak olarkən balaca İsmayılın iki yaşı hələ tamam olmamışdı. Az bir müddət ərzində bir-birini sürətlə əvəz edən zidiyyətli tarixi hadisələr Səfəvi xanədanı, xüsusən balaca İsmayıl üçün yaxşı vədlər vermişdi. Bu səbəbdən İsmayıl və onun doğmaları tam məxfilik şərti ilə təqribən yaxa qurtarmağa çalışmışlar. Lakin həmin dövr İsmayılın təhsil aldığı illərə düşür. Görünür, məxfilik şəraiti gələcək

hökmdar şairin harada, hansı ustaddan mükəmməl təhsil aldığını tam şəkildə aydınlaşdırmağa imkan vermir. Bununla belə Şah İsmayıl Xətayinin ədəbi irsi, tarixi hadisələrə münasibəti onun mükəmməl təhsil aldığını sübut edir. Odur ki, elmi-tarixi araşdırmalar belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, “Şah İsmayıl Xətayi macəralarla dolu bir həyat yaşasa da, sarsılmamış, atasının sədaqətli dostlarının köməyi ilə Gilanda və sonralar Ərdəbildə mükəmməl təlim-təhsil almış, fars və ərəb dillərinə yiyələnmiş, “Qurani-Kərim”in sirlərinə bələd olmuş, qızılbaşlıq təriqətinin qaydalarına, eləcə də hər b texnikasına dərinlən yiyələnmişdir. (1)

Aldığı mükəmməl təhsil, ailə ənənəsindən irəli gələn mübarizə əzmi yeniyetmə İsmayılı on üç yaşında sərkərdə kimi meydanlarda görünməsinə səbəb olmuşdur. Ərdəbildə toplanaraq əvvəlcə Şirvanşah Fərrux Yasarı – atasının qatilini məğlub etmiş, daha sonra nüfuzu, sərkərdəlik məharəti onu 1501-ci ilin payızında Təbriz şəhərində şahlıq taxtına gətirib çıxarmışdır. Şah İsmayıl Xətayi Azərbaycan torpaqlarının genişlənməsi, qorunması, Səfəvilər dövlətinin güclənməsi naminə fədakarlıqla çalışmışdır. Lakin tarixə faktların gözü ilə baxdıqda məlum olur ki, Səfəvilər dövlətinin güclənməsi həm daxili, həm də xarici düşmənləri narahat etmiş, iki türk dövlətinin üz-üzə gəlməsinə planlar çəkilməmişdir. Halbuki, bu iki türk hökmdarı – həm Şah İsmayıl, həm də Sultan Səlim tarixi-dini-mənəvi tellərlə bir-birinə olduqca yaxın idilər. Onların qələmindən çıxan aşağıdakı misralar da bunu təsdiq etməkdədir. (6)

*Qızıl gül bağı-bustanın nə dersən,
Fəda olsun sənə canım, nə dersən?
(Şah İsmayıl)*

*Şirlər pəncəyi-qəhrimdə zəbun olmuş iken,
Məni bir gözləri ahuya şikar etdi fələk.
(Sultan Səlim)*

Bu da doğrudur ki, görünür, mənəvi tellərdən, könül aşinalığından daha qüvvətli çıxmış, nəticədə dövlətə, mənəbə sahiblik hissi bədxahların, məkr və hiylə yaradıcılarının iki məşhur türkü üz-üzə gətirən, planlarına rəvac vermiş, az sonra dahi Füzuli özünün “Bəngü-Badə”sində bu müsibətə bədii-tarixi səpkidə etirazını bildirməsinin həyatı zərurətə çevirmişdir.

Tarixin acı təcrübəsi göstərir ki, türki kənar qüvvələrdən daha çox sapı özündən olan baltalar birləşməyə, güclənməyə qoymamışlar. Bunu həm Qazi Bühranəddinin, həm də Şah İsmayıl Xətayinin həyat və döyüş yolunda görmək mümkündür.

Qazi Bühranəddinlə Şah Xətayini yaxınlaşdıran, doğmalaşdıran ikinci, deyərdim ki, əsas məqamlardan biri də hər iki şairin zəngin yaradıcılığı, həyata, dünyaya bədii-estetik baxışıdır. Bunu daha çox onların mübarizə ovqatı aşılaman, insanın həyatda təyinatı barədə fəlsəfi baxışlarının bədii təqdimatında görürük. Doğrudur, ədəbiyyat tariximizdə elə bir ədəbi şəxsiyyət, yaradıcı insan tapmaq çətindir ki, onun ədəbi irsində gözəlliyin, məhəbbətin tərənnümünə yer ayrılmasın. Qazi Bühranəddin və Şah İsmayıl Xətayi yaradıcılığında da həm yaşanan aşiqanə duyğuların yüksək sənətkarlıqla poetik təqdimatını görür, insan gözəlliyi ilə təbiət gözəlliyi vəhdətdə verilir.

Q.Bühranəddinin məhəbbət lirikası ovqat poeziyasıdır. Bu şeirlərdə iki keyfiyyət daha çox diqqəti cəlb edir. Bir cəhətdən gözəlin, məşuqənin canlı portreti, əsrarəngiz gözəlliyi, digər tərəfdən lirik qəhrəmanın, aşiqin vurğun təbiəti, gözəldən, gözəllikdən vəcdə gəlmiş yüksək əhval-ruhiyyəsi gözlərimiz önündə canlanır:

*Bu nə hüsnü bu nə xəttü bu nə qəddü, nə bəladur,
Cəmalün rövzəmi, ya rəb və ya firdövsi-ələdur.*

Göründüyü kimi aşiq gözəlin füsunkarlığından, qənizsiz gözəlliyindən heyrətə gələrək, onu behiştin əlasına, gülüstana bənzədir. Şeirdə olduqca maraqlı bənzətmələrdən istifadə edilməklə gözəlliyin hərtərəfli vəsfi həyata keçirilir. Sevgilinin

üzü gülə, gözü nərgizə, boyu, qəddi ətirli yasəmən ağacına bənzədilir. Amma bu gözəl nə qədər sevimlidirsə, nə qədər ürəyə yatandırsa, bir o qədər qəddardır. Çünki kirpikləri insanı məhv edən cadudur, ürəyi daşdan, tikandandır:

*Yüzi gül, gözidir nərgis, tənı bergi-səməndən tər,
Vəli kirpükləri cadu, yürəyi səngi-xaradur.*

Klassik ədəbiyyatda gözəlin dodağı dirilik suyuna bənzədilir. Q.Bürhanəddin yaradıcılığında bunun bariz ifadəsini görmək mümkündür. Şairin "Gerçəkmi?" rədifli qəzəlində gözəlin lələ bərabər ləbi-dodağı ölüyə can verən, insana dirilik gətirən reallıq kimi təqdim edilir. Aşiq sevgilinin dirilik rəmzi olan dodağına təmas edən kimi ağzı şəkkərlə dolur. Amma bu sirri kimə danışırsa, ona inanmadıqlarını, yalan deyildiyini bildirir:

*Səbi-ləlünü sənün can dedilər gerçəkmi?
Xəti-nəsxünü ki, reyhan dedilər, gerçəkmi?
Ləbün andum idi, toldu ağızum şəkkərlə,
Kimə dedüm isə yalan dedilər, gerçəkmi?*

Bu yerdə dahi Füzulinin "Usanmazmı?" rədifli qəzəlindən aşağıdakı misralar yada düşür:

*Degildim mən sənə mail, sən etdin əqlimi zail,
Mənə tən eyləyən qafil səni görgəc utanmazmı? (5)*

Q.Bürhanəddinin "Gəlmişəm", "Düşərsə", "Edər", "Qanı?", "Ey dost", "Gərəkdür", "Eyləmi?", "Hərgiz", "Degülmü?" rədifli qəzəllərində və digər şeirlərində lirik qəhrəmanın saf və səmimi eşqi poetik sənətkarlıqla qələmə alınmışdır. Yaşanılmış eşqin həyəcanını ifadə edən şairin bir çox şeirlərində alleterasiyadan eləcə də cinaslardan yararlanmaqla estetik ideal ifadə olunur.

*Yar bizim ilə yenə gör ki, nə al eylədi,
Ta ki, yaşum qan ola, yanağın al eylədi.*

yaxud:

*Gəl, gəl, görələm, gəl görələm, gül görələm biz,
Bir nəğmə gətür ortaya bülbül görələm biz.*

Göz yarının üzünə, yaraşlıq çöhrəsinə baxmırsa, sevgilisinin gözəlliyindən daha da işıqlanmırsa, ona göz demək olmaz. Üz gözəllik, təmizlik, zəriflik nişanesidir, odur ki, həmişə təmizliyi, parlaqlığı ilə aşiqi özünə çəkməlidir. Söz gözəlin vəsfi, tərifi üçün yaranmışdır. Əgər danışılan sözlərdə, ifadələrdə gözəlin vəsfi, tərənnümü yoxdursa, o boş bir küləkdir, onu söz hesab etmək olmaz. Bu fikirlər şairin lirikasında poetik qəlibdə ustalıqla ifadə olunur:

*Ol göz ki, yüzün görməyə, göz demə ona,
Şöl yüz ki, tozun silməyə, yüz demə ona,
Şöl söz ki, içində, sənəma, vəsfün yox,
Sən badi-həva tut anı, söz demə ona*

Qəzəllərində, rübailərində olduğu kimi əsasən qəhrəmanlıq nəğmələri kimi diqqəti cəlb edən tuyuqlarında da gözəlin tərifi qabarıq şəkildə qələmə alınmışdır:

*Saçun tək bu dünyada ənbər varmı?
Gözün tək bağ içində əbhər varmı?
Cənnət içrə hurilər cəm olıcax,
Xublara sənciləyin sərvər varmı?*

Qazi Bürhanəddinin lirik şeirlərində təbiət gözəlliklərinin təsviri də özünəməxsus tərzdə ifadə olunmuşdur. Şair təbiət gözəlliklərini insan gözəlliyi ilə vəhdətdə verir. Bu şeirlər insanı yeni həyata bağlayan, sevgi nəğmələri qoşmağa səsleyen bahariyyələr kimi səciyyəvidir:

*Yer yaşıl, ağac ağ oldu, gül qızıl
Yar əlin al, bağubana qul yaşıl.*

*Gül bulud ağladuğuna gül bigi,
Şəbnəm ol günəş yüzi üçün əzil.*

yaxud:

*Məgər novruz gəlmişdir müsəvvər
Ki, olmuşdur cahan yenə münəvvər*

Qazi Bürhanəddin ədəbi irsindən qismən söz açdığımız cəhətlər, lirik qəhrəmanın duyğu və düşüncələrinin poetik etirafı dövrünün tanınmış şairi, qüdrətli sərkərdəsi olmuş Şah İsmayıl Xətayinin zəngin yaradıcılığında da özünü parlaq şəkildə göstərmişdir.

Məhəbbət mövzusu, lirik qəhrəmanın sevgisi uğrunda mübarizəsi Şah İsmayıl Xətayi yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Şairin lirik qəhrəmanı həyatını sevgisiz, sevgili yarsız təsəvvür etmir. Çünki, onun dilbəri canından əzizdir, həyatına, ömrünə doğulan bir günəşdir:

*Dilbərə, eşqin tənimdə sevgili candır mana,
Pertövi-mehri-rüxin xurşidi-tabandır mana*

Sevgilisinin hicranına dözə bilməyən şair, canının, ruhunun onunla getdiyini, yarsız, canansız ruhsuz bədən olduğunu dilə gətirir:

*Ah kim, sən getdin, ey ay üzlü, can qaldı mana,
Can səninlə getdi, ismi-natəvan qaldı mana*

Yarsız, dildarsız, canansız, cənnət də ona cəhənnəm kimidir. Şair obrazlı şəkildə sevgilisiz cənnəti barsız baxçaya bənzədir.

*Heylərəm ol cənnəti içində dildar olmasa
Qoy anı viranə qalsın, baxçada bar olmasa*

Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında olduğu kimi Xətayi şeirində də gözəlliyin təsvirində Şərq ədəbiyyatında yayılan rəmzlərdən, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən geniş istifadə olunur. Şairin “Növcavan ol pir ikən dövrən ki, canan dövrüdir”, – misrasıyla başlayan qəzəlində dilbərin-gözəlin ləbləri abi-heyvan, – dirilik çeşməsi kimi səciyyələndirilir:

*Ömr üçün qəm çəkmə, ey dil, nuş qıl maül-həyat,
Dilbərin şirin ləbindən abi-heyvan dövrüdür.*

Başqa bir şeirdə mənani daha da genişləndirərək aşiqin yerinin meyxanə olmasının səbəbini ləblərin peymanə, badə olmasından irəli gəldiyini, aşiqin mahir qəvvas kimi həsrət yaşı dənizində həmin ləli-bədəxşanı, dünyanın ən qiymətli incisini – cananını taparaq, ona qovuşmaq əzmində, eşqində olduğunu bəyan edir:

*Ey ki, sərxoşdur dü çeşmin, ləblərin peymanədir,
Ol səbəbdən aşiqin daim yeri meyxanədir.
Necə qəvvas olmayım yaşımda kim, ol dilbərin,
Ləblərin ləli – Bədəxşan, dişləri dürdanədir.*

Xətayinin lirik qəhrəmanı özünü canansız, yarsız təsəvvür etmir. Sevgilisinə olan böyük eşqi onun ruhuna hakim kəsilmişdir. Aşiq o səbəbdən canının əldən getməsinə istəmir ki, onun canı bütünlüklə cananının eşqi ilə bağlıdır. əgər canı belə əldən gedərsə, cananının yaşaması arzulanır. Bu da yarına olan böyük sevgisindən irəli gəlir:

*Can durur cismimdə eşqin, canım əldən getməsün
Can gedərsə, gəm deyil, cananım əldən getməsün.*

Şairin “Nə dersən?”, “Küsmüşəm”, “Mənim”, “Gözlərim”, “İstərəm”, “Bənzər”, “Gedir”, “Məndədir”, “Olmuşdurur”, “Görgəc”, “Yox”, “Gərək”, “Görməzəm”, “Görmüşəm” rədifli və digər qəzəllərində şairin lirik qəhrəmanı kamil bir insan, sevgi və gözəllik vurğunu olan aşiqdir.

Qazi Bürhanəddinlə Şah Xətayini həm şəxsiyyət, həm də yaradıcı bir insan olaraq yaxınlaşdıran ən əsas məqamlardan biri də hər iki şair – sərkərdənin həyata, dünyaya baxışı, kamil insanın təyinatı məsələləridir.

İstər Qazi Bürhanəddinin şeirlərində, xüsusən sənətkarın yaradıcısı olduğu tuyuq şeir şəkillərində, istərsə də Şah Xətayinin xalq şeiri üslubunda qələmə aldığı qoşma və gəraylılarda sınaqlardan, çətinliklərdən keçən, əqidəsini heç vaxt dəyişməyən, mübarizələrdə bərkiyən, haqq, ədalət uğrunda çarpışan insanların poetik obrazı yaradılmışdır.

Q.Bürhanəddinə görə hər kişi, igid adam mübarizədən çəkinməməli, haqq, ədalət uğrunda meydana atılmalıdır. Şair fikrini onunla əsaslandırır ki, həqiqi aşiqin könlü həmişə eşq atəşi ilə yandığı, qərib vətən həsrətilə gözü yaşlı qaldığı, sufilerin arzusu, istəyi, zikir, namaz olduğu kimi “ər kişinin arzusu” da “meydan bolur”:

*Həmişə aşiq könlü biryən bolur,
Hər nəfəs qərib gözü giryən bolur
Sufilərin diləgi mehrab, namaz,
Ər kişinin arzusu meydan bolur.*

Sərkərdə şairin şeirlərində zəngin həyat təcrübəsindən keçən bir müdrikin, mürşidi – kamilin düşüncələri yer almışdır. Şairə görə yar o zaman həqiqi aşiq, həmdəm olur ki, o, öz yarına hər cəhətdən həmdərd, sirdaş olsun. Yarından üz çevirən yarın səmimiyyətinə etibar yoxdur. Xalq arasında belə bir deyim vardır ki, “yaxşı dostu yaman gündə sınaqlar”. Rahatlıqda, əmin-amanlıqda hamı sənə can deyir, vəziyyət dəyişəndə, başın üstə qara buludlar dolaşanda aradan çıxanların portretini şair çox gözəl şəkildə ümumiləşdirə bilmişdir:

*Yar oldur ki, yar ilə həmdərd ola,
Yarından yüz qaytaran yar sərd ola
Yemək-içmək, yaxşılıx günün görən,
Ər günündə gər dönə namərd ola*

Şah İsmayıl Xətayinin yaradıcılığında, xüsusən xalq şeiri üslubunda qələmə aldığı şeirlərdə könlü Allah eşqilə, din – iman sevgisi, irfanla dolu olan kamil insanın xarakterik cizgiləri yüksək poetik biçimlərdə təqdim olunmuşdur.

Şairin “Olmayınca” rədifli qoşmasında dünyanın bərkindən-boşundan çıxan müdrik bir insanın, filosof şairin poetik qənaətləri ilə tanış oluruq:

*Könül, nə gəzirsən seyran yerində,
Aləmdə hər şeyin var olmayınca.
Olura-olmaza dost deyib gəzmə,
Bir əhdinə bütün yar olmayınca*

Şairin qoşmalarında mərdlik, namərdlik, cahillik haqqında düşüncələr geniş yer almışdır. Xətayi dostluqda, yoldaşlıqda kamilliyi, sadəliyi, düzlüyü təbliğ edir: Namərdlə əkilən gülüstan xeyir gətirməz. Şairə görə həyat bunu dəfələrlə sübut etmişdir:

*Namərd bağçasında qönçə gül olmaz,
Kamil ilə yoldaş olan yorulmaz,
İki məxluq vardır, haqqa qul olmaz,
Məğrurluq, kibirlik etməli degil.*

Şair insanlığın, kamilliyin yolunun mübarizələrdən keçdiyini dilə gətirir, onu eşq xərmənində sovrulandan, dünya ələyində ələnəndən, yoğrulandan, qovrulandan soruşmağı tövsiyə edir:

*Eşq xərmənində sovruldum,
Həm ələndim, həm yoğruldu, m,
Qazana girdim, qovruldu, m
Meydana yenməyə gəldim*

Xətayinin poeziyası formaca rəngarəng olduğu kimi, məzmunca da müxtəlifdir. Şairin şeirlərində həm sufiliyə, xüsusən Səfəviyyə təriqətinə aid fikir və ideyalar, həm də gerçək hadisələrin poetik təqdimatı öz əksini tapmışdır. Şair ucalıqda, kamillikdə dayanmağın mərtəbəsini, yollarını kamil bir mürşid, nüfuzlu şeyx olaraq göstərmişdir:

*Sufi isən alıb satma,
Halalına haram qatma
Yolun əyrisinə getmə
Doğru yola nəzər eylə*

Qazi Bürhanəddin, eləcə də Şah Xətayinin söykəndiyi iki möhtəşəm qaynaq – həm xalq ədəbiyyatı, həm də “Qurani – Kərim”dən gələn işıqlı, həkimanə fikirlər hər iki şairin yaradıcılığına qol-qanad vermişdir. Daha bir poetik həqiqət həm Q.Bürhanəddinin, həm də Ş.Xətayinin zəngin farsdilli, ərəbdilli poeziya ənənələrinə hərtərəfli bələdliyindən, onlardan yaradıcı şəkildə bəhrələndiyindən ibarətdir.

Nəticə olaraq belə demək mümkündür ki, Q.Bürhanəddinlə Ş.İ.Xətayini birləşdirən cəhətlər əsasən aşağıdakılardır.

- hər ikisi hakimiyyətdə olmaqla yanaşı, bədii yaradıcılıqla məşğul olmuşdur.
- hər iki şair eşqin, məhəbbətin insan həyatında roluna xüsusi önəm vermiş, həm dünyəvi, həm də ilahi məhəbbəti tərənnüm etmişlər.
- hər iki şair kamil, mərd insanları tərənnüm etmiş, insanlığın mərtəbəsini, ucalığını mərdlikdə, haqq, ədalət uğrunda mübarizələrdə axtarmışlar.
- hər iki şair Azərbaycan dilində yazıb-yaratmağa daha çox üstünlük vermiş, klassik ədəbiyyata yeni janrlar (tuyuq – Q.Bürhanəddin) və divan ədəbiyyatına ilk dəfə olaraq xalq ədəbiyyatı nümunələri daxil etməklə (Ş.İ.Xətayi) novator şairlər olaraq fəaliyyət göstərmişlər.

Hər iki şair-sərkərdə, döyüş meydanından şəhidlik zirvəsinə ucalmışlar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi, 6 cildə, III c. Bakı, 2007
2. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr, 3 cildə, II c. Bakı, 2005
3. Ağazadə Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (dərs vəsaiti) Bakı, 2018
4. Bürhanəddin Q. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1988
5. Füzuli M. Əsərləri, 6 cildə I c. Bakı, 2005
6. Qarayev Y. Tarix: yaxından və uzaqdan, Bakı,1996
7. Xətayi Ş.İ. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2005
8. Səfərli Ə. Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 1998

Резюме

Агазаде Ядулла

Лянкяранский государственный университет

Гази Бурханаддин и Шах Исмаил Хатаи

Гази Бурханаддин и Шах Исмаил Хатаи известны как лидеры поэзии и привлекают внимание своими нововведениями в азербайджанской литературе. Гази Бурханаддин – создатель туюга (азербайджанский литературный жанр), в то же время он является автором первого стихотворного дивана на родном языке. Он продолжил традиции Шаха Исмаила, Гази Бурханаддина, И.Насими и добавил свои работы к диванской поэзии нашу литературу. Статья основана на конкретных примерах этих вопросов.

Summary
Aghazadeh Yadulla
Lankaran State University

Gazi Burhanaddin and Shah Ismail Khatai

Gazi Burhanaddin and Shah Ismail Khatai are known as poetry-leaders and attract the attention with their innovations in Azerbaijani literature. Gazi Burhanaddin is the creator of the tuyugh (Azerbaijani literary genre), at the same time he is the author of the first poetry divan (selected poems of a poet) in the mother tongue. He continued the traditions of Shah Ismail, Gazi Burhanaddin, I.Nasimi, and added his works to the divan poetry and developed our literature. The article deals with the specific and concrete examples of those issues.

Abduləzizov Mehman,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent
bakineft@mail.ru
Lənkəran Dövlət Universiteti

Ümumtəhsil məktəblərində tədrisin etik aspektləri

Annotasiya: Bu məqalədə ibtidai məktəblərdə tədrisin etik aspektlərinə toxunulmuşdur. Qeyd edilmişdir ki, əxlaq təhsildə oriyentir rolunu oynayır. O, təhsili istiqamətləndirir, tənzimləyir, bəzən məhdudiyyət qoyur və təhsilin məzmununu müəyyən edir. Göstərilmişdir ki, əxlaq və tərbiyəni uzlaşdırən bir çox üsullar mövcuddur. Onlar müəyən dərəcədə bir – biri ilə üst – üstə düşür.

Tədrisin etik sferasına baxılır: müəllimlər də bütün insanlar kimi müəyyən öhdəlikləri əldə rəhbər tutmalıdırlar. Məsələn, doğru danışmalı, sülhə xidmət etməli və başqalarına qarşı diqqətli olmağı təkcə həyat tərzlərində deyil, peşəkar fəaliyyətlərində də həyata keçirməlidirlər. Əlavə olaraq qeyd edilir ki, müəllimlər spesifik peşə nümayəndələridirlər. Onların “xidməti” xüsusi əxlaqi tələblərlə əlaqədardır. Pedaqoji fəaliyyətin məhsuldar olması üçün müəllim əxlaqi prinsipləri və onların etik əsaslarını bilməlidir.

Açar sözlər: peşə etikasası, əxlaq kodeksi, pedaqoji etika, mənəvi tərbiyə, əxlaqi münasibət.

Ключевые слова: профессиональная этика, моральный кодекс, педагогическая этика, нравственное воспитание, нравственные отношения .

Key words: professional ethics, moral code, teaching ethics, moral education, moral attitude

Mənəviyyat təhsildə oriyentir rolunu oynayır. Belə ki, təhsili istiqamətləndirir, onun məzmununu müəyyənləşdirir. Təhsilin birinci vəzifəsi məktəblilərə həyatın mənəvi aspektlərini tənqidi baxımdan qiymətləndirməyi öyrətməkdir. Bundan belə nəticə əldə etmək olar ki, əxlaq qaydalarının əsaslarını bilmək müəllim üçün hər şeydən vacibdir. Sözsüz ki, həyatın mənəvi aspektinin nə olduğunu demək çətindir və müəllim şagirdləri onunla necə tanış etməlidir, sual doğurur. Mənəvi tərbiyənin təhsillə uzlaşdırılmasının müxtəlif üsulları vardır.

Peşə etikasının tədrisinin etik sırasını daha diqqətlə nəzərdən keçirək. Müəllim, bütün insanlar kimi müəyyən öhdəlikləri əldə rəhbər tutmalıdır. Məsələn, doğru danışmalı, sülhə xidmət etməli, digərlərinə həyan olmalıdır. Bu keyfiyyətlər təkcə şəxsi həyatda deyil, müəllimin peşəkar fəaliyyətində də özünü göstərməlidir. Amma müəllimlər

eyni zamanda spesifik peşə sahibləridir. Onların işi xüsusi mənəvi tələbatlarla bağlıdır. Bunlardan bəziləri bütün peşələr üçün xarakterikdir: öz sahəsində bütün yeniliklərdən xəbərdar olmaq, professional münasibətlərin məxfiliyini gözləmək, irqi və cinsi ayrışdırıcıya yol verməmək. Bəziləri isə yalnız müəllim peşəsinə aiddir – imtahanda ədalətli qiymət yazmaq, valideynlərlə əlaqə saxlamaq, şagirdləri başa düşmək və s. [1, s. 24 - 32]

Müəllim şagirdlərlə peşə münasibətlərini öz şəxsi mənafeyi üçün istifadə etməməli, öz peşə ixtisası barədə yalnız məlumat verməməli, öz həmkarları barədə məqsədyönlü olaraq yalan və xoşagəlməz sözlər söyləməməlidir.

Pedaqoji fəaliyyət xüsusi mənəvi struktura malikdir ki, bu da pedaqoji etikanı peşə etikasından ayırmağa imkan verir. Təlim müəllimin və şagirdin əqli fəaliyyətinə hörmət şəraitində həyata keçirilməlidir. Pedaqoji etikanın aspektlərini aşağıdakı üç prinsipə müəyyənləşdirmək olar:

1. Tədris prosesi zamanı müəllim şagirdin müstəqil fəaliyyətinə, əsassız olaraq, maneçilik törətməməlidir.
2. Müəllim, əsassız olaraq, şagirdin alternativ mülahizələrə olan “yolu”nu bağlamamalıdır.
3. Müəllim tədris prosesi zamanı şagirdin inkişafına müsbət təsir edəcək məlumatları bilərəkdən gizlətməməli və dəyişdirməməlidir.

Təhsil də tədqiqat kimi aşkarlıq, ədalətlik, inam və həqiqi avtoritetlərə hörmət şəraitində həyata keçirilməlidir. Bu prinsiplər pozularsa, görülən işin müəllimlərin, təhsil sisteminin mənafeyi xatirinə deyil, həqiqət xatirinə edilməsinə olan inam itir. Sözsüz ki, konkret müəllimin riayət etdiyi pedaqoji etika şagirdlərə həqiqətə, avtoritetə, xeyirə və şərə münasibəti ötürür. Müəllim şagirdlərə intellektual düzgünlüyü, dəqiq düşünmə tərzini, ağıllı mülahizələri təlqin edə bilər. [2, s. 26 - 30]

İnsanın ağıllı olması, həyatı öyrənərək yaşaması onun başlıca üstünlüyüdür. Məktəblər etik baxımından düzgün təhsil verərək mənəvi tərbiyəni həyata keçirirlər. Adətən ehtimal edirlər ki, məktəblilərin mənəvi inkişafında və tərbiyə olunmasında müəllimlərin üzərinə xüsusi məsuliyyət düşür və bu inkişaf şagirdlərin həddi – buluğa çatmasına qədər baş verməlidir. Belə “tərbiyə” təhsillə əlaqəlidirsə ona tərbiyəverici təhsil deyilir.

Qəbul olunmuş prinsiplərə görə mənəvi tərbiyə hər şeydən öncə əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasına yönəlir. Onun məqsədi məktəbliləri namuslu, çalışqan, ədalətli, qayğıkeş, məsuliyyətli və nəzakətli etmək – yəni onlarda mənəvi keyfiyyətlər yaratmaqdır. Belə hesab edilir ki, mənəvi keyfiyyətlərin formalaşması ilə uşağın kiçik yaşlarında, yəni onun mənəviyyat haqqında mülahizələr irəli sürməsinə qədər məşğul olmaq lazımdır.

Məktəblilər mükafatlandırılma və tənbeh edilmə sistemi hesabına mənəvi cəhətdən zənginləşir, məktəbin mənəvi mühitini nümunə kimi qəbul edirlər. Onlar ona görə səmimi olurlar ki, onlarla səmimi davranırlar, qayğıkeş olurlar, çünki onlara qayğıkeş yanaşırlar. Belə mənəvi tərbiyə bütün müəllimlərin vəzifə borcuna aid edilir (Hər bir müəllim mükafatlandırır və tənbeh edir).

Onların hər biri potensial olaraq davranış nümunəsi rolunu oynayır, öz siniflərində əxlaqi mühit yaradırlar. Belə əxlaqi tərbiyə daima baş verir. Bununla əlaqədar olaraq aşağıdakı suallar meydana çıxır: müəllimlər bilərəkdən öz fəaliyyətlərinin bu aspektini qabartmalıdırlarmı? Belə tərbiyə qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün yetərliymi? Bir çox konservatorlar hesab edirlər ki, əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılması da məqsədyönlü mənəvi tərbiyə yolu ilə həyata keçirilməlidir. Pedaqoji mühit liberallarının fikrincə isə tərbiyənin doktrinaçılığa çevrilməməsi üçün tərbiyə olunanlar tənqidi yönümdən düşünməyi bacarmalıdırlar. Tərbiyəli olmaq, o demək deyildir ki, sənin hərəkətlərin tərbiyəli adam hərəkətləri kimi görünsün. Bura həm də davranışın

alternativliyi anlayışı, həm də şəxsiyyətin müstəqilliyinin qəbul edilməsi anlayışı daxildir. Son bir neçə onillikdə iki model üstünlük təşkil edir: Kolberq modeli və “dəyərlər tərbiyəsi” tərəfdarlarının hazırladığı model. Yaş psixologiyası üzrə mütəxəssis Kolberq görə uşaqlar əxlaqi inkişaf zamanı bir neçə invariant mərhələdən keçirlər. Müəllimin vəzifəsinə uşağın hansı inkişaf səviyyəsində olmasını müəyyənləşdirmək və əxlaqi qavranış metodlarını tətbiq etməklə onun daha yüksək mərhələyə keçməsinə köməklik etmək də daxildir. [3, s. 165 - 167]

“Dəyərlər tərbiyəsi” nəzəriyyəsinin tərəfdarlarının isə uzaqqörən planları yoxdur. Uşaqlara heç bir psixoloji təzyiq etməmək üçün onlar öz qarşılarına sadə məqsəd qoyurlar: uşaqların əldə etdikləri əxlaqi dəyərləri onlara bir daha izah etmək, yenisini təklif etməmək. Onlar təklif edirlər ki, müəllim neytral qalmalıdır. Lakin Kolberq kimi onlar da hesab edirlər ki, əxlaqi tərbiyə məqsədyönlü şəkildə, etik dilemmaların və ya çalışmaların nəzərdən keçirilməsi yolu ilə aparılmalıdır. Bu da şagirdləri mənəvi dəyərlər haqqında düşünməyə vadar edir. [4, s. 273 - 274]

Daha radikal tənqidçilər bildirirlər ki, belə əxlaqi (mənəvi) tərbiyə səthi olmaya bilməz. Buna görə də şagirdlərə ciddi təsir göstərmir. Belə bir fikir də vardır ki, məktəb yalnız faktları öyrətməlidir, tərbiyə isə ailənin işidir. Eyni zamanda bir çox liberal fikrli valideynlər müəllimlərin verdiyi əxlaq tərbiyəsinə inamsızlıqla yanaşaraq, onları konservativ hesab edirlər. Bəziləri isə hesab edirlər ki, uşaqların onlara lazım olan dəyərləri seçmək hüququ olmalıdır. Hər iki halda əxlaq tərbiyəsi məsələlərinə valideynlər çox ehtiyatla yanaşırlar. Bir çox hallarda müəllim və idarəçilər əxlaq tərbiyəsi məsələsinin incəliklərində fikir ayrılığı problemlərinin yaranacağından ehtiyat edərək belə suallardan qaçmağa çalışırlar. Bütün bunlar əxlaq tərbiyəsinə olan vəziyyəti bir qədər də mürəkkəbləşdirir.

Məqsədyönlü əxlaq tərbiyəsi zamanı şagirdlərin qarşısında etik xarakterli problemlər qoyulur, onların mənəvi inkişafına köməklik göstərən tapşırıqlardan, hekayələrdən və sinifdən xaric tədbirlərdən istifadə olunur. Məktəb tədris proqramlarında və dərslərlərində əxlaq tərbiyəsi məzmunlu məlumatlar verilir ki, bu da müəllimlərin üzərinə çox böyük məsuliyyət qoyur. [5, s. 192 - 199]

Əksər hallarda şagirdlərin özləri haqqında təsəvvürü və əxlaqi fikirləri, ilk baxışda görünməsə belə, dərslərlər və uyğun fənlərin proqramları əsasında formalaşır. Şagirdlər iqtisadiyyat və cəmiyyət haqqında nə öyrənirlərsə orada gizli formada da olsa əxlaqi məzmunlu materialları vardır. Digər tərəfdən, müəllimlər tədris etdikləri fənlərin əxlaqi məzmununu dərinlən qavramasalar, pedaqoji etikaya səthi olaraq riayət edəcəklər. Əgər onlar fənnin məzmununda gizli formada əxlaqi sualların mövcudluğunu anlamasalar, onu tələb olunan tənqidi baxımdan analiz edə bilməzlər. Nəticədə qeyri – kompetentlik nəticəsində hökmranlıq yaranır. Mütəxəssisin istənilən fəaliyyət sahəsində peşəkar kompetentliyi, bir çox hallarda, onun yaradıcı potensialının inkişaf etdirilməsi və özünütəkamülün məhsuldar artırılması ilə müəyyənləşdirilir. Peşəkarlığın obyektiv və subyektiv kriteriyaları bir – birinə nə qədər yaxın olarsa bu proses bir o qədər uğurlu olar. Kriteriyalar ümumi, xüsusi və təsadüfi ola bilər. Birincilər peşəkar fəaliyyətin xüsusiyyətindən asılı olmayaraq, peşəkarlığın fundamental təzahürləri ilə əlaqədardır. Xüsusi kriteriyalar peşənin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bunlara müəllimin özünü, təhsilalanları, həmkarlarını tanıma üsulları daxildir. [6, s. 402 - 408]

Müəllimin təhsilalanlara təsiri, onların birlikdə əməyinin və ünsiyyətinin təşkili elə bir tərbiyəvi güc əmələ gətirir ki, onu ayrı – ayrı biliklərlə, nizamnamə və proqramlarla, tədris müəssisələrini təşkil etməklə əvəz etmək olmaz. Tərbiyədə hər şey tərbiyəçinin şəxsiyyətinə əsaslanmalıdır. Bəzən elə hallarla rastlaşırıq ki, təhsilə olan mənfi münasibət, hətta nifrət müəllimin qeyri – peşəkar pedaqoji ünsiyyətindən, onun uşaqlarla kontakt yarada bilməməsindən irəli gəlir. Müəllim şəxsiyyəti dərstdə əlverişli psixoloji mühitin, eyni zamanda təhsildə və davranışda zəruri motivasiyanın yaranmasında

mühüm rol oynayır. Müəllim şagirdin daxili aləmini hiss edəndə (onun fikirlərini, hisslərini, vəziyyətini), o görür ki, uşaq onun fikirlərini, hisslərini və təsirini necə qəbul edir və onlara necə reaksiya verir. Müəllim buna şagirdi düzgün qəbul etməyi, onu müşahidə etməyi və başa düşməyi təmin edən perseptiv qabiliyyətləri hesabına nail ola bilir. [7, s. 78 - 84] Yalnız perseptiv qabiliyyətə malik olan pedaqoq fərdi təlim – tərbiyə prosesini idarə etməyə, öz şagirdinin maraqlarını nəzərə almağa, onun tələbatını təmin etməyə, onunla düzgün qarşılıqlı münasibət qurmağa, onların inkişafını layihələndirməyə, bu prosesi nəzarətdə saxlamağa və korreksiya etməyə qadirdir.

Pedaqoji ünsiyyətin peşəkarlığının zəruri şərtlərindən biri də gündəlik fəaliyyətdə müəllim tərəfindən peşə etikasının gözlənilməsidir. Bu isə peşəkar kollektivlərin və hər bir müəllimin cəmiyyətə olan münasibəti problemini, müəllimin peşə borcunu yüksək səviyyədə yerinə yetirməyini təmin edən mənəvi keyfiyyətlərini, müəllim və təhsilalanların qarşılıqlı əxlaqi münasibətlərinin xüsusiyyətlərini, peşəkar tərbiyənin məqsəd və metodlarını ehtiva edir.

Beləliklə, demək olar ki, müəllimin peşə kompetensiyası – mürəkkəb, çoxölçülü psixoloji – pedaqoji təhsildir ki, bunun da hər bir elementi müəyyən məntiqi ardıcılıqla psixoloji və təcrübi fəaliyyətin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur. Bunların toplusu isə onun normativ – konseptual modelini təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə.Ə. "Məktəblərdə vətəndaş borcunun tərbiyə edilməsi" Bakı, 1975, 72 s.
2. Mehrabov A.O. "Təlim prosesində konstruktiv öyrənmə modeli, idraki və sosial münasibətlərin formalaşma xüsusiyyətləri" Azərbaycan məktəbi, 2005, № 3, səh. 24 – 34.
3. Подласый И.П. «Педагогика начальной школы» Учебное пособие – М: Гуманит. изд. ВЛАДОС, 2007- 400 с.
4. Слостенин В.А, и др. Педагогика. М.: Изд. Центр «Академия», 2006. – 576 с.
5. Овчарова Р.В. «Практическая психология в начальной школе», М.: ТЦ «Сфера», 2006 – 240 с.
6. Ушинский К.Д. «Человек как предмет воспитания» Собр. соч. В 8т Т8 М.: 2003 – 575 с.
7. Что должны знать учителя. Сборник статей под редакцией Д.Дилла (Пер. с англ.) Н.Н.Михайлова – М.: Прогресс – Традиция, 2008 – 336 с.

Резюме

Абдулазизов Мехман

Лянкяранский государственный университет

Этический аспект преподавания в общем образовании

В этой статье затронуты этические аспекты преподавания в общем образовании. Указано, что нравственность служит ориентиром для обучения. Оно его направляет, упорядочивает, иногда накладывает ограничения и определяет содержание обучения. Подчеркивается что, существует ряд способов, посредством которых нравственность соотносится с преподаванием. Они в какой – то степени накладываются друг на друга.

Рассматриваются этическая сфера преподавания: учителя, как и все люди, должны руководствоваться определенными обязательствами – например, говорить правду, способствовать миру и уметь сочувствовать другим, не только в

частной жизни, но и в профессиональной. Но учителя к тому же – представители специфической профессии. Их «служба» связана с особыми нравственными требованиями. Чтобы педагогическая деятельность была плодотворной, учителю необходимо знать нравственные принципы и их этическое обоснование.

Summary
Abdulazizov Mehman
Lankaran State University

Ethical aspects of teaching in secondary schools

The ethical aspects of teaching in secondary schools are discussed in this article. It is indicated that morality serves as a guide for learning. It directs it, organizes it, sometimes imposes restrictions and determines the content of the training. It is emphasized that there are a number of ways in which morality relates to teaching. They to some extent overlap.

The ethical sphere of teaching is considered: teachers, like all people, should be guided by certain obligations - for example, telling the truth, promoting peace and being able to sympathize with others, not only in private life, but also in the professional. But teachers are also representatives of a specific profession. Their "service" is associated with special moral requirements. For a pedagogical activity to be productive, the teacher should know the ethical principles and ethical justification.

Adışirinov Kamil,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, elmi işçi, baş müəllim
Kamil.adisirinov@mail.ru
AMEA-nın Şəki Regional Elmi Mərkəzi
ADPU-nun Şəki filiali

XX əsrin 50-90-cı illərində Şəki ədəbi mühitində Sabir satira ənənələri **(“Səbuhi” ədəbi məclisinin üzvlərinin yaradıcılığı əsasında)**

Annotasiya: Məqalədə keçən əsrin 50-90-cı illərində Şəki ədəbi mühitində Sabir satira ənənələrindən faktoloji misallar, ədəbi nümunələr əsasında danışılır, təhlillər aparılır və elmi qənaətlər çıxarılır.

Açar sözlər: satira, satirik seir, ədəbiyyat, satirik tip, tənqid, ədəbi mühit

Ключевая слова: сатира, сатирическая поэзия, литература, сатирический тип, критика, литературная среда

Key words: satire, satiric poetry, literature, satiric ture, criticism, literary conference

XX əsrin ikinci yarısından ədəbiyyatımızda baş verən yeniləşmə prosesi bədii yaradıcılıq sahəsində də özünü göstərirdi. Umumazərbaycan məkanında gedən proseslər bölgələrdə də bədii proseslərin axarını müəyyənləşdirirdi. Sosializm cəmiyyətinin qanunlarına sığmayan idarəçilik sisteminin doğurduğu fəsadlar istedadlı qələm sahiblərini satirik qələmə əl atmağa vadar edirdi. Uzun illər satirik güzgü rolunu oynayan “Kirpi” jurnalı məhz bu ehtiyacdən yaranmışdı. Dahi Sabirin satira yolunu davam etdirənlər bölgə ədəbi mühitlərində də mövcud idi. “Şəki fəhləsi” qəzetinin redaksiyasının nəzdində 40 – cı illərdən fəaliyyət göstərən “Səbuhi” ədəbi məclisinin üzvləri heç bir təqib və hədədən çəkinməyərək satirik qələmlə yaradıcılıqlarında Sabir satira ənənələrini davam etdirirdilər. Yaqub Mahirin, Surağat Qurbaninin, Nurpaşa Hümətovun, Ələşrəf Şayanın, Ənvər Mirzəoğlunun, Əhməd Zəyzidlinin, Şakir Xəyalın,

Valeh Qiyasinin yaradıcılığında satirik poeziya realist əksətdirməyə söykənirdi. Bu dövrdə cəmiyyətdəki ictimai eyiblərə qarşı satirik mübarizə tək cə poeziyada deyil, nəsrə də özünü göstərirdi.

XX əsrin 50-90-cı illərində yaradıcılığında mövzu rəngarəngliyinə görə müasirlərindən fərqlənən, satiralarında böyük M.Ə.Sabirin ənənələrini davam etdirən **Yaqub Mahir** dövrün ən qüdrətli lirik və satirik ustası idi.

Məlumdur ki, satirik poeziyanın mahiyyətini həyat hadisələrinin ictimai dərkə təşkil edir. Yaqub Mahir satiralarında yaşadığı dövrün həqiqətlərini olduğu kimi, bütün qüsur və eyibləri ilə qələmə alaraq-disident şair səviyyəsinə yüksəlmişdir. Onun qələminin gücü doğruluğunda və həqiqət hissənin dərinliyindədir.

Yaqub Mahirin tiplər qalereyasına daxil olan xalq malına xor baxıb, əliqəbarlı zəhmətkeşin əməyini mənimsəyən müftəxor kolxoz sədrləri, ferma müdirləri, rüşvətxor idarə rəhbərləri, əməyə xor baxan gənclər, dindən xalqı soymaq vasitəsi kimi istifadə edən mollalar, öz övladlarının yaramaz hərəkətlərinə bəraət qazandıran valideynlər, cindarlar, çoxarvadlılıq ideyabazları və s. tiplər Sabiranə şəkildə ifşa olunmuşlar. Görkəmli satirikin "Görmüşəm"[6], "Fermada"[6], "Daim xəcalətdəsən"[6], "Get göz hələ sən"[6], "Saqqalı yoluq kişi"[6], "Tükəzban bacı"[6], "Get evdən gəl"[6], "Qeyrətə gəl"[6], "Mollalar"[6], "İşləməyəm mən yenə"[6], "Çoxarvadlılar"[6], "A, yoldaş sədr"[6] və s. satiralarında bu tiplər amansızcasına şairin qamçısına tuş gəlmişlər.

"Görmüşəm"[6]adlı satirada müftəxor, həqarətli, əliqəbarlı kolxozçuya aşağı nəzərlə baxan, yekəpər kolxoz sədrinin kef məclisinə təsadüf edən şair onun miskin obrazını oxucunun nəzərinə aşağıdakı kimi çatdırır:

Sizin kef əhli sədri mən,
Məclis quranda görmüşəm.
Dost-tanışın sağlığına
Bakal vuranda görmüşəm.
Deyim sizə hər üzünü,
Məclis çəkdi gün üzünü,
Səpib kababın duzunu,
Sədr bir əmlik quzunu,
Udub duranda görmüşəm[6,104].

Bu cür antipodlara dərin nifrət bəsləyən şair onları cəzasız buraxmır- el malına xor baxanların, xalqa yalan satanların müttəhimlər kürsüsündə əyləşəcəyi qənaətinə gələrək yazır:

Xalqa yalan satanları,
Əyri addım atanları,
Müftə yeyib yatanları,
Müttəhimlər kürsüsündə ,
Pərt oturanda görmüşəm.[6,104]

Yaxud keçmiş sosializm cəmiyyətinin "qanunlu", "ədalətli" idarə rəhbərinin rüşvətxorluğu, süründürməçiliyi "Get göz hələ, sən"[6] satirasında tənqid edilir.

İş istədim sabiq rəisdən dedi,
İş taparam get göz hələ sən, dedi,

Qəzetdə elan var idi iş üçün,
Ərizəmi yazdım ora verdim o gün.
Məcəzımı korlayaraq büsbütün,
Rəis mənə nə tez gəlmisən dedi,
Bir neçə gün get göz hələ sən , dedi.

Bir neçə gün: düz bu gün üç həftədir,
Rəis də kurorta gedib kefdədir,
Mən bilirəm əziyyətim müftədir,
Katibə qız fikrində səhvsən, dedi.
Bir neçə gün get göz hələ sən, dedi[6,104].

Şairin satiraları ictimai satiranın ən yaxşı nümunələri kimi diqqəti cəlb edir. Cəmiyyətin ictimai qüsurlarına biganə qala bilməyən istedadlı qələm sahibləri sırasında **Ələşrəf Şayanın** yaradıcılığı da xüsusi yer tutur. Şairin “Nə çətin oldu?”[2], “Ərizə”[2], “Neyləyə billəm?”[2], “Məsləhət”[2], “Fərasətli rəis”[2], “Niyə deyir?”[2] şeirlərində yüksək satirik ruh hakimdir.

“Nə çətin oldu?”(1971) satirasında şair vicdanlı əməkdən qaçan bir məmur surəti yaradaraq onu satirik monoloji dillə tənqid edir:

Mən ki, nərmə-nazik adamlardanam,
Əkinlə-biçinlə olmamış aram,
Zərrəcə yuxuma qatmaram haram,
İslanmaq, qovulmaq qismətim oldu[2, 108].

“Ərizə” satirasında dövlət idarələrindəki süründürməçilik realist şəkildə qələmə alınmışdır. Satirada göstərilir ki, mənzil almaq üçün ərizə verən bir gənc qız, artıq nənədir, ancaq hələ də mənzil ala bilməmişdir:

Bir az fikrə daldı rəis,
Ərizəmi aldı rəis,
Siyirtməyə saldı rəis:
- Mənzil olar, ay gözəl qız,
- Növbəyə bizdə yalnız.
Çox çalışdım, çox zəng etdim,
Qulağımı lap dəng etdim,
İdarəyə bir də getdim:
- Rəis, matam mən bu hala!
- Növbənə var hələ, xala.

Hey gözlədim, zaman keçdi,
Ümid söndü , güman keçdi.
Dedim, rəis, dövrən keçdi,
-Nə vaxt olar mənzil mənə?
-Arxayın ol, əziz nənə[2, 105-106].

Şair baş alıb gedən qaydasız alver dünyasını, möhtəkirliyi, alıcıların aldadılmasını, nəzarət sisteminin yoxluğunu “Neyləyə billəm?”[2] adlı satirasında realist boyalarla vermişdir. O, möhtəkirin mənfur simasını oxucusuna onun öz dili ilə aşağıdakı kimi çatdırır:

Gündə bir yüzlüyə ehtiyacım var,
Daşbaşım olmasa, neyləyə billəm?.
Manatlıq alverdən mən biçarəyə,
Abbası qalmasa, neyləyə billəm?.

Tərəzi qapazsız işləyən zaman,
Ovqatım təlx olur, halıma inan,
O leviy" malların kalan pulundan,
Ciblərim dolmasa, neyləyə billəm? [2, 104-105].

Ələşrəf Şayanın “Məsləhət” [2] satirasında da rüşvətxorluq, idarə rəhbərlərinin, mühəndislərin eybəcər siması işıqlandırılır. Əhalinin mənzil problemlərinin qanuni həllinin rüşvət üzərində qurulmasını şair böyük ustalıqla Mənzil İstismar İdarəsinin baş mühəndisi ilə sifarişçi oğlan arsında gedən söhbətlə açıqcasına göstərmişdir:

Baş mühəndis baxdı evə,
Dedi: "Tamam zaydı, oğlan,
Təcili sat, ərizə ver,
Olmamağa taydı, oğlan.

Niyyətindən dönmə geri,
Ürəkli ol, möhkəm yeri,
İkicə min ötür bəri,
Rəis üçün paydı oğlan.

Otaqların olar təzə,
Bala-bala sonra bəzə,
Bir şirinlik düşər bizə,
Tasa duz tök ,haydı, oğlan"[2,112].

"Səbuhi" ədəbi məclisinin ən fəal üzvü olmuş **Nurpaşa Hümmətov** alim və şair ömrünü şərəflə yaşamış, lirik üslubla yanaşı, yaradıcılığında satirik üsluba da yer verərək müasirləri kimi böyük Sabirin satira ənənələrini davam etdirmişdir.

Sabiranə ifşa üsulu N. Hümmətovun yaradıcılığında epizodik xarakter daşımamış, "Şərəşürov"[4], "Yekəldi...düzəldi"[4], "Sədrin hörməti"[4], "Sağlıq dedilər"[4], "O bilmədi ki,"[4], "Sən mənə tut, mən səni"[4], "Mənə nə"[4], "Sən də, mən də"[4], "Bu da rüşvət deyil ki,"[4], "Molla yenə tas açdı"[4], "Yaltaq"[4], "Belədir"[4], "Əyyaş"[4], "Nömrədir"[4], "Satıram"[4], "Qumarbaz"[4], "Yalan"[4], "İki ləkə"[4], "Kişi bəd gümanə düşüb"[4], "Təftiş"[4], "Əyyaş ərin təbriki"[4], "İki məzar"[4], "Cavab"[4], "Sənsiz"[4], "Ay kişi"[4] və.s. satiraları onun arxivinin bəzəyinə çevrilmişdir.

"Sədrin hörməti"[4] satirasında şair işdə dərəbəylik yaradan, kolxoz təsərrüfatını idarə edə bilməyib hər işi rüşvət yolu ilə həll edən kolxoz sədrilərini tənqid etmişdir:

....Ay ötdü, gün ötdü, yenə bir səhər
Sədrə öz evində verdilər xəbər:
-Kolxoza müfəttiş gəlir rayondan
Kişinin gözləri böyüdü o an.
Həyəcan içində qalxdı yerindən
Fikrini açıqca bildirdi həməni:
-Məndən o yoldaşa salam yetirin,
Qolundan yapışıb evə gətirin.
Adi bir uşaq da bilir ki, əlbət,
Vacibdir hər gələn qonağa hörmət [4, 175-176] .

"Yekəldi...düzəldi"[4] satirasında N. Hümmətov rüşvət yolu ilə vəzifə kreslosunu ələ keçirib mənəm - mənəmlik edən, rüşvət verib ələ keçirdiyi vəzifə kreslosundan istifadə edərək rüşvət alıb gündən-günə şişən, kökələn bir məmur obrazı yaratmışdır. Lakin ətli - canlı müdirin rüşvət yolu ilə yığdığı pul özünə qismət olmur. Haram tikəni onun boğazında qoyan müəllif yazır:

....Müdür canlı müdir oldu,
Ətli, qanlı müdir oldu.
Nədəndirsə bu ət, bu can
Əhvalını etdi yaman.
Bədəninə qalmaqda tab,
Yeriyəndə çəkdi əzab.
Çox darıxdı ürəyindən
Nəfəs çıxdı kürəyindən.
Bilmədi nə işdi, kişi,
Yaman dərdə düşdü, kişi.

Tez baş çəkdi həkimlərə,
Bir cür dərman verdi hərə,
Bədənini incitdilər,
Gah orada, gah burada
Əl açaraq yalvardı o
Həkimə də, Allaha da
Boşaldıqca cibişdanı,
Elə bil ki, çıxdı canı [4, 174-175].

“Səbuhi” ədəbi məclisinin tanınmış satiriklərindən biri **Ənvər Mirzəoğlu** olmuşdur. Ə.Mirzəoğlunun satirik ilhamının kökü şəxsi həyatından doğmuşdur. Xüsusilə, ali təhsildən sonra bir müddət işsiz qalması, üzleşdiyi ədalətsizlik, yerli məmurların bir ziyalı kimi ona laqeyd münasibəti, rüşvətxorluğu şairin satirik ilhamını coşdurmuşdu. Ə. Mirzəoğlunun satirik dili orijinal mövzuları ilə bir növ M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi yolunun davamı idi. Onun kəskin satirik qələmi yerli məmurları narahat edir, hətta təqib və təhqirlərə məruz qalırdı. “Görürəm” adlı satiranı Ə.Mirzəoğlunun satirik yaradıcılığının zirvəsi hesab etmək olar.Yaşadığı mühitin ictimai eyibləri,dövlət məmurlarının rüşvətxorluğu, xalqın balalarına ziya verən müəllimlərin ağır həyat təzi,şəhər baqqallarının harınlığı satirada realist cizgilərlə əks etdirilmişdir

...Milis etdik polisi el malına keşik çəkə,
Onu da dəllal ilə bazarda həmkar görürəm.
Rüşvəti həm alanın, həm verənin cəzası var,
Bu sözün mənasında ayrı mənalar görürəm.
Maaşı 100-200-dür bu möhürbazların,
Evinə , qəsrinə bax, qızıldan tağlar görürəm.
Maaşı bir o qədərdən çox olan müəllimin,
Evində konfet üçün tiffini ağlar görürəm.
Buxağından yağ damır hələ donlu baqqalların,
İşləməkdən qaxac olmuş ölü sağlar görürəm.

Onun M.Ə. Sabirə istinadən yazılmış “Qoyma gəldi” [1] satirasında ictimai məzmun kəskin idi:

Mirzə kimi bir qələm əlində,
Əfi ilan tək faktlar dilində,
Batırar adamı nöqsan gölündə,
Xeyrəti pozandı, qoyma gəldi,
Yazandı, yazandı, qoyma gəldi![1,167].

Misralarında şair ictimai nöqsanlar içərisində üzən antipodun obyektiv tənqiddən qorxduğunu Sabiranə şəkildə öz dili ilə tənqid etmişdir.

50-60-cı illərdə “Səbuhi” ədəbi məclisinin süfrəsi başında olan şairlərdən biri **Valeh Qiyasi** olmuşdur.Zamanının əyintilərinin hər tərəfini görənlər şairin yaradıcılığında müxtəlif mövzular satirik planda öz əksini tapmışdı. “Ümidimiz son bahara var hələ”[11] satirasında şair dövlət Tikinti – Təmir İdarəsində olan yarıtmaz fəaliyyətdən söz açır. Şəhərdə ilin bütün fəsillərində tikinti işlərinin aparılmasının vacib olduğu bir halda, idarə rəhbərlərinin bu işə laqeyd münasibəti nəticəsində ilin payız və qış aylarında tikinti işləri aparılmır. Nəticədə bu laqeydliyin də əsas əziyyətini uzun illər mənzil növbəsində duran vətəndaşlar çəkir. Şair Valeh Qiyasi də Sabir yolu ilə gedərək Tikinti-Təmir Kontoru başçısının dili ilə onun işə olan laqeydlik hissini, mövcud vəziyyəti oxucusuna aşağıdakı kimi nəql edir:

İşdən qalıb icazəsiz, iznsiz,
Qış günləri gedin, rahat gəzin siz,
Bir balaca çətinliyə dözüün siz,
Çox yağacaq sısqa yağış-qar hələ.

Ümidimiz son bahara var hələ[1, 115].

Satiranın üçüncü və dördüncü bəndlərində şair ifşanı daha da kəskinləşdirərək yarıtmaz idarəçiliyin xalq işinə can yandırmayanların əlində olduğunu, bəhanələr aləminin bolluğunu, üç ay qışın tikinti idarəsinin rəhbərinə və onun əməkdaşlarına sevinc gətirdiyini mənfi tipin dili ilə tənqid edərək yazır:

Biz deyirik indi bahar, yaz deyil,
Görməli işlər də hələ az deyil,
Nə etməli, maşınlar da saz deyil,
Çox yağacaq sısqa yağış-qar hələ.
Ümidimiz son bahara var hələ.

Bu üç ay qış, bizə də yar oldu, bax,
Soyuq düşdü, hər yan da qar oldu, bax,
Çox da ki, qış bitdi, bahar oldu, bax,
İşləyərsiz siz də indən belə.
Ümidimiz son bahara var hələ [1, 116].

Tədqiq olunan dövrdə ədəbi məclislə kənardan əlaqə saxlayıb redaksiyaya şeirlərini göndərən və "Nuxa fəhləsi" qəzetində dərc etdirən şairlərdən biri qutqaşenli **Şakir Xəyal** olmuşdur. O, "Evlənim, evlənməyim?" adlı satirasında qələm yoldaşları kimi Sabir yolu ilə getmişdir. Onun "Evlənim, evlənməyim?" [1] satirası məşhur "mollanəsrəddinçi" Əli Nəzminin eyni adlı satirasına nəzirə təsiri bağıqlasa da, müəlliflərin ideya istiqamətləri tamamilə başqadır. Əli Nəzminin əsərində evlənmək üçün tərəddüd edən evdə bir neçə arvadı olan yaşlı molladırsa, Şakir Xəyalın satirik qəhrəmanı tüfeyliliyi, boş-bekar gəzib, avaralığı özünə peşə etmiş, küncdə - bucaqda əyyaşlıqla, qumar oynamaq və içki içməklə məşğul olan bir gəncdir. Əsərin dili də "mollanəsrəddinçi"lərdə olduğu kimi mənfi tipin monoloqu üzərində qurulmuşdur. Satiranın birinci bəndindən subaylığı sultanlıq bilən və subaylığı ilə fəxr edən bir tip boylanır:

Həyatımın, ömrümün nemətidir subaylıq.
Ən qiymətli çağları, şöhrətidir subaylıq.
Eşqimin dan ulduzu, ziynətidir subaylıq.
Bir gözələ dil töküb evlənim, evlənməyim?
Subaylıqdan əl çəkib, evlənim, evlənməyim?[1, 289].

Şərin üçüncü bəndində mənfi tipin sarsıntıları daha böyükdür. Evlənilib "arvad nökeri" olmaq, ailə əzabı çəkmək, nərd, domino kimi bekarlıq vasitələrindən, araq, çaxır kimi əyyaşlıq dostlarından əl çəkmək onun üçün olduqca ağırdır:

Deyirlər ki, arvada nökerdi evlənenlər,
Çəkirlər min əzabı, min dərdi evlənenlər,
Oynamırlar domino, nə nərđi evlənenlər,
Var qəlbimin marağı, evlənim, evlənməyim?
Atıb çaxır, arağı, evlənim, evlənməyim?[1, 289].

Satiranın sonuncu bəndində şair mənfi qəhrəmanın kimliyini - şəxsiyyətinin puçluğunu, eyş-işrət düşkünü olduğunu, məhəbbət yolunda çoxlarını gözüyaşlı qoyduğunu, saxta eşq siyahısında artıq yer qalmadığını, əməyə, halal zəhmətə xor baxdığını oxucuya çatdırır:

Gözəllərin adını sinəmə yazdırmışam,
Neçəsinə söz verib, neçəsin azdırmışam,
Mən azad qanad çalıb, yem axtaran bir quşam,
Yeyib-içməklə varam, evlənim, evlənməyim?
Zəhmətlə yoxdur aram, evlənim, evlənməyim?[1, 290]

XX əsrin 90- illərində "Səbuhi"nin fəal üzvlərindən olan **Əhməd Zəyzidlinin** ictimai fikirləri özünün ən ali dərəcəsini satirik deyimində tapdı. M.Ə.Sabirə ithaf etdiyi "Satılır"[3] şeirində şair mühitin yaramazlıqlarına realist əksətdirmə nöqtəyindən yanaşmış, bu günümüz üçün də aktual olan məsələləri satira güzgüsündə işıqlandıraraq yazdı:

Ey ustad, qalx ayağa, gör nə zaman peyda olub,
Torpaqlar pay-puş olub, camaata Rey satılır.
Bazarda çak-çuk edir sən dediyin Xanbacılar,
Almağa pul yoxsa da, bazarda hər şey satılır.
Baxma ki, azdır alan indi qoyun, mal ətini,
Onun da içərisində pardalaq, həm piy satılır.
Satılır dava-dərman, həkimlərin şeşdi işi,
O qotur dərmanının yerində də zəy satılır.
İşçilər işdən ötrü tində açıb qul bazarı,
Ustanın hər bir işi axır olub zay satılır.
İşindən ləzzət alan yoxdur canım, indi belə,
Fəhlənin ailəsində zarımaq, ah-vay satılır.
Bir yığın "zadə"lərin şişmədədir kef-damağı,
Fəslə qış olsa belə, onlar üçün yay satılır.
Ay Əhməd, dərdi dedin, andı onu Mirzə ruhu,
Dedi:- Dərd silmək üçün bizdə sulu çay satılır [3, 199].

Cəmi on altı misralıq bir şeirdə böyük bir tarix, acınacaqlı həyat həqiqətləri, real mənzərə canlandırılmışdır. Qüdrətli qələm sahibi olan Əhməd Zəyzidli bu əsərdə sanki bir tarixçi kimi çıxış edərək bədii təfəkkürün gücü ilə onu ümumiləşdirə bilmişdir.

Ümumiyyətlə, XX əsrin 50-90-cı illərində Şəki ədəbi mühitində satirik üslub özünəməxsus yer tutmuş, cəmiyyəti müxtəlif istiqamətlərdən əks etdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Adışirinov. K.F. XX əsr Şəki ədəbi – mədəni mühiti: monoqrafiya. Bakı: "Elm və təhsil", 2015, 488 s
2. Ələşrəf Şayan (Məmmədov). Çəhrayı eynəkdən baxma həyata: şeirlər, hekayələr və məqalələr. / tərtib edən K.F. Adışirinov. Bakı: "Elm və təhsil", 2016, 248 s.
3. Əhməd Zəyzidli. Nədir yaşamaq?: Şeirlər/ tərtib edən K.F. Adışirinov. Bakı: "Elm və təhsil", 2016, 250 s.
4. Hümətov. N. U. Tanrıdan diləyim: şeirlər, poemalar, hekayə, oçerk və məqalələr/ tərtib edən K.F. Adışirinov. Bakı: "Elm və təhsil", 2016, 360 s.
5. Yaqub Mahir. Mahirname: "Mingəçevir Poliqrafiya Müəssisəsi", MMC, 2004, 200s.
6. Yaqub Mahir. Şəkililər: Şeirlər və satiralar/ tərtib edən K.F. Adışirinov. Bakı: Qafqaz, 1998, 140 s.
7. Yaqub Mahir. Muzdlu nökrə axtarır: satira. "Nuxa fəhləsi", .qəz, Şəki, 1957, 15 dekabr
8. Yaqub Mahir. Vallahi: satira. "Şəki fəhləsi", ..qəz, Şəki, 1964, 20 aprel
9. Yaqub Mahir. Şəki gözəli. B., 2013, 144 s.
10. Yaqub Mahir. Dedilər: satira, "Şəki fəhləsi" .qəz, Şəki, 1974, 26 fevral
11. Yaqub Mahir. Mənim: satira. "Şəki fəhləsi" .qəz, Şəki, 1970, 11 avqust

Резюме
Адиширинов Кямил
Азербайджанский государственный педагогический университет (Шеки)

Сатирические традиции Сабира в Шекинской литературной среде 50-90-годов XX века

В статье Камиля Адиширинова «Сатирические традиции Сабира в Шекинской литературной среде 50-90- годов XX века» анализируется развитие характеристик сатирической поэзии. Подвергаются критика образцы сатирического творчества времени Ягуба Махира, Нурпаша Кумбатова, Алешрафа Шаяна, Шакира Хаяла, Анвера Мирзаоглы, Ахмеда Зейзидли и анализируется тема с целью.

Summary
Adishirinov Kamil
Azerbaijan State Pedagogical University (Sheki)

Sabir's satire traditions in literary atmosphere of Sheki in the 50s-90s of the XX century

The development features satiric poetry in the 50s-90s of the XX century are investigated in Kamil Adishirinov's article "Sabir's satire traditions in the 50s-90s of the XX century". The satirists' (such as Yagub Mahir, Alashraf Shayan, Shakir Khayal, Nurpasha Hummatov, Anvar Mirzaoglu, Ahmed Zayzidli) satiric creativity samples of that period one drawn to analysis and they are analyzed according to the theme and aim.

Ağayev Dəyanət,
doktorant
deyanet089@gmail.com
Azərbaycan Dillər Universiteti

Qloballaşmanın Azərbaycan dilinə mənfi təsirləri

Annotasiya: Məqalədə qloballaşmanın müxtəlif aspektlərdən anlaşılması, onun müsbət və mənfi təsirlərinin müxtəlif sahələrdə, xüsusilə dilçilik sahəsində müşahidə edilməsi öz əksini tapır. Dünya dillərinin sayı, inkişaf etmiş dövlətlər barəsində statistik məlumatlar qlobal dilin müəyyənləşməsində araşdırma mənbəyi olaraq istifadə edilmişdir. Qlobal dilin Azərbaycanda yayılma və tədris tarixi, ölkə daxilində bu günkü əhatə dairəsi ümumi olaraq sıralanmışdır. Bundan əlavə, Azərbaycan dilinin bu günkü statusu, taleyi, onun qlobal dilin təsirlərinə qarşı davamlı olması üçün görülməli olan tədbirlərin ümumi şərh verilmişdir. Azərbaycan dilinin qorunması üçün dövlət səviyyəsində ölkənin prioritet siyasətinin tərkib hissəsi olaraq dil siyasətinin qarşısında duran məsələlər qeyd olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının qlobal dünyaya inteqrasiyası və Azərbaycan dilinə daxil olan alınma sözlərin dil siyasəti çərçivəsində nəzarətdə olması və zaman keçdikcə dilin lüğət tərkibində yer almasında dövlət qurumlarının rolundan bəhs edilmişdir. Məqalənin yekun mahiyyətini təşkil edən qloballaşmanın Azərbaycan dilinə mənfi təsirlərinin miqyası konkret olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Burada müəllif tərəfindən dil səviyyələri baxımından bölgülərlə onların arealı göstərilmişdir. Yekunda qeyd edilmiş mənfi təsirlərin müvafiq dövlət

qurumlarının nəzarətində olması, müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi istiqamətində aparılan dil siyasəti fonunda qarşıya qoyulmuş məqsədlər və onların icrası barəsində fikirlər yer alır.

Açar sözlər: qloballaşma, təsir, dilin qorunması, dil siyasəti

Ключевые слова: глобализация, влияние, защита языка, языковая политика

Key words: globalization, influence, language protection, language policy

Qloballaşma barəsində yerli və xarici mətbuatda, eləcə də elmi-tədqiqat əsərlərində kifayət qədər araşdırmalara rast gəlinir. Hər bir müəllif-tədqiqatçı, əsasən, onun təsirinin müsbət tərəflərindən bəhs etməklə, əslində, onun qaçılmaz olduğunu qəbul edərək öz mühiti üçün faydalana bilmək məqsədi daşıyır. Buna görə də, müəyyən sahələr (hərbi, tibbi, coğrafi və s.) istisna olmaqla, bir çox sahələr üzrə mütəxəssislər qloballaşmanın müsbət tərəflərinə daha çox yer ayırırlar. Ümumilikdə, mənfi təsirlər qlobal terrorizm, qlobal xəstəliklər, qlobal iqlim dəyişiklikləri fonunda daha çox müşahidə edilir.

Vahid dünya anlayışı bütün sahələr üzrə mütəxəssislər tərəfindən arzuolunan ideya kimi qarşılanır. Bu, elmi-praktiki, mədəni mübadilə, mədəniyyətlərarası dialoq, qlobal internet, qlobal telekommunikasiya, beynəlxalq təşkilatlar, siyasi, iqtisadi, hərbi birliklər, ittifaqlar və s. formasında yalnız alqışlana bilər. Planetin bir hissəsində baş verən fəsadların digər hissələrə də mənfi təsirləri bu və ya digər dərəcədə mütləq şəkildə özünü göstərir. Biz buna təbiətdə böyük və kiçik su dövranları, qlobal istiləşmə, qlobal soyuqlaşma, maqnit axınları və s. formada coğrafi tədqiqatlarda rast gəlmişik. Yer planetinin kürə şəklində olması və həm öz oxu, həm də Günəş ətrafında dövr etməsi, əslində, onun daxilində və səthində baş verən hadisələrin baş vermə nöqtəsində qalmadığını, dövr edərək digər ərazilərdə də təsirini qəbul etməyə əsas verir. Bu mənada qloballaşma özünü müsbət tərəflərdən göstərdiyi kimi mənfi tərəflərdən də müəyyən dərəcədə təsirlər mövcuddur və bu təsirlər dilçilikdə də özünü göstərir.

Yer kürəsində mövcud olan dillərin sayı 1911-ci ildə 1000 göstərilirdisə (Ensiklopediya Britannika, 11-ci nəşr) [1], 2009-cu ildə bu say 6909 (Etnoloq jurnalının məlumatına əsasən) olmaqla göstərilmişdir və təkcə Bibliyanın tərcümə olunduğu 2508 fərqli dil də maraqlı məlumatlar siyahısında yer almışdır. 6909 dilin ən çox istifadə olunan sayı və məkanı müvafiq olaraq 230-u Avropada, 2197-si Asiyada, 300-dən çoxu Şimali Amerikada (165-i yerli dil olmaqla) qeydə alınmışdır və ən yüksək linqvistik müxtəliflik Papua Yeni Qvineya ərazisində (832) müşahidə olunmuşdur [2]. Etnoloq jurnalının ən yeni versiyasında isə (2018-ci il) dünya dillərinin sayı 7097 olaraq qeyd edilir [3]. Dillərin sayı ilə bağlı statistik məlumatlarla tanış olduqdan sonra onların rəsmi dil səviyyəsinə yüksəlməsi məsələsi diqqəti cəlb edir. 2018-ci il üçün statistik məlumatlara əsasən, planetimizdə 195 (o cümlədən: Afrikada 54, Asiyada 48, Avropada 44, Latin Amerikasına və Karib hövzəsində 33, Okeaniyada 14, Şimali Amerikada 2) dövlət (2-si istisna olmaqla (Vatikan və Fələstin), 193-ü BMT-nin üzvü) vardır. Doğrudur, bu hələ tam siyahı deyil, belə ki, siyahıda Tayvan (Çin tərəfindən təqdim edildiyi üçün), Kuk Adaları və Nyu (Yeni Zelandiya ilə ittifaqda olduğu üçün), asılı dövlətlər və digər müstəqil olmadıqları üçün BMT tərəfindən tanınmayan və onun üzvü olmayan dövlət və ya “dövlət qurumları” vardır. Qeyri dəqiq məlumatlara əsasən, planetimizdə cəmi 220 dövlət, amma 6909 dil olduğunu nəzərə alsaq, aydın olur ki, bu dillərin əksəriyyəti dialekt səviyyəsində, azsaylı istifadəçisi ilə təmsil olunurlar. Bütün dünyada 178 ölkənin ən azı bir rəsmi dili vardır ki, bunlardan 101-i ölkə qanunlarına əsasən 1-dən çox rəsmi dili tanıyır. İngilis dili ən çox rəsmi dil olaraq təyin edilmiş dildir (51 dövlət). Bütün bu statistik məlumatlara nəzər saldıqca Azərbaycan dilinin varlığının və rəsmi dövlət dili olmasının dövlət atributlarımız qədər qürurverici olması şübhəsizdir.

İsveç türkoloqu L.Yohanson qeyd edir: “Türk dillərinin tarix boyu geniş ərazidə yayılmasına baxmayaraq, onların çoxunda müəyyən struktur oxşarıqları vardır” [4, s.30].

O, bütün türk dillərinin təsnifatını vermiş, eləcə də onların içərisində Azərbaycan dilinin yerini aşağıdakı kimi göstərmişdir:

Proto-Turkic > Common Turkic > Southwestern Common Turkic (Oghuz) > West Oghuz > Azerbaijani

Azərbaycan dili yazı sistemində görə 4 qrupa bölünür:

1. Azərbaycanda: Latın qrafikası (Azərbaycan əlifbası)
2. Rusiyada: Kiril qrafikası
3. İranda: Fars əlifbası
4. Gürcüstanda: Gürcü skriptləri – yazısı (çox nadirdir, yalnız erməni şairi Sayat-Novanın (1712-1795) azərbaycanca şeirlərində istifadə edilib).

Azərbaycan dili rəsmi dil kimi Azərbaycan və Rusiya Federasiyasının Dağıstan Respublikasının dövlət dili təyin edilib. Bu dildən ana dili kimi istifadə edənlərin sayı isə 26 milyondur (2007-ci il).

Qloballaşmanın Azərbaycan dilinə təsiri yalnız beynəlxalq və qlobal dillər vasitəsilə mümkündür. Bu baxımdan müasir tədqiqat mövzusu olan qloballaşma və qlobal dil anlayışları Azərbaycanda yeni dillərin dominantlığı ilə müşayiət olunur. Dillərin dominantlığı heç də lüğət tərkibinin zənginliyi, yaxud istifadəçi sayının ən yüksəkdə olması ilə şərtlənmir. Burada “güc” amili daha çox rol oynayır. “Güc” dedikdə, iqtisadi, siyasi, hərbi, texniki, mədəni, dini və digər amillər də əsas rol oynayır. Buna görə də əvvəlcə müxtəlif kateqoriyalar üzrə dünya dövlətlərinin inkişaf dərəcəsi ilə tanış olmaq və inkişaf etmiş dövlətlərin rəsmi dilləri barədə araşdırma aparmaqla dillərin dominantlığını dövlətlərin dominantlığı miqyasında təhlil etmək məqsədmüvafiqdir. Ümumiyyətlə, inkişaf etmiş ölkəyə belə tərif verirlər: İnkişaf etmiş ölkə, sənayeləşmiş ölkə, daha çox inkişaf etmiş ölkə, yaxud “daha çox iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkə” digər daha az inkişaf etmiş xalqlara nisbətən yüksək inkişaf etmiş iqtisadiyyatı və qabaqcıl texnoloji infrastrukturunu olan müstəqil dövlətdir [5]. Əsasən iqtisadi amillər daha çox rol oynadığından, “İnvestopediya” internet saytında inkişaf etmiş dövlətlərin kriteriyaları içərisində də daha çox iqtisadi amillər müəyyənləşdirilmişdir:

1. Adambaşına düşən gəlir
2. Ümumdaxili məhsul
3. Sənayeləşmə səviyyəsi
4. Ümumi yaşayış standartı
5. Geniş yayılmış infrastrukturun həcmi
6. İnsan inkişaf indeksi (təhsil, səhiyyə və digər qeyri-iqtisadi amillər)

Bu kriteriyalardan ümumi olaraq insan inkişaf indeksi (İİİ) üzrə BMT-nin 2016-cı il hesabatında ən yüksək inkişaf etmiş ölkələrin sayı 51-dir [6, s.198]. Digər hesablamalarda, BMT üzvü olmayan dövlətlər də daxil edilmişdir. Beləliklə, Dünya Bankına (DB) görə 78, Beynəlxalq Valyuta Fonduna (BVF) görə 39, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (İƏT) görə 33 ölkə qabaqcıl iqtisadiyyatı və yüksək gəliri olan ölkə kimi siyahıda ön yerləri tutur. İnkişaf etmiş ölkələrin rəsmi (eləcə də, regional) dilləri içərisində ingilis dilinin olması aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

1. İİİ (BMT) – Avstraliya, Sinqapur, İrlandiya, Hollandiya, Kanada, ABŞ, Honq-Konq, Yeni Zelandiya, Birləşmiş Krallıq, Bruney, Malta, Qətər, BƏƏ – 13
2. DB – Antiqua və Barbuda, Avstraliya, Baham adaları, Barbados, Bermud adaları, Britaniya Vircin adaları, Bruney, Kanada, Kayman adaları, Kanal adaları (Qernsi və Cersi bir yerdə götürülür), Kurasao, Cəbəli-Tariq, Quam, Honq-Konq, İrlandiya, Men adası, Malta, Hollandiya, Yeni Zelandiya, Şimali Marian adaları, Palau, Puerto-Riko, Qətər, Sent-Kits və Nevis, Seyşel adaları, Sinqapur, Sint-Marten, Trinidad və Tobaqo, Törks və Kaykos adaları, BƏƏ, Birləşmiş Krallıq, ABŞ, ABŞ Vircin adaları – 33
3. BVF – Avstraliya, Kanada, Honq-Konq, İrlandiya, Malta, Hollandiya, Yeni Zelandiya, Puerto-Riko, Sinqapur, Birləşmiş Krallıq, ABŞ – 11

4. İƏİT – İrlandiya, Hollandiya, Birləşmiş Krallıq, Kanada, ABŞ, Avstraliya, Yeni Zelandiya – 7

Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, ümumilikdə 33 inkişaf etmiş dövlətin rəsmi və regional dili ingilis dilidir. Qlobal dilin müvəqqətiliyini nəzərə alaraq söyləmək olar ki, müasir dövrdə bu statusa ingilis dilini aid etsək, yanlışdır.

Qlobal dil anlayışını müəyyənləşdirdikdən sonra qloballaşmanın Azərbaycan dilinə mənfi təsirlərindən danışmaq olar. Bu təsirlər dil səviyyələri baxımından fonoloji, leksik, sintaktik olmaqla daha çox özünü göstərir. Fonoloji səviyyədə rast gəlinən təsirlər kifayət qədər intensiv xarakter daşıyır və onların radiusunda diqqəti cəlb edən ən mühüm təsirlər aşağıdakı kimi formalaşır:

1. Transliterasiyadan istifadə etməmə (Walter'in əsərləri, Iowa ştatı, Space kanalı və s.)
2. Texnoloji avandanlıqların dili (Azərbaycan, təşəkkür, hörmətlə, Wuwa weheri və s.)
3. İdman geyimlərində təyinedici adların yazılışı (Mammadov, Gasimova və s.)
4. Avtomobil qeydiyyat nömrə-nişanlarının yazılışı (90-AW-005, 10-BW-401 və s.)

Leksik səviyyədə olan mənfi təsirlər varvarizmlər çərçivəsində müəyyənləşir. Bunlar – ok (okey), like (layk), notification (notifikeyşn), coin (koin), super, full və digər leksemlərdir ki, onların istifadəsində əsas yeri informasiya mübadiləsi qurğularının istifadəsi tutur. Buraya terminlər və ya sahə sözləri daxil edilmir, çünki varvarizmlərdən fərqli olaraq bu cür söz və ifadələr zərurət nəticəsində dilə alınma sözlər şəklində daxil olur və onların lüğət tərkibində yer alması zaman keçdikcə mümkün olur.

Sintaktik səviyyədə rast gəlinən mənfi təsirlər əvvəlki iki səviyyəyə nisbətən çox müşahidə olunmasa da, mövcuddur. Bu, əsasən, I növ təyini söz birləşmələri və təyin budaq cümləsində özünü göstərir:

I növ təyini söz birləşmələri – Prezident Əliyev, Mister Yunq, Missiz Olbrayt və s.

Təyin budaq cümləsi – I need a friend whose heart beats with mine (Mənə bir dost lazımdır, kimin ki ürəyi mənimlə döyünür), He goes to London where he met his wife (O, Londona gedir, harada ki öz həyat yoldaşına rast gəlmişdi) və s.

2017-ci ildə "Azərbaycanda ingilis dili qrammatikasının tədqiqi tarixi" adlı monoqrafiyası çapdan çıxmış L.Səfərovaya görə [7], Azərbaycanda ingilis dilinin tədrisi, digər xarici dillərlə bərabər əsaslı şəkildə 1936-cı ildən başlansa da, qərb dillərinin tədrisi tarixi 1848-ci il hesab edilir. İngilis dilinin qrammatikası sahəsində elmi potensial isə XX əsrin 70-80-ci illərində formalaşmışdı. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra isə dünyaya birbaşa çıxış həm qloballaşmanın ölkəmizdə daha geniş surətdə cərəyan etməsinə, həm də qlobal dilin ölkə mühitində populyarlaşmasına şərait yaratdı. Ölkənin paytaxt və regionlarında ingilis dili tədrisinə geniş yer ayrılması, buraxılış və qəbul imtahanlarında, eləcə də xüsusi ixtisaslara qəbul zamanı, ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən yerli və xarici, o cümlədən beynəlxalq təşkilatlarda test üsulu və ya müsahibə zamanı, turizm, otelçilik və digər beynəlxalq miqyaslı peşə sahələrində fəaliyyət göstərmək üçün ingilis dili biliyinin olması ya mütləq şəkildə, yaxud da üstünlük formasında tələblər sırasında yer alır. Son illər ingilis dilinin ümumtəhsil orta məktəblərin ibtidai siniflərindən başlayaraq tədris olunması da onun nüfuzunun və vacibliyinin göstəricisidir. Bundan başqa tədrisin tamamilə ingilis dilində aparıldığı müxtəlif növ tədris müəssisələri – bağçalar, liseylər, universitet fakültələri də Azərbaycanın qlobal məkana qoşulması və qlobal dilin əhatəsində olduğunun bariz nümunəsidir.

Hər bir dövlətin siyasətinin tərkib hissəsində dil siyasətinin də payı vardır. Dilin qorunması məhz dil siyasəti ilə həyata keçirilir. Azərbaycan dili AMEA tərəfindən tənzimlənir [8] və ona Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyası və Terminologiya Komissiyası kimi qurumlar nəzarət edir. Bu sahədə həyata keçirilən işlər

birbaşa cənab prezident İlham Əliyevin nəzarəti ilə öz səmərəsini verməkdədir. Ölkə başçısı tərəfindən milli dilə dövlət dili səviyyəsində göstərilən yüksək qayğı onun fərman və sərəncamları (Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında 23 may 2012-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 12 yanvar 2004-cü il tarixli “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” sərəncamı), qəbul edilən qanunlar (“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları”nın təsdiq edilməsi haqqında 5 avqust 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı) kimi dövlət sənədləri ilə, o cümlədən simpoziumlar, konfranslar, qurultaylar və digər çoxsaylı toplantılarla həyata keçirilir.

Dövlət səviyyəsində həyata keçirilən dil siyasəti ilə qorunan Azərbaycan dili qlobal dilin mənfi təsirlərini, əsasən, ilkin mərhələdə, fonetik səviyyədə transliterasiya edilməməklə, leksik səviyyədə isə varvarizmlərlə qəbul edir. Növbəti mərhələdə artıq dildaxili qayda-qanunlar, dilin lüğət tərkibi və dil siyasəti imkan verdiyi qədər onların mövcudluğu qalır. Böyük miqyasda isə bu təsirlər daimi qala bilmir, müəyyən müddətdən sonra müəyyən dərəcədə tənzimlənir.

Ədəbiyyat

1. Encyclopædia Britannica (11th ed.). New York: The Encyclopædia Britannica Company, 1910.
2. Anderson S. R. How Many Languages Are There in the World? // Linguistic Society of America, Washington: LSA brochure series, 2010.
3. Simons, Gary F. and Charles D. Fennig (eds.). 2018. Ethnologue: Languages of the World, Twenty-first edition. Dallas, Texas: SIL International. Online version: <http://www.ethnologue.com>.
4. Johanson L., Csató É. Á. The Turkic Languages. London and New York: Routledge, 1998, 474 p.
5. Developed economy. www.investopedia.com/terms/d/developed-economy.asp
6. UNDP. Human Development Report 2016 – 'Human Development for Everyone'. Washington DC: Communications Development Incorporated, 2016, 270 p.
7. İsmayıl Z. Azərbaycanda ingilis dili qrammatikasının tədqiqi tarixi, 2017, aprel 11, <http://ameanb.nakhchivan.az/?p=1389>
8. List of language regulators: Natural languages. https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_language_regulators

Резюме

Агаев Даянат

Азербайджанский университет языков

Негативные влияния глобализации на азербайджанский язык

В этой статье описывается негативное влияние глобализации на азербайджанский язык. В нем также рассматриваются языковая защита и языковая политика, предотвращение негативной формы влияния английского языка на азербайджанский язык во время глобализации. Автор определяет глобальный язык, исследуя различные аспекты развития. В ходе расследования автор показывает ареал развитых стран, после определения глобального языка автор показывает их влияния и общее решение проблемы.

Summary
Aghayev Dayanat
Azerbaijan University of Languages

The negative influences of globalization on the Azerbaijani language

The negative influences of globalization upon the Azerbaijani language are discussed in this article. The language protection and language policy, prevention of the negative form of the influence of English language into Azerbaijan during globalization are also discussed in this article. The author defines the global language by investigating different aspects of development. Within the investigation the author shows the areal of developed countries. After defining the global language the influences and common solution of the problem are considered.

Bayramov Müşfiq
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
mushfiq76@mail.ru
Lənkəran Dövlət Universiteti
Kərimov Samir
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
samir-cayrud@mail.ru
AMEA Lənkəran Regional Elmi Mərkəzi

Azərbaycan İslam sivilizasiyasının mərkəzlərindən biri kimi

Annotasiya: Məqalədə Azərbaycan ərəb xilafəti tərəfindən işğal olunduqdan sonra mədəniyyət sahəsində baş verən dəyişikliklər, islam dininin Azərbaycan mədəniyyətinə təsiri, ümumislam mədəniyyətinin formalaşmasında Azərbaycanın rolu və yeri araşdırılır.

Açar sözlər: Azərbaycan, ərəb xilafəti, İslam dini, sivilizasiya, islam mədəniyyəti mərkəzi

Ключевые слова: Азербайджан, Арабский Халифат, исламская религия, цивилизация, центр исламской культуры

Key words: Azerbaijan, the Arab Caliphate, Islamic religion, civilization, the center of Islamic culture

VII əsrdə Ərəbistan yarmadasında ərəb xilafətinin yaranması və onun qonşu ərazilərə yürüşü nəticəsində digər ölkələrlə yanaşı Azərbaycan da Xilafətin tərkibinə qatıldı. Geniş bir ərazini işğal edən ərəb xilafəti Atlantik okeanından Hindistanadək ərazidə yaşayan müxtəlif xalqların həyatında köklü dəyişikliklər yaradaraq yeni mədəni dəyərlərin qazanılmasında mühüm rol oynamışdır. Tədricən bu geniş ərazidə "müsəlman mədəniyyəti adlanan" ümumislam mədəniyyəti formalaşmağa başladı.

Xilafətin ilk dövrlərindən başlayaraq Azərbaycan da müsəlman sivilizasiyasının tərkib hissəsi olaraq islam dininin yayılmasında və mədəniyyətinin inkişafında öz töhfələrini vermişdir. İslama qədərki mədəniyyətin məzmunu dəyişərək yeni məna və keyfiyyət kəsb etdi. Xilafətin işğal etdiyi ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda islam dininin və ərəb dilinin getdikcə geniş yayılması bu ölkələrin xalqlarının ideoloji və mədəni cəhətdən birləşməsində müstəsna əhəmiyyətə malik idi. Xəlifə Əbdülməlikin keçirdiyi islahatlar nəticəsində işğal olunmuş ölkələrdə ərəb dili VII əsrin sonlarından başlayaraq, dövlət dilinə çevrildi. Bu dövrdə Azərbaycanda dil vahidliyinin olmaması, əlifbasızlıq ərəb əlifbasının qəbul edilməsinə və ərəb dilinin dövlət dili kimi işlənməsinə

imkan yaratdı. Ərəb dili Xilafət tərkibində yaşayan bütün müsəlman xalqlarını bir-birini mədəni nailiyyətləri ilə tanış etdi. Azərbaycanlılar da dünya mədəniyyətinə məhz ərəb dili inteqrasiya olundular (1, s.56).

İslamın möhkəmlənməsi ilə Azərbaycan mədəniyyətində ümummüsəlman ənənələri özünü qabarıq büruzə verir, xüsusilə maddi mədəniyyətdə köklü dəyişikliklər yaranırdı. Müsəlman mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan memarlıq ünsürləri, geyimlər intişar edir, əhalinin məişətində müəyyən dəyişikliklər baş verirdi. Memarlıqda, təsviri, tətbiqi sənətdə, islam dinin etik, estetik normalarının təsiri özünü göstərməyə başlamışdır. Maddi mədəniyyət sahəsində İslam rəmzləri (ələm, ay-ulduz, günbəz, ərəb hürufatı və s.) özünə üstün yer tutmağa başlamışdır. Ərəb Xilafətinin burada möhkəmlənməsi və islam dinin yayılması ilə əlaqədar Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin maddi və mənəvi mədəniyyətində mövcud olan fərqlər aradan qalxdı, vahid, ümumazərbaycan, ümumislam mədəniyyəti təşəkkül tapmağa başladı.

Orta əsrlər memarlığına islami dəyərlərinin təsiredici rolu böyük olmuşdur. Əvvəllər inşa olunmuş atəşgah, kilsə, məbəd, monastrların yerinə Azərbaycanın istər şəhər, istərsə də kəndlərində məscidlər, minarələr, mədrəsələr, hamamlar və digər dini-ictimai binalar inşa edilirdi.

Azərbaycanda bu dövrdə iki memarlıq məktəbi Şirvan-Abşeron və Naxçıvan məktəbləri mövcud olmuşdur. İslamın yayılması ilə meydana gələn ilk tikililərdən biri məscidlər idi. İbadətxana, səcdə qılmaq mənasını bildiren məscid müsəlmanların ibadət etdikləri ən ümdə yer olmuşdur. Müsəlman Şərqi məscidlər ibadətxana olmaqla bərabər həm də mömin insanlar arasında ünsiyyəti, birliyi möhkəmləndirən polifunksional, ellik bina idi.

Azərbaycanda ilk məscidlər VIII əsrdə Dərbənd və Şamaxı şəhərlərində inşa olunmuş came məscidlərdir. Arxeoloji qazıntılar Came məscidi ilə yanaşı bu dövrdə Dərbənd şəhərinin hər məhəlləsinin öz məhəlli məscidləri olmasını deməyə əsas vermişdir. Dərbənd Came məscidi hicri 115-ci ildə. Hicri 770-ci ildə baş vermiş zəlzələdən ciddi zədələnmiş bu məscid əsaslı təmir edilmişdir (2, s.187-188).

Allahın evləri sayılan məscidlərdən təkçə ibadətqah kimi deyil, həmçinin təhsil, məhkəmə zalı və s. məqsədlər üçün istifadə edirdilər. Hətta Məhəmməd peyğəmbər bir dəfə məscidə daxil olanda camaatın bir hissəsinin dua və zikirle, bəzilərinin də elmlə məşğul olduğunu görüb "Mən müəllim kimi göndərilmişəm", – deyərək elmlə məşğul olanların yanında oturması məscidin təlim-tərbiyənin verildiyi yer kimi funksiyasının olduğu göstərməsi baxımından çox vacib amildir.

XV əsrdə Təbrizdə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın tikdirdiyi Göy məscid konstruksiya və bədii memarlıq həllinin son dərəcə yetkinliyi və obrazının orijinallığına görə nəinki Azərbaycan, bütövlükdə müsəlman memarlığında mühüm yer tuturdu. Bu dövrdə islam memarlığının şah əsərlərindən biri hesab olunur. Göy məscid vaxtilə böyük kompleks olmuş, buraya məscid binasından başqa mədrəsə, kitabxana və digər tikililər daxil olmuşdur. Kompleksdən yalnız məscid binası dövrümüzə qədər gəlib çatmış, keçən əsrdə xarabalıqları bərpa edilərək ilkin formasını almışdır. Heyrətləndirici mavi parlaqlığına görə məscid "İslamın firuzəsi" adlandırılıb (7, s.29). Göy məscid dekoru və incə üslubu ilə orta əsr Azərbaycan memarlığında memarlıq bəzəyinin zəriflik, zənginlik və gözəllik zirvəsi hesab olunur.

İslam dininin yayılmasından sonra Azərbaycanın qədim tarixi şəhərlərində Qəbələ, Naxçıvan, Şamaxı, Bakı, Bərdə, Gəncə, Beyləqan, Təbriz, Marağa və Ərdəbil və s. şəhərlərində inşa edilmiş ümummüsəlman mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan memarlıq komplekslərinin dekorativ tərtibatında xəttatlıq, qabartma elementləri, daş üzərində oyma, hündəsi və nəbatı naxışlar, şirli kərpicdən və kaşı bəzəklərdən ibarət ornament motivləri başlıca yer tutur.

İslam dininin yayıldığı ilk dövrlərdə digər müsəlman ölkələrinə olduğu kimi, Azərbaycanda da monumental memarlıq abidələri, müxtəlif təyinətli saxsı metal, şüşə məmulatı və digər məişət əşyaları üzərində ərəb əlifbasının kufi xəttində kitabələr həkk edilirdi.

Məscidlərin və digər binaların divarlarında “Qur’an” kitabələrinin bolluğu belə bir gerçəklikdən xəbər verir ki, müsəlmanın həyatı bütün ölçülərdə “Qur’an” ayələri ilə çulğalaşır və o, “Qur’an”ı oxumaqla, habelə namaz, dua və münacat vasitəsilə mənəvi dayaq və sabitlik əldə edir (1, s.6).

Kufi kitabələrin zənginliyi, mürəkkəbliyi, baxımından Möminə Xatın türbəsi xüsusi ilə diqqəti cəlb edir. Bu abidə nəinki Azərbaycan həmçinin Ön Asiya memarlığında tayı, bərabəri yoxdur. Təkcə, Azərbaycan memarlığında deyil, ümumən İslam memarlığında ən uca və incə kompozisiyalı türbələrdən biri olan Möminə Xatun türbəsinin kitabələrinin ümumi uzunluğu 500 m-ə çatır. Abidənin üzərindəki kitabədən türbənin 1186-cı ildə Atabəy Şəmsəddin Eldəgəzin oğlu Məhəmməd Cahən Pəhləvanın arvadı Möminə xatının şərəfinə tikdirdiyi məlum olur. Abidənin uzunömürlüyü ilk olaraq onun mühəndis həllinin bitkinliyi ilə bağlıdır.

Dekorativ motivdə ustalar tərəfindən istifadə olunmuş kufi xətti həddindən artıq şərtləşdirilirdi ki, bu da kitabələrin oxunmasını çətinləşdirirdi. Kufi xəttinin tətbiqində iki dövr olmuşdur. Birinci dövrə IX-XI əsrlərin, ikinci dövrə isə XI əsrin axırı – XIV əsrin birinci yarısının kitabələri daxildir. Azərbaycanın arxeoloji abidələrinin tədqiqi zamanı aşkarlanmış ən qədim ərəbdilli kitabə hələlik Dərbənddən məlumdur. Sonrakı dövrlərdə Azərbaycan xəttatları nəsx və süls xəttinə keçmişlər. Nəsx xətti kufi xəttinə nisbətən daha aydın yazı növü idi. Bununla belə kufi xətti keçid dövrünü əks etdirən epigrafiya abidələrdə bir müddət işlənmişdir. Daha sonralar kitabələr süls xətti ilə yazılmağa başladı. Əgər nəsx yazını aydınlaşdırırdısa, süls xətti ayrı-ayrı hərflərə elastiklik verməklə, onun bədii-estetik əhəmiyyətini artırırdı.

Həmçinin müxtəlif hündəsi formalara malik kufi və nəsx xəttindən orta əsrlərdə məzarüstü daşların üzərində epitafiyalar həkk edilmişdir. 2001-ci ildə Dərbənd istehkamları kompleksinə daxil olan Dağbarını tədqiq edərkən Mitaqi kəndində, Kəcəriqala qülləsinin yaxınlığında yerləşən qədim müsəlman qəbiristanlığında XI-XII əsrlərin sarkofaq tipli məzar daşları üzərində kufi və nəsx xətləri ilə həkk edilmiş epitafiyalar aşkar edilmişdir.

İslamaqədərki dövrdə Azərbaycanda müxtəlif qəbr tipləri və dəfn adətləri mövcud olmuşdur. İslam dininin yayılması bu müxtəliflik tədricən aradan qalxır. Azərbaycanda müsəlman qaydasında yeni dəfn etmə adəti yarandı. Müsəlman dəfn etmə adəti ilə birlikdə yeni tip qəbirüstü xatirə abidələri – sarkofaq, baş və sinə daşları yayıldı.

İslam dininin yayıldığı ilk dövrlərdə müsəlman dəfn qaydalarına görə qəbirlərin üstünə abidə qoymaq pislənmişdi. İslam dəfn qaydasına görə qəbrin torpağından başqa yerüstü nişanəsi olmamalı idi. Lakin sonralar müqəddəslərə etiqadın yaranması məzar daşlarının, sərdabələrin, türbələrin və xüsusi müqəddəs yerlərin yaranması ilə nəticələnmişdir. Hələlik ölkə ərazisində aparılmış tədqiqatlar nəticəsində IX əsrdən qədimə aid ərəb yazılı məzar daşları tapılmamışdır. Qəbir daşları əsas etibarilə iki hissədən ibarət olurdu: başdaşı və sənduqə. Bəzi rayonlarda sənduqələri sinə daşları əvəz edirdi. Onların özlərində ərəb dilində epitafiya, oyma və ya qəbartma üsulu ilə nəbatı, hündəsi naxışlar həkk olunurdu.

Səlcuqlar dövründə qəbirüstü abidələrinin daha mürəkkəb və mükəmməl növü olan qülləvari türbələr meydana çıxdı və sonralar geniş yayıldı.

İslamın Azərbaycanda yayılması sənətkarlığa, əhalinin məişətinə öz təsirini göstərdi. İslam dininin yayıldığı ilk dövrlərdə işğal olunmuş digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da sənətkarlıq məhsulları, toxuma məmulatları və digər dekorativ-tətbiqi

sənət nümunələri üzərində zoomorf və antropomorf bəzək təsvirlərinin işlənməsi qadağan edildi. Belə təsvirlər «şeytan əməli» sayılırdı.

İslam dininin hakim ideologiyaya çevrilməsi xalqın geyim mədəniyyətinə də öz təsirini göstərdi. İslam dini ehkamlarına görə, müsəlman qadınları, dünyanın harasında yaşayarsa, yaşasın əl, üz və ayaqdan əlavə, həm də bədənlerini bütünlüklə örtməli idilər. Üzü yad, naməhrəm nəzərlərdən gizlətmək üçün rübənd, niqab və çadradan istifadə edilirdi. Niqabı təkəcə qadınlar deyil kişilər də istifadə etmişlər. Çadranı isə qadınlar küçüyə çıxarkən geydikləri libasın üstündən örtürdülər. Çadra qadının təkəcə başını və sifətini deyil, bütün əndamını örtüb yad nəzərdən gizlədirdi (3, s.142).

Azərbaycanda İslam etiqadı yayıldıqdan sonra donuz əti, bəzi balıq növləri (ilanbalığı, ağ balıq, köpək balığı), ət yeyən quşların və gövşəməyən heyvanların əti «murdar» hesab olunaraq yasaq edilmişdir.

Azərbaycan islam elminin əsas mərkəzlərindən biri idi. Ərəblər işğal etdikləri digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da İslam dinini təbliğ etmək üçün mədrəsələr açdılar. Mədrəsələrdə dərslər ərəb dilində aparılırdı. Tarixçi İbn əl-Fuvati XI-XII əsrlərdə təkəcə Marağada açılan üç mədrəsənin adını qeyd edir: "Əhmədağa" mədrəsəsi, "Atabəkiyyə" mədrəsəsi və "əl-Qadi" (Qazi) mədrəsəsi. Mədrəsələr dövrün ali məktəbləri hesab olunurdu.

XI-XII əsrlərdə Azərbaycan elminin müxtəlif sahələrinin formalaşması üçün görkəmli alimlər yetişdi: XI əsrin görkəmli elm sahibləri Əbülhəsən Bəhmənyar ibn Mərzban və Xətib Təbrizi, XII əsrin görkəmli astronomu Fəridəddin Əli ibn Əbdülkərim Şirvani, məşhur mühəndis və alim Əmirəddin Məsud Naxçıvani, XII əsrin təbib və filosofu Əfzələddin Əbdülməlik Xunci. Bu alimlərin elmi əsərləri öz dövrləri üçün çox qiymətli idi. Bunların bir çoxu, hətta dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır (4, s.236).

Azərbaycanda astronomiya elminin təşəkkülündə xüsusi xidməti olan alimlərdən biri Nəsirəddin Tusi tərəfindən Marağada yaradılmış rəsədxana və Dar əl-ilm və-l-hukmanı nəinki təkəcə islam mədəniyyətinin, eləcə də o zaman ki, dünya sivilizasiyasının ilk elmlər akademiyası adlandırırırlar. Rəsədxana və Dar əl-ilm-va-l-hukman təkəcə elmi arasdırmalar aparın mərkəz deyildi, o həmçinin bir təhsil mərkəzi idi. Mənbələr göstərir ki, burada müxtəlif millətlərin nümayəndələri çalışır və eyni zamanda burada bir çox ölkədən gəlmiş tələbələr də təhsil alırdılar.

Zəngin tarixi-mədəni irsə malik müstəqil Azərbaycan Respublikası müasir dövrdə də İslam dünyasının əsas mərkəzlərindəndir. Ümumislam mədəniyyətinin bir parçası kimi Azərbaycan xalqı həmişə öz üstün mənəvi dəyərləri ilə seçilib. İslamın ali dəyərlərinə qəlbən bağlılıq tarixin heç bir çətin sınağında xalqımızı öz inancından yayındırmayıb.

Ümumilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycanın islam mədəniyyəti mərkəzlərindən biri olduğunu nəzərə alaraq hakimiyyətə gəldikdən sonra islam mədəniyyəti nümunələri olan məscidlərin, tarixi memarlıq abidələrinin, ziyarətgahların bərpası ilə bağlı tədbirləri, tez-tez dindarlarla görüşməsi, dini bayramlarda məscidlərə getməsi, dindarların mənəvi ehtiyaclarına həssaslıqla yanaşması onun bir daha xalqa mənən bağlılığını və islami dəyərlərə sədaqətini göstərən parlaq misallardır.

Heydər Əliyev Azərbaycanın islam mədəniyyətinin tərkib hissəsi olduğunu nəzərə alaraq İslam ölkələri ilə mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verdi.

Ümumilli Lider 1998-ci ildə Bakıda keçirilən «Müasirlik və dini-mənəvi dəyərlər» mövzusunda Beynəlxalq konfrans iştirakçılmasına müraciətdə bu sahədə elmi tədqiqatların aparılmasının əhəmiyyətini bu cür qeyd etmişdir: «...Müsəlman alimləri və din xadimlərinin dinimizin mühüm aktual problemlərini müzakirə etməsi sırf elmi-dini əhəmiyyəti ilə yanaşı, müsəlman dövlətləri və xalqları arasında qardaşlıq və əməkdaşlıq əlaqələrinin genişləndirilməsinə, islam həmrəyliyinə daha da möhkəmlənməsinə xidmət edir...» (5, s.18)

12 dekabr 1998-ci ildə Bakıda keçirilmiş “İslam sivilizasiyası Qafqazda” adlı Beynəlxalq simpoziumda sivilizasiyalararası dialoqun zəruriliyi və digər global məsələləri əhatə edən çıxışında Heydər Əliyev Azərbaycanın Qafqazda islamın mərkəzi olduğunu vurğulamış, elmi-tədqiqatların aparılması üçün proqramların hazırlanması məsələlərinə toxunaraq demişdir: «...Ümidvaram ki, simpozium çox dəyərli işlər görəcək və Qafqazda islam sivilizasiyasının rolunu və bu sahədə gələcək elmi-tədqiqat işlərinin proqramlarını müəyyən edə biləcəkdir».

Bu gün də Azərbaycan islam mədəniyyətinin ən inkişaf etmiş mərkəzlərindən biridir və müsəlman dövlətləri ilə də fəal əməkdaşlıq edir. Prezident İlham Əliyev demişdir “İslam aləmi ilə bizim münasibətlərimiz çox sürətlə inkişaf edir və bu, məni çox sevindirir. Biz elə etməliyik ki, bütün beynəlxalq təşkilatlarda bir-birimizi dəstəkləyək, islam həmrəyliyini gücləndirək və bizim üçün dost olan ölkələrlə münasibətlərimizi bütün istiqamətlərdə davam etdirək. Azərbaycan İslam Konfransı Təşkilatı çərçivəsində çox vacib rol oynayır və bu rolu oynamağa davam edəcəkdir” (6, s.3).

2009-cu ildə Bakının İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan edilməsi çox əlamətdar və mühüm hadisə olaraq Azərbaycanın İKT ilə apardığı səmərəli və faydalı əməkdaşlığın, bütövlükdə ölkəmizin İslam ümməti arasında qazandığı nüfuzun mühüm göstəricisi idi.

Son zamanlar bəzi qərb ölkələrində islam dininə qarşı formalaşmış neqativ münasibətə, islamın radikal siyasət və terrorla əlaqələndirmək cəhdlərinə baxmayaraq, Azərbaycan respublikasında bu sahədə həyat keçirilən ardıcıl və məqsədyönlü siyasət və azərbaycan xalqının nümayiş etdirdiyi yüksək tolerantlıq, dözümlülük islam dini haqqında mövcud yanlış təsəvvürlərin dəyişilməsində əsas rol oynayır. Bu sırada Bakının "İslam mədəniyyətinin paytaxtı" qismində göstərdiyi fəallıq bir çox ölkələr üçün gözəl nümunə oldu.

Ədəbiyyat

1. Vəlixanlı N Ərəb xilafəti və Azərbaycan Azərbaycan dövlət nəşriyyatı Bakı – 1993 120 s
2. Azərbaycan Arxeologiyası: VI c., Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 632 s.
3. Mustafayev A. Azərbaycan maddi-mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat) Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2009. 232 s.
4. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. M.J.Manafova, N.T.Əfəndiyeva və S.A.Şahhüseynovanın ümumi redaktəsi ilə. Bakı: Sabah nəşriyyatı (2008), 2010, 876 səh. dərslik. Bakı, 2010
5. Hüseynov S. İlham Əliyevin “İslam həmrəyliyi” çağırışına müsəlman ölkələrinin münasibəti. s.15-20
6. Muradova B Azərbaycanı dünyaya tanıdan lider. Azərbaycan. 6 may 2009, s.3.
7. Abasov A, Abasov E, Hüseynova E. İslam memarlığı və inşaat. Bakı 2010

Резюме

Байрамов Мушфиг
Лянкяранский государственный университет
Каримов Самир

Лянкяранский областной научный центр НАНА
Азербайджан как один из центров Исламской цивилизации

В состав Арабского халифата, который возник в VII веке в Аравийском полуострове вместе огромными территориями в трех материках входил и

Azərbaycan. В результате на большой территории халифата образовалась «исламская» культура. И Азербайджан, как составная часть этого халифата, внес свою лепту развитию этой культуры. В статье исследуется роль Азербайджана в формировании арабо-исламской культуры и изменении, происходившие в материально-нравственной культуре и в быту азербайджанского народа в связи с распространением исламской религии.

Summary
Bayramov Mushfig
Lankaran State University
Karimov Samir

Lankaran Regional Scientific Center of ANAS
Azerbaijan as one of the centers of Islamic civilization

The composition of the Arab Caliphate, which arose in the 7th century in the Arabian Peninsula together with huge territories in three continents, included Azerbaijan. As a result, an "Islamic" culture was formed on the large territory of the caliphate. And Azerbaijan, as an integral part of this caliphate, contributed to the development of this culture. The article explores the role of Azerbaijan in the formation of the Arab-Islamic culture and the changes that took place in the material and moral culture and everyday life of the Azerbaijani people in connection with the spread of the Islamic religion.

Cəfərov Sahil
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
ceferovs998@gmail.com
Lənkəran Dövlət Universiteti

Özünəqəsdə meyllilik sosiallaşmanın inflyasiya həddi kimi

Annotasiya: Müasir dövrdə cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi dəyişikliklər bütün sahələrdə inkişafın təminatını və perspektivli planlaşdırmanı tələb edir. Təbii haldır ki, inkişaf tendensiyasının içində xoşagəlməz fəsadların mövcudluğu da inkarolunmaz faktlardır. Cəmiyyətin sosial sifarişinin əsasını müasir şəxsiyyət modelinin formalaşdırılması tutsa da, bu məqsədin həyata keçirilməsi digər fəsadların üzə çıxması ilə nəticələnə bilər. Bu baxımdan baş vermiş inkişaf böyüyən nəslin arasında bəzi fərdlər tərəfindən özünəqəsd meyillərini də üzə çıxarır. Həmin məqsədin aradan qaldırılması sosial-pedaqoji fəaliyyətin daha optimal yollarının axtarılıb tapılması tələbini qarşımızda qoyur.

Açar sözlər: sosiallaşma, sosial inkişaf şəraiti, sosial-psixoloji amillər, ünsiyyət tələbatı, intihar faktoru, erkən nigah

Key words: socialization, condition of social development, socio-psychological factors, communication necessities, suicide factor, early marriage

Ключевые слова: социализация, социальное условие развития, социальное психологические факторы, потребность в общении, фактор суицида, ранний брак

Bu gün cəmiyyəti düşündürən və narahat edən ən mühüm problemlərdən biri də insanlar arasında baş verən intihar hadisələrinin sayının çoxalmasıdır. Bu problemin araşdırılması və həlli istiqamətində tədqiqatların aparılmasına daha çox ehtiyac duyulur. Çünki insanı əhatə edən sosial inkişaf şəraiti onun fəaliyyətinin yaxın məqsədi və ya

vasitəsi kimi mənəvi-psixoloji tələbatlara nisbətən eyni vəziyyətdə olmur [9, s.65]. Sosial inkişaf şəraiti şəxsiyyətin fəallığını müxtəlif dərəcələrdə şərtləndirir və qarşı tərəf kimi çıxış edir. Bu baxımdan sosial inkişaf şəraiti bir neçə parametrlərlə şərtlənir. Həmin parametrlər ən optimal səviyyədə aşağıdakı itiqamətlərdə qruplara bölünür:

1. Pedaqoji-psixoloji amillər; uşaqların ailə tərbiyəsində yol verilən qüsurlar və səhvlər; təlim-tərbiyə müəssisələrində uşaq, yeniyetmə və gənclərin tərbiyəsində meydana gələn boşluqlar bu qəbildəndir.

2. Sosial-psixoloji amillər; evdən və məktəbdənkənar şəraitdə uşaq yeniyetmə və gənclərə həmyaşıdlar qrupunun (qeyri-formal), küçənin, yaxın ətrafın göstərdiyi xəşagəlməz təsirlər sistemi.

3. Fərdi-psixoloji faktorlar; cəmiyyətə (xüsusən valideyinlərə və müəllimlərə) zidd və qeyri-sosial davranışa təkan verən ilkin təbii-psixoloji göstəricilər, şəxsi sərvət meyllikləri, davranışın özünü tənzim (subyektiv) mexanizmləri, fərdin sosial normalara neqativ münasibətlerini inkişaf etdirən xüsusiyyətlər.

Cəmiyyətdə intihara meylliliyin miqyasının artmasının, ilkin səbəbləri sırasında sosial-psixoloji amillər əsas yer tutur. Həmin dəyişiklikləri aşağıdakı formalarda qruplaşdırmaq mümkündür:

- ünsiyyət tələbatının ödənilməməsi;
- özünü təsdiq imkanlarının yaradılmaması;
- özünü reallaşdırma şəraitinin əmələ gəlməməsi;
- münasibətlərə daxil olmaq üçün müvafiq söz ehtiyatının olmaması;
- məktəbin qoyduğu tələbləri yerinə yetirə bilməməsi;
- ailənin yaratdığı pedaqoji-psixoloji mühitə adaptasiya oluna bilməməsi;
- asudə vaxt bölgüsünün düzgün aparılmaması;
- ailədə ünsiyyət tələbatının ödənilməməsi;
- ailədə intergenetik intervalın (övladlar arasında yaş fərqi) çox olması;
- sosial şəbəkələrin uşaqların maraq dairəsinə sürətlə daxil olması;
- birbaşa ünsiyyətin virtual əlaqələrlə əvəzlənməsi.

Yuxarıda qeyd olunanlardan başqa, intihara meylliliyin əsas faktorları sırasında həmin şəxs üçün həyatın öz mənasını itirməsi, sosial şəraitə və zəmanəsinin həyat tərzinə uyğunlaşa bilməməsi, itirdiyi sosial statusa dözə bilməməsi, sağalmaz xəstəliyə düşər olması, psixi pozğunluğu, unudula bilməyən əxlaqi qəbahəti və s. səbəbləri də daxil etmək vacibdir. Əksər vəziyyətlərdə insanlar özləri də hiss etmədən intihar mövzusunu gündəmdə saxlayırlar. Bu tendensiya özünəməxsus pedaqoji-psixoloji fəsadlarla gənclərin psixologiyasının ən dərin laylarında möhkəmlənməkdə davam edir.

İntihar hadisəsinin qarşısının alınması üçün sosial pedaqogikada daha optimal üsullar mövcuddur. Həmin üsulların səmərəliliyi aşağıdakı mərhələlərdə təsdiqlənir [10, s. 146].

İlkin mərhələdə aydınlaşdırma işi həyata keçirilir. Bu mərhələdə mütəxəssisin (sosial psixoloq, sosial pedaqoq, müəllim, tərbiyəçi, valideyin və s.) bütün cəhdləri intihara meyilli insanların (uşaqların) üzə çıxarılmasına istiqamətlənməlidir. Sosial – pedaqoji işin gedişində mütəxəssisin qarşı tərəflə (uşaqlarla) qurduğu münasibətlərin məzmunu o qədər “etibarlı” olmalıdır ki, obyekt (uşaq, yeniyetmə, gənc) atasına, anasına, qardaşına, bacısına, dostuna və ya hansısa qohumuna və tanışına açmadığı sirrini mütəxəssisə açsın, ona etibar etsin və mütəxəssisin ona praktik yardım edəcəyinə əmin olsun [2,4,7].

Növbəti mərhələ korreksiyaedici iş adlanır. Bu mərhələ mütəxəssisin fəaliyyətinin mərkəzində durur və bilavasitə arzu olunan nəticənin əldə olunmasına istiqamətlənir. Korreksiya işinin məzmunu uşağın düşüncəsində anomaliyanın ağırlıq dərəcəsini azaldır. İctimai həyatın müəyyən məqamları bəzən gənc nəslin düşüncəsində müxtəlif anomallıq yaradır. Buna görə də, eyni sosial inkişaf şəraiti müxtəlif həyat mövqeyi

doğuraraq şəxsiyyətin fərdi və fərqli fəallıq formalarını üzə çıxara bilir. Məsələn, valideynin övladını tənbeh etməsi ailənin bir övladını dərinlən kədərləndirərək onda özünü mümkün qədər tez düzəltmək üçün inadlı məqsədlər yarada bilər; amma digər bir övladın psixologiyasında və münasibətlərində laqeydliyi dərinləşdirə bilər; qeyri-formal qrupların (küçə qrupları) üzvünə çevrilən, valideyn-övlad münasibətlərinə barmaqarası baxan üçüncü bir övladda isə istehzalı münasibət doğura bilər. Deməli, nəzərə almaq vacibdir ki, övladlara olan bütün xarici təsirlər münasibətlərin sosial cəhətdən şərtlənən daxili-psixoloji şərtlər sistemi və ya məcmuyu vasitəsi ilə ifadə olunur. Xarici təsirlərin xüsusən gənclərdə daxili şərtlər vasitəsi ilə ifadə olunması övladın obyektiv şəraitlə fəal qarşılıqlı təsirinin, onlara olan münasibətlərini dəyişir. Buna görə də valideynlər, müəllimlər və tərbiyəçilər birinci onları nəzərə almalıdırlar ki, insan amilinin (övladın) ən xarakterik cəhətlərindən biri onun sosiallaşma prosesində özünəməxsus mövqe nümayiş etdirməsidir[5,6,10]. Böyüyən nəslin sosiallaşması dedikdə bu proses bir növ xarici (ictimai) təsirlərin daxili-psixoloji şərtlər vasitəsi ilə ifadə olunmasında təsdiq olunur. Xarici (ictimai) təsirlərin daxili-psixoloji şərtlər vasitəsi ilə ifadə olunması sosiallaşma prosesini uşaqların sosial inkişaf şəraiti ilə fəal qarşılıqlı təsirini, onlarda yaranan münasibətlərin dəyişdirilməsini nəzərdə tutur ki, bunların da gedişində həm onun sosiumu, həm də subyekt (uşağın özü) dəyişir. Ən ağır dərəcəli vəziyyət o halda yarana bilər ki, insanın yaxın qohumu, dostu, tanış, sinif yoldaşı, valideyni, iş yoldaşı və s. intihar etmiş olsun. Məhz belə vəziyyətlərdə görülməli işin ağırlıq dərəcəsi daha da artır. Deməli, xüsusən böyüyən nəsillə sosial-pedaqoji işin həyata keçirilməsində həm ailənin, həm məktəbin və həm də icmanın fəaliyyətində çox ciddi tələb olunur.

Tədqiqatlar zamanı məlum olur ki, intihar etməzdən əvvəl insan psixologiyasında qabaqcadan bir çox dəyişikliklər baş verir[3,8]. İnsanın psixoloji simasında baş verən dəyişikliklərin əksəriyyəti sosial-məişət faktorlardan qaynaqlanır. Əlavə olaraq, aşağıdakı amilləri də intiharı yarada biləcək motivlər sırasına daxil etmək lazımdır:

- ailədaxili münaqişələr
- məişət zəminində mübahisələr
- maddi vəziyyətin aşağı olması
- gəncin sevdiyi ilə qovuşmaması
- gənc sevgililər arasında münaqişələr
- valideynlərin ailədən imtina etməsi
- maddi vəziyyətin ifrat yaxşılaşması
- ailədaxili laqeyidlik
- ailədaxili qəddarlıq
- ailə üzvləri arasında anatomik-fizioloji və sosial-fiziki qüsurların olması.

İnsanın psixoloji simasında baş verən dəyişikliklərin maddi-sosial faktorlarla bağlılığı həqiqətdir. Elmsünaslıqda təsdiqini tapmış faktlardan biri də maddi vəziyyətin aşağı olması səbəbindən intihar hadisəsinin baş verməsidir[11, s.273]. Lakin qeyd etmək vacibdir ki, övladlarla bağlı maddi təminatın ödənilməsi məhdudiyətsiz həyata keçirildikdə bu yanaşma da xoşagəlməz nəticələr verə bilər. Həmin mənada övladlara bütün şəraitin yaradılması və onların fiziki fəaliyyətdən (məişətdə olan əmək fəaliyyətindən) təcrid edilməsi həmin övladların qayğısız həyat tərzinə aludə olması ilə nəticələnir. Bu sahədə yol verilən nöqsanlar insan həyatının dəyəri ilə bilavasitə ölçülür. Qeyd etdiyimiz kimi, istər tərbiyəçi, istər valideyn, istərsə də bu sahədə çalışan mütəxəssis ilkin olaraq böyüyən nəslin psixologiyasına bələd olmalı və onların düşüncəsində, məqsədlərində, maraqlarında hansı istəyin, arzusunun yer tutduğunu duymalıdır. Təcrübə göstərir ki, bu məsələlərə diqqətin yetirilməməsi nəticədə övladlarda özünəqəsdin səbəbinə çevrilir.

Araşdırmalar zamanı məlum olur ki, insanın psixoloji simasında (xarakter əlamətləri, temperamentin xassələri, düşüncə keyfiyyəti, aparıcı maraqlar, digər şəxsə hədsiz bağlılıq, daim yenilənən ünsiyyət tələbatı, affekt halı və s.) baş verən dəyişikliklər sosial-psixoloji və pədaqoji amillərlə bilavasitə bağlıdır[10, s.113]. Sosial-psixoloji və pədaqoji amillərə aşağıdakıları daxil etmək məqsədemüvafiq sayıla bilər:

- internet resursları
- qeyri-formal qruplar
- sinif kollektivi
- ailənin demoqrafik vəziyyəti
- ailənin sosial-iqtisadi durumu
- qeyri-sabit münasibətlər sistemi
- erkən nigah və onun fəsadları
- ailədə zorakılıq
- pul qazanmağa təhrik etmə
- insan alverinə təhrik etmə

Yuxarıda qeyd olunanlar insan psixologiyasının bütün laylarına mənfi təsirini göstərməklə çox zaman onu normal həyat mühitindən uzaqlaşdırır. Deməli, sosial həyat insan psixologiyası ilə bilavasitə vəhdət təşkil edir ki, bu da böyüyən nəslin sosiallaşmasında müxtəlifliyin, rəngarəngliyin göstəricisinə çevrilir. Sosial-psixoloji vəziyyətin tez-tez dəyişməsi uşaqların yeni sosial mühitə (müxtəlif sosial qruplara, fərqli sosial inkişaf şəraitinə) adaptasiyasından irəli gəlir. Bu baxımdan uşaqların tez-tez yeni coğrafi şəraitdə və fərqli sosial-psixoloji mühitdə yaşamağa təhrik etmək düzgün deyil. Qeyd etdiyimiz kimi, intihara aparan yollardan biri də fərqli məkanda yeni həyat tərzinin qurulmasıdır. Yaşlılardan fərqli olaraq uşaqlar çox zaman dəyişən yeni sosial-iqtisadi və coğrafi şəraitə çətinliklə adaptasiya olunurlar. Bu fakt həm yeni münasibətlərin formalaşmasına və həm də uşaqlar üçün yeni dostların tapılmasına rəvac verir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, kənd mühitindən şəhərə və yaxud tam əksinə, şəhər mühitindən kəndə köçərəkən uşaqların psixologiyasında çox ciddi sosial-psixoloji dəyişikliklər baş verir. Bu proseslər bəzən uşaqlarda mənfi fəsadlar törətməsində aparıcılıq təşkil edir. Əsasən yeni sosial mühitə uşağın adaptasiya oluna bilməməsi bəzən intiharla nəticələnə bilər.

Bütün qeyd olunanlarla yanaşı onu da demək vacibdir ki, insan psixologiyasında intihara meyilliliyi duymaq çox çətin və mürəkkəb vəzifədir. Buna görə də sosial-psixoloji və pədaqoji işin ağırlıq dərəcəsi yenə də mütəxəssisin üzərinə düşür. Əsas etibarlı ilə sosial-pədaqoji istiqamətdə aparılan işin ağırlıq dərəcəsi artırılmalıdır ki, cəmiyyətdə intihara meyillilik minimum həddə düşsün. Burada ilkin və sonrakı şərtlər uşaqlarda sosiallaşma səviyyəsinin dərəcələri ilə xarakterizə olunur. Bu mənada, böyüyən nəslin sosiallaşması müsbət yönümdə istiqamətləndirilməlidir ki, onlar sağlam münasibətlər sistemində daxil ola bilsin və şəxsiyyət kimi formalaşsın. Çünki əsas məqsədimiz hərtərəfli inkişaf etmiş, təhsilin məzmununa mükəmməl yiyələnən, cəmiyyətdə mövcud münasibətlər sistemində adaptasiya olunmağı bacaran və beləliklə də, Vətəninə bağlı olan, Dövlətini dünya dövlətləri sırasında layiqincə təmsil etməyi bacaran vətəndaşlar yetişdirməkdir. Bu məqsədin reallaşması üçün məktəb, ailə və ictimai birliklərin vəhdət şəklində fəaliyyəti üzə çıxarılmalıdır. Əgər pədaqoji işin təşkilinin şəxsiyyət-yönümlülük prinsipləri əsasında qurmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuqsa, yetişən nəslin həyat mövqeyinin passiv sferadan aktiv sferaya keçirilməsinə cəhd göstərməli, şəxsiyyətin sosial-psixoloji və bioloji inkişafının müasir tələblər səviyyəsində həyata keçirilməsinə imkan yaradılmalıdır. Təlim-tərbiyə işinin və sosial-pədaqoji fəaliyyətin qeyd etdiyimiz istiqamətlərdə həyata keçirilməsi böyüyən nəsildə özünəqəsd meyillərinin tədricən aradan qaldırılması ilə nəticələnəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Abdulov R.Ş. Sənin sosial fəallığı. Bakı, 2002
2. Ağayev Ə.Ə., Rzayeva Y.T., Hüseynova T.M., Vahabova T.Ə. Sosial pedaqogika. Bakı, 2008
3. Bayramov Ə. S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiyanın aktual məsələləri. Bakı: 1989
4. Əlizadə H.Ə., Mahmudova R.M. Sosial pedaqogika. Bakı, 2013
5. Quliyev S.M. Məktəblilərin mənəvi tərbiyəsində ailə, məktəb və ictimaiyyətin birgə fəaliyyəti. Bakı, 1982.
6. Kazımov N.M. Tərbiyənin elmi-pedaqoji əsasları. Bakı: Maarif, 1983
7. Джил Горелл Барис. Социальная работа с семьями в Англии. Москва, 1993.
8. Галагузова Ю., Сорвачева Г., Штинова Г. Социальная педагогика. Практика. Москва, 2003
9. Мудрик А.В. Социальная педагогика. Москва: Академа. 1999
10. Плоткин М.М. Социальное воспитание школьников. М., 2003,
11. Олиференко Л.Я., Шульга Т.И., Дементьева И.Ф. Социально- педагогическая поддержка детей группы риска. Москва: Академия, 2002.

Резюме

Джафаров Сахиль

Лянкяранский государственный университет

Суицидальное влечение это уровень инфляций в социализаций

В данной публикации анализировано создавшие факторы суицида в современном обществе. А также в статье объясняется создающие суицидальное обстоятельство как внутрисемейные отношение, материальное состояние, ресурсы интернета а также насилие в семье. Здесь суицид анализируется как уровень инфляции в социализации.

Summary

Jafarov Sahil

Lankaran State University

Inclination to the suicide as an inflation limit of socialization

The analysis of the factors which could cause suicide cases in the society is given in the article. Family internal relations, material condition, internet resources, violence cases in the family are also given in the article, as the reasons which could cause suicide. Here, the suicide has been analyzed as an inflation limit of socialization.

Cəfərov Mayis,

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

mayis1968@mail.ru

AMEA-nın Lənkəran Regional Elmi Mərkəzi

Azərbaycanın Cənub-Şərq bölgəsinin etnoqrafik tədqiqat tarixindən

Annotasiya: Azərbaycan Respublikasının Cənub-Şərq regionunun tarixi-etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsi XIX əsrin 30-cu illərindən başlanmışdır. Bu dövr müəlliflərindən S.Ə.Kazımbəyoğlunun, P.Zablotskinin, B.V.Millərin, V.S.Leqkəbitovun, P.F.Rissin, B.A.Ryuminin, D.A.Kistenyevin, T.Bayraməlibəyovun və XX əsrdə işə

İ.M.Cəfərzadənin, Q.C.Cavadovun, Q.Ə.Rəcəblinin, A.H.Mustafayevin, B.H.Hüseynbalaoğlunun və M.M.Talışlının əsərləri regionun tarixi-etnoqrafik baxımdan öyrənilməsində əhəmiyyətlidir. Qeyd olunan əsərləri Cənub-Şərq regionunun etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsində tutarlı mənbələrdən saymaq olar.

Açar sözlər: etnoqraf, region, ekspedisiya, təsərrüfat həyatı, məişət, sənətkarlıq, xalq təbabəti.

Key words: ethnography, region, expedition, economic life, household, craft, folk medicine.

Ключевые слова: этнография, регион, экспедиция, экономическая жизнь, быт, ремесло, народная медицина.

Azərbaycan, coğraflar tərəfindən təbii-coğrafi, etnoqraflar tərəfindən isə tarixi-etnoqrafik zonalara bölünür. Bu bölgədə coğraflar başlıca olaraq ərazinin təbii-coğrafi xüsusiyyətlərini, etnoqraflar isə əsasən maddi və mənəvi mədəniyyət ünsürləri ilə yanaşı, həm də təsərrüfat həyatını əsas amil götürürlər. Bu prinsipə uyğun olaraq etnoqraf E.Kərimov talışların məskunlaşdığı ərazini «Talış etnoqrafik zonası» [7, 19] bəziləri isə Lənkəran-Astara bölgəsi və Zuvand mikrobölgəsi kimi xarakterizə etmişlər. Coğrafi prinsiplərə əsasən Azərbaycanın Cənub-Şərq regionu kimi təsnif olunan bu ərazini, maddi mədəniyyətinə və əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətləri prinsiplərinə görə Lənkəran-Astara etnoqrafik zonası adlandırmaq daha məqsədəuyğun hesab edilir. Çünki Cənub-şərq bölgəsində yerləşən Masallı, Yardımlı, Lerik, Cəlilabad və Biləsuvar rayonları ilə eyni etnoqrafik xüsusiyyətlərə malikdirlər.

Azərbaycan Respublikasının Cənub-Şərq regionunun tarixi-etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsi XIX əsrin 30-cu illərindən başlanmışdır. Bu dövr müəlliflərindən S.Ə.Kazimbəyoğlu [6], P.Zablotski [12], B.V.Miller [15], V.S.Leqkobitov [14], P.F.Riss [18], B.A.Ryumin [19], D.A.Kistenyev [13], T.Bayraməlibəyov [11] və XX əsrdə isə İ.M.Cəfərzadənin [4], Q.C.Cavadovun [2; 3], Q.Ə.Rəcəblinin [9;17], A.H.Mustafayevin [8] əsərləri regionun tarixi-etnoqrafik baxımdan öyrənilməsində əhəmiyyətlidir. Sonralar bu problemə B.H.Hüseynbalaoğlu və M.M.Talışlının "Lənkəran" [5] əsərlərində də müraciət olunmuşdur.

Azərbaycanın Cənub-Şərq regionu ilə bağlı digər bir tədqiqat işi XIX əsrin 40-cı illərində yazılmış Zaqafqaziya Baş İdarə Sovetinin üzvü Vasili Semyonoviç Leqkobitova (1806-1860) aid edilir. O, XIX əsrin 30-cu illərində dövlət tərəfindən xüsusi tapşırıqlarla Zaqafqaziya göndərilmiş ekspedisiyanın üzvlərindən biri idi. Həmin ekspedisiya Zaqafqaziya daxil olan əyalətlərin etnoqrafik, statistik və topoqrafik cəhətdən öyrənilməsi məqsədi ilə təşkil olunmuşdu. Ekspedisiya üzvləri yeddi il ərzində Zaqafqaziyanın bütün əyalətlərini öyrənərək 1836-cı ildə dörd cildlik «Обозрение Российских владений за Кавказом» adlı əsərini yazırlar. V.S. Leqkobitovun Bakı, Quba əyalətləri və "Talış xanlığı" bölməsi adı çəkilən əsərin üçüncü cildində nəşr olunmuşdur [14]. Əsərdə xanlığın ərazisi, tarixi yerləri, təbii şəraiti, su hövzələri, yolları, əhalinin sosial tərkibi və mənşəyi, məşğuliyyəti təsərrüfat həyatı, ticarət əlaqələri, çəki, ölçü və pul dövriyyəsi haqqında məlumat verir. İcmal dövrün tarixi ədəbiyyatı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsinə baxmayaraq, talış və tatarları fars, Şirvan əhalisini isə tatar adlandırılması elmi baxımdan qüsurludur.

Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra imperiyanın planlarına uyğun olaraq Cənub-Şərq regionu iqtisadi potensialı ilə yanaşı, həm də etnoqrafik cəhətdən araşdırılmağa başlanır. Bu məqsədlə XIX əsrin əvvəllərində Həştərxandan Astarayadək Xəzər sahilə ərazilərin sanitar və təbiətşünaslıq baxımından öyrənilməsi üçün ekspedisiya təşkil edilir. Ekspedisiyanın nəticəsi olaraq 1837-ci ildə Pavel Zablotskinin «Обозрение Талышского ханства в медико-топографическом отношении за 1836 год» adlı əsəri «Журнал Министерства Внутренних Дел» adlı məcmuənin 11-12-ci saylarında nəşr olunur [12]. Qeyd edək ki, talışlar haqqında XIX əsrin ilk rübündə yazılmış bu əsərdə yerli əhalinin təsərrüfat həyatı, məişəti, sənətkarlığı, habelə xalq təbabəti haq-

qında məlumat verilmişdir.

XIX əsrin ortalarında Cənub-Şərq regionunun məişət və mədəniyyətinin öyrənilməsinə həsr edilmiş əsərlərdən biri də 1855-ci ildə Pavel Frantseviç Rissin Tiflisdə Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin Qafqaz şöbəsinin qeydlərinin üçüncü buraxılışında çap olunmuşdur [18, 15-21]. Müəllif etnoqrafik əsərində topladığı materiallara istinad edərək, yerli əhalinin dili ilə bağlı etnolinqvistik təhlillər aparmışdır. Əsər qismən etnoqrafik və əsasən dilçilik səciyyəsi daşıyır. O əsərin birinci hissəsində: «Talışlar hazırda məskunlaşdıqları ərazinin aborigen etnoslarındanır. Talış dili buranın 142 kəndində üstünlük təşkil edir ki, bunların 87-si Lənkəranın, 55-i Sebicanın payına düşür» deyərək qeyd etmişdir [18, 1-2]. Pavel Frantseviç Rissin əsərində Cənub-Şərq regionunun çiçəklənmə dövrünü XV əsrdən XVIII əsrin 20-ci illərinədək İranda hakimiyyətdə olan Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyəti ilə əlaqələndirməklə bərabər [18, 2], Lənkəran qəzasının etnoqrafik xəritəsini də vermişdir. Əsərdə Cənub-Şərq bölgəsinin maddi mədəniyyətindən söz açan müəllif yazır: «Bölgədə yaşayan talışların geyimləri tatarların (azərbaycanlıların – M.C) geyimlərindən çox fərqlənir, kişilərin çoxu başı açıq gəzir, həm də hamı başını qırxdırırlar. Müəllif onu da xatırladır ki, əsərdə talışların məişət ilə bağlı materiallar başlıca olaraq Astara mahalı əhalisinə aiddir və buradan toplanmışdır» [18, 7].

XIX əsrin 80-ci illərində Peterburqdan Azərbaycanın Cənub-Şərq regionuna ezam edilmiş 32 nəfərdən ibarət dövlət komissiyasının üzvü Dmitri Avdeyeviç Kistenevin (1860-1901) ümumilikdə zonanın və qismən də talışların təsərrüfat həyatına, məişətinə həsr olunmuş silsilə əsərləri xüsusi maraq doğurur. Belə ki, onun 1887-ci ildə Tiflisdə nəşr olunan əsərinin yeddinci cildində qəzanın təbii-coğrafi xüsusiyyətləri, əhalisi, torpaqla təminat məsələləri, suvarma sistemləri, sudan istifadə qaydaları və təsərrüfat həyatı haqqına zəngin etnoqrafik materiallar verilmişdir [13] D.A.Kistenyev «Talışlar Astara mahalında, bütünlükdə Talışda, Zuvand dağlarında, Dırıq mahalı və Pornaimin Lyumaliç, Şivlya, Vərgədüz, Yuxarı Xanəğa, Gəndab və Osjədərə adlı altı kəndində, habelə Sərhədəbad və Alar icmalarının yerləşdiyi Qarayar çayınadək olan səhralıqda, tatarlar (azərbaycanlıların – M.C) isə bütünlükdə Sebicanın dağlıq və dağətəyi ərazilərində, Zuvandın 16 kəndində, nəhayət, Viləşçay, Göytəpəçay, Həmsşerinka çayları boyunda məskunlaşmış rus kəndləri müstəsna olmaqla, bütün düzənlikdə yerləşmişlər» deyərək qeyd etmişdir. Müəllif tədqiqatında öz sələfləri kimi talışları qəzanın aborigen əhalisi sayır, özlərinə məxsus xüsusi dildə danışır, həm də həyat tərzlərinə görə fərqlənərək, mənşəcə İran tayfalarına şamil edildiyi nəticəsinə gəlir [13, s.549].

Bəhs etdiyimiz əsərin əhəmiyyəti bir də ondadır ki, burda müəllif əhalinin etnik tərkibini verməklə yanaşı, həm də ayrı-ayrı etnik qrupların xüsusiyyətini, etnik psixologiyalarını təhlil etmişdir. D.Kistenyevə görə, qəzadakı Perimbel, Dərvişbəyli, Panavand, Curali, Dilaqard, Şahsevən, Mahmudlu tayfaları və eləcə də Sebican, Arus, Adınabəzər, Ərkivan qrupları bu əraziyə İrandan köçüb gəlmişlər. Müəllifə görə, perimbellər müstəsna olmaqla, adları çəkilən digər tayfalar etnoqrafik cəhətdən demək olar ki, birbirindən fərqlənirlər [13, 550-551].

Səid Əli Kazımbəyoğlu 1869-cu ildə qələmə aldığı 43 vərəqdən ibarət olan «Cəvahirnameyi Lənkəran» əsərində, digər etnoqrafik araşdırmalardan fərqli olaraq mahalın Asalım, Gürgənrud, Astara, Vilgic, Zuvand, Çayıçı, Lənkəran, Dırıq, Uluf, Dəştəvənd, Ucarud, Muğan kimi 11 nahiyədən ibarət olduğunu qeyd etmişdir. Daha sonra müəllif mahalın təbii şəraitinə görə iki hissəyə bölündüyünü qeyd edərək yazırdı: «Talışın bir hissəsi dağlıqdır ki, əhalisinə «cəbəli» (dağlı), ikinci hissəsi düzənlikdir, əhalisinə «kəpəli» deyirlər [6, 17]. Müəllif Lənkəran sözünü şərh edərkən şəhəri liman olduğuna görə Ləngərkünan - «lövbər-lövbər yeri» adlandırması [6, 5-6] dövrün ticarət yollarını öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli olsa da yanlışdır. Belə ki, Adam Olearinin «Подробное описание путешествия голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 гг» [16, 402-403] əsərində Lənkəran kiçik, Ləngərkünan isə ikinci iri yaşayış məskəni kimi qeyd olunmuşdur. Buna baxmayaraq əsər yerli

əhalinin məişətini, həyat tərzini öyrənmək baxımından qiymətli mənbə hesab olunur.

Azərbaycanın Cənub-Şərq regionunun etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsində Teymurbəy Bayraməlibəyovun da (1862-1937) böyük xidmətləri olmuşdur. Müəllifin etnoqrafik irsində mühüm yer tutan «Lənkəran qəzası talışlarının kosmoqonik inamlarından» [3, 202-204] adlı məqaləsi Tiflisdə çap olunan «SMOMPK» məcmuəsinin 17-ci, «Talış mətnləri» məqaləsi 20-ci [3, 17-24], «Talış əfsanələri və inancları» [3, 1-10] məqaləsi isə 26-cı saylarında nəşr olunmuşdur. Bu baxımdan T. Bayraməlibəyovun «Talış xanlığının tarixi» [11, 22-57], «Talışlarda xəstəliklərin müalicəsi və dəfn adətləri», «İpək qurdları haqqında türk-talış əfsanəsi», «Lənkəranın keçmişindən» [3 s.58-138] və başqa yazıları onun Cənub-Şərq regionunda topladığı etnoqrafik materiallar əsasında yazılmışdır.

V.A.Ryuminin «Талышский край (Ленкоранский уезд)» kitabında qəzanın təbiəcoğrafi şəraiti təhlil edilməklə yanaşı, müalicə suları, habelə Talış xanlığının qısa tarixi və əhalisi haqqında məlumatlar verilmişdir. Əsərdə müəllif balıqçılığı Lənkəran qəzası əhalisinin başlıca məşğuliyyəti kimi qeyd etməklə yanaşı, Astara, Sara adası, Port-İliç, Qumbaşı, Jarovskaya kimi yaşayış məskənlərində balıq vətəgələrinin fəaliyyəti haqqında məlumat vermişdir [19].

XX əsrin əvvəllərində Cənub-Şərq regionunun etnoqrafik baxımdan öyrənilməsində Q.F.Çursin xidmətlərini xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. O, tədqiqat işində yerli əhalinin geyimlərinin talışca adlarını sadalamaqla yanaşı, qadınların evdən çıxarkən başdan-ayağadək uzanan çadra ilə, üzlərini isə rübəndlə bağladıkları haqqında məlumatlar vermişdir [20, 20]. Q.F.Çursin 1897-ci il ümumi siyahıyaalınmaya əsaslanaraq Lənkəran qəzasındakı 18705 talış kişisindən 403 nəfərin, 16286 nəfər talış qadınlarından cəmi 18 nəfərin, 1917-ci ildə keçirilən kənd təsərrüfatı siyahıyaalınmasına əsasən isə 13482 talış kişisindən yalnız 80 nəfərin, 11993 nəfər talış qadınından isə ancaq 2 nəfərin savadlı olması nəticəsinə gəlmişdir [20, 21].

1926-cı ildə İsa Əzimbəyov (Məddahın) «Древности Ленкоранского края» [10, 67-82] adlı məqaləsində Təngərud, Bəlləbur, Şixəkəran, Butasər, Rivo, Çayrud, Mondigah, Qosmaliyan, Kələxan kimi arxeoloji abidələr haqqında məlumat vermişdir. Məqalədə talışlar arasında toy mərasimi, xüsusilə erə verilən qızlardan ötrü oğlan evindən başlıq alınması haqqında verilən məlumatlar, məqalənin həm də etnoqrafik əhəmiyyət kəsb etdiyindən xəbər verir.

Bu qəbildən olan başqa bir tədqiqat işi İ.M.Cəfərzadənin 1935-ci ildə Zuvand ekspedisiyasına həsr edilmiş hesabatdır [4, 1-56]. Burada Zuvand mahalına daxil olan əksər yaşayış məskənləri əhalinin məşğuliyyət formaları, maddi və mənəvi mədəniyyəti haqqında ətraflı məlumatlar verilmişdir. İ.M.Cəfərzadənin yaşayış evlərinin tipləri haqqında verdiyi məlumatlar Cənub-Şərq bölgəsinin maddi mədəniyyətinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Müəllifin Zuvandın ayrı-ayrı kəndlərində çəkdiyi ev tiplərinin rəsmləri əlyazmasının əhəmiyyətini bir daha artırır. Qeyd edilən hesabatla əlaqədar dissertasiya işi müdafiə olunmuşdur. Həmin dissertasiya Azərbaycanın tarixi-etnoqrafik ədəbiyyatında Cənub-Şərq bölgəsinə həsr edilmiş ilk tədqiqat işidir.

Cənub-Şərq bölgəsinin etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsinə həsr olunmuş növbəti tədqiqat işləri Q.Cavadovun «Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları» [1, 106-134] və «Talışlar» [2] monoqrafiyalarıdır. «Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları» monoqrafiyasında talışlara xüsusi bölmə həsr olunmuşdur. Hər iki əsər dövrün tarixi-etnoqrafik, statistik ədəbiyyatı və eləcə də müəllifin Astara, Lənkəran, Lerik, Masallı və Yardımlı rayonlarından topladığı etnoqrafik materiallar əsasında qələmə alınmışdır. Monoqrafiyalarda dövrün tarixi, demoqrafik materialları əsasında XIX və XX əsrlərdə Azərbaycanda talışların sayı, təsərrüfat məişəti, maddi və mənəvi mədəniyyəti, sənət dünyası, ailə və ailə məişəti problemləri tədqiqata cəlb edilmişdir.

Beləliklə, XIX–XX əsrlərdə çap olunmuş yuxarıda qeyd olunan əsərləri Cənub-Şərq regionunun etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsində tutarlı mənbələrdən saymaq olar.

Ədəbiyyat

1. Cavadov Q.C. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları. Bakı: Elm, 2000, 440 s.
2. Cavadov Q. Talışlar. Bakı: Elm, 2004, 616 s.
3. Cavadova E. O həm də görkəmli etnoqraf idi. Bakı: Nurlan, 2009, 203 s.
4. Cəfərzadə İ.M. Zuvand ekspedisiyası haqqında // Azərbaycan MEA Tarix İnstitutunun elmi arxivi, iş 496, s. 1-56.
5. Hüseynbalaoğlu B.H., Talışlı M.M. Lənkəran. Bakı: Maarif, 1990, 512 s.
6. Kazımbəyoğlu Səid Əli. Cəvahirnameyi Lənkəran. Nəşrə hazırlayan: R.Şeyxzamanlı. Bakı: Örnək nəşriyyatı, 2000, 45 s.
7. Kərimov E.Ə. Azərbaycanın tarixi-etnoqrafik bölgələri // Tarix və onun problemləri, 1998, №3, 168-182 s.
8. Mustafayev A.H. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). Bakı: Bakı Universiteti, 2009, 420 s.
9. Rəcəbli Q.Ə. Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formaları: Tarixi-etnoloji tədqiqat. Bakı: MBM, 2008, 60 s.
10. Азимбеков И. (Meddah)., Древности Ленкоранского края // Баку: Известия Азербайджанского археологического комитета, 1926, №2, с. 67- 82.
11. Байрамалибеков Теймур бек История Талышского ханства. Институт Рукописей НАН Азербайджана, 1-го сентября 1885 года (Шифр: Д-687/28597)
12. Заблотски П. Обзорение Талышского ханства в медико-топографическом отношении за 1836 год. Журнал Министерства Внутренних Дел., 1837, №11-12
13. Кистенев Д.А. Экономический быт государственных крестьян Ленкоранского уезда Бакинской губернии / Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т VII, Тифлис: 1887, 550 с
14. Легобытов В. Обзорение Российских владений за Кафказом в статистическом, этнографическом, монографическом и финансовом отношениях. Часть III. 1836, 252 с.
15. Миллер Б.В., Талышский язык. М.: Наука, 1953, с. 254-263
16. Олеарий А. Подробное описание путешествия голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 гг. (Пер.: Б.Барсова). М.: Уп. типография, 1870, 1033 с.
17. Раджабли Г.А., Семейный быт и духовная культура талышей. № 4 (46), 2010. с.18-21
18. Рисс П.Ф. О талышинцах, их образе жизни и языке. Записки Кавказского отдела Русского Географического Общества. Тифлис, 1855, вып. III, с. I. с.15-21
19. Рюмин В.А., Талышский край (Ленкоранский уезд). Ленкорань: 1923, 123 с.
20. Чурсин Г.Ф. Талыши (этнографические заметки). / Известия кавказского историко-археологического общества. Тифлис, 1926, т.IV, с. 15-45

Резюме

Джафаров Майис

Лянкяранский региональный научный центр НАНА Об истории исследования этнографических памятников в Юго-Восточном регионе Азербайджанской Республики

Узучение Юго - Восточного региона Азербайджана с историко - этнографической точки зрения, началось с 30 года XIX века. Изучение трудов

авторов этого периода С.А.Кязимбекоглу, П.Заблотского, Б.В.Миллера, В.С.Легкобытова, П.Ф.Рисса, В.А.Рюмина, Д.А.Кистенева, Т. Байрамалибекова, а в XX веке И.М.Джфарзаде, Г.Д. Джавадова, Г.А.Раджабли, А.Н.Мустафаева, Б.Г.Гусейнбалаоглы и М.М.Талышлы с историко-этнографической точки зрения имеют большое значение. Выше отмеченные труды можно считать весомыми источниками при изучении этнографии Юго - Восточного региона.

Summary
Jafarov Mayis
Lankaran Regional Scientific Center NASA

About research history of ethnographic monuments in the Southern – Eastern region of the Azerbaijan Republic

The study of the Southern– Eastern region of the Azerbaijan Republic from the historic – ethnographic point of view began in the 30th years of XIX century. The works of the authors of this period S.A.Kazimbayoghly, P.Zablotski, B.V.Miller, V.S.Legkobitov, P.F.Riss, B.A.Ryumin, D.A.Kistenyev, T.Bayramalibayov and in XX century I.M.Jafarzadeh, G.C.Javadov, G.A.Rajabli, A.H.Mustafayev, B.H. Huseybalaoghly and M.M.Talishly are important in studying of the region from the historic – ethnographic point of view. The works stated can be considered of reasonable sources in studying the Southern – Eastern region from ethnographic view point.

Eyvazov Elçin,
iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
unec.iqtisad030@gmail.com
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələlər

Annotasiya: *Tədqiqatın məqsədi* - Beynəlxalq mühitdə baş verən dəyişikliklər, qlobal inkişaf, dünya birliyi ölkələrinin siyasi, iqtisadi və hərbi münasibətləri sahəsində yeni yanaşmaların vüsət alması şəraitində ölkənini iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edilməsi məqsədilə iqtisadi təhlükəsizliyinin tələblərinə cavab verən meyarların və parametrlərin müəyyən edilməsi, iqtisadi ytəhlükəsizliyə təsir edən komponentlərin aşkarlanması və qlobal iqtisadi dəyişiklərə milli iqtisadiyyatın verəcəyi reaksiyaların tədqiqi

Tədqiqatın metodologiyası - statistik qruplaşdırma, sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil, qiymətləndirmə.

Tədqiqatın nəticələri - Azərbaycanın dünyada yaşanan qlobal çətinliklərin fonunda öz təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ilk növbədə daxili resurslara istinad edərək müəyyənləşdiriyi iqtisadi inkişaf modelinin ən səciyyəvi cəhətlərindən biri respublikada qeyri-neft sektorunun üstün inkişafının təmin olunması və yerli istehsalın güclü şəkildə təşviq edilməsi ilə sıx bağlıdır. Həmçinin, ölkədə yaranmış hazırkı şərait isə neftdən kənar iqtisadiyyatın, o cümlədən də özəl bölmənin inkişafının təşviq edilməsinə və stimullaşdırılmasına rəvac verən yeni nəsillə islahatlar həyata keçirilməsini daha da aktuallaşdırır. Azərbaycanda iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafının təmin edilməsi, rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması və bu sahəyə investisiya qoyuluşunun sürətləndirilməsi, yerli xammal resurslarının səmərəli şəkildə dövriyyəyə cəlb olunması, sənaye və kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi, liberal bilik

iqtisadiyyatının yaradılması respublikamızın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasının başlıca şərtlərindəndir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti- qeyri-neft sektorunun üstün inkişafının təmin olunması və yerli istehsalın güclü şəkildə təşviq edilməsi, neftdən kənar iqtisadiyyatın, o cümlədən də özəl bölmənin inkişafının təşviq edilməsinə və stimullaşdırılmasına rəvac verən yeni nəsil islahatlar həyata keçirilməsi, Azərbaycanda iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində əsas şərtidir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - . Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi iqtisadi fəaliyyət sferaları və sahələrindən asılı olaraq əsasən vacib amillərə xüsusi diqqət yetirilməsini ön plana çəkir: iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi və daxili bazarın qorunması mexanizminin səmərəliliyinin artırılması və təkmil-ləşdirilməsi baxımından Azərbaycanda iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafının təmin edilməsi, rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması və bu sahəyə investisiya qoyuluşunun sürətləndirilməsi məsələlərini zəruriləşdirir.

Açar sözlər: Azərbaycan iqtisadiyyatı, iqtisadi təhlükəsizlik, təhlükəsizlik meyarları, təhlükəsizlik parametrləri, iqtisadi təhlükəsizliyin komponentləri

Ключевые слова: Экономика Азербайджана, экономическая безопасность, меры безопасности, параметры безопасности, компоненты экономической безопасности

Key words: Azerbaijan economy, economic security, security criteria, safety parameters, components of economic security

Problemin qoyuluşu

Beynəlxalq mühitdə baş verən dəyişikliklər, qlobal inkişaf dünya birliyi ölkələrinin siyasi, iqtisadi və hərbi münasibətləri sahəsində yeni yanaşmaların vüsət almasına yol açmışdır. Belə bir şəraitdə milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi iqtisadi məsələlərin həlli ilə sıx şəkildə bağlıdır. Tarixi və müasir təcrübə göstərir ki, təhlükəsizliyin əsas bazasını iqtisadi münasibətlər və inkişaf daha çox təşkil edir.

Araşdıracağımız problemin aktuallığı həmçinin bir sıra daxili və xarici xarakterli məqamlarla da şərtlənir.

Birincisi, bir sıra ölkələrdə daxili iqtisadi və sosial-siyasi problemlərin mürəkkəbləşməsi: dövlət büdcəsinin kəsirli olması, işsizlik, “kölge iqtisadiyyatının” tüğyan etməsi və istehsalın tənəzzülünə, siyasi sabitliyin pozulmasına və cəmiyyətdə sosial gərginliyin kəskinləşməsinə yol açan digər neqativ hallar. Bütün bunların nəticəsi olaraq milli təhlükəsizliyin təminatının iqtisadi dayaqlarının dağılması prosesi getməyə başlayır.

İkincisi, bir qrup ölkələrin zəifləməsi fonunda digər iri dövlətlərin həmin ölkələr üzərində öz iqtisadi problemlərini həll etməsi və bu baxımdan da hərbi-texnoloji üstünlük əldə etmək cəhdlərinin güclənməsi, güclü dövlətlərin siyasi maraqlarına nail olmaq üçün “iqtisadi təzyiqrıçaqlarından (vasitələrindən)” istifadəni artırması.

Üçüncüsü, xarici iqtisadi əlaqələrin gedişatına və sosial-iqtisadi yenilənmə templərinə təsirlərin müsbət və mənfi tərəfləri arasında müəyyən tarazlığa riayət edilməsi məsələləri, eləcə də ölkələr üçün müdafiə qabiliyyətinin təmin edilməsinin əsas həyati önəm daşımağa başlaması.

Beləliklə, hazırkı dövrdə hər hansı bir dövlətin ən mühüm və əsas məqsədlərindən biri iqtisadi təhlükəsizliyin elə bir yüksək səviyyəsinə nail olmaqdır ki, ölkədaxili sabitliyi, ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə fəal iştirak etməsini təmin etmiş olsun və eyni zamanda onun milli təhlükəsizliyinin də təminatını yaratmış olsun.

Ədəbiyyatların icmalı

Hələ orta əsrlərdə, yəni hələ “iqtisadi təhlükəsizlik” ifadəsinin dövriyyədə olmadığı bir dövrdə hökmdarlar öz ölkələrinin təhlükəsizliyinin və rifahının necə təmin edilməsi

haqqında düşündülər. Bu düşüncələr əsas etibar ilə olduqca proteksionist tədbirlərdən istifadə edilməsini nəzərdə tuturdu: idxalın məhdudlaşdırılması, iqtisadiyyatın qapalı olması. Ancaq bəşər sivilizasiyasının sonrakı inkişafı beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafınının, qloballaşmanının və inteqrasiyanın məhdudlaşdırılmasını mümkünəz etdi. Beynəlxalq əmək bölgüsünün, mübadilənin və əməkdaşlığın inkişafı isə tərəqqinin mühərrikinə çevrildi. Lakin digər tərəfdən bütün bu müasir təmayüllər eyni zamanda ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi üçün təhdidedici xarakterə malikdirlər.

“İqtisadi təhlükəsizlik” ifadəsindən Böyük Depressiya dövründə geniş şəkildə istifadə edilməyə başlandı. ABŞ-ın prezidenti F.D. Ruzveltin fərmanı ilə 1934-cü ildə iqtisadi təhlükəsizlik üzrə Federal komitə yaradıldı. Bu yeni yaradılmış komitə ayrı-ayrı fərdlərin “iqtisadi təhlükəsizliyi” ilə məşğul olurdu, daha doğrusu işsizliyə qarşı mübarizə aparırdı.

İqtisadi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, “iqtisadi təhlükəsizlik” üçün vahid universal bir konseptual baxış mövcud deyil. Hər bir müəlliflər qrupu əsasən müəyyən bir prosesləri diqqət mərkəzində saxlayır. “İqtisadi təhlükəsizliyin” ən geniş yayılmış izahı aşağıdakı kimidir: iqtisadi təhlükəsizlik dedikdə elə bir vəziyyət nəzərdə tutulur ki, ölkə müstəqil şəkildə, kənar müdaxilə olmadan öz iqtisadi inkişaf yolunu və formasını müəyyən edə bilir.

İqtisadiyyat sahəsinə “iqtisadi təhlükəsizlik” konsepsiyasını gətirən ilk alimlərdən biri akademik L.İ.Abalkin (*Абалкин Л., 1994*) olmuşdur. O, bu anlayışı “milli iqtisadiyyatın müstəqilliyini, onun sabitliyini və dayanıqlığını, daim yenilənməsi və təkmilləşdirilməsi qabiliyyətinə malik olmasını təmin edən şərtlərin və amillərin məcmusu” kimi müəyyən etmişdir.

Müxtəlif alimlərin “iqtisadi təhlükəsizlik” kateqoriyasını müəyyən edən mövcud təriflərinin təhlili bu tərifləri bir neçə qrupda birləşdirməyə imkan vermişdir:

L.Abalkin, V.Medvedyev və başqaları iqtisadi təhlükəsizlik kateqoriyasını ölkə təsərrüfatının hər cür növ təhlükədən qoruyan və iqtisadi inkişafın dayanıqlığını təmin edən şərtlərin məcmusu kimi formalaşdırmışlar.

A.Poroxovskiy, V.Sençaqov, A.Tatarkin (*Сенчагов В., 2007*) iqtisadi təhlükəsizliyi ölkə iqtisadiyyatının elə bir vəziyyəti ilə əlaqələndirir ki, bu vəziyyət ölkənin həyati əhəmiyyət daşıyan maraqlarını qorumağa imkan verir.

A.Arxirov, A.Qorodetskiy, A.İllarionov (*Илларионов А., 1998*) hesab edirlər ki, iqtisadi təhlükəsizlik dövlətin fəaliyyətinin səmərəliliyi ilə təmin edilməlidir, yəni iqtisadiyyatın inkişaf prosesinin özü onun təhlükəsizliyini təmin etməlidir. Bu dövr milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və dünya iqtisadiyyatında münasib yer tutmaq uğrunda beynəlxalq rəqabətdə iştirak etmək yolu ilə milli iqtisadiyyatın vəziyyətinin dəyişməsinə uyğunlaşmışdır. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi iqtisadi fəaliyyət sferaları və sahələrindən asılı olaraq əsasən aşağıdakı amillərə xüsusi diqqət yetirilməsini ön plana çəkir:

- Valyuta-kredit münasibətləri;
- İnflyasiya;
- Xammal-resurslar;
- Xarici-iqtisadi əlaqələr;
- Sənayenin inkişafı;
- İstehsal-texniki imkanlar.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin tələblərinə cavab verən meyarların və parametrlərin müəyyən edilməsi üçün aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- ✓ İqtisadiyyatın geniş təkrar istehsal rejimində fəaliyyət göstərə qabiliyyəti. Bu zaman dövlətin həm adi, həm də ekstremal şəraitdə fəaliyyət göstərməsi üçün ölkədə həyati əhəmiyyətə malik olan kifayət qədər inkişaf etmiş sahələr və

istehsal təşkil edilməli və dövlət kənar təsirdən asılı olmayaraq təkrar istehsal prosesini təmin etməyə qadir olmalıdır.

- ✓ Əhalinin yaşayışının münasib bir səviyyədə olması və bu səviyyənin qorunub saxlanılmasının mümkün olması. Cəmiyyətin sosial-siyasi sabitliyinin təmin edilməsi baxımından əhalinin yoxsulluq səviyyəsi, varidat differensiasiyası və işsizlik üzrə göstəricilərinin yol verilən maksimal hədləri aşmasına imkan verilməməlidir.
- ✓ Maliyyə sisteminin dayanıqlığı və sabitliyi. Bu da öz növbəsində büdcə kəsirinin səviyyəsi, qiymətlərin sabitliyi, maliyyə axınlarının və hesablaşma münasibətlərinin normallaşdırılması, investor və əmanətçilərin maraqlarının qorunma səviyyəsi, bank sisteminin və milli valyutanın sabitliyi, qızıl-valyuta ehtiyatlarının həcmi, eləcə də xarici və daxili borcların və tədiyyə balansı kəsirlərinin azalmaqda olması, investisiya fəaliyyətinin fəallaşdırılması üçün maliyyə şəraitinin təmin edilməsi ilə müəyyən edilir.
- ✓ Xarici ticarətin strukturunun rəşional səviyyədə olması, yəni ölkədə istehsal olunan malların xarici bazarlara çıxışının təmin etməsi, eləcə də xarici ölkələrlə prioritet iqtisadi münasibətlərin təmin olunması. Beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş qoruyucu tədbirlərdən istifadə etməklə həm daxili bazarın ehtiyaclarının təmin edilməli, həm də ölkənin öz istehsalçılarının müdafiəsini nəzərdə tutan balanslaşdırılmış xarici iqtisadi siyasət aparılmalıdır.
- ✓ Strateji baxımdan elmi-texniki tərəqqinin ən mühüm istiqamətləri üzrə ölkənin müstəqilliyini təmin etmək qabiliyyəti olan elmi potensialın dəstəklənməsi və aparıcı institusional sistemin qorunub saxlanması.
- ✓ İqtisadi proseslərin dövlət tərəfindən tələb olunan tənzimlənməsinin müəyyən edilməsi və təmin edilməsi. Bu tənzimləmə sistemi həm adi, həm də ekstremal şəraitlərdə bazar iqtisadiyyatının normal fəaliyyət göstərməsinə zəmanət verməyə qadir olmalıdır.

Göründüyü kimi ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsi məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi, sosial-iqtisadi münasibətlərin vəziyyəti, elmi-texniki tərəqqinin (ETT) inkişafı, bu tərəqqinin nailiyyətlərindən milli təsərrüfatda istifadə edilməsi səviyyəsi, xarici-iqtisadi mübadilə və beynəlxalq mühitə müəyyən edilir. İqtisadi təhlükəsizliyin maddi təməlini inkişaf etmiş məhsuldar qüvvələr təşkil edir. Belə ki, məhsuldar qüvvələr geniş təkrar istehsalı, vətəndaşların yaşayışının sivil səviyyədə olmasını və dövlətin iqtisadi müstəqilliyini təmin etməyə qadir olmalıdır. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin komponentləri isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- ❖ İqtisadiyyatın mövcud və perspektiv inkişaf potensialı və səviyyəsi;
- ❖ Təbii sərvətlər və ehtiyatları;
- ❖ Ölkənin iqtisadi-coğrafi mövqeyi;
- ❖ Sosial-demoqrafik inkişafın səviyyəsi;
- ❖ İqtisadiyyatın tənzimlənməsi ilə bağlı siyasi iradənin olması.

ABŞ, Rusiya, Yaponiya, Çin, Avropa Birliyi və bir sıra başqa dövlətlər sənayenin inkişaf səviyyəsinə və potensialına, kənd təsərrüfatı istehsalına, təbii sərvətlərin ehtiyatlarına görə dünyanın lider mövqeyində olan ölkələr hesab olunur, həm də onlar əlverişli coğrafi mövqeyə malikdirlər. Bütün bunlar həmin ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə münbit şərait yaradır. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, bu ölkələr sənaye potensialı, faydalı qazıntıların ehtiyatları, sosial-demoqrafik inkişaf səviyyəsi üzrə göstəricilərinə və iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi səviyyəsinə görə biri-birlərindən kəskin şəkildə fərqlənirlər.

Azərbaycanda iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi və qiymətləndirilməsi

Azərbaycanın mühüm coğrafi məkanda yerləşməsi, əlverişli təbii və iqlim şəraitinin olması, təbii resurslarla zənginliyi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin ən

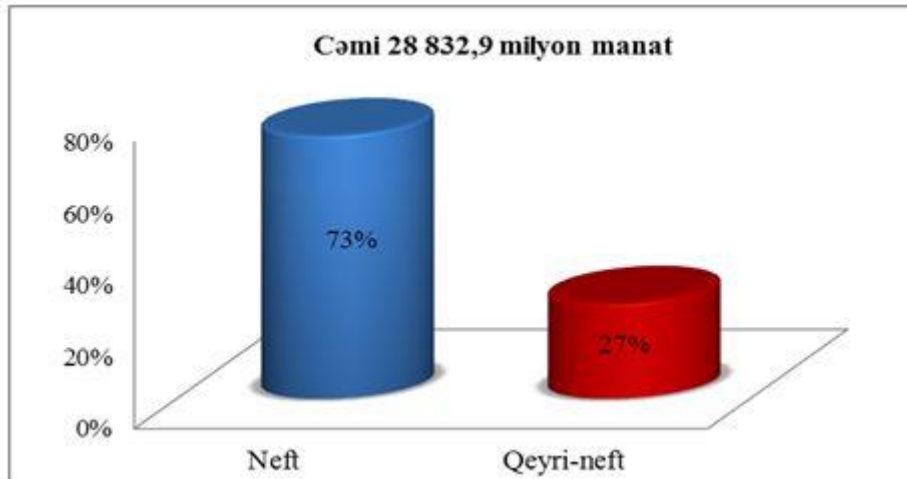
vacib amillərindən hesab olunur. Bunlarla yanaşı hal hazırda ölkədə aparılan iqtisadi islahatlar iqtisadiyyatın dinamik inkişafının təmin olunması və onun inkişaf tempinin əldə olunması ilə müşahidə olunmaqdadır.

Azərbaycanda 2000-2016-cı illər ərzində ÜDM-in həcmi 12,8 dəfə, dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri 24,5 və 23,2 dəfə, orta aylıq əmək haqqı 10,5 dəfə yüksəlmişdir. İqtisadi inkişaf baxımından mühüm rol olan iqtisadiyyata yönəldilən investisiya qoyuluşlarının həcmi də bu dövr ərzində 17,3 dəfə artımla müşahidə olunmuşdur. Son on ildə ölkədə 71 min yeni müəssisənin yaradılması və təxminən 1,5 milyon yeni iş yerlərinin açılması respublikada iqtisadi aktivliyin kifayət qədər yüksəlməsi göstərməkdədir (www.stat.gov.az). Azərbaycan regionda iqtisadi cəhətdən ən güdrətli ölkəyə çevrilməkdədir. Belə ki, 2004-cü ildə Azərbaycan iqtisadiyyatı Cənubi Qafqaz iqtisadiyyatının 50 faizini təşkil edirdisə, hazırda bu göstərici əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir və hazırda region iqtisadiyyatının təxminən 75 faizi respublikanın payına düşür.

Ölkədə iqtisadi təhlükəsizliyin muasir vəziyyətini təhlil edərkən real sektorun inkişaf göstəricilərinə xüsusi diqqət yetirilməsi vacibdir. Çünki, ölkədə sağlam milli iqtisadiyyatın formalaşmasının, sosial-iqtisadi problemlərin həll edilməsinin və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının əsasında real sektorun inkişaf etdirilməsi, insanların yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması, bütün sahələrdə, xüsusilə sənaye məhsulları üzrə istehsal həcminin artırılması kimi mühüm məsələlər durur. Bu da ondan irəli gəlir ki, sənaye istehsalının həcmi ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsini, eləcə də məşğulluq və yaşayış şəraitini xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biridir. Məlumdur ki, sənaye hər bir milli iqtisadiyyatın aparıcı istiqamətidir və sənayenin inkişafı istər ölkənin ümumi tərəqqisi, istərsə də təhlükəsizliyi, o cümlədən iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, ölkədə də sənaye istehsalında əldə edilən dinamika, mövcud potensialı tam əks etdirməsə də, bu sahədə müəyyən irəliləyişlərin olduğunu göstərir. Belə ki, 2000-2015-ci illər ərzində sənaye istehsalının ümumi həcmi 7,2 dəfə, orta aylıq əmək haqqı 4,1 dəfə, əsas kapitalla investisiyaların həcmi 2 dəfə artmışdır. Digər tərəfdən təhlil olunan dövrdə sənayedə maddi işçilərin sayı 3,1% azalmışdır. Bütün bunlarla yanaşı, sənaye məhsulunun həcmində əldə edilən artımın strukturuna nəzər saldıqda, müəyyən problemlərin olduğu aydınlaşır. Belə ki, istər məhsul artımında, istər bu sahəyə investisiya qoyuluşlarında, istərsə də işçilərin, əsas fondların sayında və həcmində ayrı-ayrı sahələr arasında qeyri-tarazlı münasibətlər mövcuddur. Daha doğrusu, bu sahədə neft sektorunun payı qeyri-neft sektorunu xeyli geridə qoyur.

Sənayedə ümumi buraxılışın bölgüsü

Diaqram 1

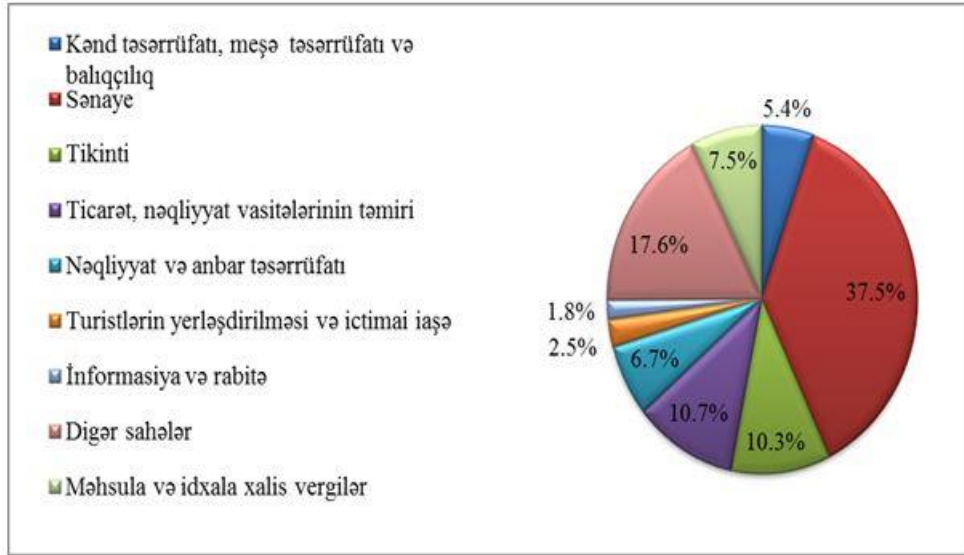
Mənbə:www.az.stat.gov.az 2016-cı il

Sənaye göstəriciləri üzrə hasilat və emal sənayesi göstəricilərinin təhlili göstərir ki, bu sahələrdə qeyri-tarazlı şəkildə inkişaf etmişdir.

Ölkədə 2000-ci ildən başlayaraq hasilat sənayesi sürətli inkişaf tempini əldə etmişdir. Bu göstəricinin ümumi sənayedə payı 2000-ci ildə 44,6%, 2005-ci ildə 60,9%, 2011-ci ildə 76,8%, 2015-ci ildə 62% təşkil etmişdir. Burada mənfi hesab olunan hal ondan ibarətdir ki, hasilat sənayesi yalnız xam neft və qaz hasilatı hesabına ümumi artımı əldə etmiş və digər sahələr də isə kifayətgədər artım nəzərə çarpmamışdır.

Ümumi daxili məhsulun strukturu

Diaqram 2

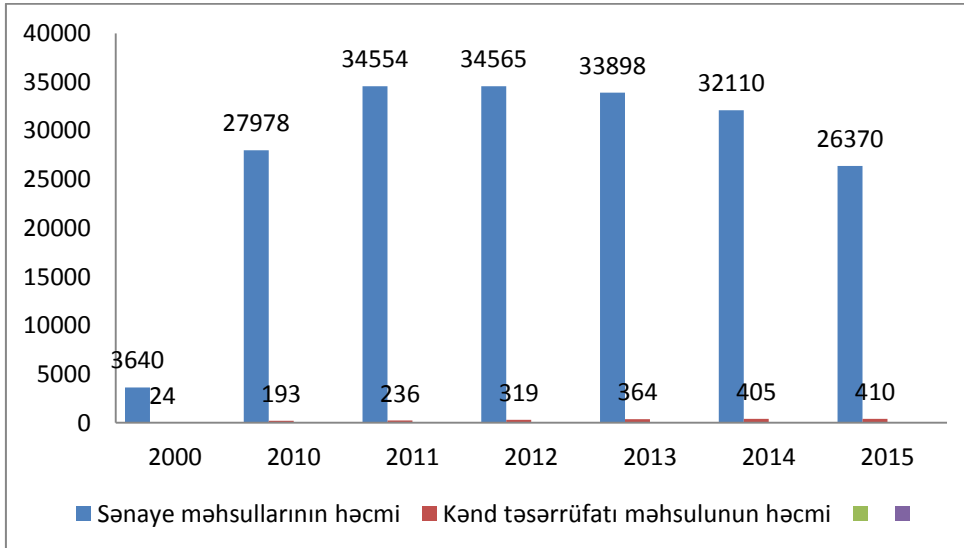

Mənbə: www.stat.gov.az 2016-cı il

Ölkənin ümumi, iqtisadi və ərzaq təhlükəsizliyi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edən kənd təsərrüfatı sahəsinin ÜDM-də payı 5,4%- təşkil edir. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanın əksər regionları kənd təsərrüfatının istehsalı üçün zəngin potensiala malikdir və əhalinin 46%-ə yaxını bu regionlarda yaşayır, onda bu sahəni inkişaf etdirmək üçün geniş imkanlar olduğu məlum olar.

Sənaye və kənd təsərrüfatında istehsalın həcmi

Diaqram 3

Mənbə: www.stat.gov.az 2016-cı il

Ayrı-ayrı sahələr üzrə əsas fondların həcminə nəzər saldıqda aydın olur ki, bu göstərici üzrə də sənaye ilə digər sahələr arasında kəskin fərqlər mövcuddur. Belə ki, ümumi həcm 59,5%-i sənayenin payına düşdüyü halda, kənd təsərrüfatı, tikinti, nəqliyyat və digər sahələrin payına əsas fondların cəmi 41,5%-i düşür. Bu isə, təbii ki, qeyri-tarazlı nəticəyə səbəb olur. Ona görə də digər sahələrdə də istehsal prosesinin və məhsuldarlığın əsasını təşkil edən əsas fondla silahlanma göstəricisinin yüksəldilməsi məqsədəuyğun olardı.

Xarici investisiyaların strukturuna nəzər salsaq görürük ki, 55,3% neft sənayesinə yatırılmışdır. Bununla yanaşı, sosial-iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinin başlıca təminatçısı ölkənin maliyyə sisteminin əsas həlqəsi olan dövlət büdcəsidir. Müşahidə və araşdırmalar göstərir ki, ölkədə iqtisadi təhlükəsizlik baxımından dövlət büdcəsi ilə bağlı ciddi bir problem yoxdur. Lakin qeyd etməliyik ki, bu gün dövlət büdcəsi bir sıra mühüm sahələri lazımi səviyyədə maliyyələşdirə bilmir. Belə ki, elmin maliyyələşdirilməsi üzrə xərclər inkişaf etmiş ölkələrdə 3-5% arasında olduğu halda, ölkəmizdə bu göstərici çox aşağıdır. Tədqiqatlar bunu göstərir ki, elmin inkişafı üçün, başqa sözlə desək biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat quruculuğu baxımından Azərbaycan üçün liberal model daha əlverişlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son 20 ildə Azərbaycanda biznes mühitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı islahatlar həyata keçirilməsinə baxmayaraq, həm ümumən elmə yönəldilən vəsaitlərdə, həm də tətbiqi elmə çəkilən xərclərdə özəl sektorun payı aşağı düşmüşdür. Bu da, ölkədə mövcud elmi potensialın saxlanması və inkişaf etdirilməsi, geniş miqyaslı elmi araşdırmaların aparılması, əldə edilən nəticələrin istehsalata tətbiqi baxımından mənfi təsir göstərmişdir. Təbii ki, lazımi elmi yeniliklərə nail olmadan texniki və texnoloji sahədə arzu edilən təkmilləşdirmələrə nail olmaq qeyri-mümkündür. Bütün bunlar isə ölkənin ümumi iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı illərdə global iqtisadiyyatda, əsasən də dünya enerji bazarlarında və tərəfdaş ölkələrdə baş verən proseslərin mənfi təsirlərinə davamlılıq göstərmək zərurəti ilə üzləşmişdir. 2015-ci ildə dünya iqtisadiyyatında qeyri-müəyyənliklər artmış, iqtisadi risklər yüksəlmişdir. Belə bir şəraitdə dünya əmtəə qiymətlərinin, əsasən də neftin qiymətinin azalması prosesləri güclənmiş və onun dünya qiyməti son on ilin ən aşağı səviyyəsinə enmişdir. Qlobal və regional səviyyədə baş verən mürəkkəb və təzadlı iqtisadi proseslər dünya iqtisadiyyatına sıx inteqrasiya olunmuş Azərbaycan iqtisadiyyatına da öz təsirlərini göstərməkdədir. Çünki, neftin qiymətinin kəskin aşağı düşməsi xarici valyuta gəlirlərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına gətirib çıxarmaqla, uzun illər iri həcmli profisitə malik tədiyə balansının cari hesabında 2015-ci ildə kəsir yaranmasına səbəb olmuşdur (<http://data.worldbank.org>). Məhz bu dövrdə ölkənin xarici ticarət balansının profisiti 5 dəfədən çox azalmış, iqtisadi tərəfdaş ölkələrində yaranmış vəziyyət digər mənbələrdən də valyuta daxilolmalarının azalmasına təsir etmişdir. Həmçinin, uzunmüddətli xarakter daşıyan xarici təsirlərin güclənməsi şəraitində milli iqtisadiyyatın dayanıqlığının möhkəmləndirilməsi çağırışları daha da aktuallaşmış və bu çağırışlara adekvat iqtisadi siyasət manevrləri həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşımağa başlamışdır. Digər tərəfdən, qonşu ölkələrdə baş verən devalvasiyaların psixoloji təsiri ilə ölkə daxilində xarici valyutaya tələb kəskin artdmış və dollarlaşma meyilləri güclənmişdir.

Azərbaycanda bank maliyyələşməsi və investisiya sahəsində nəzərəcarpacaq problemlər artıq özünü göstərməkdədir. Mövcud vəziyyəti yaradan əsas səbəblərə kreditləşmə mexanizmlərindəki nöqsanları, ölkədə maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün təcridən sərt maliyyə tədbirlərinin aparılmasını, nisbətən yüksək vergi dərəcələri vasitəsilə əhalinin məcmu tələblərini məhdudlaşdırmaq və digər bu kimi problemləri aid etmək olar. Maliyyə-investisiya sahəsində son zamanlar islahatlar aparılır və bu bazarda

banklar da aktiv subyekti qismində çıxış edir. Bütün bunlara baxmayaraq, adi təsərrüfat subyektlərinin subsidiyalı kreditlər almaq imkanlarının aşağı olması, ipoteka və istehlak kreditlərin yüksək faizləri sahibkarlığın inkişafı üçün ciddi problemlər yaratmaqdadır. Bütün bu kimi nöqsanları aradan qaldırmaq və sahibkarlığın inkişafını təmin etmək məqsədilə onun maliyyə bazasının möhkəmləndirilməsinin bir sıra istiqamətləri mövcuddur.

Ölkədə əsas kapitalla qoyulmuş vəsaitin 40,5%-ni daxili investisiyalar, 59,5%-ni isə xarici investisiyalar təşkil etmişdir. Əsas kapitalla yönəldilmiş ümumi investisiyaların 6286 milyon manatı (42,2%-i) qeyri-neft bölməsinin, 8617,4 milyon manatı (57,8%-i) isə neft bölməsinin inkişafında istifadə edilmişdir.

2016-cı ildə iqtisadiyyata maliyyə-kredit təşkilatlarının təqdim etdikləri kreditlərin həcmi əvvəlki illə müqayisədə 13,2% azalaraq 16275,5 mln. manat təşkil etmişdir (<http://data.worldbank.org>). Belə azalma meyili vəsaitlərin qıtlığı, bahalaşması və ölkəyə daxil olan neft gəlirlərinin azalması ilə sıx bağlıdır.

Azərbaycanda sənaye sahəsində əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin 89,6% mədənçixarma sənayesi, 2,5% emal sənayesi, 3,3 % elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sənayesinə, 4,6% isə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sənayesinə yönəldilmişdir (www.stat.gov.az).

Azərbaycanda bank sektorunda kapitallaşmanın və bank aktivlərinin həcmi hələ ki, aşağı səviyyədə olması ilə fərqlənir. 2015-ci ildə bank sektorunda məcmu aktivlərin həcmi 25,98 mlrd.dollar, bankların məcmu kapital səviyyəsi isə 4,3 mlrd dollar təşkil etmişdir. Lakin, Rusiyada bu göstərici 1758,3 mlrd dollar, Ukraynada 159,8 mlrd dollar, Qazaxıstanda 154 mlrd dollar, Belarusda 41,24 mlrd. dollar olması ilə fərqlənir (<http://data.worldbank.org>).

Əsas nəticələr

- ✓ Qeyd etmək lazımdır ki, yerli xammal resurslarının səmərəli şəkildə dövriyyəyə cəlb olunması, sənaye və kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi, liberal bilik iqtisadiyyatının yaradılması respublikamızın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasının başlıca şərtlərindəndir. Bunun üçün isə qeyd edilən resurs potensialından tam və səmərəli istifadə olunması, bütün ehtiyatların səmərəli şəkildə dövriyyəyə cəlb olunması çox vacibdir. Bu sərvətlərin səmərəli və məqsədli istifadə edilməsi ölkədə sahibkarlığın hərtərəfli və qarşılıqlı inkişafını təmin etməklə Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının bir sıra problemlərinin uğurlu həlli və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi imkanlarını xeyli genişləndirəcəkdir. Digər tərəfdən ölkədə hələ SSRİ dövründə yaradılmış geniş və güclü istehsal infrastrukturunu potensialı mövcuddur. Bu isə öz-özlüyündə bir tərəfdən iqtisadiyyatın vaxtı ilə inkişaf etmiş sahələrinin yeni tələblərə uyğun fəaliyyətini bərpa etməyə, digər tərəfdən isə onların bir qisminin istehsal təyinatını dəyişməklə respublikanın milli iqtisadiyyatının daha təkmil quruluşunun formalaşdırılmasına şərait yarada bilər. Bütün bunların operativ və planlı şəkildə həll edilməsi üçün, sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin, xüsusilə emal sahələrinin inkişafı üçün konkret dövlət proqramlarının işlənilməsi, hazırlanması, daxili bazarda daha böyük tələbə malik məhsulların istehsalı, sənaye sektorunun regional inkişafının ciddi şəkildə dəstəklənməsi və s. zəruridir. Eyni zamanda, xarici bazarlara səmərəli çıxış, əlverişli investisiya mühitinin yaradılması, ayrı-ayrı regionların üstün olduğu sahələrin müəyyənləşdirilməsi və vəsait qoyuluşunda bu üstünlüklərin dəstəklənməsi və s. məqsədəuyğun olardı.
- ✓ Azərbaycan global mənfi təsirlərdən tam sığortalı olmayıb və artıq xeyli vaxtdır ki, respublika arzuolunmaz xarici təsirlər, neftin dünya birjalarında kəskin dəyər itirməsi fonunda yaranan yeni iqtisadi şəraitdə yaşayır. Ölkədə yaşanan yeni iqtisadi şərait heç də sırf daxili və iqtisadi amillərlə bağlı deyildir. Burada mənfi

xarici təsirlər, əsasən də neftin dünyadakı ayrı-ayrı güc mərkəzləri tərəfindən siyasi manipulyasiya predmetinə çevrilməsi və ondan təzyiq vasitəsi kimi istifadə olunması əsas rol oynayır.

- ✓ Azərbaycanın dünyada yaşanan global çətinliklərin fonunda öz təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ilk növbədə daxili resurslara istinad edərək müəyyənləşdirdiyi iqtisadi inkişaf modelinin ən səciyyəvi cəhətlərindən biri respublikada qeyri-neft sektorunun üstün inkişafının təmin olunması və yerli istehsalın güclü şəkildə təşviq edilməsi ilə sıx bağlıdır. Artıq ölkə ÜDM-ində qeyri-neft sektorunun payı 70 faizə çatmaqdadır. Həmçinin, ölkədə yaranmış hazırkı şərait isə neftdən kənar iqtisadiyyatın, o cümlədən də özəl bölmənin inkişafının təşviq edilməsinə və stimullaşdırılmasına rəvac verən yeni nəsil islahatlar həyata keçirilməsini daha da aktuallaşdırır. Azərbaycanda iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafının təmin edilməsi, rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması və bu sahəyə investisiya qoyuluşunun sürətləndirilməsi də məhz bu islahatların əsas aparıcı qüvvəsinə çevrilməsini zəruriləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Muradov A. Bilik iqtisadiyyatı ququculuğu: liberal və dirijist modellərin imkanları, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, İS(S)İ-2015, İqtisadiyyatın liberallıq potensialı, Bakı 2017
2. Абалкин Л. Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение // Вопросы экономики. 1994. № 12. С. 5.
3. Агапова Т. Н. Методика и инструментарий для мониторинга экономической безопасности региона // Вопросы статистики. 2001. № 2. С. 45.
4. Архипов А., Городецкий А., Михайлов Б. Экономическая безопасность: оценки, проблемы, способы обеспечения // Вопросы экономики. 1994. № 12. С. 37.
5. Бухвальд Е., Гловацкая Н., Лазуренко С. Макроаспекты экономической безопасности: факторы, критерии и показатели // Вопросы экономики. 1994. № 12. С. 25.
6. Загашвили В. С. Экономическая безопасность России. М., 1997. С. 50.
7. Илларионов А. Критерии экономической безопасности // Вопросы экономики. 1998. № 10. С. 49.
8. Лаврут Н.С. Экономическая безопасность регионов как основа безопасности страны // Экономика и современный менеджмент: теория и практика: научно-практическая конференция- джмент: теория и практика: научно-практическая конференция- Новосибирск: СибАК, 2013
9. Лыкшин С., Свиаренко А. Развитие экономики России и ее реструктуризация как гарантия экономической безопасности // Вопросы экономики. 1994. № 12. С. 116.
10. Маглакелидзе Т. О задачах и критериях обеспечения экономической безопасности // Общество и экономика. 2001. № 1. С. 105.
11. Манилов В. Л. Безопасность в эпоху партнерства. М., 1999. С. 32.
12. Основы экономической безопасности (государство, регион, предприятие, личность). Учебно-методическое пособие. Под ред. Е. А. Олейникова. М., 1997. С. 29.
13. Румянцев Е. Е. Новая экономическая энциклопедия. М., 2005. С. 37.
14. Сафрончук М. В. Проблемы экономической безопасности в условиях перехода к рынку: экономико-институциональный анализ // Внешнеэкономические связи. 2005. № 6. С. 43.

15. Сенчагов В. О сущности и основах стратегии экономической безопасности России // Вопросы экономики. 1995. № 1. С. 99. Он же. Как обеспечить экономическую безопасность России // Российская Федерация сегодня 2007. № 6. С. 36. Экономическая безопасность. Производство – Финансы – Банки. Под ред. В. К. Сенчагова. М., 1998.
16. Страхов А. И. Экономическая безопасность // ЭКО. 1998. № 7. С. 64.
17. www.stat.gov.az
18. <http://data.worldbank.org>

Резюме
Эйвазов Эльчин
Азербайджанский государственный экономический университет

Вопросы экономической безопасности

Цель - Международная среда, изменения глобального развития мирового сообщества в политической, экономической и военной сфере, новые подходы в условиях страны, порядок экономического безопасность для обеспечения экономической безопасности, которая отвечает требования критериев и параметров для определения экономической безопасность затрагивающего обнаружения компонентов и анализ реакции мировой экономики на глобальные экономические изменения

Методология исследования - статистическая группировка, систематический подход, сравнительный анализ, оценка.

Кроме того, нынешняя ситуация в стране еще более усугубляет осуществление реформ нового поколения, которые стимулируют поощрение и стимулирование нефтегазовой экономики, в том числе частного сектора. Диверсификация экономики, развитие нефтегазового сектора, конкурентоспособность и увеличение инвестиций в этой области, чтобы ускорить местные сырьевые ресурсы для эффективного монетизировать привлекательность, промышленное и сельскохозяйственное развитие, либеральную экономику знаний, создание экономической безопасности страны, одним из ключевых.

Оригинальность и научная новизна исследования. экономической безопасности страны и экономической сферах и областях, в зависимости от важных факторов, с особым вниманием сосредоточены на экономической безопасности и защиты внутренних рыночных механизмов для повышения эффективности и Продвинутая İəsdirilməsi с точки зрения диверсификации экономики, развитие нефтегазового сектора, конкурентоспособность и привлечение инвестиций в этой области.

Summary
Eyvazov Elchin
Azerbaijan State Economic University

Economic Security issues

The purpose of this study- the international environment is changing, global development, the world countries political, economic and military relations in the field of new approaches scales in terms of economic security of the country in order to ensure economic security that meets the requirements of criteria and parameters for determining the economic security affecting components, identify the global and economic changes in the national economy that the study of reactions.

Research methodology –statistical groupings, the system approach, comparative analysis, evaluation

The results of the study -Azerbaijan in a world of global challenges in the background to ensure your safety, first and foremost, domestic resources, given the prevailing economic development model, most characteristics, from the national non-oil sectors, as well the development and local production, most of the incentives are closely linked to and also prevailing in the non-oil sector of the economy, including private sector development and promotion of incentives, creating a new generation of reforms are becoming more urgent. In Azerbaijan, diversification of economy, non-oil sector development the dynamic development and investments, industrial acceleration ,from local raw materials effective path of traffic, industry, agriculture and the development of a liberal economy of knowledge in the creation of our economic security is one of the main.

Practical significance of the research- Implementation of new generation reforms, promoting the development of the non-oil sector and encouraging local production, promoting the development and stimulation of the non-oil economy in Azerbaijan is a key prerequisite for economic security.

Originality of research and scientific novelty- the economic security of the country focuses on the key factors of economic activity and areas of economic activity: diversification in Azerbaijan, ensuring dynamic development of the non-oil sector, raising competitiveness and improving the efficiency of the internal market protection mechanism accelerating investment in this area.

Əliyev Müşrəvan,
iqtisad elmləri namizədi, dosent
musrevan.aliyev@mail.ru
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İqtisadiyyatda qiymət amilindən istifadənin zəruri ilkin şərtləri

Annotasiya: Dövlət satınalma qiymətlərinin təkmilləşdirilməsi və mənafehlərin düzgün uzlaşdırılması istiqamətində aparılan tədbirlər sistemində differensial yanaşmaya, regionların üzrə satınalma qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Açar sözlər: daxili bazar qiymətləri, dünya qiymətləri, qiymət siyasəti, tənzimlənən qiymətlər, pul-kredit və valyuta siyasəti, antiinflasiya siyasəti

Keywords: domestic market prices, world prices, price policy

Ключевые слова: внутренние рыночные цены, мировые цены, ценовая политика

Azərbaycan suveren bir dövlət olaraq müstəqillik prinsipləri əsasında öz iqtisadi siyasətini qurur və iqtisadi-sosial inkişafını müəyyənləşdirərək dünya iqtisadi svilzasiyasına qoşulmuşdur. Bu, ölkədə aparılan radikal iqtisadi islahatlar, onların elmi əsaslarını təşkil edən geniş hüquqi-normativ bazanın yaradılması və qanunvericilik aktlarının qəbulu nəticəsində mümkün olmuşdur.

Ölkənin yeni iqtisadi inkişaf konsepsiyası iqtisadi inkişafın subyektiv amillərlə idarə edilməsini yox, obyektiv amillərlə, onun əsas təzahür forması olan iqtisadi mexanizm, iqtisadi rıçaqların köməyi ilə idarə edilməsini tələb edir. 70 illik inzibati idarəetmə təcrübəsi göstərdi ki, ölkə iqtisadiyyatını inzibati metodlarla idarə etmək istənilən nəticəni vermir. Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatı müxtəlif mülkiyyət formalarına əsaslanan bazar yönümlü çox ukladlı bir iqtisadiyyatdır və həm də ukladlar arasında nisbət gətdikcə dəyişərək onun bazar yönümlüyü daha da güclənir. Bu qeyd edildiyi kimi

günün tələbidir və respublikada bazar münasibətlərinin daha geniş miqyasda formalaşması deməkdir.

Statistik mənbələrin göstərdiyi kimi hazırda özəl sektorun xüsusi çəkisi ölkə üzrə ÜDM-da 80% təşkil edir. Təbii ki, bu imkanlarla müqayisədə azdır və özəl sektor gələcəkdə daha sürətlə inkişaf edəcəkdir. İstər ölkədə sahibkarlığın, istərsə də bütövlükdə milli iqtisadiyyatımızın formalaşması və inkişafında ən vacib problemlərdən biri qiymət mexanizminin düzgün qurulması və dövlətin qiymət siyasətidir. Qiymət siyasəti dövlətin ümumi iqtisadi siyasətinin ən başlıca tərkib hissəsi olub iqtisadi və sosial inkişafın son dərəcə vacib amillərindəndir. Qiymət elə bir iqtisadi rıçaqdır ki, onun vasitəsilə ölkədə iqtisadi və sosial inkişaf daim tənzimlənir, mənafeələr uzlaşdırılır və məhsuldar qüvvələrin regional və sahəvi inkişafı üçün lazımı şərait yaradılır. Qiymət, iqtisadi və sosial inkişafı sürətləndirə də bilər, onu ləngidə də bilər. Ona görə də qiymət siyasətinin düzgün aparılması və mexanizmin düzgün qurulması son dərəcə vacib şərtədir. Qiymət, onu əmələ gətirən obyektiv amillərə əsaslanmalı və konkret reallığa söykənməlidir. Yalnız bu əsasda formalaşan qiymətlər real ola bilər və iqtisadi-sosial inkişafa müsbət təsir göstərir.

Fikrimizcə, qiymət mexnizmi daim dövlətin nəzarətində olmalı və hər bir dövlətin özünün qiymət siyasəti olmalıdır. Qiymət siyasəti ölkədə mənafeələrin uzlaşdırılması, maliyyə resurslarının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsinin balanslaşdırılması, sahələr və subyektlərin iqtisadi əlaqələndirilməsi və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının kompleks inkişafında strateji amil kimi iqtisadi siyasətin ən vacib tərkib hissəsi kimi həyata keçirilməlidir.

Məhz təsadüfi deyil ki, Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra öz iqtisadi siyasətini qurarkən apardığı ən birinci tədbirlərdən biri qiymətlə bağlı müəyyən qanunların qəbul edilməsi və hüquqi-normativ aktların hazırlanmasıdır. "Qiymət və tariflərin sərbəstləşdirilməsi haqqında", "Respublikada daxili bazarın iqtisadi mühafizəsi haqqında", "İnhisarçı birlik və müəssisələrin məhsullarının qiymət və tariflərinin dövlət tənzimlənməsi haqqında" qərar, 1996-cı ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin "Azərbaycan Respublikasında təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi haqqında" qəbul etdiyi əsasnamə, Milli Məclis tərəfindən qəbul edilmiş "Dövlət qiymət siyasəti haqqında" qanun və digər qəbul edilmiş hüquqi normativ sənədlər məhz bu qəbildəndir.

Əlbəttə, bütün bunlarla yanaşı digər dövlət əhəmiyyətli qərarlar və hüquqi normativ aktlar da qəbul edilmişdir. Təbii ki, gələcəkdə də konkret reallıqlardan asılı olaraq yeni-yeni qanunlar və qərarlar qəbul ediləcəkdir. Bu obyektiv qanunauyğunluqdur və belə də olmalıdır. Qəbul edilmiş qanun, qərar və normativ aktlar, birinci növbədə obyektiv reallıqlara əsaslanmalı, respublika iqtisadiyyatının xarakterinə uyğun olmalı və digər tərəfdən beynəlxalq standartlara cavab verməlidir. Bunu da bilmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan iqtisadiyyatı öz spesifikliyi ilə yanaşı, o dünya iqtisadiyyatının vacib bir tərkib hissəsinə çevrilmişdir. İndi Azərbaycan iqtisadiyyatı onlarca ölkələrin iqtisadiyyatı ilə bu və ya digər dərəcədə bağlıdır və bu bağlılıq getdikcə daha da güclənir.

Bəzən mətbuatda və bəzi iqtisadi ədəbiyyatlarda belə fikirlər səslənir ki, milli iqtisadiyyatımız bazar qanunları ilə tənzimlənən iqtisadiyyat olmalıdır, hər şey tələb-təkliflə tənzimlənməli və bu prinsip iqtisadi inkişafımızın əsası olmalıdır. Bizim fikrimizcə bu düzgün fikir deyil. Bazar iqtisadiyyatı modelini kortəbii inkişaf, xalis bazar qanunları əsasında tənzimlənən, hər şeyin tələb-təklif prinsipinə tabe etdirilməsi və bu əsasda inkişaf etdirilən bir iqtisadiyyat kimi düşünmək səhvdir. Bazar iqtisadiyyatını yelkənsiz və sükansız gəmiyə bənzətmək olmaz.

Bazar iqtisadiyyatı ümumi inkişaf modeli kimi cəmiyyət tərəfindən tənzimlənən bir iqtisadiyyatdır. Onun üzərində ictimai və dövlət nəzarəti olmalıdır. Dünyanın hər bir

ölkəsində belədir. İqtisadi və sosial inkişaf dövlətin və ictimayətin nəzarətində olmaqla ümumi inkişaf prinsiplərinə uyğun tənzimlənilir. Yuxarıda deyildiyi kimi tənzimləmənin ən vacib atributlarından biri də qiymət mexanizmidir. Hər bir ölkə digər iqtisadi rıçaqlarla yanaşı qiymət mexanizmi və müəyyənləşdirildiyi qiymət siyasəti vasitəsilə ümumi iqtisadi-sosial vəziyyəti tənzimləyir və inkişaf etdirir.

Bir sıra ölkələrdə qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi

Ölkələr	Tənzimlənən qiymətlərin xüsusi çəkisi	Tənzimlənmə sferası	Dövlət tənzimləmə orqanları
Amerika Birləşmiş Ştatları	5-10%	Buğda, qarğıdalı, tütün, pambıq, süd məhsulları	Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Federal Ticarət şirkəti, Antitrest idarəsi
Avstriya	10%	Tütün, duz, rabitə xidmətləri, dəmir yolu xidmətləri və spirtli içkilər üzərində dövlət inhisarı	Parlament, Təbii resurslar agentliyi, İqtisadi İnkişaf İdarəsinin Qiymət bürosu
Yaponiya	20%	Buğda, düyü, ət, süd, elektrik enerjisi, qaz və su təchizatı, dəmir yolu, təhsil və səhiyyə xidmətləri	İqtisadiyyat Nazirliyi, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi
İsveçrə	50%	Taxıl, kartof, ət, çuğundur, toxuculuq məhsullarının, musiqi adətlərinin və oyuncaqların qiymətlərinin məhdud tənzimlənməsi	Qiymətlər üzrə federal idarə, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi fondu

Bazar iqtisadiyyatının ən inkişaf etmiş ölkəsi olan ABŞ-da qiymət mexanizmi daim nəzarətdədir, o müəyyən sahələrdə birbaşa (inzibati qaydada), müəyyən sahələrdə isə dolayısı (iqtisadi rıçaqlar vasitəsilə) tənzimlənilir və ölkədə bütövlükdə mənafeələr balanslaşdırılır. Burada dövlət inhisar qiymətləri üzərində bilavasitə nəzarət etməklə, dövlət müəssisələri məhsullarına qiymət qoymaq yolu ilə, ədalətsiz rəqabətə və bazarların inhisarlaşmasına müəyyən qadağalar qoymaqla, bəzi məhsulların - xüsusilə kənd təsərrüfatı məhsulları qiymətlərinin daim nəzarətdə saxlanması və onların aşağı hədd səviyyəsinin müəyyən edilməsi, maliyyə - kredit və pul siyasəti ilə qiymətlərin səviyyəsinə təsir etmək yolu ilə ölkədə iqtisadi-sosial inkişafı tənzimləyir və tarazlaşdırır.

ABŞ-da eyni zamanda fermerlərin gəlirlərini müəyyən səviyyədə saxlamaq, onların mənafeələrini qorumaq üçün bir başa məqsədli qiymətlər tətbiq edilir və lazım olduqda qiymət əlavəsi müəyyənləşdirilir.

Yaponiyada qiymətlərin təqribən 20%-i birbaşa dövlət tərəfindən tənzimlənilir. Əksər məhsullar üzrə qiymətlərin minimum səviyyəsi müəyyənləşdirilir və müntəzəm dövlət tərəfindən təhlil edilir. Burada inhisar qiymətləri daim dövlət nəzarətindədir. Yapon iqtisadçı alimlərinin fikrincə əgər iqtisadi inkişafda dövlət tənzimlənməsi olmasa tələb-təklif arasındakı ziddiyyət daha da dərinləşər və böhran vəziyyəti yarana bilər.

Norveçdə yüksək inhisar qiymətləri haqqında razılaşmalar qanunla qadağan edilir. Dövlət, qiymətlərin maksimum və minimum səviyyələrini müəyyən edən və hamı

üçün mütləq olan qayda və qanunlar vermək hüququna malikdir. İsveçdə iqtisadi inhisarçılığa qarşı müəyyən qadağalar qoyulur və qiymətlər müəyyən dərəcədə tənzimlənir. Məsələn, kənd təsərrüfatı məhsullarına qiymətlər onların təkrar istehsalını təmin edəcək rentabellik səviyyəsində nəzərdə tutulur. Qiymətlərin səviyyəsində eyni zamanda kənd təsərrüfatı işçilərinin gəlirlərinin istehsalın digər sahələrində çalışan insanların gəlirlərindən aşağı olmaması nəzərdə tutulur. Bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarına isə (məsələn süd və süd məhsullarına) istehsalın həcmi ilə yanaşı əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş sabit qiymətlər nəzərdə tutulur. Digər Avropa ölkələri üzrə də təqribən buna uyğun vəziyyətdir. Yəni, bazar münasibətləri nə qədər inkişaf etmiş olsa belə, tələb-təklif prinsipi nə qədər geniş fəaliyyət göstərsə belə qiymət mexanizmi makroiqtisadi siyasətin tərkib hissəsi kimi daim dövlətin nəzarətindədir.

Qiymətlərin dövlət tərəfindən nəzarətsiz buraxılması, onun yalnız bazar münasibətləri əsasında formalaşması və tənzimlənməsi təbii ki, çox ağır nəticələrə gətirib çıxara bilər, iqtisadi böhran vəziyyəti yaradar. Ona görə də hər bir cəmiyyətdə bu məsələ ictimai və dövlət nəzarətində olmalı və tənzimlənməlidir. Tənzimləmə yuxarıda qeyd edildiyi kimi 2 istiqamətdə - birbaşa və ya inzibati; daloyı və ya iqtisadi metodlarla aparılır. Hər bir ölkənin inkişaf səviyyəsindən, mülkiyyət münasibətlərinin xarakterindən, millətin mentalitetindən və digər spesifik cəhətlərdən asılı olaraq bu metodların tətbiq və təsir dairəsi müxtəlif ola bilər. İnkişaf etmiş ölkələrdə bir qayda olaraq ikinci metoda daha çox üstünlük verilir və iqtisadi metodlarla tənzimləmənin fəaliyyət dairəsi daha geniş olur.

Ümumiyyətlə, cəmiyyət inkişaf etdikcə, iqtisadi və sosial inkişaf gücləndikcə bütün ölkələrdə ikinci metoda meyl daha güclü olur və iqtisadi tənzimləmə əsasən bu istiqamətdə aparılır. Çünki iqtisadi metodlarla tənzimləmə daha obyektiv, elmi cəhətdən daha əsaslandırılmış, ümumi iqtisadi inkişaf fonunda qiymət mexanizminin balanslaşdırılmış və bütövlükdə iqtisadi inkişafın daha sivil yoludur. Burada demək olar ki, iqtisadi və sosial inkişafın əksər iqtisadi rıçaqlarından istifadə olunur, onların ümumi iqtisadi inkişafa, o cümlədən qiymət mexanizminə təsiri kompleks qaydada nəzərə alınır.

Başqa sözlə dövlət bu metodla qiymətin tərkib elementlərinə bilavasitə təsir etməklə tələb-təklif arasındakı nisbəti və ictimai mənafeləri nizamlayır. Məsələn, dövlət əsaslandırılmış pul-kredit və valyuta siyasəti yürütməklə, düzgün vergi siyasəti aparmaqla, dövlət tədarüku, xərclərin tənzimlənməsi, dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu siyasəti və düzgün amortizasiya normaları tətbiq etməklə məcmu tələb-təklif nisbətinə və qiymətlərin səviyyəsinə bilavasitə təsir göstərir və cəmiyyət miqyasında onu tənzimləyir. Eyni zamanda əksər bazar iqtisadiyyatı ölkələrində həmçinin torpaq rentası, əmək haqqı sistemi, gömrük rüsumları, konyunktura dəyişiklikləri, reklam xərcləri və s. kimi iqtisadi faktorların qiymətlərin səviyyəsinə təsiri nəzərə alınır və tələb-təklif arasında tarazlığın əldə edilməsinə istiqamətləndirilir.

Deməli, qiymət mexanizmi və dövlətin qiymət siyasəti iqtisadi və sosial inkişafın bütün vacib iqtisadi inkişaf atributları ilə bilavasitə əlaqədardır və dövlətin ümumi iqtisadi inkişaf strategiyası və siyasətinin ən dominal tərkib hissəsidir. İqtisadi təhlil göstərir ki, respublikamızda da bu məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir və qiymət mexanizminin iqtisadi metodlarla tənzimlənməsinə iqtisadi siyasətdə böyük yer verilir.

Qiymətləri tənzimləməyin birbaşa metodu da iqtisadi-sosial inkişafın tənzimlənməsi və ölkədə sosial ədalətin qorunmasında böyük rol oynayır. Burada qiymətlərin inzibati qaydada birbaşa dövlət tərəfindən müəyyən olunmasından söhbət gedir. Beləki, dövlət xırda istehsalçıları iri inhisarlardan qorumaq, onlarda təkrar istehsal və inkişafa şərait yaratmaq, iri inhisarları müəyyən qədər cilovlamaq və əsaslandırılmış yüksək inhisar qiymətlərinin tətbiqinə yol verməmək, əhalinin tədiyyə qabiliyyəti ilə qiymətlərin səviyyəsini balanslaşdırmaq, bəzi məhsulların qiymətlərinə maksimum və minimum hədd qoymaq yolu ilə ictimai tənzimləməni həyata keçirir.

Ümumiyyətlə, qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi ölkədə makroiqtisadi siyasətin

vacib tərkib hissəsi kimi daim nəzarətdə olmalıdır. Qiymət mexanizminin fəaliyyətində maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, qiymət bir tərəfdən dövlət tərəfindən tənzimlənirsə, digər tərəfdən o özü tənzimləyici bir iqtisadi rıçaqdır. Onun vasitəsilə ölkədə gəlir və resursların ədalətli və səmərəli bölgüsü, əhalinin ictimai qrupları arasında sosial ədalətin gözlənilməsi, regional, sahə və mikrosahələrin mənafe və maraqlarının uzlaşdırılması, mülkiyyətçilər arasında iqtisadi münasibətlərin tarazlaşdırılması həyata keçirilir.

Təbii ki, bu proseslərdə digər iqtisadi rıçaqların təsiri də nəzərə alınır və qiymət əsas atributlardan biri kimi götürülür. Göründüyü kimi qiymət hərtərəfli təsir göstərən, bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafı və tənzimlənməsində xüsusi rol oynayan ən vacib elementlərdən biridir. O, həm tənzim olunur, həm də tənzim edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı ilə əlaqədar qiymətin tənzimləyici funksiyası daha da güclənir və ölkə iqtisadi siyasətində bu xüsusi nəzərə alınmalıdır. Yeni, qiymət mexanizmi istər birbaşa, istərsə də dolay yolla daim dövlətin nəzarətində olmalıdır. Dövlət iqtisadi inkişafın digər sahələrində olduğu kimi qiymət siyasəti sahəsində də öz iqtisadi funksiyasını yerinə yetirməlidir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı hazırda islahatlar dövrünü yaşayır, bazar iqtisadiyyatı istiqamətində formalaşır və inkişaf edir. Başqa sözlə, ölkə iqtisadiyyatı yeni əsasda qurulur və yeni iqtisadi münasibətlər formalaşır. Təbii ki, bu istiqamətdə düzgün iqtisadi siyasətə, düzgün iqtisadi mexanizmə böyük ehtiyac vardır. İqtisadi siyasət və islahatlar bazar iqtisadiyyatının ümumi prinsiplərinə uyğun və Azərbaycan realığı əsasında aparılmalıdır. Çünki hər bir ölkənin, o cümlədən Azərbaycanın öz spesifik xüsusiyyətləri vardır ki, bu da iqtisadi-sosial inkişafda nəzərə alınmalı və milli iqtisadi inkişaf konsepsiyamızın əsasını təşkil etməlidir. Bu baxımdan 24 noyabr 2003-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi haqqında» və 11 fevral 2004-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər), (2009-2013-cü illər) və (2014-2018-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında» prezident fərmanları böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Birinci sənəddə ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi istiqamətləri və dinamik inkişafının təmin edilməsi, özəl sektorun inkişafına lazımi şərait yaradılması, radikal islahatların davam etdirilməsi və investisiya siyasətinin düzgün qurulması, ölkədə maliyyə-pul-kredit siyasətinin Azərbaycan realığı əsasında təşkili və bütün bunlar əsasında ölkədə düzgün sosial siyasətin aparılması bir vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Təbii ki, bu məsələlərin həlli ölkədə kompleks və sistemli şəkildə iri miqyaslı işlərin aparılmasını tələb edir. İkinci sənəd birinci fərmanda qarşıya qoyulan məsələlərin həllində başlıca rol oynayan, ölkədə regional siyasətin düzgün qurulması və məhsuldar qüvvələrin ərazi üzrə kompleks inkişafının təmin edilməsi, regional sosial – iqtisadi inkişafda mövcud ciddi regional fərqlərin aradan götürülməsi və yerli iqtisadi – sosial potensialların hərəkətə gətirilməsi və səmərəli istifadəsi istiqamətində qəbul edilmiş çox vacib bir dövlət sənədidir. Burada ölkədə səmərəli sosial – iqtisadi islahatların aparılması istiqamətində müvafiq orqanlardan kompleks tədbirlər planının hazırlanması tələb olunur. Üçüncü sənəd isə hər iki proqramın ardı olaraq iqtisadiyyatın hər tərəfli inkişafını sürətləndirmək, qeyri-neft sektorunun yüksək inkişaf tempi, hər il olduğu kimi sahibkarlığı dəstəkləmək və vətəndaşların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün lazım olan infrastrukturun yaradılması üçün başlıca istiqamətlərin reallaşdırılmasıdır. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsində təbii ki, ən vacib problemlərdən biri ölkədə qiymət siyasətinin düzgün qurulması və bazar münasibətlərinin xarakterinə uyğun yeni qiymət mexanizminin formalaşmasıdır.

Qiymət iqtisadi və sosial inkişafın ən vacib atributlarından biri olmaq etibarilə cəmiyyətdə iqtisadi mənafeələrin toqquşma və uzlaşdırılması nöqtəsidir. Başqa sözlə, qiymət siyasəti hər bir ölkədə makroiqtisadi siyasətin ən vacib tərkib hissələrindən biri olmaq etibarilə cəmiyyətin dinamik və taraz inkişafının ən əsas şərtlərindəndir. Bu baxımdan qiymət siyasətinin düzgün aparılmasından və bu əsasda formalaşan qiymət

mexanizminin mahiyyətindən çox şey asılıdır. Əgər qiymət mexanizmi obyektiv və subyektiv amillərin kompleks məcmuu əsasında qurulursa, ölkə reallığına uyğun spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alırsa, təbii ki, bu sosial – iqtisadi inkişafa öz müsbət təsirini göstərəcək və ölkədə məhsuldar qüvvələrin sürətli inkişafının ən vacib iqtisadi rıçaqlarından birinə çevriləcəkdir.

Çünki, qiymət istehsalçı və istehlakçı maraqlarını ifadə edən, cəmiyyət miqyasında bütün mənafeləri uzlaşdıran və tarazlaşdırən ən güclü iqtisadi mexanizmdir. Bu baxımdan qiymət mexanizmini iqtisadi və sosial inkişafın onurğa sütunlarından biri və ölkədə iqtisadi subyektlər və regionlar arasında ədalətli iqtisadi münasibətlərin təşkilinin ən vacib şərtlərindən biri kimi qiymətləndirmək olar. Ona görə də, hər bir ölkədə iqtisadi və sosial inkişaf proqramı hazırlanarkən, ayrı-ayrı iqtisadi subyektlər və regionlar üzrə perspektiv inkişaf parametrləri müəyyənləşdirilərkən qiymət siyasəti xüsusi diqqət mərkəzində olmalı və dövlətin iqtisadi siyasətinin vacib tərkib hissəsini təşkil etməlidir. Yalnız bu şəraitdə normal sosial-iqtisadi inkişafdan, ümumi iqtisadi tənzimləmədən və iqtisadi mənafeələrin düzgün uzlaşdırılmasından söhbət gedə bilər. Qiymət bütün hallarda öz stimullaşdırıcı və tənzimləyici funksiyasını yerinə yetirməli və digər iqtisadi rıçaqlarla kompleks şəkildə ümumi inkişafa təkan verməlidir.

Ümumiyyətlə, cəmiyyətdə və sosial – iqtisadi inkişafda elə bir sahə, elə bir subyekt və obyekt, elə bir qrup və şəxs yoxdur ki, qiymətdə onun mənafeyi təmsil olunmasın, qiymət onun iqtisadi və sosial durumuna təsir etməsin. Deməli, qiymət son dərəcə geniş, hərtərəfli fəaliyyət göstərən iqtisadi bir rıçaqdır. Bu baxımdan təbii ki, yuxarıda göstərilən prezident fərmanından irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsində ölkədəki qiymət siyasəti və bu əsasda formalaşan qiymət mexanizmindən çox şey asılıdır. Hazırda ölkədə qiymət siyasəti bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq yenidən qurulmuş, qiymətlər əsasən liberallaşdırılmış və onların səviyyəsi müəyyənləşdirilərkən tələb – təklif prinsipinə geniş yer verilir. İndi köhnə sovet qiymət siyasətindən fərqli olaraq bazar münasibətləri əsasında formalaşan yeni qiymət növləri fəaliyyət göstərir ki, əksər əmtəə kütləsi məhz bu qiymətlər əsasında reallaşır.

Belə ki, bazar iqtisadiyyatı əsasən azad, sərbəst insani fəaliyyətlər əsasında formalaşan iqtisadi inkişaf formasıdır. Burada qiymət siyasətində sərbəst qiymətlərə geniş yer verilir. Məhz elə bunun nəticəsidir ki, müstəqilliyimizin ilk illərindən qiymətlərin liberallaşdırılması və azad sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı qanunlar və qərarlar qəbul edilmiş və yeni bazar münasibətlərinin formalaşmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Qiymətlərin sərbəstləşdirilməsinə, onların əsasən tələb-təklif və digər marketing elementləri əsasında müəyyənləşməsinə ölkədə bazar iqtisadiyyatının formalaşmasının əsas əlamətlərindən biri kimi baxılmışdır.

Aylıq inflyasiyanın kəskin artımı istehlak qiymətlərinin ötən ilin dekabr və oktyabr ayına nisbətən müvafiq olaraq 6,1% və 8,5% yüksək olmasını şərtləndirmişdir.

Ötən aylardan fərqli olaraq, hesabat ayında qiymətlərin aylıq bahalaşması təkcə ərzaq məhsullarını deyil, qeyri-ərzaq məhsullarını da əhatə etmişdir. Ərzaq məhsulları üzrə qiymətlər ötən ayla müqayisədə 6,5%, qeyri-ərzaq məhsulları üzrə isə 1,1% artmışdır. Xidmətlər üzrə qiymətlər isə bütün dövrlərdə olduğu kimi dəyişməz qalmışdır. Ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının qiymətləri ilin əvvəlinə nisbətən müvafiq olaraq 9,3% və 1%, ötən ilin müvafiq ayına nisbətən isə 13% və 1,7% yüksək olmuşdur. Xidmətlər üzrə qiymətlər ilin əvvəli ilə müqayisədə 0,2%, ötən ilin müvafiq ayına nisbətən isə 0,3% aşağı düşmüşdür.

Aparılan təhlillər aşağıdakı nəticələri çıxarmağa imkan yaradır: İnflyasiyanın cilovlanması ilə birgə iqtisadi artımın stimullaşdırılması probleminin həlli, ölkədə valyuta sabilliyinin qorunması, qiymətlərin tənzimlənməsi, eləcə də ünvanlı olaraq idxalı əvəzləyən və ixrac potensialını artıran sahələrdə inkişafın stimullaşdırılmasına yönəldilməsi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. İllik hesabat, Bakı: 2015, 204 s.
2. Azərbaycan Respublikası statistik göstəriciləri. Bakı: 2016-cı il
3. "Azərbaycan Respublikası regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2014-2018-ci illər)", Azərbaycan Respublikası 2014-2018-ci illər 27 fevral.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı- Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perpektivi üzrə strateji yol xəritəsi.
5. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış" inkişaf konsepsiyası. 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
6. Kazımlı X.H. Qiymətləndirmənin əsasları: Dərslik Bakı: "İqtisad Universiteti", 2008.

Резюме

Алиев Мушреван

Азербайджанский государственный экономический университет

Необходимые предпосылки для использования ценового фактора в экономике

Основная цель исследования - обеспечить сбалансированное развитие экономической системы в стране и необходимость использования фактора ценообразования в обеспечении макроэкономической стабильности и идентификации вариантов использования материалов. Для достижения целей, поставленных в качестве основной задачи, было выбрано регулирование отношений между другими экономическими регуляторами.

Summary

Aliyev Mushrevan

Azerbaijan State Economic University

Necessary prerequisites for using the price factor in the economy

The main purpose of the research is the substantiation of the importance of utilization of price factor in provision of macroeconomic stability of balanced development of the economic system of the country. The main position in achieving the main purpose, the regulation of other mutual economic relations have been chosen in pricing.

Əliyev Əlirza,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
alirza1946@mail.ru
Lənkəran Dövlət Universiteti

Sabit Rəhmanın komediyalarında şəxs adlarının linqvistik təhlili

Annotasiya: Məqalədə Sabit Rəhman komediyalarında şəxs adları linqvistik baxımdan təhlil edilmişdir. İlk növbədə şəxs adları mənşə baxımından qruplaşdırılmış və onlar iki aspektdə - dilimizə məxsus şəxs adları və alınma şəxs adları şəklində şərh

olunmuşdur. Daha sonra komediyalarda şəxs adları quruluş və leksik – qrammatik tərkib etibarilə də təhlilə cəlb olunmuşdur.

Açar sözlər: antroponim, şəxs adı, komediya, tərkib, mənşə, ərəb – fars, leksik – semantik, leksik – qrammatik.

Key words: Antroponym, a name of a person, comey, composition, origin, Arab – percian, lexcical – semantic, lexcical – grammatical.

Ключевые слова: антропоним, личные имена, комедия, состав, этимология, арабско- персидский, лексико- семантический, лексическо- грамматический.

Azərbaycan dilinin leksik tərkibinin müəyyən qatını onomastik vahidlər təşkil edir. Bu vahidlər özlüyündə iki qrupa ayrılır: real onomastik vahidlər, poetik onomastik vahidlər. Bədii ədəbiyyatda müəyyən üslubi mahiyyət daşıyan onomastik vahidlər poetik onomastik vahidlər adlanır. Yazıçılarımızın yazıb – yaratdıqları əsərlərdə kifayət qədər onomastik vahidlər vardır ki, bunlar da ümumilikdə onomastik leksikamızın zənginləşdirilməsində mühüm rola malikdir. Əfsus ki, dilçiliyimizdə ayrı – ayrılıqda yazıçılarımızın əsərlərində onomastik layların öyrənilib araşdırılmasına və tədqiqinə indiyə kimi kifayət qədər əhəmiyyət verilməmişdir. Halbuki, bu mühüm və vacib məsələnin linqvistik baxımdan lazımi qədər araşdırılması və ətraflı tədqiqi ümumilikdə onomalogiya elmimizin dərinədən öyrənilməsində mühüm mahiyyət kəsb etmiş olardı.

Dilçiliyimizdə məhz bu məsələnin aktuallığını nəzərə alaraq XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm yeri olan, xüsusilə əsərlərində komik və rəngarəng surətlərə daha geniş yer verən Sabit Rəhmanın dram yaradıcılığında onomastik vahidlərdən antroponimlərin linqvistik baxımdan təhlilinin aparılmasını daha məqsədemüvafiq bilərək yazıçının iki cildlik “Seçilmiş əsərləri”ndə “Toy”, “Əliqulu evlənilir”, “Xoşbəxtlər”, “Yalan”, “Aşnalar”, “Dirilər” və “Nişanlı qız” komediyalarını tədqiqatə cəlb etmiş olduq.

S.Rəhmanın adını çəkdiyimiz pyeslərinin ideya və məzmununun formalaşmasında, bədii səviyyəsinin yüksəlməsində ümumi sözlərlə yanaşı, xüsusi şəxs adlarının da əhəmiyyəti böyükdür. Şübhəsiz ki, bu tip adlar əsərə elə - belə, təsadüfən daxil edilməmiş, ədib hər bir şəxsin adını daxil etmək üçün xeyli düşünmüş və götür – qoy etmişdir.

Dramaturqun əsərlərindəki bu növ adları nəzərdən keçirdikdə belə nəticəyə gəlmək olur ki, ədib adqoymada aşağıdakı prinsipləri əsas götürmüşdür:

a) Müsbət surətləri yaradarkən onlara xalq içərisində geniş yayılmış xüsusi adlardan seçmişdir: İnci, Gülər, Usta Segah (“Xoşbəxtlər”), Gövhər, Qumral, Maral, Nazlı, Humay, Sədət (“Əliqulu evlənilir”), Fərman, Rəfiqə, Ümid, Xumar (“Yalan”), Firuzə, Rəhilə, Qənbər, Əli (“Aşnalar”), Bənövşə, Ceyran, Zərifə, Qəmər, Aslan, Gülşən (“Nişanlı qız”).

b) Köhnə nəslin adlarını titulları ilə vermişdir: Mirzə Salman, Mirzə Əliabbas, Mirzə Cəlil, Məşədi, Hacı, Mirzə Hüseyin, Şeyx Nəsrullah və s.

c) S.Rəhmanın komediyalarında yalnız onun təxəyyülünün məhsulu olan mənfi obrazların adları: Bərbərzadə, Mirzə Qərənfil, Mindilli və s.

ç) Yazıçının dram əsərlərində diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də budur ki, o, pyeslərində bir sıra şəxsləri adları ilə deyil, ümumi sözlərlə adlandırılmışdır: birinci işçi, ikinci işçi, üçüncü işçi, fotoqraf, işçilər və başçılar (“Xoşbəxtlər”), qarmonçalanlar, dondurmasatanlar (“Əliqulu evlənilir”), çeşməli kişi, sənət məktəbini qurtaranlar, gənclər, işçilər və qonaqlar (“Nişanlı qız”), kolxozçular, qonaqlar və başqaları (“Toy”) və s.

Dramaturqun əsərlərindəki şəxs adları quruluş etibarilə müxtəlifdir:

a) Sadə şəxs adları: Surxay, Zalxa, İbrahim, Musa, Murad, İnci, Sadiq, Maral, Cəlil, Kamal, Rövşən, Humay, Yasəmən, Səfər, Azad, Şələlə, Ümid, Aslan, Fərman, Saleh, Bilal, Rəhilə, Qəmbər, Qumru, Turac, Ceyran, Yusif, Qəmər, Qasım, Xumar, Zəki, Şamil və s.

b) Düzəltmə antroponimlər: Gülər, Nazlı, Rəfiqə, Güllü, Qurbanov, Güllümov, Ağazadə, Zərifə, Kərəmov, Salmanov, Kamilə, Nəsirov və s.

c) Mürəkkəb antroponimlər: Məmmədəli, Əliqulu, Mindilli, Nəsruallah və s.

Bu növ adların müəyyən hissəsi ayrı – ayrı vurğu altında tələffüz olunan söz birləşməsi xarakterli mürəkkəb adlardır: İbrahim kişi, Çəşməkli kişi, Usta Segah, Mirzə Qərənfil, Üçüncü kişi, Qurbanov Qurban, Əli kişi, Ceyran xala, Mirzə Səməndər, Mirzə Salman və s.

Sabit Rəhmanın komediyalarında şəxs adlarının tərkibi mənşə etibarilə rəngarəngliyi ilə də seçilir. Belə ki, bu şəxs adlarının müəyyən hissəsi dilimizə, böyük əksəriyyəti isə başqa dillərə, o cümlədən ərəb, fars və hətta, keçmiş yəhudi dilinə də aiddir.

Komediyalarda dilimizə məxsus şəxs adları: 1. “Xoşbəxtlər”də: **Gülər** (Sadıqın arvadı). Gülmək feilinin isimləşmiş formasıdır. Bu şəxs adı böyük dramaturqumuzun C.Cabbarlının “Gülər” adlı hekayəsindən dilimizə daxil olmuşdur. Bizcə, xoşbəxt olmaq deməkdir. **İnci** (Fuadın arvadı). İki mənədadır. 1. Bəzi malyuskaların balıq qulaqlarından çıxarılan ağ və ya çəhrayı rəngli dənələr şəklində qiymətli sədəf maddəsi, mirvari, dürr (2; 546). **Maral** (yerli komitə sədri). Əslində zoantroponimdir. Buynuzları budaq kimi şaxələnmiş kövşəyən heyvandır. Bədii dildə gözəl ifadə vasitəsi kimi bundan istifadə edilir. Ovcusu olmuşam sən tək maralın. Xəyalımdan çıxmaz hərgiz xəyalın. (M.P.Vaqif). **Mirzə Qərənfil** (rəisin müavini). Buradakı “Mirzə” sözü fars mənşəli olub rütbə, tituldur. Qərənfil isə rəngarəng növləri olan ətirli çiçək adıdır. Səni kimdir sevensən bica, qərənfil! Sənə mən aşiqəm şeyda, qərənfil. (Nəvəvan)

2. “Nişanlı qız”da: **Bənövşə** (tikinti idarəsinin rəisi). Yazda bitən açıq – qırmızı rəngə çalan, gözəl qoxulu kiçik çiçək. Poeziyamızda şairlərimiz bu çiçəyi tez – tez gözəlin təsvir vasitəsinə çevirmiş olurlar: Kolların dibində tək bitdiyində Boynu bükük olur bənövşənin də (Ə.Kürçaylı) **Ceyran** (Bənövşənin anası). Zoantroponimdir. İrigozlü, incəayaqlı, sürətlə qaçan, çox zərif heyvan. Böyük şairimiz necə də gözəl demişdir: Bir mən deyiləm ki, hüsnünə heyran, Nə gözəl yaraşır Muğana ceyran?!

Dilimizdə ceyran sözünün qoşması ilə bir neçə mürəkkəb toponim yaranmışdır: Ceyranbasar, Ceyrançöl, Ceyranbulaq və s.

3. “Əliqulu evlənilir”də: **Qumral** (Əliqulunun qızı) Əslində bu ad zoantroponim olub “Qumru” şəxs adı ilə eyni köklüdür. Qumru göyərçin cinsindən qonur rəngli gözəl bir quşdur. “Kiçik qumral gözləri, ay kimi yaraşlıq üzün var” (A.Şaiq). Bənövşələrə şərh edərdi halın, Qumrulara möhnətü mələlin. (M.Füzuli); **Nazlı** (Rövşənin anası). “Şivəli, işvəli, qəmətli” mənalarını ifadə edir. Dilimizdə “nazlıca”, “nazlı – nazlı”, “nazlı – qəmzəli” sözləri də haqqındabəhs etdiyimiz söz əsasında yaranıb. Nazlı – naz(kök) + lı (isimdən sifət düzəldən şəkilçi).

4. “Yalan”da: **Şəlalə** (gözəl bir qadın). Adətən çay yatağında qayadan sürətlə və şırıltılı ilə tökülən su. Bədii dildə “Şəlalə”ni çox vaxt ağduvaqlı gəlinə bənzədirlər. Şəlalələr ağduvaqlı gəlidir. Hara baxsan, şadlıq, sevinc duyulur (H.Abbas); **Tərən** (Şəlalənin xalası). Zoantroponim olub güclü dimdiyi, uzun qanadları olan yırtıcı quşdur. Məcəzi mənada “qoçaq, igid” deməkdir. Bədii ədəbiyyatda məhz bu məcəzi mənələrdə işlənir: Misri qılinc bağlamışam belimə Tərənların tavarına gəlmişəm (“Koroğlu” dastanında). Uçun tarlanlarım! Öpürəm sizi, Qəlbimdə döyünən saz qəlbini (S.Vurğun); **Kəklik** (tikiş fabrikanı müdirinin katibəsi). Toyuq cinsindən olan çöl quşu. Çil kəklik, ağ kəklik Oxur, çalır, dağlar səslənir: Nə anladır o kəkliklər turaca (A. Şaiq). Hava işıqlaşanda kollardan bildirçin, turac, kəklik pırıldayıb qalxdıqca alıcı quşlar buraxıb ovlayırdılar (M.Rzaquluzadə). Uçarda turacdır, qaçarda kəklik, Nə gözəl yaraşır Muğana ceyran (2; 609).

5. “Dirilər”də: **Tirmə** (Kəblə Muxtarın arvadı). Şərqdə yun və ya ipəkdən toxunmuş naxışlı, qiymətli şal parça – tirmə şal. Vaxtilə bu qiymətli baş salını analar gəlinlərinə bağışlayarmış; **Alagöz** (tirmənin qızı). Ad iki komponentdən ibarətdir: Ala + göz. Hər birinin ayrı – ayrılıqda mənası aydındır; **Ağa** (artist) “böyük” mənasında.

Müasir dildə sahib, sahibkar, hakim, böyük anlamında. Keçmişdə isə seyid və ruhanilərə verilmiş ləqəb. Əslində seyid sözünün dubleti şəklində də işlənib və bu gün də işlənəlməkdədir.

Komediyalarda alınma şəxs adları: 1. “Toy” komediyasında: **Musa** (dəmirçi). Ərəb dilindədir. Hərfi mənası bu günə kimi mübahisəlidir. Əfsanəvi peyğəmbər olmuşdur. Guya əsanın köməklili ilə qayadan su çıxardır. Bundan əlavə, əsanın köməklili ilə dənizin suyunu dayandırır və ya lazımı anda əsanı ilana çevirə bilirmiş; **Şirəli** (kolxozçu). Bu şəxs adı iki komponentdən ibarətdir: birincisi “şir”(dilimizə məxsusdur), ikinci komponent ərəb mənşəli “Əli”dir ki, bu da qədim ərəb adlarından olub “ləyaqətli” və “şərəfli” anlamındadır; **İbrahim** (kolxozçu). Qədim yəhudi dilindən ərəb dilinə, oradan da bizim dilimizə keçmişdir. Bu ad kök dildə Abrahamdır. Bəzi mənbələrə görə bu şəxs adı assuriya dilində hərfi tərcümədə “atam yüksəkdir” anlamında olmuşdur. İslam dini baxımından İbrahim bizim peyğəmbərimizdir; **Şeyda** (müəllim). Fars dilində hərfi mənası şair, məcazi mənada: dəlicəsinə vurğun, eşq divanəsi. Poeziyamızda da bu mənada işləndiyinin şahidi oluruq: “Vaqif bir şeydadır dolanır bağı. Xəstədir dərmanı dilbər dodağı”; **Kərəmov** (“Şəfəq” kolxozunun sədri). Sözü kökünün təşkil edən Kərəm şəxs adının hərfi mənası ərəb dilində “lütf”, “mərhəmət”, “inayət” deməkdir. Məcəzi mənası: kərəm etmək – hörmət etmək, rəhm göstərmək; kərəm sahibi – kərəm əhli olmaq və s.; **Surxay** (briqadir). Ərəb dilində “sərikə” feilindən olub “öymək”, “qışqırmaq”, “yalvarmaq” mənələrindədir. Bu şəxs adını son dövrlərdə insanlar çox az hallarda övladlarına qoymuş olurlar; **Məmmədəli** (kolxozçu). Göründüyü kimi bu şəxs adı Məmməd (Məhəmməd sözünün təhrif olunmuş forması) və Əli komponentlərindən ibarətdir. Ərəb dilində Məhəmməd “həmidə” feilindən olub “bəyənmək”, “tərifləmək” mənasındadır. Əli isə “ən yüksək” anlamındadır. Hər iki şəxs adı İslam dini ilə bağlı olub, bizim üçün də müqəddəs sayılır; **Zinət** (briqadir). Ərəb dilində “zəyipnə” feilindən olub “bəzəmək” mənasını verir. Zinət isə “bəzək” deməkdir.

2. “Əliqulu evlənilir” komediyasında: **Yasəmən** (gənc yazıçı). Fars dilində ağ, qırmızı və bənövşəyi rəngdə ətirli və salxımlı çiçəklər açan kol mənasındadır. Dilimizdə bununla əlaqədar “yasəmən gülü”, “yasəmən qoxusu”, “yasəmən ətri” ifadələri vardır. M.Müşfiq də şeirlərinin birində deyir: “Mənə ilham verir o yaşıl çəmən. Üstünə quşbaşı yağan yasəmən”. Burada şair poetik şəkildə yasəmən quşbaşı qara bənzədir; **Səadət** (rayon maarif şöbəsinin müdiri). Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində göstərilir ki, ərəb mənşəli olub iki mənada işlənir: 1. Həyatda ən yüksək məmnunluq hissi; bir şəxsin hər hansı bir şeylə duyduğu məmnunluq və sevinc hissi, xoşbəxtlik. 2. Məcəzi mənada, obrazlı təşbehlərdə - səadət yolu, səadət qapıları, səadət nəşəli, səadətli günlər və s. (2; 366); **Gövhər** (Əliqulunun arvadı). Fars dilində “qiymətli daş”, “cəvahir” anlamında olub atalar sözlərimizdə də ona təsadüf olunur: “Yerə düşməklə gövhər qiymətini itirər”. Görkəmli şairimiz M.Rahimdə: “Qara neftim, qara neftim, Bu yerin cövhərisən”; **Azad** (sovxoz direktoru). Fars sözüdür, “azadlıqdan istifadə edən”, “başqalarından asılı olmayan”, “sərbəst olmaq” mənələrində işlənir. Vaxtilə dilimizdə bu ad geniş mövqedə dayansa da, son zamanlarda valideynlər uşaqlarına adqoymada, o qədər də, istifadə etmirlər; **Səfər** (Əliqulunun işçisi). Ərəb mənşəlidir, “sıfır” mənasını verir. Bu həm də müsəlman aləmində məhərrəm ayından sonrakı ayın adıdır; **Əliqulu** (təsərrüfat işlərində məhsul vəzifəli bir şəxs). Şəxs adı iki komponentdən (Əli + qulu) komponentdən ibarətdir. Birinci komponentin mənşəyini əvvəldə vermişik. İkinci komponent olan “qul” ləksemi dilimizə məxsusdur; qədim dövrlərdə müharibələrdə əsir alınmış adamları başqalarına satıb işlədirdilər. Bunları qul adlandırırdılar.; **Kamal** (Qumralın nişanlısı, aqronom). Ərəb mənşəli olub, bir çox mənalar ifadə edir: 1. Kamillik, yetkinlik; 2. Elm, ürfan, fəzilət. Kamala çatmaq, kamala yetmək; 3. Ağıl, zəka, dərrakə. Kamil insan kamillikdən bəlli olur (atalar sözü); 4. İzafət tərkiblərində qoşulduğu söz bitkinlik, tamlıq, mükəmməllik mənası verir. Məcəz kimi: kamalı – ehtiramla, kamalı- diqqətlə (2; 632).

3. “Yalan” komediyasında: **Fərman** (taksi sürücüsü). Fars dilində ali hakimiyyət orqanının qanun qüvvəsində olan sərəncamı, qərarı. Keçmişdə hökmdarın fərmanı;

Müasir dilimizdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı və s.(2; 185); **Xumar** (tikiş fabrikinin işçisi). Ərəb dilində “süzgün göz, baxış” mənasında. “Nə baxırsan pəncərədən? Xumar gözü süzən gözəl”(Aşıq Ələsgər); Xumar – xumar baxmaq göz qaydasıdır, Lalə tək qızarmaq üz qaydasıdır. (2; 186). **Zəki** (tikinti fabrikinin işçisi). Ərəb dilində “zəka” feilindən olub “artmaq” mənasını verir. Bundan başqa “saf, günahsız, pak” anlamlarında da işlənir; **Şamil** (müdir müavini). Ərəb dilində “içinə alma”, “qapanma”, “aid olma”, “daxil olmaq” (adətən, “etmək”. “olmaq” köməkçi feilləri ilə işlənir: şamil etmək, aid etmək və s.)(2; 190); **Rəfiqə** (Salehin arvadı). Fars dilində rəfiq sözündəndir, mənası dost deməkdir; **Güllü xala** (Şəlalənin anası). Göründüyü kimi ad quruluşuna görə düzəltmədir: kökü (gül) fars mənşəlidir, - lü isə dilimizdə sifət düzəldən şəkilçidir; **Saleh** (Şəlalənin atası). Ərəb dilində “doğru olmaq” feilindəndir, mənası “ yararlı” deməkdir

4. “Aşnalar” komediyasında: **Qurban** (tədarük idarəsinin müdiri). Ərəb dilində “qəribə” feilindən yaranıb “yaxın olmaq”, “yaxınlaşmaq” mənalarındadır. Dilimizdə “qurban kəsmək”, “qurban vermək”, “qurban etmək”, “qurban boyun almaq”, “Qurban bayramı” ifadələri məhz “ qurban” sözü əsasında yaranmışdır; **Firuzə** (Qurbanovun arvadı). Fars mənşəlidir. Bir sıra mənalarda işlənir: 1. Göy rəngli qiymətli daş – Firuzə dağları; 2. Göy, mavi – Firuzə səma; 3. Firuzəyi – firuzə rəngində olan göy, mavi. “Mən günəşəm, kölgələri Firuzə sulara düşən; Ağ yelkənlərin yaraşığını” (R.Rza) (2; 199); **Rəhilə** (laborant). “Qədim yəhudi qadının adı Rəhilin azərbaycanlaşmış formasıdır. əslində Rəhil saydığımız qadın yəhudi adı Rəhil deyil. Raildir. Burada “il” ilahi mənasındadır. “Ra” isə günəş allahının adıdır. Yəhudilərin əsas allahı sayılan İsrailin sevimli arvadının adı Rail idi.” (5;) Müəllif sonda belə bir nəticəyə gəlir ki, Rəhilə - Rail adının hərfi mənası “günəş allahı”, məcazi mənası isə “allahın sevimlisi”, “ilahi sevgilisi”dir.

4. Nişanlı qız” əsərində: **Qasım** (prorav). Ərəb dilində “ qəsəmə” feilindən olub, “bilmək” mənasını verir. “Sin” hərfi ilə yazılarda isə “bölən”, “paylayan” anlamını ifadə edir. Şəxs adlarımızın sırasında bu ad passiv mövqedə durur. Vaxtilə bundan geniş istifadə edilsə də, müasir dövrdə, demək olar ki, valideynlər uşaqlarına ad qoyarkən bu ad heç yadlarına belə düşmür; **Yusif** (tikinti idarəsinin baş müsahibi). Bu ad ərəblərə qədim yəhudi mənbələrdən keçib. Adın hərfi mənası yəhudi dilində “artım”, “gəlir” deməkdir. Müxtəlif xalqlar bu adı özünəməxsus müxtəlif fonetik tərkibdə işlədirlər. Bəzən bu adı Yusifi Kənan şəklində də işlədirlər. Bu Yusifin məhz Kənan Kənan şəhərində anadan olduğuna bir işarədir. Özünün gözəlliyi, ağıllı olması ilə yaşlılarından fərqlənən Yusif (deyilənlərə görə bu gözəlliyi ona Allah əta etmişdir), həm də yuxu yozanlığı ilə məşhur olmuşdur. Məşhur “Yusif və Züleyxa” dastanının da baş qəhrəmanlarından biri məhz Yusifdir; **Zərifə** (mühəndis Mirzə Salmanın qızı). Ərəb mənşəlidir, bizim dilimizdə daha “yumşaq”, “daha zərif” deməkdir. Məişətimizdə bu ad qız uşaqlarına verilir. Vaxtilə şəxs adlarımızın sırasında çox məşhur və aktiv idi. Son vaxtlarda isə bu ada az hallarda təsadüf edirik. Görünür dilimizdə işlənən digər ərəb adları kimi bu da daha münasib şəxs adı ilə əvəz olunmuşdur; **Qəmər** (həkim). Ərəb mənşəlidir: 1. İsim. Şair. Ay. “Süzülən nurunu toplayıb qəmər, Girdi buludlara, qaraldı göylər” (M.Rahim). 2. Sifət. Açıq – qara. “Qoşa qəmər atlarımızın cilovlarını aldım ələ” (C.Məmmədquluzadə). Qəmər – çöhrə. (Ərəb.qəmər + fars.çöhrə) (2; 112).

6. “Dirilər” komediyasında: **Rəşid Mətin** (Firuzə xanımın qardaşı). Ərəb mənşəli olub, onların özlərinin qədim adlarından. Mənası: “yetkin”, “igid”, həm də “ düzgün yolla gedən”. Ərəb tarixində bu adın daşıyıcısı Xəlifə Harun Ər – Rəşid olmuşdur. Məncə, məişətimizdə görkəmli müğənni Rəşid Behbudovun adı ilə yayılmışdır; **Şeyx Əhməd** (Sonra Əhməd bəy kimi tanınır). Ərəbcə “hamidə” feilindəndir, “ tərifləmək”, “mədh etmək” mənalarını ifadə edir. Sadəcə, “tərifləyici” də demək səhv deyildir. Əslində Məhəmməd sözünün kökü və mənası da Əhməd sözü ilə eyniyyət təşkil edir. Əhməd şəxs adı şifahi xalq ədəbiyyatımızda da geniş mövqedə durur. Xüsusilə, nağıllarımızda daha çoxdur; **Xosrov** (mürəttib). Fars dilində hərfi mənası: “xoş, xeyirxah,

xeyir gətirən. Lakin bu ad hərfi mənasını itirərək “şah”, “hakim” anlamında işlənir. Böyük Nizaminin qəhrəmanı Sasani hökmdarlarındanıdır.

7. “Xoşbəxtlər” komediyasında: **Nəsirov** (tikintinin rəisi). Sözü kökü şəxs adı kimi Nəsirdir, - ov isə rus dilindən alınmış familya düzəldən şəkilçidir. Nəsir ərəb dilində “nəsərə” feilindən olub mənası “kömək etmək”, “kömək edən” deməkdir. Dilimizə müqəddəs kitabımız Qurandan keçmişdir; **Cəlil** (işçi). Ərəb dilində “cəllə” feilindən olub “uca olmaq” mənasındadır. Sifət kimi isə “uca”, “ulu” anlamını ifadə edir; **Sadiq** (mühəndis). Ərəb sözü olub “sədaqətli olan”, “sədaqətli”, “vəfali” mənalarını ifadə edir; **Sənubər** (katibə). Həm ərəb, həm də fars dillərində “şam ağacı” mənasındadır. Bizim dilimizdə isə “sərv ağacına bənzər” formada, “sərv boylu” anlamındadır. “Bəyin sərv sənubərdir, sənubər” (Nəsimi). **Murad** (mühəndis) ərəb dilində “əradə” feilindən olub “istəmək” anlamını bildirir. Murad məsdər formasında isə “arzu, istək” mənaları ifadə edir.

Faktlar göstərir ki, adətən komik əsərlərdə ləqəblər daha çox olur. Lakin S.Rəhmanın komediyalarında biz buna, o qədər, təsadüf etmirik. Ancaq müəllif bəzi komediyalarında şəxsi adı ilə deyil, onun peşə və məşğuliyyəti əsasında əsərin iştirakçıları sırasına daxil edir ki, bunları da adsız ləqəblər sırasına daxil etmək doğru olar. Məsələn, “Xoşbəxtlər”də **fotoqraf**. Bu, fotoqraf Arif, Akif və o cümlədən hər hansı bir şəxs ola bilər. Eyni zamanda, “Əliqulu evlənir”də **Qarmonçalan, Dondurmasatanlar, “Aşnalar”da Çəşməkli, “Dirilər”də Cəsur, Məmur** da eyni qəbildən olan ləqəblərdəndir. Təkcə “Xoşbəxtlər”də rəngsaz usta Segahanın adının qarşısında işlənən peşəsi ilə əlaqədar “usta” ləqəbindən və bir də “Nişanlı qız” da “Mindilli” Qurbanın ləqəbindən başqa, konkret olaraq bu və ya digər şəxsin ləqəbi yoxdur. Bizcə, bəzi komediyaların adını orada iştirak edən bir qrup şəxsin ləqəbikimi qəbul etmək olar. Məsələn, **“Aşnalar”** deyəndə tək – tək şəxsləri deyil, burada müəyyən məqsədlə birləşərək xalqın malını dağıdan bir qrup müftəxor tedarük idarəsinin rəisi Qurbanı, anbardar Hüseyini, hesabdar Gülümovu yazıçı bütövlükdə “Aşnalar” adlandırır. Daha doğrusu, həmin şəxslər kimdir? Aşna Qurban, Aşna Hüseyin, Aşna Gülümov və s.

“Dirilər” əsərinin adındakı sözü kökünü təşkil edən “diri”, daha doğrusu, məcazi mənada “ölü” sözü bir qrup şəxsin ümumi şəkildə ləqəbidir.

Bundan savayı tədqiqatda cəlb etdiyimiz əsərlərdə “mirzə”, “məşədi”, “şeyx”, “kəblə”(kərbəlayı) kimi titullar (Bu növ titulları əvvəlki məqalələrimizdə izah etdiyimiz üçün burada bir daha onların izahını verməyə ehtiyac görmürük) vardır. Məsələn: “Əliqulu evlənir”də Mirzə Hüseyin, “Dəlilər”də Şeyx Nəsirullah, Şeyx Əhməd, Mirzə Cəlil, “Nişanlı qız”da Mirzə Salma, Məşədi – tacir və s.

S.Rəhman bütün şəxs adlarının sevvə -sevvə və düşünölmüş surətdə əsərlərinə gətirmişdir. Lakin onun bəzi şəxs adlarının bir deyil, iki əsərdə eyni şəkildə işlətdiyinin şahidi oluruq. Bizcə, bu adları daşıyan qəhrəmanları müəllif daha çox sevdiyinə görə ki, eyni adda şəxsi bir deyil, iki müxtəlif komik əsərdə vermişdir. Məsələn, Firuzə həm “Xoşbəxtlərdə”, həm “Aşnalar”da, Aslan həm “Yalan”da, həm də “Nişanlı qız”da. Belə hallara dramaturqun hekayələrində də rast gəlmək mümkündür.

Dramaturqun komediyalarında işlənən şəxs adları semantik baxımdanda rəngarəngdir. Bu adları aşağıdakı semantik qruplara bölmək mümkündür:

1. Heyvan adları və anlayışları ilə bağlı olanlar: “Xoşbəxtlər”də Maral, “Nişanlı qız”da Ceyran, Aslan, Qəmər (atın bir növü);

2. Quş adları ilə bağlı şəxs adları: “Yalan”da Kəklik və “Aşnalar”da Qumru;

3. Bitki adları iləbağlı şəxs adları: “Xoşbəxtlər”də Qərənfil, “Əliqulu evlənir”də Yasəmən, “Nişanlı qız”da Bənövşə, Gülşən, “Dirilər”də Roza (rus dilində gül), “Yalan”da Güllü xala;

4. Qiymətli daş – qaş və bəzək əşyalarının adları ilə bağlı şəxs adları: “Aşnalar” və “Dirilər”də Firuzə, “Əliqulu evlənir”də Gövhər, “Xoşbəxtlər”də İnci, “Toy”da Ziyənət;

5. İnsanın istək və arzularından doğan şəxs adları: “Xoşbəxtlər”də və “Aşnalar”da Murad, “Yalan”da Səadət, Ümid, “Əliqulu evlənir”də Azad;

6. İnsanın zahiri əlamətinə görə şəxs adları: “Dirilər”də Alagöz, “Nişanlı qız”da Zərifə (zərif sözü əsasında düzələn), “Xoşbəxtlər”də Nazlı, “Yalan”da Xumar;

7. Parça adı əsasında əmələ gələn şəxs adı: “Dirilər”də Tirmə;

8. Dostluq anlayışı ifadə edən şəxs adı: “Yalan”da Rəfiq (dost);

9. Təbiət hadisələrinin adı ilə əlaqədar şəxs adı: “Yalan”da Şələlə;

10. Müqəddəs aylarımızın adıyla əlaqədar şəxs adı: “Aşnalar”da Qurban, “Əliqulu evlənir”də Səfər;

11. Müqəddəslərimizin adı ilə əlaqədar şəxs adları: “Aşnalar”da Əli, Hüseyin, “Nişanlı qız”da Yusif, “Toy”da Məmməd, Əli, Musa, İbrahim.

S.Rəhman komediyalarında şəxs adlarının linqvistik baxımdan əmələ gəlməsi maraqlı və rəngarəng və müxtəlifdir:

1. Dramaturqun komediyalarında leksik yolla əmələ gələn şəxs adları. Məlumdur ki, bu prosesdə heç bir şəkilçi iştirak etmir, sadəcə ümumi sözlər şəxs adı kimi xüsusiləşir. Məsələn, **Bərbərzadə**. Deyər bəs mən ora rəmz atıram, **Maral**, məşhalla əndamlıdır, axı; **İnci** (Gülərə). Bəs özünü niyə demirsən?, **Sadiq** (çox utancaq). İnci bacı, siz çodan gəlmisiniz? (“Xoşbəxtlər”); **Əli kişi**. “Karl Marks” kolxozundan **Qənbər** Səlimov, Rəhilə nə deyirdi, **Murad** ? Gülümov. Yəqin anbardardır, Firuzə xanım! Gülümov. Arası pisdır də, Rəhilə də, Qumru da bizim idarənin gözüdür. (“Aşnalar”); **Zərifə**. Yoldaş **Camal**! Yoldaş, **Camal**! **Bənövşə**. Ay ana, yavaş, **Qəmərdən** ayıbdır. **Camal**. Əksinə, **Bənövşə** can bu gün mən sənənin yanına tələsdiyimdən gecikdim. Deyərdi **Ceyran** yüz ev tik desələr, tikərəm. (“Nişanlı qız”); **Səadət**. Lap yaxşı. O da gələr Azadın kolxozuna. **Yasəmən**(Səadətə).İndi vaxt yoxdur, sonra başa salar. **Kamal**. Əmioğlu sənə nə olub? (“Əliqulu evlənir”); **Aslan**. **Fərman** bu saat sənənin ürəyini çıxarıb qoyaram cibimə. **Şələlə**. Neylon, arlon, didron. **Tərhan**. **Şələlə** haradadır? (“Yalan”).

2. Komediyalarda morfoloji yolla yaranan şəxs adları. Əlbəttə, komediyaların dilində leksik yolla yaranan şəxs adlarına nisbətən buna çox az hallarda təsadüf etmiş oluruq. Məsələn, - lı⁴ şəkilçisi vasitəsilə: Yasəmən. **Nazlıdan** indicə soruşdum, bəs kölgən hardadır? (“Əliqulu evlənir”); **Güllü**. Körpənin ürəyini bir tərəfdən bu arvad üzür, bir tərəfdən də biz üzürük. (“Yalan”). – ar (-ər, - r) şəkilçisi vasitəsilə feildən əmələgələn adlar: **Gülər** (İnciyə). Hələ gör mən sənənin başına nələr gətirərəm. Balaca bir uşaq nədir ki, onun hələ anadan olmamışdan düşmənidir bu adam. (“Xoşbəxtlər”)

3. Komediyalarda sintaktik yolla yaranan şəxs adları. Məsələn, iki sadə sözdən ibarət olan şəxs adı: Mirzə **Əlibaba**. Neyləyim, ay Mirzə **Əliabbas**?; Birinci tərəfi sadə, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili mürəkkəb şəxs adı: Əli + qulu - “Əliqulu evlənir” komediyasının baş qəhrəmanı; Birinci komponenti sadə, ikinci komponenti düzəltmə olan mürəkkəb şəxs adı: Min + dil + li (“Nişanlı qız”).

S.Rəhman komediyalarında şəxs adlarının linqvistik baxımından təhlilinin onomologiya elmində xüsusi yeri olan antroponimlərin öyrənilməsi üçün əhəmiyyəti şübhəsizdir.

Ədəbiyyat

1. A.Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomologiyası. Bakı, 1988.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I – IV c. Bakı. 2006.
3. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlənən ərəb – fars sözlərinin lüğəti. Bakı, 2007.
4. Ərəb – fars sözlərinin lüğəti. Bakı, 1985.
5. O.Mirzəyev. Adlarımız. Bakı, 1986.
6. S.Rəhman. Seçilmiş əsərləri. I – II c. Bakı, 2005.

Резюме
Алиев Алирза
Лянкяранский государственный университет

Лингвистический анализ личных имен, по комедиям Сабита Рахмана

В статье рассматриваются общие сведения о личных именах в комедиях С. Рахмана, и предлагается их структурный анализ. На втором этапе эти имена рассматриваются в бытовой точки зрения, в основном, привлекаются в исследование с двух аспектов- исконно-родных и заимствованных. Факты показывают, что в комедиях большинство имена персонажей имеют арабское происхождение, определенная часть персидского и незначительная часть имен древнего и ивритского языка. Кроме этого, объяснены имена с лексико-семантической и лексико- грамматической точек зрения.

Summary
Aliyev Alirza
Lankaran State University

Linguistic analysis of proper names in Sabit Rahman's comedies

Proper names, in the first turn, are studied in the article and they have been analyzed from the composition view point. In the second stage the proper names collected in two aspects – our native words and borrowings are grouped and have been linguistically evolved in analysis. It became known during analysis that the majority of the borrowings are from the Arab, Some parts from the Persian, few parts from Webren. Besides it, the proper names have been involved in analysis in meaning from lexical – semantic and lexical – grammatical view point.

Əzizxanlı Qardaşxan,
doktorant
gardashxan.eziz@gmail.com
Xəzər Universiteti

Çağdaş Azərbaycan şeirində xalq arxetipi və xalq yaradıcılığı problemi
(Məmməd Araz, Söhrab Tahir, Məmməd İsmayılın
yaradıcılığı əsasında)

Annotasiya: Məqalədə vətəndaşlıq lirikasının mənbəyi kimi şairin tərənnüm etdiyi xalq, mənsub olduğu millət göstərilir. Qeyd edilir ki, milli dəyərlərdən kənar qalan şair vətəndaş ola bilməz. Məmməd Araz, Söhrab Tahir, Məmməd İsmayıl lirikası məhz bu kontekstdə təhlil və müqayisə edilərək, elmi şəkildə araşdırılır. Məqalədə hər üç şairin vətəndaşlıq lirikasının xalq yaradıcılığına bağlılığı nəzərdən keçirilir. Bu şairlərin şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarında yazdığı, vətəndaşlıq lirikasının yaxşı nümunələri sayılan şeirləri mövzu obyektinə çevrilir. Bayatı, gəraylı, qoşma formasında yazılmış poetik seçmələr misal gətirilməklə həmin parçaların nağıl, dastan və qəhrəmanlıq eposlarına məxsus xüsusiyyətləri vurğulanır. Xalq qəhrəmanlarına müraciət, totemlərə ehtiram M.Araz, S.Tahir Azər və M.İsmayıl lirikasının başlıca keyfiyyəti kimi məqalədə üzə çıxır.

Açar sözlər: çağdaş, vətəndaşlıq lirikası, xalq, Araz, Söhrab, Məmməd, xalq yaradıcılığı

Ключевые слова: современный, гражданская лирика, народ, Араз, Сохраб, Мамед, народное творчество.

Key words: contemporary, civic lyrics, people, Araz, Sohrab, Mammad, popular art

Yaradıcılıq prosesi, lirik motivləri qabaqcadan hazırlamaq, onun mənəvi– ruhi səviyyəsini təsvir etmək, yaxud izah etmək hər zaman mümkün olmur. Əgər hər hansı bir lirik düşüncə ictimai-siyasi motiv daşıyarsa, demək, həmin şeir şairin vətəndaşlıq mövqeyini təcəssüm etdirir. Buna görə də vətəndaşlıq lirikasının mənbəyi təbii ki, şairin tərənnüm etdiyi xalqdır, mənsub olduğu millətdir. Milli dəyərlərdən kənar qalan şair vətəndaş ola bilmədiyi kimi, onun yaratdığı poeziya nümunəsi də vətəndaşlıq lirikasının daşıyıcısı ola bilməz. Vətəndaşlıq lirikasının ilkin qaynağı isə xalq yaradıcılığıdır. Bayatılardan tutmuş qəhrəmanlıq eposlarına qədər, elə bir şifahi xalq yaradıcılığı nümunəsi tapmaq olmaz ki, orada milli məzmun, milli kimlik öz əksini tapmasın–vətəndaş mövqeli hər hansı bir şairin yaradıcılığının onun milli kimliyinin göstəricisi olması, malik olduğu vətəndaşlıq lirikası ilə sənətkar olaraq öz-özünü yenidən yaratması kimi.

Ali fikir və ideyaların daşıyıcısı olan “Vətəni sevmək imandandır”, “Qürbətdə xan olunca, vətəndə dilən göz”, “Gəzməyə qərib ölkə, ölməyə vətən yaxşı” və s. bu kimi el deyimlərinin, atalar sözlərinin, bayatıların mahiyyəti, ifadə etdiyi məna və məzmun şairlərimizin vətəndaşlıq lirikasının mayasında dayanaraq, onların yaradıcılığında bu və ya digər şəkildə poetik əksini taparaq, yeni nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsində, vətən övladının öz yaşadığı torpağa bağlanması mühüm rol oynamışdır. Şairin ilhamı göylərdə pərvaz etsə də, onun vətəndaşlıq lirikası oxucusunu durduğu torpaq üstə ayağını bərk basmağa çağırır; vətən geniş və hüdudsuzdur, onun gözəllikləri şairin lirik xəyalları kimi intəhasızdır.

Güneyli, quzeyli çağdaş Azərbaycan şeirində Azərbaycan xalqı, onun taleyi, taleyüklü problemləri Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar, Savalan, Bəxtiyar Vahabzadə, Fikrət Qoca, Məmməd Araz, Söhrab Tahir Azər, Xəlil Rza Ulutürk, Musa Yaqub, sonralar isə Məmməd İsmayıl, Sabir Rüstəmxanlı, Ramiz Rövşən və başqa şairlərin yaradıcılığında özünü daha qabarıq şəkildə göstərirdi. Həmin dövrdə Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Mikayıl Müşfiq lirikasından fərqli bir poeziya meydana çıxdı ki, Məmməd Araz, Söhrab Tahir, Məmməd İsmayıl bu cərgədə ilk adı çəkməli olan şairlərdəndir.

S.Tahir, M.Araz, M.İsmayıl şeirində mühüm yer tutan “xalq” mövzusu nisbətən daha çox araşdırılsa da, xalq arxetipinin bu şairlərin vətəndaşlıq lirikasında daşdığı önəm yetərinə elmi təhlil obyektinə olmamışdır. Yalnız bəzi tənqidçi və tədqiqatçıların məqalələrində problemə epizodik şəkildə toxunulmuşdur. Məsələn, tutaq ki, akademik İsa Həbibbəylinin “Xalq şairi Məmməd Araz: böyük sənətlə şəxsiyyətin vəhdəti” (1, 5) və digər məqalələrində şair yaradıcılığının ədəbi qaynaqları və mənbələri, onu sələfləri ilə bağlayan mənəvi tellər, ədəbi nəsillər arasında estetik münasibətin xarakteri göstərilmiş olsa da, predmet başqadır, Məmməd Araz lirikasında “xalq” mövzusu, yaxud da ki, xalq yaradıcılığı problemi deyil.

Yalnız M.Arazın xalq poeziyası ilə bağlılığını xüsusi vurğulayan filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sona Vəliyeva yazır: “Xalq dilinin, həyatının sadə təravəti M.Araz poeziyasında dünyanın Şərq və Qərb poeziyasına tanışlığından sonra belə, yenə bütün münasibətlərin fəvqündə xalq poeziyasına qayıdışın üzərində dayanır. Anasından eşitdiyi bayatıların axıcılığı, ritmi, aşiq şeirləri, dastanların yaddaşlara köçmək axıcılığı poeziyasının yaradıcı üslubuna çevrildi”. (2, 10)

Yaxud S.Tahir yaradıcılığından danışan Gülhəni Pənəh, Vaqif Arzumanlı və digər ədəbiyyatşünaslar şairin şeirlərindəki sözügedən cəhətə toxunmayıblar. Lirikası təhlil obyektimiz olan digər çağdaş Azərbaycan şairi M.İsmayıl yaradıcılığı barəsində də eyni fikri söyləmək olar.

S. Tahir lirikasında daha çox “xalq” ləkəmi arxetipləşib. Baxmayaraq ki, S. Tahirin “Vətən”, “Danışır Vətən”, “Savalan”, “Ərdəbil”, “Ərk qalası”, “Urmiya gölü” və b. bu kimi şeirlərində tərənnüm, təsvir, ya da poetik müraciət obyektinə olaraq bilavasitə vətən və vətənin bir parçası götürülmüşdür.

Bununla belə, S. Tahirin ən çox “Xalq” şeiri onun “Daha” adlı məşhur poetik nümunəsi kimi şairin bütün yaradıcılığı üçün leytmotiv sayıla bilər.

Hamı xalq adından danışsın, ancaq
Xalqın inamına inamı varsa.
Dünyada ən güclü adam olacaq
Kim onu özünə inandırarsa. (3, 33)

Bütövlükdə şeirin ideyası insanı düşündürür, müəllifin hər beytində poetik arqumenti ilə oxucunu inandırır. Şairin şeirdə diktə etdiyi fikrin özü gücə, enerjiyə çevrilib, qanla birgə damarlarda dövr edir. İnanırsan ki, həqiqətən də, xalqına güvənən və xalqın güvəndiyi insan güclüdür. Burada şairin poetik təhkiyəsi də qulağı cırmaqlamır, çox təbii təsir bağışlayır. Müəllif dediyinə özü sidqi-ürəkdən inanır və bizi də inandırır.

Əgər xalq mövzusunda S.Tahirin bir neçə şeiri həsr olunubsa, başqa sözlə, ayrı-ayrı şeirlərdə bu mövzu bütöv, külçə şəklindədirsə, Məmməd Arazda xalq, millət anlayışı modifikasiya edilir, formaca çox şəkillidir, şeirləri boyunca səpələnmişdir. Belə ki, əslində, M.Arazın “Nobel mükafatı”, “Professor Gülə məktub”, “Nişançı özümüz, hədəf özümüz”, “Ata millət, ana millət, ağlama”, “Azərbaycan– dünyam mənəm” kimi neçə-neçə şeirində əsas obraz xalqdır. Ancaq qeyd etdiyimiz tək M.Araz poeziyasında S.Tahir yaradıcılığında olduğu kimi lirik “mən” xalqla müqabil tərəf olaraq bilavasitə həsb-halda deyil. M.Araz şeirində xalq “poetik səhnədə” üzde yox, pərdə arxasındadır.

Məsələn, “Oxuyan Təbriz” şeirində “Təbriz”i “Azərbaycan xalqı” kimi də başa düşə bilərik. Şübhəsiz ki, burada Təbriz Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının simvoludur.

...Gərək dil susanda əllər danışa,
Əllər bağlananda dillər danışa,
Elə danışalar ellər danışa...
Dəli gülüşlərim ağlar başımda,
Təbriz oxuyurdu dağlar başında.(4, 269)

İkiyə bölünmüş, iki əsrdə bir-birindən ayrı düşmüş və dəli gülüşlərlə oxuyub-ağlayan (“Ağlar– güləyən” təxəllüsü ilə yazan M.Ə.Sabiri yada salaq) Təbriz- “qayalarda bitən bir çiçək... çiçəklərin içində qaya” olan Azərbaycan xalqıdır.

Əgər M.Arazın, tutaq ki, “*Kimin alın təri, ürək qanını Mükafat verirsen kimin adından*” (4, 40) deyə poetik etirazını gördüyümüz “Nobel mükafatı” şeirində Azərbaycan haqqı tapdanan xalq obrazındadırsa, şairin “*Sağib, sorub, Sonra yorub qısır inək kimi, Biz onu satmaq istəyirik, Ölü dənizlər muzeyinə atmaq istəyirik*” (4,135) poetik harayı ilə sərgilənən “Professor Gülə məktub”, “*Qorxuram haqq bizə arxa çevirə; ...Xalq öz qəzəbini xalqa çevirə... Seçək “biz” olandan “biz” olmayanı... Bir süfrə başında iki sözumüz Bir ola bilmirsə, ta nəyik belə?.. Biz niyə bu günə düşdük, ay dədə?!*” (“Nişançı özümüz, hədəf özümüz”; 4, 582) poetik xatırlatmaları, “*Qorxuram ki, sına millət, ağlama*” (“Ata millət, ana millət, ağlama”; 4,591) poetik qorxusu, “*Bu millətə nə verdik ki?*” (4, 590) poetik sorğu-sualı, “*Səninləyəm, yatmış vulkan, səninləyəm*” (“Ayağa dur, Azərbaycan!” (4, 596) kimi poetik “silkələmə”si, nəhayət “*Töküb namusunu it qabağına Düşmən qabağından qaçan “kişilər*” (4,604) poetik “silləsi” ilə xalqın özü– lirik “mən” məhşər ayağına çəkilir və ittiham obyektinə çevrilir. Həmçinin, “Vətən, mənə oğul desə”, “Bu millətin dərdi-səri”, “Əsgər oğlu”, “Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil”, “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi”, “Babək qılıncı”, “Qoruyun dünyanı” kimi şeirlərdə müəllif sətiraltı olsa da, xalqa üz tutur, bu şeirlərin qəhrəmanı, əslində, xalqdır.

“*Mən oddan törəmiş nar dənəsiyəm*” (5, 317) deyən M.İsmayıl da M.Araz şeirində olduğu kimi əksər halda “xalq” məhfumu vətən “pərdəsi”nin arxasından boylanır:

Mənim pisliyim də, yaxşılığım da
Sənin ayağına yazılır,Vətən... (5, 317)

“Köksümdən göyərən arzu” şeirindən götürdüyümüz yuxarıdakı misralar məgər lirik “mən”in vətəni ilə bərabər xalqına da aid deyilmi?

Bu tipli poetik mətnlərin sayını yenə artırma bilərik. Bu kontekstdə M.İsmayılın “Gözümü açanda gördüm Arazam” adlı şeirinin bir beytinə baxaq:

Gözümü açanda gördüm Arazam,
Yarım bu taydadır, yarım o tayda... (5, 332)

Əlbəttə, şairin Güneyli, Quzeyli vətəninin bu qəmli poetik rəsmi yüzəyüz onun xalqının portretidir. *“Bir ömrü beş yerə bölünən”* həm də şairin xalqıdır ki, o da eyzən *“Birlik arzusuyla oyanar hər gün”*və bu xalqın yarısı *“bu tayda”*, yarısı da *“o tayda”* əsrlərin ayrılıq əzabını yaşayır.

M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın lirikası həm forma, həm məzmun cəhətdən xalq yaradıcılığından gəlmə elementlərlə də zəngindir. Bu şairlərin yaradıcılığında xalq yaradıcılığı problemi tamamilə yeni kontekstdə təsvir edilir. Folklordan, şifahi xalq ədəbiyyatından,– qəhrəmanlıq dastanları və qəhrəmanlıq nağıllarından, bayatılar və əmək nəğmələrindən, daha çox aşiq ədəbiyyatına xas qoşma və gəraylılardan gələn poetik ştrixlər hər üç söz ustasının ədəbi irsində üstünlük təşkil edir. Şifahi xalq ədəbiyyatından ən çox qaynaqlanan da bu şairlərin vətəndaşlıq lirikasına aid şeirləridir. Onlar xalq yaradıcılığından özünəməxsus şəkildə bəhrələnmişlər və onların vətəndaşlıq lirikasında bu baxımdan oxşar və fərqli cəhətlər mövcuddur. Belə ki, bu tip poetik nümunələr sözügedən şairlərin ən yaxşı şeirləri sırasında olmaqla onların yaradıcılığında həm forma, həm məzmun cəhətdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edirlər.

“Mən vətən deyirəm, gözlərim dolur, Məgər sən göz yaşını olmusan, vətən?!” (6,231) deyən vətən həsrətli şair Söhrab Tahirin vətəndaşlıq lirikasını əhatə edən şeirlərinin böyük bir qismi *qoşma* şəklindədir (*“Düşdü”*, *“Oyandı”*, *“Mənim”*, *“Görmüşəm”*, *“Oldu”* və i.a.):

Azadlıq çağırdım hər addımbaşı,
Bu yolda durmuşam dünyaya qarşı,
Azadlıq eşqimlə daim yanaşı
Beş qulac sabunlu kəndir görmüşəm (6, 441).

Xalq şerinin gəraylı (səkkizlik), hətta bayatı (yeddilik) formasından az bəhrələnməyən ayrılıq və mübarizə şairi gəraylı və bayatını sintez edərək orijinal şer nümunələri yaratmışdır. Onun, *“Savalan”* şeri deyilən üslubda yazılmış poetik mətnlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir.

Duman olsam, qarış-qarış
Biçilərəm boyuna.
...Günəş olsam, çevrilərəm
Sənin çiçək toyuna,
...Savalanım, Savalan. (6, 294)

Keçmişə müraciət, folklora meyil yaxın səlflərinə rəğmən Məmməd İsmayılın vətəndaşlıq lirikasında daha qabarıqdır.

“Koroğlu nəre çəkir” (*“Xəzri gilavar arası”* şeri), *“Bu sənin ömrünün Koroğlu dövrü”* (*“Bir də keçməyəcək ələ bu anlar”* şeri) kimi ifadələr M. İsmayılın çoxdur. Bu kontekstdə şairin, xüsusilə də, *“Babaların əmək nəğmələri”* silsiləsindən olan şeirləri diqqəti çəkir. *“İşlə, kotanım, işlə”*, *“Xırman aç, vəli sazla”*, *“Dən gətir hey, dən gətir”*, *“Ah, bu saralan zəmilər”* və b. belə şeirlərdəndir.

Beləliklə, yazılanlardan belə qənaətə gəlmək olar:

1) M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın vətəndaşlıq lirikasının mənbə və qaynaqları *“xalq”* mövzusu və xalq yaradıcılığı problemi kontekstində araşdırılmayıb, bu mövzu elmi şəkildə öz həllini gözləyən məsələlərdəndir.

2) M.Araz, S.Tahir və M.İsmayıl lirikasında *“xalq”* mövzusunda və folklordan bəhrələnmənin forma və şəkilləri müxtəlifdir. Bu müxtəliflik də onların vətəndaşlıq lirikasına spesifik, fərqli ton verməkdə xüsusi rolunu oynayır. Ancaq bu özünəməxsusluq və fərqlilik hər üç şairin lirikasında *“xalq”* mövzusu və xalq yaradıcılığından qaynaqlanan ümumi bir klassik tonun olması ilə tərs mütənasib deyil.

Bununla yanaşı, bir daha qeyd etmək istəyirəm ki, M.Arazla M.İsmayıl lirikasında əksər halda *“xalq”* məhfumu *“vətən”* məhfumu ilə uğurla əvəzlənir. Onların vətən və onun taleyi barəsindəki poetik söhbətlərində *“xalq”* məhfumu həmin mövzunu kölgəsi tək

izləməkdədir. S.Tahir şərinə də bu tendensiya mövcuddur, amma, eyni zamanda, həm də, hər şey “öz adı ilə çağırılır”.

Ədəbiyyat

1. “Məmməd Araz: Taleyi və sənəti”, toplanmış, Naxçıvan, “Əcəmi”, 2014, 176 s.
2. “Haqqın var yaşamağa” (M.Araza həsr edilmiş məqalələr toplusu), Bakı, “OL” MMC, 2013, 572 s.
3. Tahir S. , “Mən səni görmüşəm”, Bakı, Gənclik, 1967, 116 s.
4. Araz M., “Seçilmiş əsərləri” (şeir və poemalar), Bakı, “Xalq Bank”, 2010, 656 s.
5. İsmayıl M., “70-dən sonra” (şeyrlər), Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, 478 s.
6. Azər S. T., “Əsərləri”, I c., (şeyrlər), Bakı, “Zərdabi LTD”, 2012, 528 s.

Резюме

**Азизханлы Гардашхан
Университет Хазар**

Архетип народа и проблема народного творчества в современной Азербайджанской поэзии (на основе творчества Маameda Араза, Сохраба Тахира Азера, М.Исмаила)

Народ, представленным поэтом, в статье отображается как источник гражданской лирики людей нации, к которой он принадлежит. Следует отметить что, поэт вне национальных ценностей не является гражданином. Именно в этом контексте анализируется и сравнится лирика М.Араза, С.Тахира Азера и М.Исмаила и проводятся научные исследования. Отмечается, что творчество М.Араза, С.Тахира Азера и М.Исмаила не исследовано в контексте темы (архетипа) народа как источника и первоисточника гражданской лирики и нашего фольклора на научной основе, и этот вопрос является одним из тех, который ожидает свое научное решение. С этой точки зрения эту статью можно считать первыми шагами, предпринятых в данном направлении.

В статье рассматривается привязанность гражданской лирики всех трех поэтов к их народному творчеству. Стихи, одни из лучших примеров гражданской лирики, написанные в жанре устной народной литературы этими поэтами становятся объектом темы. Поэтическая подборка, написанная в форме баяты, герайлы, гошма в качестве примера подчеркивает принадлежащие свойства те частям сказок, былин и героических эпосов. Обращение народным героям и уважение тотемам выявляется в статье как основное качество лирики М.Араза, С.Тахир Азера и М.Исмаила.

Summary

**Azizkhanli Khardashkhan
Khazar University**

The Problem of Folk Archetype and Folk Art in Contemporary Azerbaijani Literature (Based on Mammad Araz, Sohrab Tahir Azer and Mammad Ismayil's activities)

Article displays people whom poet glorifies and belongs to as the source of civic lyrics. It is noted that poet beyond national values cannot be a citizen. M.Araz, S.Tahir Azer and M.Ismayil's lyrics is analyzed and compared namely in this context and explored scientifically. It is displayed that M.Araz, S.Tahir Azer and M.Ismayil's activities civic lyrics origin and sources is not explored in the context of folk theme (archetype)

and our folklore, this theme is the one of those that remains to be solved. The article can be considered among initial steps taken in this direction.

Article reviews connection of civic lyrics of all three poets to popular art. Poems written in oral literature genre by these poets considered good samples of civic lyrics become target of theme. Poetic selection parts written in the forms of bayati, gerayli, goshma are exemplified and thus features of those parts belonging to fairy tales, eposes and heroic eposes are highlighted. Reference to folk heroes, esteem to totems emerge in the article as key quality of M.Araz, S.Tahir Azer and M.Ismayil's lyrics.

Əliyeva Abuhəyat,
dissertant
abuheyateliyeva@gmail.com
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Qiymətlərin tənzimlənməsinin beynəlxalq təcrübəsi

Annotasiya: Dövlətin qiymət siyasəti təkəcə daxili bazarın imkanlarını deyil, eləcə də dünyada milli maraqların qorunması və davamlı sosial-iqtisadi inkişaf tendensiyalarını nəzərə almaqla milli iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyətinin təşkil edilməsinə yönəldilir. Ona görə də dövlətin qiymət siyasətinin reallaşma mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi dünyada baş verən sosial-iqtisadi proseslər zəminində milli iqtisadiyyata dövlətin təsirini və dövlət tənzimləmə vasitəsi olan qiymətlərin rolunu bir daha artırır.

Açar sözlər: İcazə verilən qiymətlər, yerli qiymətlər, dünya bazar qiymətləri, tənzimlənən qiymətlər, xəbərdaredici qiymətlər, dartıcı-talanedic qiymətlər.

Keywords: Permitted prices, domestic prices, world market prices

Ключевые слова: разрешенные цены, местные цены, мировые рыночные цены

Xarici ölkələrin qiymətqoyma təcrübəsinin öyrənilməsi üçün onun tendensiyalarını və qanunauyğunluqlarını başa düşmək ən vacib məqsədlərdən biridir. Bunun üçün müxtəlif ölkələrdə qiymətlərin tənzimlənməsinin hansı tədbir və metodlarla aparılmasına nəzər yetirməliyik.

Almaniyada dövlət qiymətin tənzim olunmasını və nəzərəti həyata keçirməklə ilk növbədə tələbat və inhisarlaşdırılmış məhsullar üzərində dövrü olaraq onların məhsullarının çıxarışı bülletenlərdə dərc olunur. Dövlət tərəfindən tənzimlənən qiymətlərin xüsusi çəkisi 10 faiz təşkil edir ki, bu da qiyməti tənzimləyən dövlət orqanı Kral Dekreti ilə müəyyən olunmuş İqtisadiyyat Nazirliyinin Ali Şurası hesab olunur.

Qiymətlərin tənzimlənməsinin dövlət mexanizmi Almaniyada aşağıdakı formalarda tətbiq olunur:

İcazə verilən qiymətlər. Dövlət və xüsusi kompaniyalar nəzərdə tutulan məhsulun qiymətinin yüksəldilməsi haqqında Ali Şuraya təqdimat verirlər və bu təqdimatlar dövlət komissiyasının icazəsi ilə məhsulun qiymətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır.

Xəbərdar edici qiymətlər. Müəyyən məhsullara qiymət Ali Şuraya bir ay əvvəl xəbərdarlıq ediləndən sonra yüksəldilir.

Yerli qiymətlər. Bu qiymətlər yerli orqanlar tərəfindən yüksəldilə bilər ki, bu zaman yerli komissiyalar aşağıdakı elementləri nəzərə alır:

1. Qiyməti yüksəldiləsi məhsulun və xidmətin tam şərh olunması.
2. Məhsulun istehsal xərclərinin strukturu haqqında tam məlumat;
3. Məhsulun reallaşdırma qaydası;
4. Qiymət yüksəldikdən sonra onların vəziyyəti;
5. İstehsal xərclərinin əsaslandırılması və həmin əsasda qiymətin yüksəldilməsi.

İtaliyada qiymət üzrə nəzarət sistemi 1944-cü ildən həyata keçirilir. Burada əsasən idarələrarası Qiymət Komitəsi Sənaye Nazirliyinə tabedir. Bu komitə istehsalın inkişafına şərait yaradan məhsulların qiymətlərin müəyyənləşdirir ki, bu da ilk növbədə tələbat məhsullarının qiymətlərini müəyyən etməklə həyata keçirir. Belə bir sistem daxilində ölkə iqtisadiyyatında hər bir məhsulun qiymətlərinin tənzim olunması və onun hər bir sahədə qiymət siyasətinin həyata keçirilməsi tətbiq olunur. Qiymət üzrə nəzarət praktiki olaraq inflyasiyanı saxlamaq məqsədini güdür.

Fransa iqtisadiyyatında dövlət bölməsi bir o qədər də xüsusi çəkiyə malik deyildir. Belə ki, dövlətin əlində əsasən inhisarçı sahələr cəmləşdirilir ki, yəni qaz, enerji, nəqliyyat bu da əlavə olaraq dövlət bazar rəqabəti şəraitində fəaliyyət göstərməklə onlara nəzarət edir. Əlavə olaraq dövlət bazar rəqabəti şəraitində fəaliyyət göstərən sahələrdə, yəni milli, kommersiya bankları – sığorta kompaniyaları nəzarət edir.

Birinci halda dövlət bütün iqtisadi parametrlərin inhisarçı sahələr üzrə investisiyaların həcmi, əmək haqqını və hazır məhsula qiymətinə nəzarət qoyur.

İkinci halda isə dövlət iqtisadi parametrlərə minimum təsir göstərməklə dövlət sahələrini xüsusi bölmə ilə rəqabətə hazırlayır. Bu xüsusiyyət nəzərə alınaraq ölkədə qiymətlərin 20 faizi dövlət tərəfindən tənzim olunur.

İsveçrədə. Qiymətlərin tənzim olunması təcrübəsi normativ sənədlərlə qəbul edilir ki, bu da dövlət qiymətdoyma prosesinə təsir göstərir. Federal dövlət 1961-ci ildən qərar qəbul etmişdir ki, həmin qərar da ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarına qiymətlərin 50 faizə qədərində nəzarət aparır. Ölkədə bazar şəraitini təmin etmək üçün dövlət 30 faizə qədər subsidiyalar verir. Bu da onun 30 faizinin nəqliyyat, 27 faizi isə kənd təsərrüfatı, 16 faizi təhsil, 13 faizi isə səhiyyənin payına düşür.

İsveçrədə qiymət üzərində dövlət tənzimləmə nəzarətindən başqa ictimai nəzarətdə istifadə olunur. Bunun üçün istehlakçının mənafəini qorumaq məqsədilə müdafiə fondu yaradılır ki, bu fond da qiymətlərin tənzim olunan səviyyəsini pozan, hər bir kəs sahibkar və digərləri 100 min İsveçrə frankında cərimə olunurlar. Federal idarə hər həftə ölkə üzrə 80 adda məhsulun qiymətləri haqqında bülleten nəşr edilir. Bu qiymətlər regionlar üzrə differensiallaşdırılır.

İsveçdə müharibə və müharibədən sonrakı dövrlərdə qiymət üzərində nəzarət çox geniş yayılmışdır. Həmin dövrlərdə daima qiymət nəzarəti idarəsi fəaliyyət göstərmişdir. 1956-cı ildə qiymətə daimi nəzarət sistemi ləğv edildi. Ölkədə qiymət səviyyəsinin yüksəldilməsinin qarşısının alınması üçün qiymətlərin dondurulması sistemindən istifadə olunmaqla onların iki halda həyata keçirilməsi müəyyənləşdirildi:

Birinci, müharibə vəziyyətində;

İkinci – qiymətlər ümumi səviyyəsinin yüksəldilməsi təhlükəsi yaratdığı halda

Dövlət selektiv qiymət sistemindən istifadə etmək hüququna da malikdir.

Norveç dövlətində qiymət və ticarət rəqabəti 1953-cü ildə təsdiq edilmiş qanun əsasında tənzimlənmişdir. Kral qərarına əsasən 1957-ci ildə istehsalçılarla satıcılar arasında fərdi qiymət razılığına icazə verilmirdi. Çünki, onların razılaşması qiymətin yüksək olmasını və bu vasitələrlə öz gəlirlərini çoxaltmaq məqsədini güdə bilərlər. Qiymət və digər normativ aktların tənzimlənməsinin pozulması haqqında dövlət ciddi sanksiyalar tətbiq edir. Hətta, cərimədən əlavə məsuliyyətə də cəlb oluna bilərlər. Qiymətin tənzim olunması Əmək və İnzibati Nazirlik, Qiymət üzrə Dövlət Təftiş Komissiyası və sairə həyata keçirir.

Norveçdə daxili qiymətdoyma dünya bazar qiymətinə əsaslanır.

Kanadada qiymətin tənzim olunmasının vahid sistemi yoxdur. Belə ki, qiymətlər əsasən tələb və təklifdən asılı olaraq müəyyən olunur. Bu dövlətdə qiymət siyasəti əsasən qiyməti dəstəkləmək siyasətidir ki, burada kənd təsərrüfatı məhsulları və fermer təsərrüfatının gəlirliliyini müəyyən etməklə həyata keçirilməsi məqsədə uyğun hesab edilir.

Kanadada ağır vəziyyətdə olan sahələr dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırılır. Ölkədə 1986-cı ildə rəqabət aktı qəbul edilmişdir. Bu akta əsasən ölkədə iki tipdə «Dartıcı-talenedici» qiymətdən istifadə edilir.

Birinci, «qiymət coğrafi mövqedə əmələ gəlmə» formalaşır ki, bu da ticarətçilərə bir regiona məhsulu digər regiona nisbətən aşağı qiymətlə satmağa icazə verilməməsi kimi istiqamətlərdə tətbiq olunur. Belə bir rəqabətin tam dəf etmək məqsədini birinci qiymətlərin aktında özünü göstərir.

İkincisi isə «əsaslandırılmış aşağı qiymətin» müəyyənləşdirilməsidir ki, burada da rəqabətin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salmağa xidmət göstərən qiymət siyasətinin həyata keçirilməsi məqsəduyğundur.

ABŞ-da qiymətin əsas hissəsi kompaniyalar tərəfindən rəqabətli bazar mexanizmi əsasında həyata keçirilir. Bununla yanaşı təbii inhisar sahəsində dövlət qiymətləri elə saxlayır ki, bu qiymətlər 5-10 faiz arası tənzim olunur. ABŞ ştatlarının bəzilərinə elektro enerji, sahələrarası avtomobil və dəmir yol tarifləri ştat idarəsi tərəfindən qoyulmasına icazə verilmişdir. Kompaniyalarda qiymətqoymanın müxtəlif formalarından istifadə edilir ki, bu da bir neçə məhsulun bir hissəsinin alıcıların ala biləcəyi səviyyədə qoyulmasına gətirib çıxarır.

Digərləri isə qiymətləri uzun müddətə tətbiq olunur ki, burada da həmin şəxsin müəyyən etdiyi qiymətlərlə tətbiq olunması həyata keçirilir. ABŞ-da faiz stavkası dövlət nəzarətindədir. Bu istehsal xərclərinin yüksəlməsinə imkan vermir. Müəyyən olunmuşdur ki, 1993-cü ildən ABŞ-da fermer məhsullarının qiymətlərinin tənzimlənməsi həyata keçirilir və girov qiymətindən də istifadə olunur. Girov qiyməti minimumzəmanətli qiymət funksiyasını yerinə yetirir. Onun məqsədi fermer məhsulları qiymətinin bazar qiymətindən aşağı düşməsinə imkan verməməkdir ki, bu da fermerlərə dəyən ziyanın aradan qaldırılması kimi qiymətləndirilir. ABŞ-da 160 kənd təsərrüfatı üçün paritet qiymətlər qoyulmuşdur.

Yaponiyada qiymətqoyma sahəsi dövlətin ən minimum müdaxiləsi sahəsində tətbiq olunur ki, burada da dövlət orqanları qiymət üzərində nəzarət etmir, çünki, bunun əksi ölkədə mövcud olan liberal – demokratik partiyanın nizamnaməsinin əleyhinə olardı.

Ölkədə antiinhisar qanunları 1977-ci ildən fəaliyyətə başlamışdır ki, bu qanunlar da «Ərzaq məhsulları bazarının tənzimlənməsi qanunu», «Heyvandarlıq məhsullarına qiymətlərin stabilləşməsi» qanunu ölkədə hüquqi sənədlər sayılır. Bu sənədlərlə «Ədalətli bağlaşma komissiyası» məşğul olur. Həmin komissiya həyata keçirilən bütün işlərin göstərilən hüquqi normativ əsasında tətbiq olunmasına nəzarət edir ki, komissiyada qanunu pozan subyektlər üzrə məsuliyyət qaldırmaq hüququna malik olurlar. Lakin bu heç də o demək deyil ki, dövlət qiymət tənzimlənməsindən tamamilə imtina etmişdir. Ölkədə istehlak məhsullarının 20 faizi dövlət tərəfindən tənzim olunur.

Bir qayda olaraq hökumət borclanmaları pul təklifinin artmasına gətirib çıxarma meyllərinə malikdir. Belə bir şəraitdə bunu aradan qaldırmaq üçün dövlət sektoru vasitələrinə xalis tələbatı (PSNCR) isteqrazların satışı hesabına maliyyələşdirilməlidir. Bank sektoru tərəfindən aktiv olaraq alına bilən və pul təklifinin artımına kömək məqsədilə hər bir şəraiti nəzərə almaqla veksellərə qarşı yönəldilmiş və əlavə istiqrazları satmaq üçün hökumət bir daha yüksək faiz dərəcələri təklif edə biləcəklər.

Özəl sektorda faiz dərəcələri üçün sarsıdıcı nəticələrə malik dövlət borcları özəl sektorların borclanmalarını və investisiyalarını sıxışdırmaqla hökumət pul kütləsinin artımını azaldacaq və bununla da maliyyə sıxışdırmalarının effektindən qaçmaq istəyə də müvafiq olaraq PSNCR- in səviyyəsini azaltmalıdır.

İngiltərədə 1980-ci ildə öz yüksək nüfuzunun zirvəsinə çatmış monetaristlər təsdiq edirlər ki, hökumətlə orta müddətli və uzun müddətli pul-kredit strategiyasının mərkəzi hissəsində PSNCR-də ixtisaslar aparılması vacib hesab edilir. Bununla belə, dövlət xərclərinin ixtisarına (vergilərin artırılmasının əksini) səbəb olduğunu görməklə, həm də

iqtisadiyyatın ictimai sektoruna nisbətən özəl sektorun payını artırmaq baxımından pul təklifi artımının məhdudlaşdırılması vasitəsilə arzu olunan təkliflər müəyyənləşdirilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, monetaristlər məhz özəl sektora istehsalın və məşğulluğun uzun müddətli artımının başlıca mənbəyi kimi baxırlar.

Böyük Britaniyada 1980-ci ildə mühafizəkarların hökuməti tərəfindən qəbul edilən orta müddətli maliyyə strategiyası məhz İngiltərə hökumətindəki kimi həyata keçirməyə cəhd göstərilir. Pul kütləsi artımı üçün məqsədli arientirlər müəyyən etməklə o, həm də PSNCR ÜDM-də faizlərlə kontral rəqəmlər verir.

Dünya təcrübəsində pul təklifi üzərində nəzarət aşağıdakı iki yanaşma kimi mövcuddur.

Birinci, bank sistemində likvidlik səviyyəni dəyişdirməklə mərkəzdə kredit yaradılmasına təklif verilir.

İkinci yanaşma isə ehtiyatların həcmnin depozitlərə nisbətən dəyişdirilməsi və bank multiplikatorunun kəmiyyətini dəyişdirməkdən ibarət olur.

Beləliklə, əgər bank multiplikatorunun azaltmaq mümkün olarsa, onda istənilən ehtiyat bazasında kredit həcmi də ixtisar etmək olar.

Beləliklə, bütün sivil ölkələrdə daxili bazarda qiymətlərə nəzarət və səmərəli tənzimləmə həyata keçirilir, bu da müxtəlif ölkələrdə müxtəlif metodlar və vasitələrlə bazar iqtisadiyyatının inkişafına ziyan vurmada, əksinə ona kömək göstərməklə yerinə yetirilir. Bu baxımdan qiymətlərə dövlət tənzimlənməsinin nə vaxt və hansı metodlarla aparılmasının ən əsas şərti onun həm tarixi, həm də məntiqi ardıcılıqla nəzərdən keçirilməsinin məqsədəuyğun yerinə yetirilməsi sayılır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. İllik hesabat, Bakı: 2015, 204 s.
2. "Azərbaycan Respublikası regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Programı (2014-2018-ci illər)", Azərbaycan Respublikası 2014-2018-ci illər 27 fevral.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı – Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə strateji yol xəritəsi.
4. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış" inkişaf konsepsiyası. 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
5. Kazımlı X.H. Qiymətləndirmənin əsasları: Dərslik Bakı: "İqtisad Universiteti", 2008.
6. F.F.Ələkbərova və başqaları "Qiymətin əmələ gəlməsi" Dərslik. Bakı-2015
7. Есипов В.Е. Цены и ценообразование. Санкт-Петербург, 2001.
8. Герасименко В.В. Ценообразование. Москва, 2008.
9. Есипов В.Е. Ценообразование. Санкт-Петербург, 2010.
10. Есипов В.Е. Ценообразование. Санкт-Петербург, 2015.

Резюме

Алиева Абухаят

Азербайджанский государственный экономический университет

Международный опыт регулирования цен

Поскольку социально-экономическая политика, проводимая государством в условиях рыночной экономики, кардинально изменилась, ценовая политика, являющаяся неотъемлемой частью экономической политики, претерпела существенные изменения. Однако цены определяются отдельными субъектами

рынка самостоятельно, а не государством, а подчиненными правилами. Целью данной статьи является изучение реализации политики ценообразования в разных странах путем переоценки мер государственного регулирования.

Summary
Alieva Abuhayat
Azerbaijan State Economic University

International experience of price regulation

The socio-economic policy holding by the state in market economy condition have been changed completely, the price policy being the content of the economic policy came across with essential changes. So, the prices are not only determined by command regulation, but it is determined by different market unities. The aim in the article is to point out the state regulation of the prices and revealing the implementation of the price policy measures in different countries.

Hüseynov İslam,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Pedaqoji fakültənin dekani
iahuseynov@beu.edu.az
Bakı Mühəndislik Universiteti

Naxçıvanda kas etnosu ilə bağlı yaranmış yer adları

Annotasiya: Məqalə kas etnosu ilə əlaqədar Naxçıvanda yaranmış etnotoponimlərin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Burada kas/kaz tayfasının tarixi, etnonimin fonetik variantları və etimoloji izahı ilə bağlı fikirlər və s. tədqiqata cəlb olunmuşdur. Kas tayfası ilə bağlı yaranmış toponimlərin təhlili həmin etnosun Naxçıvan zonasında da tarixən yaşadığını sübut edir. Bu tayfa, eləcə də eyni mənşəyə malik xəzər tayfası ilə bağlı bu ərazidə həm oykonim, həm də orinimlər yaranmışdır.

Açar sözlər: kas etnosu, Naxçıvan, etnotoponim, xəzər

Ключевые слова: этнос кас, Нахчыван, этнотопоним, хазар

Key words: kas ethno, Nakhchivan, ethnotoponyms, khazar

Etnotoponimlər Azərbaycan toponimiyasının ən qiymətli hissəsidir, çünki bu adlar əslində qədim məxəz və mənbə rolunu oynayır. Xalqımızın etnik təşəkkül prosesində iştirak etmiş tayfaların adları toponimlərdə də qalmışdır. Toponimlərin tərkibində olan bu etnonimləri araşdırmaqla xalqımızın soykökünə dair çox vacib elmi nəticələr ala bilərik. «Ədəbi dil tariximizin, etnoqrafiyamızın, ümumiyyətlə, tariximizin öyrənilməsi, aydınlaşdırılmasında etnonimlərin əhəmiyyəti son dərəcə böyükdür» (21, 284).

Naxçıvan ərazisi ta qədim zamanlardan türkdilli etnosların ana vətəni olmuşdur. Tarixin sonrakı mərhələlərində də bu bölgəyə müxtəlif türk tayfalarının köçləri olmuşdur. Ərazinin toponimiyasında rol oynamış etnonimlərin bəzilərinin əsasını hələ eramızdan əvvəlki minilliklərdə Azərbaycan ərazisində, o cümlədən Naxçıvan zonasında yaşamış avtohton türk mənşəli etnoslar təşkil edir. Zonanın onomastik mənzərəsi eramızdan əvvəlki dövrlərdə, o cümlədən erkən orta əsrlərdə Naxçıvanda hun, xəzər, bulqar, sabir, oğuz, peçenek, xurs/xuruz və s. kimi çoxlu sayda türkdilli tayfa və qəbilələrin məskunlaşdığını göstərir. Belə toponimlərin yaranmasında qədim kas tayfaları da iştirak etmişdir.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz ərazidəki Xoşkeşin (oykonim), Kasqalan təpəsi, Xəzəryurd, Xəzərdərəqulux, Keşan, Xaşlıdağ, Kasil, Koçov dağ, Koçov dərəsi, Xoşgəri, Qazakar, Bəyxozar dərəsi, Xaşalar, Miskinkas və s. kimi etnotoponimlər bizə onu deməyə əsas verir ki, bu bölgə tariximizdə və təşəkkülümüzdə önəmli rol olan kas//xas//xəz etnosunun yayıldığı zonalardan biri olmuşdur. Kas, Kaspi, Xəzər, Xozar, Kazak tayfa adlarının əsasında eyni etnosun durduğu dəfələrlə qeyd olunmuşdur.

Kas etnosunu e.ə. II minilliyini I rübündə tarix səhnəsinə çıxan kaşşu (kassit) tayfa ittifaqının xələflərindən biri kimi qəbul etmək olar. «Kassit tayfaları tarix səhnəsinə hələ e.ə. II minilliyin əvvəllərində çıxmışlar. Bu zaman onlar Zağroş dağ vilayətlərində sürətli axınla Babilistan üzərinə irəliləmiş, 500 ildən artıq müddət ərzində bu ölkəyə sahib olmuşlar» (3, 126). Q.Qeybullayev kaşşu tayfasını türk mənşəli hesab edir (18, 11). Tədqiqatçılar qeyd edir ki, kaslar e.ə. III - II minilliklərdə Urmiya gölü ətrafında, qədim Naxçıvan və Arazboyu axarlarda da yaşamışlar (23, 115).

Yuxarıda da bəhs etdiyimiz kimi kas//kaspi etnosunun yayıldığı zonalardan biri də Naxçıvan bölgəsidir. V.Əliyev göstərir ki, Naxçıvanda e.ə. II minilliyə aid abidələrdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış kəllə sümükləri müasir naxçıvanlıların mənsub olduğu kaspi antropoloji tipinə uyğun gəlir. «Kaspi tipinin klassik forması Naxçıvan əhalisi tərkibində üstünlük təşkil edir. Ehtimala görə, bu etnosun formalaşma ərazisinin mərkəzi Naxçıvan olub» (13, 22). Tarixin sonrakı mərhələlərində də kaslar//kaspilər Midiyada və Albaniyada aparıcı rol oynayan türk tayfalarından idilər. Azərbaycan ərazisində yaranmış qüdrətli Midiya dövlətinin «Böyük Midiya», «Atropotena Midiyası» və s. tarixi bölgüsündə Naxçıvan «Atropotena Midiyası»nın ən qüdrətli şəhərlərindən hesab edilir. Buradan da belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olar ki, əgər kaslar-kaspilər Midiyada aparıcı rol oynayan tayfalarsa və Naxçıvan Atropotena Midiyasının ən qüdrətli şəhəridirsə, kas//kaspi etnosunun bu ərazidə yaşamaları şübhə doğurmur (28, 85).

Kas sözünün tarixən müxtəlif fonetik variantlarda işləndiyini qeyd etdik. Ə.Rüstəmli Oğuz//Quz//qaz//kas sözlərinin eyni sözün müxtəlif fonetik variantda forması olduğunu qeyd edir (27, 63). Tədqiqatçılar hətta az//as sözünün də kas leksemi ilə əlaqədar olduğunu qeyd edirlər. B.Əhmədov göstərir ki, az sözünün örtülü-qapalı heca variantı da məqbuldur. Bir çox türkoloqlar, o cümlədən N.A.Baskakov qədim türk söz köklərinin örtülü-qapalı tipində olduğunu irəli sürürlər. Onda az//as sait-samit sözü daha qədim kas//kaz sözü ilə fonosemantik cəhətdən eyni olur (11, 60). Qədim çin mənbələrində ko-sa və ya ke-sa tayfalarından bəhs olunur. Tədqiqatlarda bu adların kas/kaz/xaz etnoniminin əski variantı olması ehtimalı ciddi bir şəkildə dəstəklənir. Çin mənbələrində Göytürk dövlətinin qərb sərhədlərindəki ərazilər Tukiü-ho-sa adlandırılır. Bu adı da tədqiqatçılar Türkhosar / Türkkazar kimi açıqlayırlar. Macar türkoloq L.Rasoni buradakı "kaz-ar" sözünün "sərbəst dolaşan" mənasına gəldiyini qeyd edir (26, 114). Digər macar alimi Z.Qomboç isə "kaz" kökünün "köçəri" mənası daşması fikrini dəstəkləyir (32, 199). V.Radlovun lüğətində "kas" sözünün mənaları içərisində "qıraq, sərhəd" anlamları da var (25, 346) Bu yuxarıda bəhs etdiyimiz Tukiü-ho-sa onomastik vahidinin mahiyyəti ilə səsləşir. Lüğətdəki "kazak" sözünün isə "azad, müstəqil, sərbəst, gəzgin adam" kimi mənaları, "kazak kişi" ifadəsinin isə "bacarıqlı süvari, çevik adam" mənaları qeyd olunur (25, 364) Bu cəhətdən isə həmin sözləri "köçəri" mənası ilə əlaqələndirmək olar. "Qədim türk lüğətin"də (DTS) yerimək, dolaşmaq, səyahət etmək (köçərilik) mənalarında "kez" sözü qeyd olunur (dilimizdəki gəzmək sözü ilə müqayisə oluna bilər) (9, 305). Kas / kaz sözlərinə "Divanu luğat-it-türk"də də rast gəlinir. Lüğətdə bu söz "qabıq, ağac qabığı" və məcazi mənada isə "sərtlik, möhkəmlik, qatılıq" mənasında verilir (16, I-382; III-151). Qədim türk lüğətində də "ağac qabığı, möhkəmlik" mənası daşıyan "qas/qaz" sözü qeyd olunub (9, 430). Qıpçaq etnoniminin də "içi boş, çürük ağac" mənası verdiyini (o cümlədən sərt, amansız möhkəm mənaları da qeyd

olunur) nəzərə alsaq, kas etnoniminin də ağac qabığı mənası daşdığına söyləmək olar. Bütün bunlar qədim kas leksemının etimoloji təhlilinin hələ də yetərli səviyyədə aparılmadığını göstərir.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Naxçıvan toponimiyasında kas etnosu ilə bağlı yaranmış onlarla etnotoponim mövcuddur. Həmin yer adlarının bəzilərinin təhlilini verməklə bu fikrimizi sübut edə bilərik.

Xoşkeşin. Culfa rayonunda kənd adıdır.

Oykonimin mənbələrdə Xoş-keşin (30, 505), Xoşxeşin (24, 569), Xoş-Kaşin (29, 156), Kəşkənd (12, 34) kimi formaları da qeyd olunur.

Toponimin keşin//kaşin komponenti yuxarıda da bəhs etdiyimiz kas//kaş etnosu ilə bağlıdır. Buradakı «-in» hissəsi Ərəzin//Arazin, Salarin, Tavusin və s. kimi paleotoponimlərin tərkibində də işlənərək «yer, məkan» məzmunu və ya cəmlilik bildirir. Bu toponimə, göründüyü kimi, əsasən etnonimlərə artırılır. Burada da «in» komponenti keş//kaş//kas (buradakı e~a və s~ş əvəzlənməsi dilimiz üçün xarakterikdir) etnoniminə qoşulmuşdur. Əlavə olaraq onu da qeyd edək ki, «in» ünsürü qədim türk dilində məkan anlayışı ifadə edən sin, şin, çin, şin formantı ilə əlaqədardır. Bu formant paleotoponimlərdən olan Sakasena//Sakasinin tərkibində də iştirak edir. Tarixən sin sözü ilə paralel olaraq «in» (türkcə en,in – «yer, aşağı yer» mənasını daşıyır (19, 97):Tavusin – Tavus//tovuz tayfa adı + in; Keşin – keş//kas etnonimi + in və s.) və Şərq dillərində «məskən yurd» mənasını ifadə edən şen, şin (31, 92) sözləri də işlənmişdir. Q.Məşədiyevin fikrinə görə, şen sözü şumerçə sakitləşmək, rahatlanmaq mənalı daşıyan ten sözü ilə bağlıdır. Yer adlarında işlənən ten//şen sözü daha çox yurd, yataq, düşərgə, məkan mənalı bildirir (22, 93).

Bu söz məkan anlayışı ilə yanaşı başqa mənalı da ifadə etmişdir. Bu leksem şəkilçi şəklində səs harmoniyasına uyğun olaraq –sin, -sın, -sun kimi tarixən «adam, kişi» mənasını da daşıyır (2, 117). Bəzi alimlərimizin fikrincə bu söz türk mənşəli olub etnonimlərə əlavə olunanda «hissə» mənası ifadə edir (6, 46). T.Hacıyev bu formantın bəzi etnonimlərin yaranmasında iştirak etdiyini qeyd edir (14,128). Sakasin, alaqqın, kamasin, alşın, eləcə də kaşin/kasin etnonimləri bu şəkildə yaranmışdır.

A.Bakıxanov Azərbaycan ərazisində yaşamış türkdilli tayfalara kəşək, kasoq, kasaq (buradakı «aq//q» komponenti də cəmlilik bildirir) etnoslarını da daxil edir. Burada da kəş sözündə a~ə və s~ş əvəzlənmələri özünü göstərir. Ordubad rayonu ərazisindəki Keşan oronimini də bu baxımdan izah edə bilərik: Keşan-Kaşan-Kasan («an» şəkilçisi «cəmlilik» bildirir). Onu da qeyd edək ki, bu toponim orta əsr mənbələrində Miskinkaşan formasında qeyd olunur (7, 30).

Xoşkeşin toponiminin birinci hissəsi olan «xoş» komponenti isə coğrafi termindir. Türk dillərində xoş//koş//qoş sözü «yay çoban dayanacağı, düşərgə, yay evi, maldar el» mənasında işlənmişdir. Burada da xoş sözü keşin//kaşin etnoniminin önündə gələrək həmin tayfanın yaşadığı yeri, dayanacağı bildirir. Köhnə Xoşkeşin oronimini də bu şəkildə izah etmək olar.

Kasqalan təpəsi. Əlincəçay vadisində "Kasqalan" təpə və düz adıdır. Toponimin birinci komponenti heç şübhəsiz ki, kas etnonimidir. «Qalan» sözü isə, çox güman ki, feildir. «Qal feili qədim türk sözü olub, F.Rəşidəddinin «Oğuznamə» əsərində Xalac sözünün birinci komponenti ilə (qal) müqayisə olunur. Qal feili M.Kaşqarlının Xalac termininin izahında da feil kimi şərh olunur» (28, 89). Bu baxımdan da toponimi «Kasların qaldığı təpə, düz» kimi açıqlaya bilərik.

Xəzəryurd, Xəzərdərəqulux, Bəyxozar. Xəzəryurd Ordubad rayonunda dağ adı, Bəyxozar isə Culfa rayonu ərazisində dərə və düz adıdır. Hər üç toponimin əsasını qədim türk tayfa adı olan xəzər etnonimi təşkil edir. Yuxarıda da qeyd etdik ki, kas etnoniminin ən çox yayılmış fonetik variantlarından biri də xəz//xaz variantıdır. Burada da xəzər etnonimi xəz//xaz//kas etnonimindən və türk dillərində «kişi, adam, ər»

mənasını verən «ar//ər» sözündən ibarətdir. Müasir türk dillərinin bir çoxunda da bu leksem «kişi, erkək, adam» mənasında işlənir (15, 216). Ar//ər//ir sözü tarixən etnonim-düzəldici formant kimi də iştirak etmişdir .

N.A.Baskakov da – ar//-er//-r formasının həm kişi, adam mənası daşımından, həm də etnonimlərin yaranmasındakı rolundan bəhs etmişdir (5, 204). Türk tayfalarından suvar, avar, salar, kəngər və s. etnonimlərinin yaranmasında bu formantın rolunu müşahidə edirik.

Xəzər sözünün, yuxarıda da bəhs olunduğu kimi, qədim ko-sa / ke-sa etnonimi ilə bağlı yaranması haqqında fikirlər var. Hətta xəzərlərin, bəzən, uyğur kökənli olmaları ilə bağlı mülahizələr də irəli sürülür. Bu versiyanı müdafiə edən tədqiqatçılar ke-sa (kesar-xazar) nümunəsi lə yanaşı, IX əsrdə uyğur mətnlərində bəhs olunan "Kasar / Xazar tegin" antroponimini də əsas gətirirlər (17, 107). M.Artamonov da bu məsələyə toxunaraq qeyd edir ki, xəzərlər uyqurlarla yox, daha çox uqurlarla (oqurlar) bağlı olan bir tayfadır. Amma kaz / kas sözü qədim kök olduğundan uyqurlarda da bənzər mənada işləyə bilər (1, 114-115). Həqiqətən də, tarixdə xəzərlərin adı daha çox onoqurlarla, o cümlədən bulqarlar və barsillərlə birlikdə anılır. Suriya yazıçısı Mixail Suriyalı başqa bir tarixçi İohan Efeskiyə (507 - 586-cı illər) istinadən Skifiyadan qərbə köç edən üç qardaşdan bəhs edir - Bulqar, Xəzərik və adını qeyd etmədiyi üçüncü qardaş (Barsil olma ehtimalı güclüdür). Əfsanədə bu qardaşların müxtəlif ərazilərə gedərək orada məskən salmalarından danışılır (10, 10).

Xəzər tayfası heç bir şübhə doğurmayan xalis türk etnoslarındanıdır. Daha çox Şimali Xəzərtrafi sahillərdə yerləşmişlər. L.N.Qumilyov xəzərlərin haradan meydana çıxdığını və əcdadlarının məlum olmadığını bildirsə də (20, 10), əsərinin başqa bir səhifəsində sarmatları onların əcdadları sayır (20, 145). A.Bakıxanov isə «Gülüstani-İrəm» əsərində göstərir ki, skif gəncləri ilə Amazon qızlarının qarışmasından səmat tayfası meydana gəlmişdir (4, 15). Buradan da görünür ki, xəzərlərin kökü gedib skiflərə/işquzlara çıxır. Xəzərlərin kaslarla bağlı olduğunu hələ vaxtilə Ə.Dəmirçizadə söyləmiş, «xaz», «kas» sözlərinin bir kökdən olduğunu yazmışdır (8, 29-32). Ümumən bu fikir şübhə doğurmur və kassitlərin, kaspilərin, xəzərlərin bir kökdən olduğunu, onların ən azı tunc dövründə parçalanıb ayrıldığını göstərir. Beləliklə, xəzərlər bir tərəfdən də saklarla eyni köklüdür. Bunların hamısı qədimdə ilk məskənləri Ön Asiyadan ayrılmış, minilliklər keçdikdən sonra yurdlarına qayıtmış tayfalardır (33).

Xəzərlər Azərbaycanın başqa bölgələri kimi Naxçıvan ərazisində də məskən salmışlar. Bununla bağlı da Ordubad və Culfa rayonları ərazisində həmin tayfanın adı ilə bağlı toponimlər yaranmışdır.

Bu baxımdan Xəzəryurd toponiminin «Xəzərlərin//Kas ərlərinin yurdu» kimi, Bəyxozar toponimini isə «bəy xəzər//kas ər» kimi açıqlaya bilərik. Buradakı «bəy» komponentini zonada qeydə alınmış başqa bir yer adı - Boyəhməd oykonimindəki «boy» sözü ilə də bağlamaq olar. Boy sözü qədim yazılı mənbələrdə qəbilə, tayfa adı ilə bağlı olan oba, kənd, məhəllə mənasında işlənmişdir (22, 36).

Bu zonadakı Xaşlıdağ (Xaslı//Kaslı), Xoşgəri (Kasgəri), Xaşalar (Kasalar), Koçov dağı, Koçov dərəsi (Kasov), Qazakar (Kaz//Kas + aq (cəmlik göstəricisi) + ar // ər) oronimləri də etnotoponim olub kas tayfası ilə bağlı yaranmışdır.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, kas/kaz/xəz tayfası Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın qədim etnoslarından biri olmuşdur. Bu etnosla bağlı yaranmış yer adları bu iddiamızın ən tutarlı sübutudur. Bu ərazidəki etnonimlərin bütün sistemlərinə nəzər saldıqdan sonra belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, türkdilli etnoslar nəinki eramızın əvvəllərində, hətta bizim eradan çox-çox əvvəl bu regionlarda məskunlaşmış, ən qədim yerli - avtohton sakinlər olmuş, adlarına, inanclarına, məşğuliyyətlərinə uyğun olaraq toponimlər yaratmışlar. Bu coğrafi adlarda xalqımızın qədim səlnaməsinin səhifələri, təşəkkül tarixi , dilimizin formalaşmasının izi var. Ümumiyyətlə, qədim türk etnosları ilə

bağlı müxtəlif dillərdəki tarixi mənbələrin daha dərinəndən araşdırılmasına hələ də ehtiyac vardır. Bu qaynaqların müxtəlif səviyyələr və sahələr üzrə tədqiqi tarix, etnoqrafiya, coğrafiya, eləcə də dilçiliyimiz üçün qiymətli material verə bilər. Günümüzün reallıqları bu məsələyə siyasi cəhətdəndən də yanaşmağı şərtləndirir. Belə ki, yer adları ən qədim "sənəd"lər hesab olunur. Naxçıvan etnotoponimlərinin demək olar ki, hamısı türk mənşəlidir və etnogenimizdə rol oynamış qədim türk tayfaları ilə bağlı yaranmışdır.

Ədəbiyyat

1. Артамонов М.И. История хазар. Л., Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962
2. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994
3. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, I c., Bakı, 1998
4. Bakıxanov A. Gülüstanı-İrəm. Bakı, 2001
5. Баскаков Н. А. Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация // Ономастика Востока. М.: Наука, 1980, с. 199-208
6. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, 1998
7. Bünyadov Z., Məmmədov H. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Elm, 1996
8. Dəmirçizadə Ə. 50 söz. Bakı, 1968
9. Древнетюркский словарь (ДТС). Ленинград, 1969
10. Джафаров Юсиф. Гунны и Азербайджан. Баку, 1993
11. Əhmədov B. Az/qas, as/qas söz kökləri və ümumtürk toponimikası / Azərbaycan onomastikası problemləri -V. Bakı, ADPU, 1995, s. 58-62
12. Əhmədov F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı, 1996
13. Əliyev V. Naxçıvan. Bakı, 2002
14. Hacıyev T. Azərbaycanın qədim onomastikasına dair / Azərbaycan filologiyası məsələləri. II buraxılış. Bakı, 1984, s.125-136
15. Karşılaştırmalı Türk Lehceleri sözlüyü I. Ankara, 1992
16. Kaşğarlı M. Divanü lugat-it-türk (çeviri). I, III cilt. Ankara, 2006
17. Комар О. В. Хозари та уйгури (нотатки до «телеської» версії походження хозар) // Надчорномор'я: студії з історії та археології (з IX ст. до н.е. по XIX ст. н.е.). Київ, 2008
18. Qeybullayev Q. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı, 1994
19. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixi. Bakı, 1994
20. Qumilyov L. Qədim türklər. Bakı, 1993
21. Qurbanov A. M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. 2 cildə, I c., Bakı, 2003
22. Məşədiyev Q. I. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı, 1990
23. Naxçıvan tarixi. Üç cildə, I cild. Naxçıvan, 2013
24. Никифоров Н.К. Экономический быт государственных крестьян западной части Нахичеванского уезда, Эриванской губернии. МЭБГКЗК – Т1. Тифлиси, 1886, с. 559-640
25. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Том 2, С. Петербург, 1899
26. Rasonyi L. Tarihte türklük. Ankara, 1993
27. Rüstəmli Ə. Qədim Oğuz yurdu Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları. Bakı, 1998
28. Rzayev F. Naxçıvan M.R-sı ərazisinə daxil olan toponimlərdə kas və sak etnoslarının izi. Azərbaycan onomastikası problemləri-XI. Bakı: ADPU, 2003, s. 82-90
29. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Составленное в г.Санкт-Петербург: Типография Департамента Внешней Торговли, 1833

- 30.Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852
31.Yüzbaşov R. Azərbaycan coğrafiya terminləri (tədqiqlər). Bakı, 1966
32.Zoltán Gombocz. Die bulgarisch-türkischen lehnwörter in der ungarischen sprache. Helsinki, 1912
33. www.uludil.gen.az

Резюме
Гусейнов Ислам
Бакинский инженерный университет

Географические название связанные с этносом кас в Нахичевани

Статья посвящена исследованию этнопонимов связанных с этносом кас в Нахичевани. В этой статье были исследованы история, фонетические варианты, идеи связанные с этимологией этносов кас/каз. Анализ топонимов связанные с племенем кас свидетельствует об их присутствии в Нахичевани в древние времена. В этом регионе формировались ойконимы и оронимы под влиянием этносов кас и хазар.

Summary
Huseynov Islam
Baku Engineering University

Place names related to Kas ethno in Nakhchivan

This article investigates ethno-toponymys related to Kas ethno in Nakhchivan. The research comprises the history of Kas/Kaz tribe, statements in terms of phonetic versions and etymological explanations of ethnonyms. The analyses of toponyms associated with Kas tribe ascertain the historical life of the very tribe in Nakhchivan region. Oeconyms, oronyms related to both Kas and Khazar ethnos originated in this region.

Haşimov Niyaməddin,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
nhasimov@beu.edu.az
Bakı Mühəndislik Universiteti

Əli Vəliyevin bədii dilində dil-diş samitlərinin poetikası

Samit səslər işlənmə yerinə görə müvafiq emosionallıq yaradır. Bədii mətndə poetizm yaradan samit səslər, eyni zamanda, əsərin dilini mexanikləşdirir. Dil-diş samitləri də bədii mətndə ardıcıl işlədilərək emosional çalarlıq yaratmaq üçün bir vasitəyə çevrilir. Dil-diş samitlərinin bir qismi (*t, d, ç, c, s, s, z, l, n,*) sözün həm əvvəlində, həm də müxtəlif yerlərində işlənir. Bu işə mətnin oxunaqlığını, yaddaqlan və cəlbedici olmasını təmin edir. Məqalədə Əli Vəliyevin bədii dilində dil-diş samitlərinin intensivliyi təsviri-müqayisəli metodla tədqiq edilmiş, həmin samitlərin bədii mətnə qazandırdığı poetiklik, emosionallıq araşdırılmışdır.

Açar sözlər: poetika, bölgü, bədiilik, emosiya, paralellik

Ключевые слова: поэтика, раздел, художественность, эмоция, параллельность

Key words: poetics, classification, poetry, emotion, parallelism

Azərbaycan dilində t, d, ç, c, ş, j, s, z, l, n, r dil-diş samitləridir. (11, 98) Fonetikaya dair ayrı-ayrı tədqiqatlarda dil-diş samitləri keyfiyyətə fərqləndirilməsə də, onların bölgüsündə müxtəliflik müşahidə olunur. Ə.Dəmirçizadə dil-diş samitlərini pərakəndə təsvir edir. O, t-d samitlərini dilönü, dişarxası, kipləşən, saf, küylü (2, 59); n samitini t və d samitlərinin tələffüzünə uyğun (2, 64); l, r samitlərini novlu, cingiltili, dilönü-dilyanı və dilucu (2, 65-66); s-z samitlərini isə novlu, dilönü-dişarxası, saf, küylü (2, 72) səs kimi göstərir, bəzi tədqiqatçılar isə dil-diş samitlərini dilönü yuvaq (5, 84, 90), dil-diş və dil-yuvaq (4, 92) samitləri kimi izah edirlər. Ümumilikdə, samit səslərin söz tərkibində sıralanması mətni üslubi cəhətdən canlandırır.

Dil-diş samitləri də digər fonetik vahidlər kimi bədii dildə paralel tərkiblər daxilində işlədilməklə emosionallıq və obrazlılıq yaradır. Dil-diş samitləri içərisində t samitinin tələffüzü küylə müşayiət olunduğundan bu səsin ardıcıl təkrarı ilə güclü pafos yaranır. Əli Vəliyevin bədii yaradıcılığında da t samitinin küylü pafos əmələ gətirmək keyfiyyətindən məharətlə istifadə edilir. Bunun nəticəsində də bədii təsvirdə canlı bir poetik mənzərə yaradılır:

Çiçəklidə deyildi ki, "Bayram kişini tuturlar, tutulmur, buraxırlar, vurmur". (7, 233)

Burada poetik mərkəz *"tuturlar, tutulmur"* ifadəsinin bazasında formalaşdırılır. Bu poetik mərkəzin məzmunu baş verən hadisəyə şamil edildikdə əhvalatın özü oxucu qarşısında real mənzərəyə yaradılmasına səbəb olur. Sanki, hadisə bu anda, indinin özündə bütün təfərrüatı ilə oxucunun qarşısında baş verir.

T samitinin təkrarının mətn üzrə yaratdığı semantik mühitə gəlincə, səsin güclü pafosuna uyğun olaraq hay-küy, qalmaqallı təəssürat anlayışı ifadə olunur. Bu təəssürat o qədər canlı verilir ki, sanki oxucunun özü də bu qalmaqalın, səs-küylü hadisənin iştirakçısına çevrilir.

T samitinin yaratdığı güclü pafosu digər bədii nümunələrdə də müşahidə etmək mümkündür. Bu cəhətdən Aşıq Ələsgərin bir qoşmasının aşağıdakı bəndi səciyyəvidir:

Bu dünyada üç şey başa bələdir.

Yaman oğul, yaman arvad, yaman at

İstəyirsən qurtarasan əlindən

Birin boşla, birin boşa, birin sat. (3, 32)

Əli Vəliyevin bədii yaradıcılığında t samitinin pafoslu-küylü tələffüzü ilə formalaşdırılan poetik nümunələrdə digər üslubi-emosional və semantik çalarlıqlı bədii lövhələr yaradılır:

Qaçay əlavə etdi: – Kürdün kürdə sovqatı, bir dəstə bulaq otu, – deyiblər. (10, 20)

Cümlə həcmcə elə də böyük deyildir. Ancaq ifadənin emosional təsiri bütün mətnə şamil ediləcək səviyyədədir. Yazıçı xalq dilində işlədilən ifadəni təşbeh gətirir. Bu təşbehin vasitəsi ilə də bütün mətnin üslubi-emosional rəngarəngliyini təmin edir. Mənaca burada, müəyyən bir rixşənd var: *"Guya bir dəstə bulaq otu vermək böyük bir bəxşiş imiş."* Ancaq istər mətnə həqiqi mənə olsun, istərsə də rixşənd olsun, burada güclü pafos ifadə olunur. Belə güclü pafosun verilməsində t samitinin tələffüz keyfiyyətindən yaradıcılıqla istifadə edilir: – *Doğurdan da ataların belə bir məsəli var: "Tərəkəmə qazanar, tat yeyər, eşşək qazanar, at yeyər". (8, 92)*

Bu nümunə də xalq arasında istifadə edilən variant üzrə işlədilmişdir. Cümlənin poetik təməli belədir:

Tat yeyər // At yeyər

Bu poetik mərkəz isə bütün cümlənin özünün poetikləşməsinə səbəb olur:

Tərəkəmə qazanar // Tat yeyər

Eşşək qazanar // At yeyər

Cümlədəki emosionallıq hadisənin subyektinə aid xarakteri olduqca canlı şəkildə obrazlaşdırır. T samitinin pafoslu tələffüzü isə burada qazanılanın və yeyilənin çoxluğu barədə təsəvvür yaradır. T samiti, dildə bir qayda olaraq, *çoxlu, toplu, hündürlük, mərkəz* anlayışı bildirən sözlərin əvvəlində işlədilir: *təpə, top, toplu, toplanmaq, tullanmaq, tapdalamaq və s.*

Ş samitinin intensivliyi

Ş samitinin təkrarı mətndə *çəkişmək, çarpışmaq, səs-küy* kimi emosional çalarlılıq əmələ gətirir. Əli Vəliyevin nəsr dilində də bu səslərin təkrarı ilə həm poetikləşmə, həm obrazlılıq və həm də mətnə məxsus semantik çalarlılıq yaradılır: *O, həmişə çalışırdı ki, şərti şumda kəssin, xırmanda yabalaşmasın.* (9, 26)

Bu cümlənin poetik mərkəzi *şert* və *şum* sözləri üzərində qurulur. Cümlənin qalan üzvləri bu “mərkəz” hesabına poetikləşir:

[*O həmişə çalışırdı ki*]

Şerti

Şumda kəssin

Xırmanda

Yabalaşmasın

Cümlədə üslubi rəngarənglik də bu poetizmin obrazlaşma xüsusiyyəti ilə müəyyənləşdirilir. Cümlənin Ş samiti üzrə anlaşılan semantik mühitinə görə burada belə bir mənə ifadə edilir: “*Vuruşmamaq, çarpışmamaq, səs-küy yaratmamaq və qalmaqal törətməmək üçün öz məqamında anlaşımaq lazımdır*”.

Ş samitinin təkrarı ilə yaranan semantik mühitin təəssüratını klassik ədəbiyyat nümunələrində də müşahidə etmək olur:

Sübhi şamü şami sübh olmuş mənəm aləmdə kim,

Şam şəm'i-bəzm olub, ayrıldı məndən yar sübh. (6, 88)

Bu aləmdə səhəri axşam, axşamı səhər olan mənəm ki, yar axşam məclisinin şamı oldu. “Axşam mənim məclisimdə oturmaqla bu məclisi işıqlandırdı, sübh olunca isə məndən ayrılıb getdi. Ona görə də səhərin axşam olmasını gözləyirəm ki, yar mənim məclisimdə olsun. Axşamdan səhərə qədər narahat oluram ki, səhər açılanda şam əriyib qurtardığı kimi yarım da gedəcək. Yəni axşamlar yuxumda yarı görürəm, səhər oyanıram, yuxum dağılır. Bir də axşamı gözləyirəm ki, onu yuxumda görüm”. (12, 397)

Ş samitinin mətndə ardıcıl işlədilməsi ilə emosionallıq yaradılmasına başqa nümunələrdə də rast gəlmək olur:

Şin şəhər axtarar, şəc ara dəyər,

Şeytan şər eyləyər, şəc ara dəyər.

Daşar çaylar, qalxar şəcərə dəyər,

Hər lənər daşları, ay eylər qij-qij. (3, 101)

Ç samitinin təkrarı

Ç samitinin təkrarı ilə mətndə *çıqqıltı, çaqqıltı, səs-küy* kimi assosiativ anlayışlar ifadə olunur. Eyni zamanda, Əli Vəliyevin nəsr dilində də atalar sözü daxilində ç səsinin təkrarı hesabına güclü bir poetizm yaradılır:

Kolxoz cavanları öz aralarında danışdırlar: “Çörəyi ver çörəkçiyə birisini də üstəlik”. (7, 293)

Nümunədə poetik mərkəz *çörəyi* və *çörəkçiyə* sözlərindən ibarətdir. Cümlənin üslubu onun poetikliyi ilə yaranan emosionallığın qüvvəsi ilə ölçülür. Burada atalar sözü təşbeh kimi işlədildiyindən emosional vüsətin yaratdığı bədii obrazlaşma xüsusilə canlı təsəvvür yaradır. Mənəyə gəlincə ç samitinin təkrarı mətnə onu başa düşməyə imkan verir ki, “*qalmaqal törətməmək üçün işi əhlinə tapşırmaq lazımdır*”.

Ə.Dəmirçizadə ç samitinin üslubi keyfiyyətlərindən bəhs edərkən bu səsin yaratdığı semantik mühitin aydın başa düşülməsi üçün S.Rüstəmin “Çapayev” şeirindən nümunə gətirir:

Çaqlı daşlı çayları
Çapayev çapa-çapa
Çapıb keçir çöllərdə
Çar canavarlarını.
Çapayev çapa-çapa
Görür parlaq yarını
Yol veriniz çapaya
Meşələr, çöllər, çaylar...(11, 212)

Ə.Dəmirçizadə bu mətndəki ç səslerinin təkrarını mənalandırarkən yazır ki, "S. Rüstəm bu misralarda ç, c səslerinin, xüsusən, tərkibində ç, c səsləri olan *çap, keç, biç, çöl, çay, çar* kimi sözlərin hecaların cərgəsindən istifadə edərək *at ayaqlarının*, digər tərəfdən, *qılinc çapılısının səsini* oxucunun qulağında səsəndirmişdir.(1, 57)

Ç samitinin təkrarı ilə *çaqqıltı, çıqqıltı, haray* imitasiyasına A.Ələsgərin poeziyasında da rast gəlmək olur:

Qışda dağlar ağ geyinər, yaz-qara,
Sağ dəstinlə ağ kağıza yaz qara.
Əsər yellər, qəhr eyləyər yaz qara,
Daşar çaylar, gələr daşlar çata-çat.(3, 102)

Poeziyada, səslərin imitasiya emosionallığını yaratmaq çətin deyildir. Çünki poeziyanın bünövrəsində "icbari" qafiyələnmə durur. Nəsrde isə onu poetikləşdirmək və sonra imitasiya emosionallığı yaratmaq lazım gəlir. Odur ki, nəsrde poetiklik yaratmaq sənətkarın özünün poetik təxəyyülünün güclü olmasını tələb edir. Əli Vəliyevin nəsrindəki poetiklik, demək olar ki, nəsr ilə nəzmin arasında körpü yaradan, onları bir vəhdətdə birləşdirən, eyni zamanda, poeziyanı, üslubu və semantikanı üzvi şəkildə əlaqələndirən bədii yaradıcılıq vasitəsidir.

S samitinin ardıcılığı

S samitinin təkrarı da digər samitlərin təkrarında olduğu kimi, ilk növbədə poetik vüsət yaradılmasına xidmət edir:

– *Nə deyim! Bundan irəli deyərdilər ki, işin **suda düşdü, suya düşdü.*** (8, 198)

Cümlənin poetik mərkəzi *suda* və *suya* sözlərində ifadə edilir. Bu sözlərin vasitəsi ilə yaranan poetizm aşağıdakı kimi formalaşır:

[*İşin*]
Suda düşdü
Suya düşdü

Bu poetik mərkəz, aydındır ki, bütün mətnin emosional ifadəsinə xidmət edir. Eyni zamanda, s samitinin təkrarı bu səsin sakitlik bildirmək semantikasına uyğun bir emosiyayı canlandırır. Yəni bu sakitliyi belə mənalandırmaq olar ki, "*işin ki suda düşdü, səs çıxarma, hay-küy salma, çünki ondan sənə fayda yoxdur, bu iş səni suda batan kimi batırar*".

Bu da yazıçı təxəyyülünün emosiya yaratmaq baxışından və təəssüratı canlandırmaq baxımından geniş imkanlara malik olduğunu göstərir. Yazıçı təxəyyülünün obraz yaratma imkanlarının geniş olması, bir samit səsin yox, bir neçə samit səsin ardıcıl işlədilməsi ilə daha artıq üslubi canlanma yaradılmasına yol açır. Bu mənada, Əli Vəliyevin nəsr dilində elə nümunələrə rast gəlmək olur ki, burada samit səslərin semantik yaxınlığının duyulması hesabına yeni bir üslubi mənzərə açılır. Yeni poetizm şəraiti genişlənir, obrazlılıq canlanır, semantik təəssürat isə qat-qat artmış olur. Bu mənada s, n, m və z samitlərinin ardıcıl təkrarı zəngin üslubi mənzərə nümayiş etdirir:

– *Niyə qol çəkmirlər? **Poladın anası sən, Gülsabahın atası mən. Sən razı, mən razı, nə qələt eləyir qazı.*** (7, 43)

Nümunədə işlənən “*Oğlan razı, qız razı, nə qələt eləyir qazı*” kimi xalq dilində işlənən hikmətamiz deyimin özünün poetik səciyyəsi mətnin bütün tərkibinə çökdürülərək onların hamısını poetik bir dilə çevirmişdir. Bu poetizm bütövlükdə birləşib aşağıda göstərilən vəhdətdə ümumiləşmişdir:

[*Niyə qol çəkmirlər?*]
Poladın anası sən
Gülsabahın atası mən
Sən razı
Mən razı
Nə qələt eləyir qazı

Bütövlükdə bir şeir nümunəsi kimi təəssürat yaradan bu mətndə emosionallıq və bədii obrazlaşdırma da nəsr təhkiyəsi səviyyəsindən qat-qat yüksəkdə durur.

Mətnin semantikasını təşkil edən fonetik vahidlərə gəlicə, s sakitlik elementi, n, m ritmyaradıcı, z üzüntü bildirmək xassəsinə malikdir. Mətndə isə bu səslərin ardıcıl təkrarı “*sakitliklə ata-ananın həsrətli və üzüntülü arzusunun həyata keçirmək*” anlayışı bildirilir. Bu da bədii obrazın daxili aləminin yazıçı təxəyyülündə özünün canlı təəssürat yaratmasının göstəricisidir.

L samitinin təkrarı

L samiti öz tərkibinə görə *yumşaq tələffüzlü, sonor, dil-damaq (yuxarı öndamaq)* samitidir. (2, 65) Bu samitin ifadəsində də yumşaq, süstlük əsas və səciyyəvi əlamətdir. Adətən, aşıq poeziyasında l samitindən dodaqdəyməz şeir növü yaradılarkən geniş istifadə edilir. Eyni zamanda, poetik vüsətli nəsr yaradıcılığında l samitinin təkrarından məharətlə istifadə edilir. Bədii təsvirdə xalq dili poetizminə üstünlük verən Əli Vəliyev l samitinin təkrarı ilə canlı poetikləşdirməyə müvəffəqiyyətlə nail olur:

– *Sənə nə olub, Tutu?*

– *Özün yaxşısını bilirsən. **Bülbül** öldü, **gül** soldu, **kəsildi** qovğa bağdan. (10, 214)*

Burada poetik mərkəz *bülbül* və *gül* sözlərindən ibarətdir. Bu sözlərin hesabına yaranan poetik formanı şair dili ilə aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

Bülbül öldü
Gül soldu
Kəsildi
Qovğa bağdan

Aydındır ki, l samiti ilə yaranan həzinlik poetik dildə ifadə olunan bütün mətnə öz təsirini göstərir. Bu təsir çox güclü bədii obraz yaradılmasına səbəb olur. Bu həzinlik isə semantik baxımdan həsrət, üzüntü, nisgil kimi emosiyaların canlı təəssüratını meydana gətirir.

Həsrət və üzüntü kimi emosional təəssürat daxilində l samiti ilə yanaşı n samitinin işləndiyi digər bir nümunədə n samitinin hesabına daha da canlandırılır:

*Necə deyərlər, **fələk** vurdu, **can** getdi, **külək** vurdu, **yan** getdi. (8, 43)*

Burada poetik mərkəz *can* və *yan* sözlərindən ibarətdir. Bu mərkəz özü həm də qafiyədir. Bu qafiyənin özü isə *fələk* və *külək* kimi yardımçı qafiyələrlə bir daha təməlləşdirilir. Bu mənada qafiyə üstü qafiyə vasitəsi ilə cümlənin daxili poetizmi aşağıdakı qaydada formalaşır:

Fələk vurdu
Can getdi.
Külək vurdu
Yan getdi

L, n samitlərinin təkrarı ilə formalaşan poetik cümlənin semantik mühitində isə “*hər şey məhv oldu, ümidlər puça çıxdı*” kimi təəssüf bildirən anlayış duyulur.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr. 1962. 272 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı: "Şərq-Qərb", 2007. 256 s.
3. Ələsgər A. Əsərləri. Bakı: "Şərq-Qərb", 2004. 400 s.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili (fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya) Bakı: "Nurlan", 2007. 310 s.
5. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dili. I cild [2 cildə]. Bakı: "Elm və təhsil", 2010. 452 s.
6. Məhəmməd F. Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005. 400 s.
7. Vəliyev Ə. Əsərləri ("Çiçəkli"). Altı cildə. IV c., Bakı: Azərnəşr., 1970. 474 s.
8. Vəliyev Ə. Əsərləri. Altı cildə. I c., Bakı: Azərnəşr., 1968. 473 s.
9. Vəliyev Ə. Əsərləri. Altı cildə. V c., Bakı: Azərnəşr., 1970. 536 s.
10. Vəliyev Ə. Əsərləri. Altı cildə. VI c., Bakı: Azərnəşr., 1971. 470 s.
11. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı: "Elm və təhsil", 2012. 320 s.
12. Yusifov M. Füzulinin söz dünyası. Bakı: "Elm və təhsil", 2011. 495 s.

Резюме

Гашимов Ниямеддин
Бакинский инженерный университет

Поэтика зубных согласных в художественном языке Али Велиева

Зубные согласные, последовательно используя в художественном тексте, превращаются в инструмент создания эмоционального оттенка. Часть зубных согласных (t, d, ç, c, s, z, l, n,) используются как в начале, так и в разных частях слова. Согласные звуки меняются в зависимости от использования гласных звуков и создают соответствующие эмоции. Создание согласными звуками в художественном тексте поэтизма, механизмирует язык произведения, оказывает влияние на его привлекательность. Это обеспечивает читаемость и запоминаемость текста. Зубные согласные, использованные в художественном языке Али Велиева, благодаря своей интенсивности были исследованы сравнительным методом, в художественном языке был рассмотрен созданный эмоциональный оттенок.

Summary

Hashimov Niyamaddin
Baku Engineering University

The poetry of labiodental consonants in Ali Valiyev's poetic style

The labiodental consonants turn into a method to create emotional coloring in fiction while they are used in succession. Some labiodental consonants like [t, d, tʃ, dʒ, ð s, z, l, n] are used both in the beginning or in different sides of the word. Consonants are changed due to the use of vowels in fiction and create appropriate emotion. Poetry of consonants in fiction mechanizes the language of the work and influences its attractiveness. It provides legibility and makes the work catchy. Labiodental consonants in Ali Valiyev's speech have been investigated by comparative method due to its intensity and its emotional coloring in fiction has been studied.

XX əsrin 80-ci illərində İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında bölünmüş vətən mövzusu

Annotasiya: Bölünmüş vətən mövzusunun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində həsr olunmuş əsərlər içərisində İlyas Əfəndiyevin “Şeyx Xiyabani” əsəri xüsusilə seçilir. Bu əsər bütöv millətimizin həyatına qəhrəmanlıq səhifəsi kimi daxil olmuş hərəkatın bədii təəcəssümüdür. Şeyx Xiyabaninin başçılığı altında Cənubi Azərbaycanda müstəqil, bütöv Azərbaycan uğrunda aparılan silahlı mübarizə, bu mübarizədə iştirak edən milli vətənpərvər qüvvələrinin qəhrəmanlığını, onların şanlı məqsədi və ideyalarının tərənnümü təhlil edilmişdir. Müəllif Cənubi Azərbaycanın milli azadlıq tarixində özünəməxsus xidmətləri olmuş Səttar xanla Şeyx Xiyabani arasında müqayisələr aparır və haqlı olaraq onlar arasında xarakter uyğunluğunu ön plana çəkir, bölünmüş vətən uğrunda mübarizələrini ümumazərbaycan kontekstində işqlandırmağa cəhd edir və uğurla onun öhdəsindən gələ bilir.

Açar sözlər: bölünən vətən, Şeyx Xiyabani, üsyançılar, Cənubi Azərbaycan, milli hökumət, dövlət dili, müstəqillik, azadlıq.

Ключевые слова: разделенная родина, Шейх Хиябани, восставшие, Южный Азербайджан, национальное правительство, государственный язык, независимость, свобода.

Key words: divided homeland, Sheikh Khiyabani, rebels, South Azerbaijan, national government, official language, independence, freedom.

Bölünmüş vətən mövzusunun müraciət edən sənətkarlardan biri də görkəmli yazıçı-dramaturq İlyas Əfəndiyevdir. İnqilabi mövzular, kütləvi qəhrəmanlıq (xalq obrazı) mövzularını cəmiyyət problemlərinə yönəltmək...dramaturqdan gərgin axtarışlar... tələb edirdi”[2,527]. Məhz bu axtarışların nəticəsidir ki, İ.Əfəndiyev XX əsrin əvvəllərində-20-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda bütöv millətimizin həyatında qəhrəmanlıq səhifəsi kimi daxil olmuş Şeyx Xiyabani hərəkatının bədii təəcəssümü olan “Şeyx Xiyabani” əsərini (1986) yazmış, həm də bununla Şeyx Xiyabaninin tarixi şəxsiyyəti və bədii obrazı arasında bağlılığı göstərməyə cəhd etmişdir. Tədqiqatçı Səidə Şahbazova bu məqama toxunaraq yazır: “İ.Əfəndiyevin 1948-ci ildə yazdığı “Xəncər” hekayəsindən başlayaraq sonrakı illərdə yazdığı dram əsərlərində Cənubi Azərbaycan xalqının taleyi ilə bağlı məsələləri müəyyən səviyyədə təhlil etdiyini nəzərə alsaq, onda yazıçının “Şeyx Xiyabani” dramını bütünlüklə bu mövzuya həsr etməsi təbii və qanunauyğun görünür. Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin tarixi siması ilə bədii obrazı arasında tipoloji bağlılığın olduğunu, tarixi Xiyabaninin bədii obraza çevrilmə prosesinin spesifikliyini diqqətə çəkmək üçün konkret nümunələrə istinad etməyi gərəkli hesab edirik. Öncə belə bir cəhəti vurğulamaq vacibdir ki, İran həyatından alınan mövzuların stixiyası bədii obrazın nitqində, qəhrəmanın danışığında da özünü göstərir” [6,101]. Məndən göründüyü kimi, yazıçının Şeyx Məhəmməd Xiyabani surətində reallıqla obrazlılığın vəhdətini əks etdirdiyi məlum olur.

Bu gün Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında və tarixşünaslığında Ş.Xiyabaniyə həsr olunmuş xeyli elmi və bədii əsərlərə təsadüf olunur. Lakin “Azərbaycan sovet dramaturgiyasına isə Xiyabaninin işıqlı bədii obrazı ilk dəfə gətirilirdi. Belə şərəfli və məsuliyyətli addımı İ.Əfəndiyev atdı” [6,106].

Əsərdə Xiyabani hərəkatının tərəfdaşları, Təbriz qiyamının iştirakçıları Azərbaycan xalqının milli hüquqları, şah generallarının və xarici ağaların dar ağacları

qurduqları bir torpağın istiqlaliyyəti uğrunda canlarından keçməyə hazır olduqlarını bildirirlər. Əsər, ümumi şəkildə desək, azadlıqla demokratiya, ədalətlə haqsızlıq, həqiqətlə yalan, gözəlliklə eybəcərlik, mərdliklə xəyanət və rəzalət arasındakı gizli-açıq toqquşmalardan və təzadlardan doğan mürəkkəb konflikt əsasında qurulmuşdur. Qəhrəman probleminə, xalq anlayışına, milli-azadlıq məsələsinə baxış, müasirliyi əsərin aktualıq ruhunu dərinləşdirmiş, İran həyatının bugünkü hadisələri və vəziyyəti ilə səsleşməsinə də səbəb olmuşdur.

Əsərin proloqunda səhnənin Araz çayının sahilində açılması təsadüfi deyildir. Burada "Araz sahilindən gələn həsrət səsi" eşidilir, müdrik qocanı "o tayla bu tayın ayrılığı" [3,343] düşündürür. Şeyx Xiyabani isə Xudafərin körpüsünün bütöv, vahid Azərbaycanı birləşdirəcəyinə, hər iki taydakı azərbaycanlıların birlik körpüsü kimi onların "xoş məramlarına xidmət edəcəyinə" ümid edir. Sonra diktör əsərin kimə ithaf olunduğunu bəyan edir: "Müəllif bu əsərini 1920-ci ildə şah üsul idarəsinə qarşı üsyan edərək, Təbrizdə milli Azərbaycan hökuməti qurmuş inqilabçıların rəhbəri, Azərbaycan xalqının igid oğlu Şeyx Xiyabaninin xatirəsinə ithaf edir"[3,343].

Tədqiqatçı Yaqub İsmayılov güclü müasirlik ruhunun İ.Əfəndiyevin bölünmüş vətən mövzusunda həsr etdiyi "Şeyx Xiyabani" əsərinin ideya-bədii əsasını təşkil etdiyini diqqətə çatdırır: "Tarixi çıxışları, məzmunlu nitq və məqalələri göstərir ki, Xiyabani nəcib arzu-ümidlərlə yaşamış və həmişə xalqına qırılmaz mənəvi tellərlə bağlı olmuşdur. O, "istiqlaliyyəti millətin şərəfini qorumaq üçün ilk şərt", azadlığı özlərinin əsas hərəkət xətti hesab edirdi. İnanırdı ki, milləti yenidən ayağa qaldırmaqda onun qeyrətinə, heysiyyətinə, izzəti-nəfsinə təsir göstərməkdən güclü vasitə və çarə yoxdur. Xalq hər şeydən öncə, özünə arxalanmalı, öz-özünə nicat yolu aramalı və əmin-amanlıq yaratmalıdır. Azərbaycan demokratiyasının "xoşbəxt, bəxtəvər və nailiyyətli gələcəyi"ni qazanmaq üçün fəaliyyət imkanlarını qüvvətləndirmək, azadlıq mübarizəsini genişləndirmək lazımdır. "Bəşər aləminin ümumi gedışı azadlığa doğrudur" qənaəti onun əqidəsinin mayasında dayanır və damarlarında axan qanı tənzimləyirdi. Şeyx Xiyabaninin inqilabi fəaliyyəti və böyük tarixi şəxsiyyəti İranda hökm sürən imperialist ağalığına, yerli irticaya qarşı mübarizədə, xalqın milli şüurunun oyanması və inkişafı prosesində xüsusi mərhələ təşkil edir. Təbii haldır ki, məhz kökünə, tarixinə, dünənə və bugünüə möhkəm bağlı olan İ.Əfəndiyev kimi bir sənətkatın diqqətini Xiyabani xüsusi cəlb etdi, onu bədii idrak və inikas obyektinə çevirdi. Əlbəttə, əsərdə Xiyabaninin zəngin həyat və fəaliyyətinin müxtəlif mərhələləri yox, mənalı ömür yolunun ən gərgin, azadlıq mübarizəsinin son coşğun dövrü canlandırılmışdır." [5,205]. Tədqiqatçının qənaətinə görə, qəhrəmanların yalnız ictimai mahiyyət və milli mənə kəsb edən ömür anları bədii şəkildə təcəssüm oluna bilər.

Əsərin lap əvvəlindən Şeyx Xiyabani özünün qərargahında xalqın alqışları altında öz məram və məqsədini bəyan edir: "Ey qüdrətli Azərbaycan xalqı! Ey azadlıq vuruşlarının cəsur mücahidi! Bu alqışlar verdiyin qurbanların səsidir! Bu alqışlar igid cavanların, mərd qocaların, incidilmiş, təhqir olunmuş anaların səsidir! Qoy bu qüdrətli səslər sənə üreyində ildırımlar saçan daha güclü bir tufan qoparsın! Mənim əzablar, sitəmlər çəkmiş böyük xalqım! And olsun sənə şərəfinə, heç bir hədə-qorxu, heç bir xain zərbə bu qiyamın əsasını sarsıda bilməyəcək! Biz şəhid olacağıq, lakin bu yoldan dönməyəcəyik" [3,344]. Bu çıxış əslində özündə xalqın tarixi qəhrəmanlığını, azadlıq əzmini və gələcəyini əks etdirən milli məramnamədir. Bu məramnamə onun alovlu çıxışları və siyasi publisistikasının vəhdəti kimi xalqımızın milli özündərkinə formalaşdıran əsas mənəvi fenomənə çevrildi. "...Xiyabaninin siyasi publisistikası Azərbaycan xalqının milli suverenlik uğrunda mübarizələri tarixində mühüm yer tutdu. O, vahid İran azadlıq hərəkatının deyil, məhz Azərbaycan istiqlalı hərəkatının böyük hissəsi oldu, özündən sonra məhz bu yöndə ciddi əhəmiyyət kəsb etdi. Təsadüfi deyil ki, sonrakı demokratik hərəkatlarda onun adı məhz azərbaycanlı bir lider kimi, Azərbaycan xalqının milli

şüurunun güclü ideoloqlarından və ifadəçilərindən biri kimi qaldı. Çünki, onun siyasi publisist irsinin mərkəzi məsələsi məhz Azərbaycan xalqının taleyidir.”[4,426].Müəllif Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin özündən sonrakı milli azadlıq hərəkatımıza təsir edən qəhrəmanlıq simvolu olduğunu göstərir.

S.Şahbazova İ.Əfəndiyevin Şeyx Xiyabani obrazının ənənəvi “inqilabçı surətlərdən” fərqli olduğunu göstərir: “Cənubi Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının özəlliklərini, onun tərkibini, aparıcı qəhrəmanın təbiətini, Səttarxandan başlanan bu yeni dalğanın tarixiliyinin nəyə görə ibrət dərəsi olduğunu göstərmək pyesin başlıca qayəsidir. Pyesdə ədibin azadlıq naminə edilən bütün səyləri dəstəklədiyi aydın görünür. Çünki azadlıq, haqq işi tanrının xeyir-duası ilə insanların əldə etmək istədiyi ən şirin nemət olmasaydı, onda yığın-yığın insanlar əsrlər boyu bu qədər qurbanlar verməzdilər. “Şeyx Xiyabani” dramını ənənəvi inqilabi əsərlərdən fərqləndirən, onu üstün edən cəhət müəllifin öz qəhrəmanını azadlıq aşiqi məqamına qaldırması və onun rəhbərlik etdiyi milli hərəkatı insanın mənəvi haqqı olan azadlığı əldə etmək üçün mühüm vasitə kimi bədii tədqiqatın müstəvisinə çıxarmasıdır. Elə əsərin ilk səhifəsində xalqın “Yaşasın Şeyx Xiyabani! Yaşasın azadlıq!” -deyə səsinə ucaltması təbii bir istəyin stixiyası idi. İ.Əfəndiyevin əsəri bu istəyi gerçəkləşdirən, bu istəyin bədii təsdiqini verən dram əsəridir. Şeyx Xiyabani özünün dediyi kimi: “Azərbaycan xalqının azadlığı uğrunda, böyük müstəqil Azərbaycan uğrunda vuruşur” [6,103-104]. Müəllif İ.Əfəndiyevin əsəri yazmaqda əsil məqsədini göstərir: o, böyük, vahid Azərbaycan ideyasının tərənnümçüsü, təbliğatçısı kimi çıxış edir.

Şeyx Xiyabani Azərbaycanın müstəqilliyi, azadlığı və birliyi uğrunda mübarizədə ilkin olaraq vətənpərvər, fədakar milli ordunun yaradılmasını önə çəkir, Azərbaycan dilini rəsmi dövlət dili elan edir. “Məktəblərdə dərslər doğma Azərbaycan dilində aparılacaqdır. Bütün dövlət işləri Azərbaycan dilində görülməlidir” [4,345]. Bunu tarixi faktlar da sübut edir:”Xiyabani... Milli Hökumət başçısı olduğu az müddətdə Təbrizdə bir çox islahatlar aparır. Eləcə də jandarm təşkilatını genişləndirərək öz rəhbərliyi ilə Milli Qvardiya yaradır. Tanınmış maarifpərvər Əbülqasim Fyuzatı maarif müdiri təyin edir. Məktəblərdə təhsilin Azərbaycan dilində keçirilməsinə göstəriş verir. Bakıdan «İddihadiyeyi-İraniyan» məktəbindən müəllimlər dəvət edir. Bütün idarə işləri, sənədləşmələr, mətbu nümunələr, mitinq və çıxışlar doğma dilimizdə aparılır”[1,13]. Göründüyü kimi, yazıçı tarixiliklə bədiiyyəti vəhdət halında təqdim etmişdir.

Yeni milli Azərbaycan hökuməti fars xalqına, onun dilinə, ədəbiyyatına hörmətini izhar edərək ingilislərə satılmış şah üsul-idarəsinə, fars şovinizminə qarşı mübarizə apardığını bəyan edir. Bu böyük milli mübarizədə təəssüf ki, milli xainlərə, “Azərbaycan dilinin dövlət dili olmasına, Azərbaycanın İrandan ayrılmasına qarşı olan milli satqınlara da təsadüf olunur. Onlar öz xalqını vəzifəyə, pula, şöhrətə satan manqurtlardır. Hətta onlardan bəziləri- Qaradağlı mülkədar Əmir Ərşad kimiləri isə qoşun yeridib qardaş qanı tökməyə, milli hökuməti məhv etmək üçün silahlı hücum etməyə belə əl atırlar.Bu tip milli xainlər əslində Azərbaycan xalqının düşmənlərilə əlbir hərəkat edirlər. Ayrı-ayrı təbəqələrin Şeyx Xiyabani hərəkatına münasibəti fərqlidir. Öz şəxsi mənafeələrini milli idealdan üstün tutan tacirlər bu hərəkata qoşulmurlar. Onlar dar düşüncəli, kölə xislətli, şahsız ölkənin olmasını təsəvvür etməyən, qul psixologiyalı insanlardır. Lakin xalqın əksəriyyəti, azərbaycanlı tərəkəmələr, gənclər, bütün təbəqədən olan kütlələr milli ideya uğrunda vuruşurlar. Şeyx Xiyabani hətta “namusla xalqa xid-mət etmək istəyən farslara da öz hökumətində iş, vəzifə verir, əsil demokrat kimi hərəkat edir. O, kütləvi qan tökməyin əleyhinədir, terroru mübarizə üsulu hesab etmir. S.Şahbazova İ.Əfəndiyevin əsərini H.Cavidin “Peyğəmbər” və “Topal Teymur” əsərlərilə müqayisə edərək Şeyx Xiyabaninin də kütləvi qırğınlardan qaçmasını göstərir: “Şeyx Xiyabani milli azadlıq naminə inqilab etsə də, təbiəti etibarilə qan tökən yox, qan izini kəsəndir, yara vuran yox, yara bağlayandır. Lakin hətta inqilabi situasiya bəzən sərtlik və amansızlıq tələb etsə

belə, Şeyx Xiyabani təbiətinə sadıq qalaraq kütləvi qırğına səbəb ola biləcək üsullara əl atmır. Böyük sələfi Səttarxan da belə idi. Görünür, global məsələlərdə hissi-mənəvi cəhətləri o, öz içərisində əridə bilmir. Konkret desək, o xüsusiyyətləri ki, İ.Əfəndiyev Şeyx Xiyabaninin xarakterində cəmləşdirib, bunlar məhz onun tarixi, həm də ədəbi şəxsiyyətinin özünəməxsusluğudur. Bu özünəməxsusluq onun qəhrəmanlığını da, faciəsini də ehtiva edir. Babəkdən, Səttarxandan axıb gələn sadəlik və duruluq Xiyabaniyə də öz təsirini göstərmişdir. Ona görə də İ.Əfəndiyevin qəhrəmanı inqilab etdi, müstəqil Cənubi Azərbaycan hökumətinin yaranmasını elan etdi, taleyüklü fərmanlar imzaladı, lakin bolşevik inqilabı yolu ilə getmədi. Çünki təbiətində bolşeviklik, rus və Qərb inqilabçısına xas cəhətlər yox idi. Bolşevik stixiyasına daxil ola bilməməsi ona məğlubiyət gətirsə də, bunu tale, aqibət kimi qəbul edir. Sonradan bəlli olduğu kimi bolşeviklərin vətəndaş müharibəsində müvəqqəti “qələbələr” nəhayət, milli faciə ilə sona yetdi” [6,104]. İqtibasdan məlum olur ki,Şeyx Məhəmməd Xiyabani öz hakimiyyətlərini qanla, terrorla, repressiya ilə quran bolşeviklərdən və Qərb inqilabçılarından fərqli olaraq bütün təbəqələrin mənafeyini qoruyan milli hökumət qurur.

Əsərin qəhrəmanlarından biri milli mülkədar Hacı Fərhad özünü “xalqının qulu” hesab edərək Xiyabani hərəkətinə bilavacitə qoşulmasa da ona maddi, mənəvi yardım etməklə yanaşı, onu ərzaqla, silahla da təmin edir. O, vaxtilə özü Azərbaycan xalqının azadlığı uğrunda vuruşmuşdur.“Hacı Fərhad dramaturgiya-mızda maraqlı, hətta demək olar, yeni biçimli obrazdır. Yenilik özünü nədə göstərir? Ən əvvəl, obrazın baxışlarında, hərəkət və əməllərində, başqa sözlə bütün varlığında! Axı, Hacı Fərhad ən nüfuzlu mülkədardır. İranın geniş imkanlı birinci dövlətisidir. Bu cür varlı tiplərin bədii təsvir-təqdimində, adətən, birtərəflilik olmuş, həqiqət bir çox hallarda xeyli dərəcə təhrif edilmişdir. İ.Əfəndiyevin Hacı Fərhadı isə dramaturgiyamızda “yeni mülkədar tipidir” dedikdə, həmin cəhətlərə diqqət yetirildiyini nəzərdə tuturuq[5,210].Y.İsmayılov müəllifin Hacı Fərhad obrazını yaradanda müasir baxışa əsaslandığını, mövcud sxemi qırıb dağıtdığını, şablonlaşmış təsvir tərzindən qaçdığını, qarşısına qoyduğu məqsədə həqiqətə uyğunluqla nail olduğunu göstərir. “Buna görə də Hacı Fərhad bədii bir obraz kimi bütöv və yeni görünür.İlk baxışda Hacı Fərhad yaxın tanışlara da, məsələn, Məşədi Təhməz kimi dostlara da xalqa xəyanət etmiş adam təsiri bağışlaya bilər. Çünki şahla qohumdur, qızı Mübarək Səltənənin zövcəsidir. Amma məsələyə yaxından baxmaq, obyektiv yanaşmaq, onun özünü dinləmək və əməllərini görmək gərəkdir. Bütövlükdə o, mərd təbiətli, millətinə bağlı olan adamdır, nəinki var-dövləti ilə inqilaba kömək edir, həmçinin silah götürüb qiyamçılara qoşulmağa hazır olduğunu da qətiyyətlə bildirir. Açılan milli məktəblər, görülən xeyirxah işlər onu ürəkdən sevindirir, xalqa xidmət eşqi ilə ruhlandırır. Haqq-ədalət naminə müctəhidlə də, vali ilə də üz-üzə gəlməkdən, xalq mənafeyini inam və mərdliklə müdafiə etməkdən heç vaxt geri çəkilmir” [5,211].Bir sözlə, mülkədarı birtərəfli olaraq xalqın düşməni hesab edən sosialist realizmindən fərqli olaraq İ.Əfəndiyev Hacı Fərhadı milli, vətənpərvər obraz kimi təqdim edir.

Şeyx Xiyabani öz ətrafında Sarı Mərdan, Məşədi Təhməz, Hacı Fərhad kimi bir çox mərd oğulları toplamışdır. Onlardan hər biri Azərbaycanı müstəqil, demokratik, xalqı milli-mənəvi vəhdətdə görmək arzusu ilə yaşayırlar. Məşədi Təhməz Qarabağdan inqilabi azadlıq hərəkətinə qoşulmuş, ölüm-dirim mübarizə-sinə girişmişdir.Bu isə onu göstərir ki,Xiyabaninin başçılıq etdiyi milli hərəkət vahid Azərbaycan hərəkətidir.

Azərbaycan xalqının və onun milli hökumətinin düşmənləri Şahzadə xanım, şahın qohumu Təbriz valisi Mübarək Səltənə xalqı “yollarından çıxdıqlarına, İran məmləkəti daxilində müstəqil dövlət yaratmaq” xəyalına düşdüklərinə görə cəzalandırmağı tələb edirlər.

Azərbaycanlı müctəhidlər, ruhanilər də yeni hökumətin “bərabərlik, bəqərəzlik, qardaşlıq” kimi demokratik ideyalarını qəbul edir, dövlət işlərində, məhkəmə, maarif, inzibati işlərdə işləmək, ədalət naminə xalqa, hökumətə xeyir vermək arzusunda

olduğunu bildirir, hökumətin şəriət əsasında fəailiyətinə tərəfdar çıxırlar. Lakin demokratik Azərbaycan dövləti dinin dövlət işlərinə qarışmasını istəmir, özü müctəhid, ayətullah olmasına baxmayaraq dini insanları qorxu içərisində saxladığına, onlarda qul psixologiyası formalaşdırdığına görə tənqid edir. “Düzdür, Şeyx Xiyabaninin müctəhidlə söhbətində dinə, dini görüş və etiqada indiki yeni baxışla, müasir dövrün və həyatın tələbləri ilə uyuşmayan məqamlar da vardır. Biz xüsusilə dövlət və cəmiyyət işlərində din xadimlərinin iştirakı, mövqe və nüfuzu məsələsini nəzərdə tuturuq. Müctəhid Xiyabanini təbrik edib. “Sizin bərabərlik, bəqərəzlik, bəradərlik haqqındakı fikirləriniz bizim ürəyimizcədir” [3,357] -deyəndə həm də belə bir niyyət güdüdü ki, dövlət işləri şəriət qanunları əsasında qurulsun və orada ruhanilər də iştirak etsinlər. Lakin Xiyabani başqa mövqedən çıxış edir və fikrini açıqca bildirərək deyirdi ki, bəşəriyyətin xoşbəxtliyi üçün, elmin və mədəniyyətin tərəqqi-təkamülü üçün insan vicdanı və ruhu zorlanmamalıdır; insan təxəyyülü hər cürə cəbrdən, ehkamdan, qorxudan azad olmalıdır. Çünki “Qorxu insanı mərdlik şərəfindən, alicənablıqdan məhrum edərək onu miskinləşdirir, zalımlara, əclafılara boyun əyməyə məcbur edir. Biz insanları mənəvi igidliyə çağırırıq, cənab müctəhid! İnsan səadətini fəlsəfəsi müsbət ehtirasların azadlığında, cəsəret və qələbəsidir” [3,357]. Yazıçı dini insan ruhunu əsarətdə saxladığına görə tənqid edir və onun dövlətdən ayrı olduğunu göstərir.

İngilislər və almanlar şah məmurları ilə birləşib Azərbaycan xalqına, onun igid, mübariz oğullarına divan tutmaqda şaha kömək etməyə hazır olduğunu bildirlər. İngilis konsulu Edmund deyir: “Siz ingilislərin hər cür yardımına bel bağlaya bilərsiniz! Ancaq cəld tərpnəmək lazımdır, cənab vali! Vaxtı itirmək olmaz...Qiyamçılar milli Azərbaycan hökuməti təşkil edib, milli istiqlalıyyət barədə, torpağı kəndlilərə paylamaq barədə layihələr hazırlayırlar. Kəndli torpaq adını eşidəndən sonra qabağında durmaq olmaz”[3,357]. İngilislər milli hökumətin xalqı öz arxalarınca aparmalarından ehtiyat edirlər.

Düşmənlər Azərbaycanda milli satqınlar vasitəsilə illərlə “fars millətinin, fars dilinin, fars ruhunun hakimiyyətini” Cənubi Azərbaycanda bərqərar etmişlər. İran məmuru Mübarək Səltənənin fikrincə: “Əgər azərbaycanlılar iki yerə parçalanmayıb, Arazın o tay-bu tayında bütöv bir xalq olaraq qalsaydılar, onların qabağında durmaq olmazdı” [3,358]. Bu əslində bütün dövrlərdə və indi də hansı rejimdə olmasından asılı olmayaraq rəsmi İranın Azərbaycana və Azərbaycan xalqına münasibətini ifadə edir. Onlar xalqın azadlıq, müstəqillik, ədalət uğrunda vuruşunu “qiyam”, “iğtişas” hesab edirlər. Onlar bolşevik hökumətindən qorxur, Şeyx Xiyabaninin də bolşevik hökuməti quracağından ehtiyat edirdilər.

Şeyx Xiyabani “millət vəkillərinin” saxta seçkilərlə təyin edildiyini, dövlət işlərinin fars dilində getdiyini, azərbaycanlılara ana dilində məktəblər açmağa icazə verilmədiyinə görə, Azərbaycanın İranın müstəmləkəsinə çevrildiyinə görə üsyan qaldırdığını bəyan edir”[3,354]. İ.Əfəndiyev həqiqi azadlıq, milli istiqlalıyyət uğrunda, əsarət və köləlik zəncirini qırıb parçalamaq, despotizmə, şovinizmə, daxili və xarici təcavüzə qarşı mübarizə ideyasını dramın mərkəzinə çəkmiş, başlıca xətt kimi açmış, mətləbləri və xarakterləri həmin konflikt işığında aşkarlamışdır. Əsərdə konfliktin inkişafına kömək edən, fərdi və ümumi xüsusiyyətləri ilə yadda qalan maraqlı obrazlardan biri hər şeydən əvvəl, “qaldırdığı azadlıq bayrağı ətrafında çoxlu tərəfdarlar, qiyamçılar, inqilabçılar toplamaq qüdrətinə malik Xiyabani”[5,207-208] obrazıdır. İ.Əfəndiyev bu obrazda inqilab-çılıq, tribunluq, natiqlik, təşkilatçılıq, liderlik, mütəfəkkirlik, müdrüklük kimi keyfiyyətləri üzvi şəkildə birləşdirmişdir. Yüksək vətənpərvərlik hissi, aydın mübarizə amalı və kəskin ifşaçılıq ruhu ilə aşılınmış epik vüsətli dramda hadisələr cərəyan etdikcə Xiyabani də bir obraz kimi ucalır, səciyyəvi cizgi və çalarlarla zənginləşir. Xiyabaninin cəsür təbiəti, həyat və mübarizə eşqi yalnız məsləkdaşları ilə birgə apardığı silahlı vuruşlarda, ağır səngər döyüşlərində, inqilaba başçılıq məqamlarında deyil, həm də görüş-söhbət səhnələrində açılır. Bunların çoxu heç də adi görüş-söhbət səviyyəsində

qalmır, hüdudunu genişləndirir, miqyasını böyü-dür, əqidə, məslək, məfkurə, mövqe xətti-hərəkət toqquşması şəklində mənalanır. Bu baxımdan Xiyabaninin din xadimi müctəhid Ağa Əbdürrəhim ağa ilə, Təbriz valisi Mübarək Səltənə ilə görüşləri səciyyəvidir” [5,209].Şeyx Xiyabaninin əsas məqsəd və məramı bu görüşlərdə üzə çıxır.

Şeyx Xiyabani valiyə deyir ki, İran dövlətinin başında duran azərbaycanlı şahlar milli köklərini unutmuş, fars şovinizminə xidmət etmişlər, indiki şah da elədir. “Tehran hökuməti necə azərbaycanlıni öz tərkibinə daxil etdiyini bilirlik. Qaldı şahın azərbaycanlı olmağı...Siz onu da gözəl bilirsiniz ki, şahların taxt-tacı həmişə onlar üçün doğma xalqından, vətənidən, həтта, atasından, qardaşından da əziz olmuşdur”[3,371]. Sonra isə öz məramını açıqlayır: “Siz vali olaraq Azərbaycanı tərk edin. Heç bir vəzifə sahibini yuxarıdan, Tehrandan təyin eləməyin. Azərbaycanın öz müqəddaratını özünə tapşırın. Azərbaycan xalqının dövlət, mədəniyyət, mətbuat işlərini öz doğma dilində aparmasına imkan verin! Qoy milli məclisini özü yaratsın! Kimi deputat seçməyi, hansı xarici ölkə ilə münasibət yaratmağı özü təyin etsin!” Şeyx Məhəmməd Xiyabani Azərbaycanın öz milli müqəddəratını təyin etmək, öz dövlətini qurmaq hüququ olduğunu qətiyyətlə bildirir.Vali Azərbaycanın öz milli müqəddəratını təyin etməsini istəmir: “Bağışlayın, cənab Şeyx, belə çıxır ki, Azərbaycan İrandan ayrılıb müstəqil dövlət olsun. Neçə minillik tarixə malik olan İran dövləti parçalansın? [4,371].Mübarək Səltənə əvvəlcə Azərbaycanı İran dövlətinin tərkib hissəsi hesab etdiyini bildirir, sonra isə əsil simasını göstərir: “Azərbaycan yoxdur, cənab Şeyx. Şahənşah İran dövləti var”.[3,371]. Xiyabani məhz şahənşah İran dövlətinin Azərbaycanı yox etmək istəyinə qarşı çıxdığını bildirir: “Siz özünüzü müstəqil dövlət hesab edirsiniz. Amma 1919-cu ildə Vüsuquddövlənin ingilislərlə bağladığı müahidə İrani onların müstəmləkəsinə çevirib. Müahidəni təsdiq üçün şaha təqdim edəndə, o, zarafata salıb əbəs yerə deməyib ki, “Bu müahidəni bağlayan vəzirlər ingilislər-dən pul alıblar. Biz ki, bir şey almamışıq”. Nə etməli? Azadlıq öz-özünə yaranmır! Bizim milli cihadımız bütün dünyanın hüsn-təvəccöhünü özünə cəlb eləyib. Bizim yaratdığımız Azərbaycan milli əncüməni, sərdari- milli Səttarxanın qaldırdığı azadlıq bayrağını yeni yüksəkliyə ucaldıb, Cənab vali! Biz bütün İran zəhmətkeşlərinin köləlik zəncirini qırmasını istəyirik!” [3,371].Şeyx Xiyabani bununla da Azərbaycan və bütün İran xalqlarının azadlığı uğrunda mübarizə apardığını bəyan edir.

Pyesin konfliktini dərinləşdirən və dramatik yayını gərginləşdirən düyün nöqtələrindən digəri Şeyx Xiyabani-Mübarək Səltənə xətti ilə sıx bağlıdır. Burada toqquşma daha açıq şəkil alır, iki ideologiya, iki siyasət, iki baxış üz-üzə gəlir. Xiyabani xalqa azadlıq və demokratiya tələbləri ilə çıxış edir, şahlıq rejiminin və siyasətinin nəticələrini aşkarlayır. Mübarək Səltənə isə İran dövlətinin mənafeyini qoruyur, müstəqil Azərbaycan məsələsinə əks mövqedə dayanır, Azərbaycana gah İran dövlətinin tərkib hissəsi kimi baxır, gah da əsəbi çılığınla onun varlığını tamamilə inkar edir. Belə məqamlarda həqiqətin səsi daha gur çıxır, Xiyabani sözünün kəsəri və təpəri xüsusi qüvvət kəsb edir: “Yox, cənab vali! Arazın o tay-bu tayında qədim və şöhrətli bir tarixə malik Azərbaycan da var, igid Azərbaycan xalqı da! Əsrlərdən bəri siz Azərbaycan xalqını öz içində əridib farslaşdırmaq istəyirsiniz. Lakin görürsünüz Azərbaycan xalqı da, Azərbaycan dili də yaşayır! Milləti, xalqı məhv etmək olmaz!”[3,372]. Xiyabaninin bu və digər sözlərində, mübariz çıxışlarında, əsərlərində, vətənpərvər hərəkət və düşüncələrində Azərbaycanın şöhrətli tarixi keçmişinə, xalqın həqiqi qəhrəmanlıq ənənəsinə, Səttarxanın Ərk qalasından baxan məğrur xəyalına qırılmaz mənəvi bağlılıq görürük. “Dramaturq mövzunun ideya istiqaməti və inikas xüsusiyyəti ilə, qəhrəmanın xitab və çağırışları, ifşa və mübarizə hədəfləri ilə əlaqədar olaraq təbii şəkildə, süjet boyu tarixi həqiqət və bədii zərurət kimi şərtlənən kəsərli-hərəkətli publisistikaya məhərətlə müraciət etmişdir” [5,210]. İ.Əfəndiyev Azərbaycan xalqının milli-azadlıq uğrunda mübarizəsinin varisliyini müxtəlif üsullarla təqdim edir.

Üsyançılar özlərini bolşevik cəsusu deyil, Azərbaycan xalqının azadlığı, birliyi uğrunda vuruşan fədailər hesab edirlər. Milli satqınlar, fars şovinizminə, İran hökumətinə sədaqətlə qulluq edənlər isə özlərini “iranlı” sayırlar. Onlar “şah hökumətinin

milli şüurdan məhrum etdiyi satqınlardır: onlar bilmirlər ki, “nə üçün iyirmi milyonluq Azərbaycan xalqı iki yerə parçalanıb, bir-birilə, hətta, sərbəst görüşüb- danışmağa da ixtiyarları olmasın? Nə üçün?” [3,376]. Müəllif Azərbaycan xalqının parçalanmasını qeyri-insani, qeyri- hüquqi akt hesab edir.

Şeyx Xiyabani xalqın xoşbəxtliyini öz səadətindən üstün tutur: “... nə qədər ki, mənim xalqım şahların, hakim millətlərin zülmü altında əzab çəkir, mənim öz səadətim haqqında düşünməyə ixtiyarım yoxdur”[3,381]- deyir. “Biz bu balaca müstəqil Azərbaycan hökumətini yaratmaqla, bir anlığa da olsa, azadlığın nə olduğunu gördük. Biz məğlub olsaq da, bu günlərin xatirəsi gələcək nəsilləri həmişə azadlıq döyüşlərinə çıxaracaq!” [3,382]. Burada azadlıq idealının və milli ideyanın xalqı gələcək mübarizələrə hazırlayan mənəvi qüvvə və güc olduğu diqqətə çatdırılır.

Müxbirlərin: “Siz bir vaxt Şimali Azərbaycanla Cənubi Azərbaycanın birləşməsinə ümid edirsinizmi? sualına Şeyx Xiyabani: “Biz bu ümidlə yaşayırıq. Biz Şimali Azərbaycanla bir gün birləşib, xoşbəxt həyata çatacağımıza inanırıq. Biz bu həyat üçün həmişə vuruşmuşuq. Son nəfəsimizə qədər vuruşacağıq” [3,385]. Bununla da vahid vətən ideyasının gələcəkdə də səfərbəredici və birləşdirici amil olduğu göstərilir.

Sonda Şeyx Xiyabani yenə vahid, bütöv Azərbaycan haqqında danışır və həlak olur: “Al... Nə qədər ki, Səttarxanın tufəngi sizin əlinizdədir, Azərbaycan məhv olmayacaq. Mənim azərbaycanlı qardaşlarım! Biz qısa bir zamanda da olsa, həqiqi azadlığın nə demək olduğunu gördük. Qoy gələcək nəsillər bizim haqq işimizi davam etdirlərsinlər. Qoy onlar da unutmasınlar ki, əgər, Şimaldakı azərbaycanlı qardaşlarımız bizdən ayrı düşmüş olmasaydılar, Səttarxan da, biz də məğlub olmazdıq!”[3,395]. Xiyabani vətənin bölünməsinə milli faciə hesab edir.

Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkətinin məğlubluğunun səbəbləri açıb göstərilir: “Səttarxan hərəkəti kimi Xiyabani hərəkəti və 21 Azər 1945-ci inqilabı da sanki eyni ssenari ilə çökdürüldü. Milli satqınlıq, xainlik, fars şovinizminin təəssübkeşliyi, xarici dövlətlərin inqilaba qarşı vahid cəbhə təşkil etmələri və s. hərəkət başçılarının dünyabaxışlarını, hərəkətin tərkibinin müxtəlif təbəqələrdən və müxtəlif maraqlar ifadə edənlərdən ibarət olduğunu nəzərə alsaq, onda aydın görürük ki, düşmən tərəfin vəziyyətə uyğun hərəkət etməkdə, məqam seçməkdə kifayət qədər tarixi təcrübəsi olub. Bütün bunlar tarixi reallıq məzmununda pyesin fakturasını təşkil edir. Pyesin dramaturji konfliktindən bəlli olur ki, Mübarək Səltənəsi, Şahzadə xanımı olan bir məmləkətdə aparılan siyasət vətənin mərd oğullarını aradan götürməyə yönəldiləcək, köləlik zəncirini qırmaq söyləri amansızlığa məruz qalacaq. Məsələn, Şahzadə xanım zahiri gözəlliyinə güvənib Şeyx Xiyabaninin sevgi adı ilə qurmaq istədiyi tələyə sala bilməyəndə Xiyabaninin qatı düşməninə çevrilir. Əsərdə Xiyabani və Şahzadə xanım xətti konfliktin ən ehtiraslı məqamını təşkil edir. Bu süjetin analogiyasına kifayət qədər rast gəlmək olar”[6,105]. Bununla da müəllif Ş.Xiyabani hərəkətinin məğlubluğunun xəyanət nəticəsində baş verdiyini göstərir.

Beləliklə, bölünmüş vətən mövzusu 60-80-ci illər bədii ədəbiyyatımızda geniş təcəssümünü tapmışdır. Buna səbəb odur ki, həmin dövrdə hakimiyyətdə olan Ulu Öndər Heydər Əliyev bölünmüş vətən mövzusunda Azərbaycan ədəbiyyatının bütün janrlarının müraciət etməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdı.

Ədəbiyyat

1. Əhməd V. Şeyx Məhəmməd Xiyabani .Bakı:Müəllimlər, 2010,126 s.
- 2.Əhmədov B. XX yüz il Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər, problemlər.Bakı:Elm və təhsil, 2015,552 s.
- 3.Əfəndiyev İ.Şeyx Məhəmməd Xiyabani//Əfəndiyev İ.Seçilmiş əsərləri 7 cildə, 3-cü cild, Pyesləri.Bakı:Çinar.Çap NPM,2002,[624]s.343-396
- 4.Əliyev R. İrtica dövründə ədəbiyyat və mətbuat (1911-1922) Taleyin sözü kitabı, Bakı 2008, 485

- 5.İsmayılov Y. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılıq yolu.Bakı: Elm, 1991, 262 s.
6.Şahbazova S. İlyas Əfəndiyevin tarixi dramları. Bakı:"Ağrıdağ" nəşriyyatı, 2002, 132 s.

Резюме
Гусейнова Арзу
Сумгаитский государственный университет

**Тема разделенной родины в творчестве Ильяса Эфендиева
в 80-ые годы XX века**

В статье анализируется вооруженная борьба за независимость и целостность Азербайджана, которая велась под руководством Шейха Хиябани в Южном Азербайджане, и раскрываются героизм, доблестные цели, идеи национальных патриотических сил, участвующих в этой борьбе. Автор разоблачает коварную деятельность местных предателей, которые совместно с официальными кругами Ирана и зарубежными силами, боролись против Шейха Хиябани, единство, независимость и свободу Азербайджана, и приходит к выводу, что, несмотря на то, что борьба Южного Азербайджана за свободу и объединение с Северным Азербайджаном была подавлена в результате предательской, коварной деятельности антинациональных сил, борьба за целостность Азербайджана, его свободу продолжается. В статье выражается вера в то, что эти светлые идеи будут обязательно реализованы в будущем.

Summary
Huseynova Arzu
Sumgayit State University

**The theme of divided homeland in works of Ilyas Afandiyev
in 80s of the XX century**

Armed fight for whole Azerbaijan independence, under the leadership of Sheikh Khiyabani in South Azerbaijan, heroism of national patriotic forces participating in the struggle, their glorious goal and expression of the ideas have been analyzed in the article. The author criticizes the joint insidious activities of official circles of Iran and external forces together with local traitors against Sheikh Khiyabani movement and unity and independence of Azerbaijan and comes to the conclusion that despite of suppression occurred thanks to betrayal and anti-national activities of insidious forces, the struggle for independence of South Azerbaijan and its unity with North Azerbaijan continues and we rely on realization of these ideals in the future.

İsmayılov Kamran,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi
ismayilov-kamran@mail.ru
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

Azərbaycançılıq məfkurəsinin tarixi kökləri

Annotasiya: Məqalədə quruluşluq, tarixi köklər və azərbaycançılıq ideologiyasının inkişaf mərhələləri nəzərdən keçirilir. Azərbaycanlıların özünüdərkinin tarixi və mədəni cəhətdən əsas komponentləri ətraflı təhlil olunur. "Azərbaycan" toponiminin mənası və məzmununa xüsusi diqqət yetirilir. Tarixi faktlara əsasən, Azərbaycan dövrü yalnız şimal

Azərbaycanla bağlı XX əsrdə tətbiq olunan elmi və qərəzli iddialar sübuta yetirilir. Müasir Azərbaycan cəmiyyətinin birləşdirilməsində və inkişafında Azərbaycanın ideologiyasının rolu vurğulanır.

Açar sözlər: Azərbaycançılıq ideologiyası, tarixi köklər, Azərbaycan termini, milli identiklik, multikulturalizm, tarixi təcrübə

Ключевые слова: идеология Азербайджанизма, исторические корни, топоним Азербайджан, национальная идентичность, мультикультурализм, исторический опыт

Key words: ideology of Azerbaijanism, historical roots, term of Azerbaijan, national identity, multiculturalism, historical experience

Azərbaycan tarixən mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsir arenası olmuş, ölkənin milli mədəniyyətinin inkişafı Yaxın və Orta Şərqlin qonşu ölkələrinin mədəniyyəti ilə sıx əlaqədə inkişaf etmişdir. Məlumdur ki, Azərbaycanın tarixi ərazisi müasir Azərbaycan Respublikasının sərhədləri ilə məhdudlaşmayıb, daha geniş ərazini əhatə edir. Ona görə də Azərbaycan mədəniyyətini, xüsusən, ədəbiyyatını yalnız Azərbaycan dövlətinin ərazisi ilə məhdudlaşdırmaq düzgün olmazdı, onlar müxtəlif mənəvi-ideoloji, kulturoloji regionlarda, mühitlərdə inkişaf etsələr də, genotipinə və etnik məzmununa görə vahid və bütöv hadisədir (10, s.85). Yalnız XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Rusiya və İran arasında bölüşdürüldükdən sonra Cənubi (Güney) Azərbaycan və Şimal (Quzey) Azərbaycan kimi coğrafi-siyasi məfhumlar meydana gəlmişdir.

Azərbaycan lap qədimlərdən Şərq və Qərb sivilizasiyalarını özündə yaşadan, öz milli dəyərlərini qoruyub saxlamaqla yanaşı bəşəri dəyərlərə sadıqlığını də nümayiş etdirən, öz ərazisində yaşayan xalqlara, etnik qruplara, onların mənəvidəyərlərinə, dilinə, dininə, məişətinə tolerant münasibətin mövcud olduğu məkan olmuşdur. Geosiyasi mövqeyinə görə Azərbaycan müxtəlif dünyagörüşləri, mədəniyyətləri qovuşduran, türk, ərəb – islam, Avropa, rus, İran, Qafqaz etno-mədəni dəyərlərini özündə təcəssüm etdirən qeyri-adi mənəvi-mədəni arealdır. Minilliklər ərzində Azərbaycan ərazisində müxtəlif xalqların, dinlərin qarşılıqlı əlaqəsi, dialoqu baş vermişdir. Bu gün dünyanın ən müxtəlif regionlarında siyasi və etnik-dini qarşıdurmalara səbəb olmuş bu dialoq və ünsiyyət Azərbaycanda hər hansı sarsıntılara və qarşıdurmalara səbəb olmamış, əksinə başqalarına örnək ola biləcək bənzərsiz bir mühit formalaşdırmışdır.

Ölkəmiz etno-mədəni münasibətlərin unikalığı baxımından dünyaya əsil örnək ola biləcək təcrübəyə malikdir. Bu gün Azərbaycan Respublikasında bütün xalqların etnik-milli hüquqları ən yüksək səviyyədə qorunur. Millətlərarası münasibətləri tənzimləyən mütərəqqi milli qanunvericilik sistemi, həyata keçirilən milli-mədəni siyasət dilindən, dinindən, irqindən, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını tam təmin etməyə imkan verir.

Bu baxımdan Azərbaycançılıq ideologiyası bütün Azərbaycan millətinin ümdə maraqlarını təmin edən bütöv elmi nəzəriyyədir. Azərbaycançılıq mahiyyətə müxtəlif xalqların, mədəniyyətlərin, ənənələrin, konfessiyaların vəhdətidir (24, s.30). Azərbaycançılıq ideyası milli azlıqların, onların adət-ənənələrinin, mədəni hüquqlarının hərtərəfli təmin edilməsini də özündə ehtiva edir. Bununla yanaşı Azərbaycançılıq etnik və dini birliyi deyil, milli və regional mənsubiyyətindən, sosial vəziyyətindən, dinindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların öz ümumi vətəninə – Azərbaycana mənəvi sadıqlığını əsas tutur. Vətənə sevgi, onun mənafeyi uğrunda birçə mübarizə aparmaq əzmini özündə əks etdirir. Bu gün Azərbaycan cəmiyyəti dünya birliyinə inamla inteqrasiya olunmaqla yanaşı ölkəmizi əsil tərəqqi və çiçəklənməyə aparan milli ideya ətrafında daha sıx birləşir. Bunun ən bariz nəticəsi – etnik mənsubiyyətdən asılı olmayaraq hamının özünü Azərbaycan xalqının tərkib hissəsi kimi hiss etməsidir.

Bu mənada “Azərbaycançılıq” məfkurəsi xalqımızın, dövlətimizin qloballaşmanın cəmiyyətimizə gətirdiyi mənfə fəsadları neytrallaşdırmaq baxımından əvəzsiz ideyalar silahıdır. Heydər Əliyev 2001-ci il noyabrın 9-da Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında etdiyi çıxışda göstərirdi ki, müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası

Azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milliyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı – Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrin yaşatmalıyıq (12). Akademik R.Mehdiyev azərbaycançılığı milli ideyanın əsas forması kimi təsəvvür etməyi və ona integrativ ideya kimi yanaşmağı tövsiyə edərək bu ideyanın əsasında sivil Avrasiya birliyinin bir hissəsi – özünəxas milli özgünlüyə, milli eyniyyət və mentalitetə malik Azərbaycan haqqında təsəvvürün dayandığını göstərir (24, s.3).

Ölkəmizdə ümumi tarixi tale, genetik-etnik yaddaşın daşıyıcı olan bütün xalqlar, etnik qruplar “Azərbaycançılıq” məfkurəsi ətrafında sıx birləşərək haqlı olaraq özlərini azərbaycanlı adlandırırlar. Ölkədə etnik-milli birliklərin qarşılıqlı münasibətləri, tarixi-mədəni ənənələri, həyat tərzini müxtəlifliyin vəhdətini müəyyənləşdirmişdir. Ölkəmizdə yaşayan etnik birliklərin nümayəndələrinin özlərini azərbaycanlı kimi hiss etmələri heç bir vaxt etnik hiss və identiklikdən məhrum edilmək deyil, əksinə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dualist identikliyin ən bariz nümunəsidir.

Azərbaycançılıq nəzəriyyəsinin və ideologiyasının tarixi köklərinin araşdırılması ilk növbədə “Azərbaycan” toponiminin meydana gəlməsi və tarixi inkişafı, Azərbaycanın tarixi coğrafiyası və dövlətçilik tarixi məsələlərinə aydınlıq gətirilməsini tələb edir. Çünki uzun illərdir ki, bədxahlarımız bu məsələdən bizə qarşı istifadə etməyə çalışır, “Azərbaycan” istilahının yalnız İranın şimal əyalətlərinə alid olduğunu, Araz çayından şimaldakı ərazinin heç zaman Azərbaycan adlanmadığını, yalnız 1918-ci ildə burada Cümhuriyyət yarandıqdan sonra ortaya atıldığını, indiki Azərbaycan Respublikasının ərazisinin tarix boyu əsasən Arran, Muğan və Şirvan kimi coğrafi adlar daşdığını, hətta daha uzağa gedərək “Azərbaycanlı” adlı millətin mövcud olmadığını iddia edirlər. Bununla da onlar azərbaycanlıların dövlətçilik ənənələrinin olmadığını sübut etməyə çalışırlar. Məsələn bu nəzəriyyənin banilərindən biri olmuş Ə. Kəsrəvi hələ 1928-ci ildə çap etdirdiyi «Şəhriyarane qomnam» adlı əsərində yazır ki, Arrana indi Azərbaycan adı vermişlər. Baxmayaraq ki, Azərbaycan və ya Azərbayeqan Arranın yanında yerləşmiş digər ərazinin adıdır. Ən qədimdən əldə məlumat vardır ki, bu iki ərazi həmişə birbirindən ayrı olmuş və heç vaxt Arran, Azərbaycan adlanmamışdır...» (64, s 246, 265). İranın tanınmış tarixçilərindən biri olan İnayyətullah Rza da bu mövqeni müdafiə edərək 1981-ci ildə nəşr olunmuş «Azərbaycan və Arran (Albaniya-ye-Qəfqaz)» əsərində Azərbaycanın tarixi coğrafiyasını saxtalaşdırmağa cəhd edir (67). Bu iddiaları Ermənistan və İran tarixçiləri və ideoloqları indi də müdafiə etməkdə davam edirlər. Bunu son illərdə bu ölkələrdə (eləcə də Rusiyada) Azərbaycanın, Cənubi Qafqazın tarixinə, etnik vəziyyətinə həsr edilmiş əsərlərdə, internet materialları da təsdiq edir. Məsələn M.Meltyuxov və A.Ter-Sarkisyan soyadlı müəlliflər yazırlar: “Tatix elminə ancaq bir Azərbaycan məlumdur– qədim İran əyaləti olan və irandilli və digər xalqlarla məskunlaşmış Azərbaycan məlumdur. XI sərđən başlayaraq bu əyalət türk tayfalarının hücumlarına məruz qalmış, onların bir hissəsi sonralar burada qalmış və müəyyən dərəcədə yerli irandilli əhalini assimilyasiya etmişdir ki, onların böyük hissəsi indi türk dialektlərində danışsalar da, milli İran köklərini və İran özşüurunu saxlamışlar. XIX əsrə qədər hər hansı dildə olursa olsun heç bir tarixi mənbədə Zaqafqaziya hüdudları daxilində (Arazdan şimalda) Azərbaycanın mövcudluğundan bəhs edilmir... 1920-ci ildə Azərbaycan SSR-ə daxil edilmiş ərazilərə münasibətdə “Azərbaycan” sözü yalnız XX əsrin əvvəllərində, daha dəqiq I Dünya müharibəsinin son ilində bu ərazilərdə Türkiyə işğal rejiminin qurulmasından və sözdə “Azərbaycan Demokratik Respublikası”nın elan edilməsindən sonra işlədilməyə başlanmışdır” (49). Digər erməni müəllif - Tamara Vardanyan Moskvada nəşr etdirdiyi kitabında daha da uzağa gedərək guya “Azərbaycan və bəzi xarici müəlliflərin alternativsiz olaraq istifadə etdikləri” “Azərbaycan etnosu”, “etnik azərbaycanlı”, “azərbaycanlıların etnik ərazisi” kimi tarixi-etnoloji terminləri “təhlil edir”. Azərbaycan millətini “başla çatdırılmamış etnik layihə” adlandıran müəllifin nəzərincə, “Azərbaycan etnosu” və ya “azərbaycanlıların etnik ərazisi” kimi terminlər ideologemlər olub etnomilli mifə xidmət edirlər, ona görə də akademik və publisistik

mətnlərdə bu terminlərin XX əsrə aid edilməsi qeyri-peşəkarlıqdır və elmi cəhətdən əsassızdır (44, c.65). Maraqlıdır ki, Azərbaycan müəlliflərini “Azərbaycan” terminindən qeyri-autentik şəkildə istifadə etməkdə günahlandırılan, 1918-ci ilə qədər “Azərbaycan”, “Azərbaycan türkləri”, “azərbaycanlılar”, “Azərbaycan türkcəsi”, “Azərbaycan dili” kimi məfhumların mövcud olmadığını iddia edən T.Vardanyan elə öz kitabının 28-ci səhifəsində III Dövlət Dumasının deputatı N.L.Markovun 1909-cu ildəki çıxışından sitat gətirməklə özü özünü təkzib edir: “Müsəlmanlar arasında maarifin yayılması cəmiyyəti Qafqaz dağlılarının müxtəlif tayfalarını - çeçenləri, ləzgiləri, yanlış olaraq tatar adlandırılan Azərbaycan türklərini və digər başqa tayfaları birləşdirir, onları birləşdirən türk dilidir, çünki Azərbaycan dili türk dilinin dialektidir” (45, c.899; 44, c.28). Adı çəkilən müəlliflərin, eləcə də bu kitaba ön söz yazmış V.Zaxarovun, həmçinin Azərbaycana nifrətini gizlətməyən digər müəlliflərin (S.Tarasov, V.Stupişin, A.Şahnazarov və başqaları) qeyri-elmi yanaşmaları əslində Ermənistanın və bəzi İran ideoloqlarının Azərbaycan xalqının mənşəyinə, dövlətçilik tarixinə dair konsepsiyaları üçün tipikdir. Antitürk və antiazərbaycan mahiyyət daşıyan bu konsepsiya guya tarixi Albaniya, Arran və Şirvan vilayətlərini Şimali Azərbaycan, həqiqi Azərbaycan olan İran Azərbaycanını isə Cənubi Azərbaycan adlandırılmasına qarşı çıxaraq azərbaycanlıların ari mənşəli olduqlarını, sonradan türkləşdiklərini iddia edir, bununla da şimalı-cənublu Azərbaycan xalqının vahidliyini inkar etmək məqsədi güdür. Lakin tarixi mənbələr Azərbaycan məfhumunun qədimliyini və hər iki əraziyə aid edildiyini tamamilə təsdiq edir. Hələ sovet dövründə Azərbaycan tarixçiləri bu saxtalaşdırmalara tutarlı elmi dəlillərlə cavab vermişlər. 1978- ci ildə işıq üzü görmüş “Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı” adlı məqalələr toplusunda (5) Azərbaycanın tanınmış tarixçiləri Ş.Tağıyeva (Müasir İran burjua tarixşünaslığında Azərbaycan xalqının etnik birliyinin inkar edilməsi haqqında, s.114-124); O.Əfəndiyev (К освещению некоторых вопросов истории сефевидов в современной иранской историографии, с.125-140); T.Musəvi (Cəmaləddin Fəqihin “Aturpatakan və nehzətə ədəbi əsəri haqqında, s.159-167); M.Azərli (Azərbaycan dili haqqında ərəbdilli mənbələrdə verilən məlumatların bəzi İran alimləri tərəfindən saxtalaşdırılması, s.167—176); V.Piriyeu (Azərbaycanın XIII-XIV əsrlər tarixinin İran burjua tarixşünaslığında təhrifinə dair, s.177-186); H.Dəlili (XVIII əsr Azərbaycan tarixi haqqında bəzi müsir İran tarixçilərinin qeyri-elmi münasibətlərinə dair, s.187-193); M.Əliyev (Bəzi İran mətbuat orqanları səhifələrində Azərbaycan xalqı və onun mənşəyi məsələləri, s.205-211); A.Fazili (Azərbaycanın qədim tarixi müasir İran tarixşünaslığında, s.212-218) İran tarixşünaslığının Azərbaycanın etnik tarixi və tarixi coğrafiyası ilə bağlı qərəzli fikirlərini faktlarla və elmi dəlillərlə təkzib etmişlər. Sovet dövründə nəşr edilmiş digər əsərlərdə də bu məsələlər öz əksini tapmışdır (33; 43; 47; 57; 58). Müasir Azərbaycan tarixçiləri də erməni və İran tarixçilərinin Azərbaycanın tarixi coğrafiyası, etnik və siyasi tarixi haqqında qərəzli fikirlərini ifşa edən bir çox əsərlər ortaya qoymuşlar (26; 31; 32; 36; 37; 48; 9; 15; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 27; 41; 42; 59 və s.). Onlar yüzlərlə tarixi mənbələrə istinad edərək ən qədim dövrlərdən Araz çayının şimalındakı ərazinin də Azərbaycan adlandırıldığını sübut etmişlər. Azərbaycan alimləri “Albaniya”, “Aran”, “Şirvan”, “Cənubi Azərbaycan”, “Şimali Azərbaycan” və digər tarixi-coğrafi adların mövcudluğunu heç zaman inkar etməmişlər. XIX əsrin əvvəllərində tarixi Azərbaycan Çar Rusiyası və Qacarlar İranı arasında parçalandıqdann sonra iki hissəyə bölünmüş və nəticədə “Cənubi Azərbaycan” və “Şimali Azərbaycan” kimi istilahlər yaranmışdır. İki hissəyə parçalanması nəticəsində şimalı və cənublu azərbaycanlılar arasında həyat tərzlərində, dünyagörüşlərində, siyasi, iqtisadi, mədəni inkişaflarında, təhsil səviyyələrində müəyyən fərqlərin yaranmasına baxmayaraq onlar arasında əlaqələr tam itməmiş, Azərbaycan xalqı öz etnik-milləti vahidliyini qoruyub saxlamışdır. Yalnız XX əsrin 20-ci illərində Sovet və Pəhləvi rejimlərinin hər iki tərəfdən sərhədləri bağlamaları ilə Azərbaycanın şimalı ilə cənubu arasında əlaqələr məhdudlaşmış, bu da hər iki ərazidə yaşayan əhalinin təmaslarına öz mənfi təsir göstərmişdir.

Qeyd edildiyi kimi, ölkəmizin ərazisinin hələ qədimdən Azərbaycan adlandırılmasını təsdiq edən yüzlərlə tarixi mənbə mövcuddur ki, onların mötəbərliyi heç kimdə şübhə doğurmur. Qədim, orta əsrlərə və yeni dövrə aid müxtəlif dillərdə yazılmış çoxsaylı tarixi qaynaqlar “Azərbaycan” istilahının Arazın hər iki tayındakı əraziləri əhatə etdiyini sübut edir.

Bir çox ərəb müəlliflərinin əsərlərində Arazdan şimaldakı ərazinin hələ Sasanilər dövründən Azərbaycan adlandırıldığı məlum olur (8, s.50). Ət-Təbəri (X əsr) “Tarix ər-rüsul vəl-mülük” (“Peyğəmbərlərin və hökmdarların tarixi”) əsərindən məlum olur ki, I Xosrov Ənuşirəvanın (531-579-cu illər) dövründə Azərbaycanın ərazisi dördüncü səpəhbodluq kimi Sasanilər imperiyasının tərkibinə daxil idi və onun ərazisi şimalda “Xəzərlərin ölkəsi”nə qədər uzanırdı (27, s.107). Ərəblərin hücumu ərəfəsində inzibati vahid olan Azərbaycan ərazisi Həmədan, Əzhər, Zəncandan tutmuş Dərbəndədək uzanırdı. Sasanilər dövründə Azərbaycanın şimal sərhədlərinin Dərbəndədək uzandığı barəsində həmin şəhərin hasarlarındakı qədim Pəhləvi yazıları məlumat verir; bu yazılar 553-cü ildə Azərbaycandakı Sasani mərzbanı Bərzini tərəfindən tərtib edilmişdir (53, c.29). VI əsrə aid fars dilində yazılmış “Şəhristaniha-yi Eran” adlı coğrafi risalədə Azərbaycan ölkəsinə Atropatena, Ərməniyə, İberiya, Albaniya, Balasakan, Sisikan, Arey, Gilan, Deyləm, Dəməvənd, Təbəristan, Rovan, Amul, Həmədan və Muğan vilayətlərinin daxil olduğu göstərilmişdir (48, c.51). Sasanilər dövründən bəhs edən “Əndərz-i Xosrov Ənuşirəvan” adlı qaynaqda İrən şahı I Xosrovun adından deyilir ki, “Azərbaycana tərəf hərəkət edib Çul, Dərbənd və Firuz-Xosrov şəhərinə çatdım” (13, s.217). Orta əsrlərə dair “Dərbəndnamə” salnaməsində ərəblərin hücumu ərəfəsində inzibati vahid olan Azərbaycan ərazisinin Dərbəndədək uzandığı göstərilmişdir (46, c.3-4). Bu dövrdə Azərbaycanın əsas əhalisini türklər təşkil etdiyini qaynaqlar da sübut edir. Ərəb xəlifəsi I Müaviyyənin (VII əsr) müşaviri Übeyd ibn Şəriyyəyə «Türklər və Azərbaycan nə deməkdir?» sualına müşavir «Azərbaycan hələ qədimlərdən türklərin yaşadığı ölkədir» cavabını vermişdi (4, s. 56-57; 7, s.174; 6, s.172). 1126-cı ildə farsca yazılmış bir anonim əsərdə də həmin fikri təsdiq edən məlumat öz əksini tapmışdır: «Azərbaycan qədimdən türklərin əlində olan bir ölkədir (7, s.174).

Ərəb müəllifi əl-Yaqubi Arranı Azərbaycan ərazisində göstərərək bu ərazini “Yuxarı Azərbaycan” (Azərbaycan əl-Ülya) adlanır (8, s.179). Əl-Yaqubi Azərbaycanın mahalları arasında Bərdənin və Beyləqanın adını çəkir (33, s.34, 41). Digər ərəb müəllifi ibn-Hövqəl Azərbaycan, Arran və Ermənistanın ümumi xəritəsini çəkmiş və ona “Azərbaycanın xəritəsi” adı vermişdir. O həmçinin Xəzər dənizinin də xəritəsini çəkərək, onun Dərbəndədək bütün sahilboyu ərazisini Azərbaycan adlandırmışdı (8, s.179). Əl-Müqəddəsi Arran haqqında məlumat verərək yazır ki, bu ərazi bütün Azərbaycan vilayətinin üçdə birini təşkil edir, dəniz ilə Araz çayı arasında bir yarım Cəzirəyə bənzəyir, Malik [Kür] çayı isə vilayəti uzununa iki yerə bölür. Müəllif Azərbaycanın şəhərləri arasında Bərdə, Beyləqan, Şəmkir, Cənzə, Baric, Şamaxı, Şirvan, Bakı, Şabran, Bab ül-Əbvab, Lahican, Qəbələ, Şəki, Malazkerd və Teblanın adlarını çəkir. Arsax, Şəki və Sünik vilayətlərini də Arranın tərkibinə daxil edir.

Ərəb tarixçisi əl-Kufi “Kitab əl-futuh” (“Fəthlər kitabı”) əsərində VIII əsr Ərəb–Xəzər müharibələrindən yazarkən yazır ki, Səid ibn Əmr əl-Harisi Varsana, Beyləqana, Bərdəyə, Qəbələyə və Azərbaycanın başqa yerlərinə çaparlar göndərdi (27, s.43). Başqa yerdə o Beyləqanı, Bərdəni, Qazaxı, Naxçıvanı Azərbaycan ərazisi kimi göstərir və yazır: “Xəlifə Azərbaycana Adiyə ibn əl-Kindini təyin etdi. Adiyə Azərbaycana gedib Beyləqanda düşərgə saldı”; “Əl-Haris ibn Əmr Azərbaycan ölkəsinə gedib Bərdədə yerləşdi” (27, s.23). “Mərvan Şamdan 120 minlik ordu ilə yola düşür və tezliklə Azərbaycana gələrək, Bərdədən 40 fərsəx və Tiflisdən 20 fərsəx aralı olan Qazax adlı məntəqədə dayanır” (27, s.59). İbn əl-Əsir (XII-XIII əsrlər) xəlifə Məsləmə ibn Əbdül-Malik türklərə (xəzərlərə) qarşı yürüşə çıxdığını və Azərbaycan vilayətindəki əl-Baba (Dərbəndə) qədər gedib çatdığını (47, s.53). Ət-Təbəri isə Azərbaycan Ərəb xilafətinin tərkibində olarkən Həmədandan Dərbəndə qədər böyük bir ərazini əhatə etdiyini

göstərirdi (8, s.136). Deməli, Ərəb xilafəti zamanında Azərbaycanın coğrafi hüdudları şimalda Dərbənd şəhərini əhatə edirdi və Arazın şimalı da Sasanilər dövründə olduğu kimi yenə də Azərbaycan ölkəsinin tərkib hissəsi hesab edilirdi. Bələmi (X əsr) “Tərcümə-yi tarix-i Təbəri” (“Təbəri tarixinin tərcüməsi”) əsərində Həmədandan Dərbəndə qədər ərazinin Azərbaycan adlandırıldığını təsdiq edir (72, s.51; 30, s.119). X əsrdə yaşamış digər müəllif - İbn əl-Fəqih Həmədani «Kitab əl-məmalik» («Ölkələrin kitabı») əsərində Azərbaycanın sərhədlərinin Bərdədən Zəncanadək olduğunu göstərərək, onun ərazisində Bərgəri, Salmas, Muğan, Xuvey, Varsan, Beyləqan, Marağa, Təbriz Bərdə, Saburxast, Xunəc, Miyanəc, Mərənd, Külsərə, Bərzənd kimi şəhərlərin olduğunu qeyd edir (70, s. 285.; 33, s.31).

Həmdullah Qəzvini «Nüzhət əl-qülub» əsərində Azərbaycanın İraqi-Əcəm, Gürcüstan, Ermənistan və Kürdüstan ilə həmsərhəd ərazilərdə lokallaşdırır (65, s. 85). Azərbaycanın şəhərləri arasında Təbrizin, Ucanın, Gəsgərin, Naxçıvanın, Əcnanın, Ordubadın, Azadın və Makuyənin adını çəkir. İbn əl-Əsir XII əsr hadisələrindən bəhs edərkən Azərbaycanın Dvin, Dərbənd, Qəbələ və Gəncə şəhərlərinin adını çəkir (16, s.153, 177-181). Fəzlullah Rəşidəddinin (1247-1318) “Mukatibat-i Rəşidi” əsərində Arazdan cənubda yerləşən bir sıra ərazilərlə yanaşı, Araz çayından şimalda yerləşən Naxçıvan, Qarabağ, Muğan, Arran, Şəki və Ərməniyə bölgələrini “Azərbaycanın vilayət və naiblikləri” kimi göstərir (55, c.269-270)..

XVII əsr müəllifi Məhəmməd Hüseyin ibn Xələf Təbrizi «Burhan-i Qate» adlı lüğətnaməsində «Arran» haqqında yazır: «Arran Azərbaycanda bir vilayətin adıdır. Gəncə və Bərdə orada yerləşir» (66, s.39; 30, s.119). Mirzə Səmiyanın 1724-1725-ci illərdə yazdığı «Təzkirət-əl-müluk» əsərində Azərbaycan əyaləti dörd bəylərbəylikdən - Təbriz, Çuxursəd (indiki Ermənistan ərazisi), Qarabağ və Şirvandan ibarət olmuşdur. Cənubi Azərbaycandan olan tədqiqatçı S. Sərdariniya müxtəlif mənbələrə əsaslanaraq Azərbaycan adının Azərbaycan Respublikasının həqiqi və tarixi adı olduğunu, həm Arran və Qarabağ vilayətlərinin, həm də İrəvan və bütün Çuxursədin Azərbaycan əyalətinin bir hissəsi olub, Azərbaycanın ərazisi olduğunu sübut edir (71, s. 36-38).

İndiki Azərbaycan Respublikasının ərazisinin Azərbaycan adlanması haqqında sonrakı əsrlərin müəlliflərin əsərlərində də çoxlu faktlar vardır. Mirzə Məhəmməd Hüseyin Mustovfi (XVIII əsr) “Təfsil-i əsakir-i firuzi muasir-i Şah Sultan Hüseyin-i Səfəvi” adlı əsərində Azərbaycanın Dərbəndə qədər uzandığını bildirərək onun bütün şəhərləri və kəndlərinin xəzinəyə 500 min tuman ödəməli olduğunu göstərir” (47, s.120).

Şamlu tayfasının Bəydili (Biqdeli) oymağından olan Lütfəli bəy Azər h.1174-1193-cü (m.1760/61-1779-cu) illər arasında, fars dilində tərtib etdiyi “Atəşkədə” təzkirəsində yazır: “İndi bütün Şirvan, Muğan, Gürcüstan və Ərmən Azərbaycana daxildir” (68, s.26). O, digər bir yerdə Gəncədən bəhs edərkən “Azərbaycanın mötəbər şəhərlərindən olan, xoş ab-havası ilə məşhurlaşan Gəncə” deyərək qeyd edir (Bax: 26).

“Arif” təxəllüslü İran şairi və alimi Məhəmməd Şirazi özünün h.1076-1078 (m.1665-1668)-ci illərdə yazdığı “Lətaifül-xəyal” (“Xəyal lətiflikləri”) adlı təzkirəsində Azərbaycanın məşhur şairlər yetişdirmiş nahiyələrini sırasında Ərdəbil, Təbriz, Gəncə, Şirvan, Beyləqan, Marağa və Həmədan kimi şəhərlərin adını çəkir.

1177-ci ilin şəvval (1764-cü ilin apreli) ayında Kərim xan Zənd tərəfindən verilmiş fərmanda Azərbaycan vilayətləri sırasında Şirvanın, Qarabağın, Təbrizin, Gəncənin, Naxçıvanın adı çəkilir (69, s. 365-366; 30, s.120).

Deməli, Azərbaycanın Həmədandan Dərbəndə qədər uzanan coğrafi sərhədləri Sasanilər dövründən Səfəvilər dövrünədək bütün orta əsrlər tarixi boyunca dəyişməz qalmış və bu gerçəklik bir sıra ilkin məxəzlərdə obyektiv surətdə öz əksini tapmışdır (26).

Azərbaycan toponiminin Şimali Azərbaycan torpaqlarını əhatə etdiyini rus mənbələri də təsdiq edirlər.

Əfşarlar dövlətində rus dövlətinin rezidenti olmuş Kaluşkin Nadir şahın öz qardaşı İbrahim xanın başçılığı altında Car-Balakənə qoşun dəstəsi göndərdiyi barədə məlumat verərək 1737-ci ildə yazırdı ki, İbrahim xan yolboyu öz komandasına “bütün Azərbaycan

tərəfdə: Şirvanda, Muğanda, Ərdəbildə, İrəvanda, Gəncədə olan qoşunu” birləşdirir. Carlılar döyüşdə İbrahim xanı yaraladıqdan sonra Qarabağ bəylərbəyi qardaşı Hüseynqulu xana deyir: İbrahim xanı dəhşətdən çıxar, Allah eləməsin onun başına bir iş gəlsə, sabah bütün Azərbaycan məmləkəti Nadirin qəzəbinin qurbanı olar və od içində yanar (38, c. 120, 135). İran tarixçisi Məhəmməd Kazım onun dediklərini təsdiq edir: “İbrahim xan öldürüldükdən sonra rus diplomat Peterburqa xəbər verirdi ki, İbrahim xanın darmadağın edilməsi ilə bütün Azərbaycanda, yəni İrəvandan Dərbəndin özünə qədər heç yerdə qoşun yoxdur” (38, c.137).

Rusiya dövlətinin Gürcü çarı II İraklinin (1762-1798) yanında səlahiyyətli nümayəndəsi olmuş polkovnik S.Burnaşev 1793-cü ildə Kurskda çap etdirdiyi «Persiyadakı Azərbaycan vilayətlərinin təsviri və onların siyasi vəziyyəti» adlı kitabçasında Azərbaycan bölgələri Bakı, Quba, Nuxa, Şirvan, Gəncə, Şuşa, Naxçıvan, Təbriz, Marağa, Urmiyə, Xoy, Ərdəbil, Meşgin və başqaları haqqında məlumat vermişdir (52). Qafqazda rus qoşunlarının baş komandanı Sisianov imperator I Aleksandra göndərdiyi raportda (12 mart 1803-cü il) yazırdı ki, Azərbaycan xanlarının böyük hissəsinin açıq-aşkar İran müstəbid idarəsindən zəhləsi gedir (35, II том, документ 1216; 19, s.19). Gəncə şəhərinin işğalı ərəfəsində o qraf Voronsova yazırdı: “Asiyalıların basılmaz saydıqları Gəncə qalası bütün Azərbayanı vahimədə saxlayır” (35, II том, документ s.592). Hər iki halda Sisianov şübhəsiz, konkret olaraq Şimali Azərbayanı, geniş mənada isə şimalı-cənublu bütün Azərbayanı nəzərdə tutmuşdu (19, s.19). Gəncənin zəbt olunması münasibətilə Rusiya imperatoru I Aleksandr 1804-cü il fevralın 5-də Sisianova “Ali reskript” göndərmişdi. Reskriptdə Sisianova tapşırılmışdı ki, İran şahının “diqqətini Azərbaycandan (məndə: «Адзэробейджан» “Adzerbeydjan”) və Xəzər dənizinin qərb sahilindəki vilayətlərdən “yayıdır” (35, II cild, s.594). Heç şübhəsiz, burada da birinci növbədə Şimali Azərbaycan nəzərdə tutulmuşdur. İ.V.Qudoviç 1808-ci il martın 7-də Peterburqa məlumat verirdi: “Farslar özləri etiraf edirlər ki, Azərbaycanın indi Rusiya hakimiyyəti altında olan hissəsi həmişə İrana etibarsız olub” (545, c.442).

1843-cü ildə “Журнал Министерства народного образования” “Azərbaycan ləhcəsinin elastik və xoşavaz” olmasını vurğulamışdı. Mirzə Kazım bəy 1853-cü ildə Peterburq Universiteti Şərq dilləri fakültəsinin açılışında izah etmişdi: “Adərbican-tatar dili Rusiyanın Zaqafqaziya ərazilərində işlədilən türk ləhcəsidir. Bu dil ölkənin (Adərbican) öz adı ilə adlanır. Təbriz (Tavriz) şəhəri bu ölkənin paytaxtı hesab olunurdu” (51, c. 20). Necə deyərlər, əlavə şərhə ehtiyac yoxdur.

Fransız səyyahı Jan Şarden də (XVII əsr) Azərbaycanın hüdudlarından danışarkən göstərirdi ki, Səfəvi imperiyasının böyük torpaqlarından biri olan Azərbaycan şimalda Dərbəndlə həmsərhəddir» (17, s.68). A.Berje 1867-ci ildə Almaniyada «Əşəri-şuərayi-Azərbaycan» (Azərbaycan şairlərini şerləri) adında kitab nəşr etdirmiş, həmin kitabda həm Şimali Azərbaycan, həm də Cənubi Azərbaycan şairlərinin şerləri toplanmışdı (18, s.7; 19, s.19).

Göründüyü kimi, rus müəllifləri Azərbaycan adı altında şimalı-cənublu hər iki Azərbayanı nəzərdə tuturdular. Artıq qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanın şimalı Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra “İran Azərbayanı” və “Rusiya Azərbayanı” və ya “Qafqaz Azərbayanı” toponimləri meydana gəlmişdir.

Beləliklə tarixi mənbələr, o cümlədən «Azərbaycan» toponiminin Şimali Azərbaycana yalnız 1918-ci ildə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin elan olunmasından sonra tərbiq edilməsi haqqında iddiaları tamamilə yalanlayır.

“Azərbaycan” terminin mənşəyi ilə bağlı məsələ də maraq doğurur. Bir çox orta əsr müəllifləri bu termini “od ölkəsi”, “od yeri” kimi izah edirlər. Ət-Təbəriyə görə, azər sözü pəhləvi dilində od, atəş mənasını verirdi, atəşin ən böyüyü burada olduğundan bu ölkəyə əcəmlər Azərbaycan deyirdilər (34, s.9). Fransız səyyahı Jan Şarden “Azərbaycan”, terminini “od yeri” mənası bildirdiyini göstərir (17, s.68). Digər geniş yayılmış versiyaya görə “Azərbaycan” terminin Atropotena dövlətinin banisi Atropatın adıyla bağlıdır.

F.Rəşidəddin "Azərbaycan" sözünün yaranmasını Oğuz xanla əlaqələndirərək yazır ki, əfsanəyə görə Oğuzxan Azərbaycanı tutduqdan sonra əmr edir ki, hərə bir ətək torpaq gətirərək təpə yapsınlar. Böyük bir təpə yaranır. Təpənin adına Azərbaycan dedilər". F.Rəşidəddinə görə, "Azər" türkcə yüksək deməkdir, "baynan" varlıların, uluların yeri mənasındadır (55, c.41; 4, s.38-41).

İran tarixçisi Cəmaləddin Fətihi "Azərbaycan" adının 23 əsrlik tarixi olmasını qeyd edir. Səid Nəfisinin fikrincə isə "Atropatena" eramızın II əsrindən etibarən "Azərbaycan" adlanmışdır. Eramızın V əsrindən etibarən Suriya yazıçıları onu Azərbaycan adlandırmışlar. Bu söz ərəb dilində Azərbaycan və sonra isə Azərbican olmuşdur" (14, s.92).

Qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan termini ilə bağlı bədxahlarımızın iftiralарının əsas məqsədi, Azərbaycan xalqının mənşəyinin saxtalaşdırılması, onun müstəqil yaşamaq hüququnu, mədəniyyətini və dilini inkar etməkdən, bununla da Azərbaycan millətinin mövcudluğunu, güneyli-quzeyli azərbaycanlıların etnik-milli birliyini şübhə altına almaqdır.

Azərbaycançılıq ideologiyasına qarşı çıxış edənlərin istifadə etdikləri bir tezis də Azərbaycan xalqının mənşəyini ümümtürk kökündən ayırmaq və onun keçmişini arilərə bağlamaqla, dilini və milli varlığını inkar etməkdir. Bu bədnam nəzəriyyənin tərəfdarları Azərbaycanda türk dilinin yayılmasını yalnız oğuzların gəlməsi ilə bağlayaraq, böyük saxtakarlıq edirlər. Lakin obyektiv araşdırmalar türklərin Azərbaycanda miladdan öncə yaşadıklarını təsdiq edir. Lap qədimlərdən İran ərazisinin və Cənubi Qafqazın əgalisi olan türklər sonralar bu bölgədə məskunlaşmış ari xalqları (hind-avropalılar) ilə qonşuluqda və qarşılıqlı təmasda yaşamışlar, oxşar taleni və mədəniyyətləri paylaşmışlar. VII-XI əsrlərdə təqribən beş yüz illik ərəb hakimiyyəti və islam dininin qəbul edilməsi, müxtəlif dillərə və mədəniyyətlərə malik xalqların ortaq dini-mənəvi dəyərlərinin formalaşmasına şərait yaratmışdır. VII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan türkcəsində xalq yaradıcılığı nümunələri yaradılırdı. Bunun zirvəsi Azərbaycan xalqının, eləcə də bütün türk xalqlarının mənəvi abidəsinə çevrilən Dədə Qorqud dastanı idi. Sonrakı əsrlərdə baş vermiş proseslər regionda əvvəlcə ərəb, sonra isə fars dilinin hökmranlığına gətirib çıxarmış, Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri öz yaradıcılığında bu dillərdən istifadə etməli olmuşlar.

Məlumdur ki, VIII-XI əsrləri əhatə edən ərəbdilli ədəbiyyat dövründən sonra Azərbaycanda XI əsrdən etibarən farsdilli ədəbiyyat mərhələsi başlanmışdır. Fars dilində qələmə alınması Azərbaycan ədəbiyyatının bütün Şərqdə tanınmasına və şöhrət qazanmasına yol açmışdır. Azərbaycan poeziyası bütün farsdilli ədəbiyyatın inkişafına böyük təsir göstərməklə yanaşı, bu ədəbiyyat miqyasında öncül yer tutmağa nail olmuşdu. Görkəmli Azərbaycan şairlərinin və digər ictimai fikir nümayəndələrinin fars dilində yaratdıqları əsərlər daha geniş coğrafiyada Azərbaycan ictimai-elmi və ədəbi fikrinə marağı da qüvvətləndirmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatına və başqa elm sahələrinə aid əsərlərin fars dilində yazılması bir tərəfdən Şərq və dünya fikrinin ədalət, azadlıq, bərabərlik, humanizm kimi ümumbəşəri dəyərlərini zənginləşdirməklə yanaşı Şərq və dünya bəşəri mövzuların Azərbaycan ədəbiyyatına daxil olmasına (bu baxımdan Nizaminin yaradıcılığı, onun əsərlərindəki obrazlar tipikdir) da şərait yaratmışdır.

Eyni zamanda fars dili Azərbaycan-türk gerçəkliyini özündə əks etdirən faktların dünya ictimai fikrinə çatdırılmasında mühüm vasitə rolunu oynayırdı. Nizaminin, Xəqaninin, Q.Təbrizinin, F.Şirvaninin, M.Beyləqaninin əsərlərində cənublu-şimalı ölkəmizin şəhər və bölgələrinin həyatına dair maraqlı məlumatların, milli-etnik obazların yer alması, ədəbiyyatda Azərbaycan mövzusunun, milli ruhun özünəməxsus bədii ifadəsi idi. Bəzi təzkirələrdə Nizami Gəncəvinin Azərbaycan dilində divanının olması haqda məlumatlar intibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında anadilli poeziyanın mövcudluğunu düşünməyə əsas verir. Azərbaycan şairlərinin farsdilli əsərlərində, o cümlədən Nizaminin "Xəmsə"sində Azərbaycan türkcəsinə aid sözlərin, frazeoloji birləşmələrin və aforizmlərin işlədilməsi bu görkəmli mütəfəkkirlərin Azərbaycan-türk ruhunun daşıyıcıları olduqlarını

təsdiq edir. Bütövlükdə, Azərbaycan ədəbi-ictimai fikri orta əsrlər Şərqi Renessansında aparıcı mövqe tutmaqla yanaşı, həm geniş mənada türk-müsəlman dünyası ədəbiyyatının inkişafına, həm də Azərbaycan-türk xalqının mənəvi dirçəlişinə, milli ruhunun oyanmasına öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Əlbəttə, Azərbaycanın mədəniyyəti mahiyyətə türk - islam mədəniyyətinin tərkib hissəsidir, ancaq eyni zamanda o, ən qədim dövrlərdən digər mədəniyyətlərin təsirlərinə də məruz qalaraq daha da zənginləşmiş və bəşər mədəniyyətinin inkişafına misilsiz töhfələr vermişdir. Azərbaycanın dünya mədəniyyətinin inkişafındakı bu unikal yerini Heydər Əliyev dəqiq ifadə etmişdir. Onun "Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti"ndə qeyd olunur ki, Azərbaycanın taleyi elə gətirmişdir ki, coğrafi-siyasi mövqeyinə görə o həmişə sivilizasiyaların qovuşuğunda olmuş və istər Qərbin, istərsə də Şərqi çox güclü təsirini öz üzərində hiss etmişdir. Məlumdur ki, Azərbaycan insanın, bəşəriyyətin beşiyi olan nadir ölkələrdən biridir. Arxeoloji mənbələr də sübut edir ki, hətta Miladdan öncəki minilliklərdə də Azərbaycanda inkişaf etmiş mədəniyyət mövcud olmuşdur (11).

Beləliklə, təqribən iki min il ərzində Azərbaycan müxtəlif mədəniyyətlərin və dinlərin təsirinə məruz qalmış, bunun nəticəsində tarixən ölkəmizdə müxtəlif dinlərə münasibətdə yüksək tolerantlıq, dözümlülük mühiti yaranmışdı. Zəngin mədəniyyətimizin formalaşmasına müxtəlif mərhələlərdə həm zərdüştlük, yəhudi, xristian, həm də islam mədəniyyətlərinin təsiri olmuşdur.

Milli-etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycan dövlətinin vətəndaşı olmaqdan qürur duyan hər kəs üçün Azərbaycan doğma vətəndir. Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, respublikanın ən başlıca sərvəti qədimlərdən bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan, müxtəlif millətlərdən olan, müxtəlif dinlərə etiqad edən adamlardır. Ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər zəngin olar. Azərbaycanın polietnikliyi dövlətimizin, xalqımızın tolerantlığının, humanistliyinin əyani sübutudur. Əks təqdirdə ölkəmizin ərazisində məskunlaşmış, bir neçə mindən ibarət azsaylı etnik qruplar və xalqlar çoxdan assimilyasiya olunaraq dünyanın etnik xəritəsindən silinmiş olardı. Onların dilini, mədəniyyətini, etnik varlığını qoruyub saxlayan, milli hüquqlarının təminatında olan, bununla da planetin mozaik etnik mənzərəsini daha da zənginləşdirən məhz Azərbaycan dövlətidir. Əslində Azərbaycanın polietnikliyi, etnomədəni müxtəlifliyi biz etnik dözümsüzlükdə ittiham edərək erməni separatizminə rəvac verən qüvvələrə ən yaxşı cavabımızdır.

Ədəbiyyat

1. Axundov M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri. B.: Yazıçı, 1987
2. Axundov M.F. Əsərləri, 3 cildə. B.: EA nəşri, II cild, 1958 – 1961
3. Axundov M.F. Əsərləri, 3 cildə. B.: EA nəşri, III cild, 1958 – 1961
4. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar (S.Əliyarov və Y.Mahmudovun redaktəsi ilə). Bakı, 1989
5. Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı, Bakı, Elm, 1978
6. Azərli M.İ. Azərbaycan dili haqqında ərəbdilli mənbələrdə verilən məlumatların bəzi İran alimləri tərəfindən saxtalaşdırılması// Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı, Bakı, Elm, 1978, s.167-176
7. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı, 1989
8. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, "Şərqi-Qərb", 2007
9. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı, 2004
10. Cəfərov N. Azərbaycanlılar: etnokulturoloji birliyin siyasi-ideoloji üfüqləri. B.: "XXI – Yeni nəşrlər evi", 2001
11. Əliyev H. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət.// "Azər-

- baycan” qəz., 2000-ci il, 30 dekabr.
12. Əliyev H. Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında çıxış.// “Azərbaycan” qəz., 2001-ci il, 10 oktyabr
  13. Fazili A.H. Azərbaycan tarixinin bəzi problemlərinin İran burjua tarixçiləri tərəfindən saxtalaşdırılmasına dair // Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı. Bakı, 1978, s.212-218
  14. Fazili A. Azərbaycanın qədim və ilk orta əsrlər tarixi İran tarixşünaslığında, Bakı, 1984
  15. Güney Azərbaycan: tarixi, siyasi və kulturoloji müstəvidə, Məqalələr toplusu. Tərtibçisi və elmi redaktoru V.Sultanlı, Bakı, Azər nəşr, 2010.
  16. İbn əl-Əsir. Əl-kamil fit-tarix (ərəb dilindən tərcümə edən: M.Əfəndizadə). Bakı, 1959
  17. Jan Şardən. Səyahətname: cənab kovaler Şardənin Səfəvilərə və Şərqi digər yerlərinə səyahətləri (fransız dilindən tərcümə, ön söz və şərhlər Vaqif Aslanındır). Bakı, 1994
  18. Köçərli T. Erməni saxtakarlığı. Tarixi arayış, Bakı, 2001 // <http://www.kocharlitofiq.com/docs/Ermeni%20Saxtakarligi.pdf>
  19. Köçərli T. Qarabağ. Yalan və həqiqət, Bakı, “Əbilov, Zeynalov və oğulları”, 1998
  20. **Qeybullayev Q.** Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən, **Bakı: Azər nəşr, 1994**
  21. **Qeybullayev Q.** Qarabağ: **Etnik və siyasi tarixinə dair. Bakı: Elm, 1990**
  22. Mahmudov Y. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi, Bakı, Təhsil, 2005
  23. **Mahmudov Y.** Azərbaycanlılar: **etnik-siyasi tarixə ümumi baxış. Bakı: Aspoliqraf, 2008**
  24. Mehdiyev R. XX əsrdə milli dövlətçilik. B.: XXI YNE, 2003
  25. Məhəmməd Tağı Zehtabi (Kirişçi), **İran türklərinin qədim tarixi**, I cild, Təbriz, 1377 (1998)
  26. Musalı N., Qasımov X. Azərbaycanın tarixi coğrafiyasının və dövlətçilik tarixinin saxtalaşdırılması faktı//
http://bao.az/categories_Tarix/subcategories_azerbaycan-tarix/product_5493804405
  27. Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar (ön söz: F.Əsədov; tərcümə edənlər: Z.Bünyadov, C.İskəndərli, H.Əkbərov, S.Süleymanova, E.Ağayeva). Bakı: “Nurlan”. 2005
  28. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, Elm, 1990
  29. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi, Bakı, 1991
  30. Tağıyeva Ş.Ə. Müasir İran burjua tarixşünaslığında Azərbaycan xalqının etnik birliyinin inkar edilməsi haqqında // Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı. Bakı, 1978, s.114-124
  31. Tahirzadə Ə. Kəsrəviçilik: Kökü, özəyi, ardıcılıqları, dirildilməsi-I, Azərbaycan filologiyası məsələləri,II buraxılış, Bakı: Elm, 1984, s.44-59
  32. Tahirzadə Ə., Kəsrəviçilik: Kökü, özəyi, ardıcılıqları, dirildilməsi-II, Azərbaycan filologiyası məsələləri,III buraxılış, Bakı: Elm, 1991, s. 61-91
  33. Vəlixanlı N.M. IX–XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, Elm, 1974
  34. Zeynalova C.. Müxtəsər Azərbaycan tarixi, Bakı, 1992
  35. Акты Кавказской Археографической Комиссии (АКАК)
  36. Алекперли А. Азербайджанские турки: история и современность// «Зеркало», 2009; 15 августа
  37. Алекперли Ф. Еще раз о национальной идее// Зеркало, 2009, 14 августа
  38. АлиевФ.М.. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVII века. Баку, 1975

39. Асатрян Г. Этническая композиция Ирана: От “Арийского простора” до Азербайджанского мифа. Ереван, Кавказский центр иранистики, 2012
40. Асланова А. Азербайджанский язык в орбите языкового взаимодействия. Социально-лингвистическое исследование), Баку, 1989
41. Балаев А. Азербайджанские тюрки: процессы формирования нации и национальной идентичности на рубеже XIX-XX вв. –Баку, 2005
42. Балаев А. Этноязыковые процессы в Азербайджане в XIX-XX вв., Баку, 2005
43. Бунятов З. Азербайджан в VII-IX веках, Баку, Изд. АН, 1965
44. Варданян Т. Азербайджанцы: История одного незавершенного этнопроекта. Историко-этнологический очерк., М.: «Русская панорама», 2012
45. Государственная Дума, III созыв, сессия 2-я, заседание 46-е, 4-е февраля, 1909 г., стенографические отчеты, -СПб., 1909
46. Дербендаме (Румянцевский список). Перевод Г.-М.Р.Оразаева. В книге: «Дагестанские исторические сочинения». Москва, 1993
47. Историческая география Азербайджана. Баку, Элм, 1987
48. Касумова С.Ю. Азербайджан в III-VII вв. Баку, Элм, 1993
49. Мельтюхов М., Тер-Саркисянц А., Трапезников Г. Исторические фальсификации с политической подоплекой. <http://sumgait.info/caucasus-conflicts/historical-falsifications/historical-falsifications-1.htm>
50. Мехтиев Р. Национальная идея Азербайджана в эпоху глобальных трансформаций. М., 2017
51. Мирза Казымбек. Избранные произведения, Баку, Элм, 1985
52. Описание областей Адрибиджанских в Персии и их политического состояния сделанное пребывающим при его Высочестве царя Карталинском и Кахетинском Ираклия Темуразовиче Полковником Кавалером Бурнашовым в Тифлисе в 1786 г., Курск, 1793
53. Пахомов Е.А. Пехлевийские надписи Дербента // Известия Общества Обследования и Изучения Азербайджана, № 8, выпуск 5, Баку, 1929
54. Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов, том I, Ереван, 1972
55. Рашид ад-Дин Ф. Переписка (перевод, введение и комментарий А.И.Фалиной). Москва, 1971
56. Садыхов М. Очерки русско-азербайджанских-польских литературных связей XIX века. Баку: Азернешр, 1975
57. Советский Азербайджан: мифы и действительность, Баку, Элм, 1987
58. Сумбатзаде А. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа. Баку, Элм, 1990
59. Фазлуллах Рашидаддин. Огузнаме (перевод с персидского, предисловие, комментарии, примечания и указатели Р.М.Шукюровой). Баку, 1987
60. Шахтагинский М.А. Как называть закавказских мусульман?// «Каспий», 1891, 1 мая, №93
61. Энциклопедический словарь: под ред. И.Е. Андреевского, Том 13, Часть 2 Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, 1894
62. Əhməd Kəsrəvi. Tarix-e hicdəhsale-ye Azərbaycan, Tehran, Entəşarat-e Əmir Kəbir, 2537
63. Əhməd Kəsrəvi. Tarix-e məşrute-ye İran. Entəşarat-e Əmir Kəbir, 2537
64. Əhməd Kəsrəvi. «Şəhriyarane qomnam». Tehran, 1928
65. Həmdullah Qəzvini. Nüzhet əl-qülub. Tehran, 1957
66. İbn Xələf ət-Təbrizi Məhəmməd Huseyn əl-motəxəlləs be Burhan. Burhan-e qate. Təbriz, 1278
67. İnayətullah Rza. Azərbaycan və Ərran, I çapı, Tehran, 1981
68. Lütfəli bəy Azər Bəydili. Atəşkəde-ye Azər. Tehran, 1337
69. Məcəlle-ye “Bərrəsiha-ye tarixi”, Tehran, 1346, N.3-4

70. Müxtəsər-i Kitab əl-buldan. Əbubəkr Əhməd ibn İbrahim əl-Həmədani əl-məruf be ibn Fəqih, Leyden, 1885
71. Səməd Sərdariniya. Nəqdə yek noqte əz yek kitab. Ərran vilayəti əst əz Azərbaycan. «Ayne-ye pejuheş» dərgisi, 1997, avqust-sentyabr, № 3
72. Tərcome-ye tarix-e Təbəri be enşa-ye Əbu Əli Məhəmməd Bələmi. Tehran, 1344

Резюме

Исмаилов Камран

Институт истории им. А. Бакиханова НАНА

Исторические корни идеологии Азербайджанизма

В статье рассматриваются сущность, исторические корни и этапы развития идеологии Азербайджаном. Подробно анализируются составные части основные компоненты самосознания азербайджанцев в историческом и культурном аспектах. Особо внимание обращается на значение и содержание топонима «Азербайджан». На основе исторических фактов доказывается не научность и предвзятость утверждений о том что термин Азербайджан стал применяться в отношении к северному Азербайджану только в XX веке. Подчеркивается роль идеологии Азербайджанизма в консолидации и развитии современного азербайджанского общества.

Summary

Ismayilov Kamran

Institute of History named after A.Bakikhanov of ANAS

The historical roots of the ideology of Azerbaijanism

The article considers the basis, historical roots and stages of the development of the ideology of Azerbaijanism. The main components of the self-consciousness of Azerbaijanism in historical and cultural aspects are analyzed in detail. Particular attention is paid to the meaning and content of the toponym "Azerbaijan". On the basis of historical facts, the unscientific and biased assertions that the term Azerbaijan was applied in relation to northern Azerbaijan only in the twentieth century is proved. The role of the ideology of Azerbaijanism in the conciliation and development of modern Azerbaijani society is underlined.

**İbadov Rakif,
dosent**

**ibadov_rakif@mail.ru
Lənkəran Dövlət Universiteti**

XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycan SSR-in iqtisadiyyatı və Cənub-Şərq bölgəsinin sosial-iqtisadi dinamikası

Annotasiya: XX əsrin 70-80-ci illərin əvvəllərində respublikamızın dinamik tərəqqisi strategiysının banisi ulu öndərimiz H.Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafı perspektivlərinin araşdırılması diqqəti cəlb edən məsələlərdən biridir. Buna uyğun olaraq göstərilən tarixi dövrün xarakterik xüsusiyyətləri, təsərrüfat quruculuğu, kadr siyasəti və idarə etmə mexanizmləri müqaisəli təhlili aktuallıq kəsb edir. Bölgələrdə də eyni sosial-iqtisadi məsələlərin müvafiq qaydada icra olunması və burada spesifik xüsusiyyətlərin aydınlaşdırılması zəruriyyət tələb edir.

Açar sözlər: İqtisadi strategiya, dinamik inkişaf, potensiallıq, təsərrüfat quruculuğu, idarəetmə mexanizmi, kadr siyasəti, büdcə fondu, sosial rifah

Ключевие слова: экономическая стратегия, динамические развития, потенциальность, создание хозяйства, механизм управления, кадровая политика, бюджетный фонд

Key words: economic strategy, dynamic development, potentiality, economic construction, government mechanisms, cadre policy, budget foundation, social prosperity

Azərbaycan iqtisadiyyatının böhranı Sovet hakimiyyəti illərində respublika rəhbərliyinin totalitar rejimə uyğun olaraq həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasətinə uyğun olaraq ölkəmizdə baş verən proseslərin obyektiv və subyektiv amillərdən irəli gəlməsi təbii olmuşdur. Lakin Heydər Əliyev 14 iyul 1969-cu ildə Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçildəndən sonra ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında olduğu kimi, sosial-iqtisadi sahədə də əsaslı dəyişikliklərin edilməsi zərurəti təsadüfi olmamışdır. İlk növbədə respublikada yeni sosial mühitin yaradılması, idarəetmə mexanizminin yenidən qurulması, kadr siyasətinin zəruriliyi, iqtisadiyyatın dinamik inkişafının təmin olunması üçün səmərəli tədbirlərin görülməsi, nəhayət, xalqımızın milli maraqlarını nəzərə alaraq müstəqilliyimin tezliklə bərpasına nail olmaq strategiyasının gerçəkləşməsi üçün tarixi zəminin yaradılması tələb olunurdu. Qısa müddət ərzində respublikanın sosial-iqtisadi dinamikasında əsaslı dəyişikliklər baş verdi. Belə ki, 1970-ci ildə Azərbaycan SSR-də sənayenin əsas istehsal fondlarının 70%-i, istehsal olunan məhsulun isə cəmi 40%-ə qədəri yanacaq, energetika, metallurgiya və kimya sənayesi sahələrinin hesabına əldə edilirdi. Sənaye məhsulunun cəmi 22%-ni verən yanacaq sənayesinin payına o zaman sənayedə qoyulan bütün kapitalın 50%-dən çoxu düşürdü. 70-ci illərdə və 80-ci illərin birinci yarısında Azərbaycanda həm bütövlükdə respublika iqtisadiyyatının, həm də regionların gələcək sürətli inkişafını təmin edə bilən istehsal, elmi-texniki və kadr potensialı yaranmışdı. Keçmiş SSRİ əhalisinin yalnız 2,5%-nin yaşadığı Azərbaycan bir çox əsas sənaye məhsulları istehsalına görə ittifaq sənayesində nisbətən xeyli yüksək yer tuturdu. Belə ki, 80-ci illərin ortalarında ittifaq üzrə neft mədən avadanlıqları istehsalının 70%-i, o cümlədən 1970 – 1985-ci illərdə dərinlik nasosları istehsalının hamısı, elektrik qaynaq avadanlıqlarının 10,5%-i, kauçuk sodanın 7,8%-i, şərab və şərab məhsullarının 1/3 hissəsindən çoxu, məişət kondisionerlərinin hamısı, soyuducuların 5,7%-i, pambıq ipliynin 9,6%-i, ipək xammalının 11,7-i və i.ə. Azərbaycanın payına düşürdü. 70-ci illərdə və 80-ci illərin birinci yarısında Azərbaycanda yeni sənaye müəssisələrinin istifadəyə verilməsi, yeni maşın və avadanlıqların alınması bütövlükdə SSRİ-də olduğuna nisbətən daha sürətlə həyata keçirildiyindən əsas kapital da burada SSRİ-də olduğuna nisbətən daha böyük həcmdə artmış və işçilərin fondla silahlanma səviyyəsi daha yüksək olmuşdur. İlk növbədə iqtisadiyyatımızın inkişafının təməlinin qoyulması ilə yanaşı, milli maraqlar və yaxın gələcəkdə dövlət müstəqilliyimizin bərpasına uyğun məqsədlərin tədricən həyata keçirilməsi qarşıda dururdu. Ulu öndərimizin bacarığı, biliyi, səriştəliyi, təşəbbüskarlığı və qətiyyəti qarşıya qoyulan məsələlərin reallaşdırılmasında imkan yaratdı.

Azərbaycanın ümummilli lideri artıq müstəqillik əldə edildikdən sonra XX əsrin respublikanın XX əsrin 70-80-ci illərinin əvvəllərində inkişafını belə dəyərləndirirdi: “1970-1985-ci illər Azərbaycanın quruculuq salnaməsinəən parlaq səhifələr kimi daxil olmuşdur. Baş verən dəyişikliklərin miqyasına, iqtisadi və sosial sahələrdə aparılan dərin struktur islahatlarının xarakterinə, xalqın maddi rifah halının keyfiyyətə yeni mərhələyə keçirilməsinə görə doqquzuncu, onuncu və on birinci beşilliklər Azərbaycanın yeni tarixindəən mühüm yerləri tutur...” [8, 145]. Milli Məclisinin deputatı E. Axundovanın qeyd etdiyi kimi, 1969-cu ilə kimi “ümumittifaq plenumlarında və müşavirələrində respublikanın adını hər zaman geridə qalmışlar sırasında çəkir, nümunə göstərəndə də mənfi planda

göstərirdilər” [6, 20]. Bu illərdə milli gəlir artımı 1,6 dəfə, sənaye məhsulunun artımı isə 2 dəfə səkkizinci beşilliyin müvafiq artımlarını üstələmişdi. Sənaye istehsalının ümumi həcmində maşınqayırma və metal emalının, kimya sənayesinin payı 18,2%-dən 20,9%-dək artdı, istehsalın effektivlik göstəriciləri nəzərəcarpacaq dərəcədə yaxşılaşdı [18, 148]. Bütövlükdə ittifaq miqyasında Azərbaycanda sənaye məhsulunun həcmi 1970-1985-ci illərdə 2,9 dəfə artmışdı; onun artım tempinə görə respublikamız yalnız cüzi fərqlə Belarusdan geri qalaraq, ikinci yeri tutmuşdu [9, 120-124, 243]. Azərbaycan iqtisadiyyatının müsbət dinamikası on sonrakı illərdə də davam edirdi. 1982-ci ilin oktyabrında Heydər Əliyev raport verərək göstərdi: “Yekunlara görə milli gəlir tapşırıqla nəzərdə tutulmuş 8% əvəzinə 13,1% artmışdır” [5, 10]. 1985-ci il 1970-ci ildə müqayisədə respublikada milli gəlir istehsalı 2,6 dəfə, əsas istehsal fondlarının dəyəri 2,7 dəfə, sənayenin ümumi məhsulunun həcmi 2,9 dəfə, kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi həcmi 2,8 dəfə artmışdır.

Azərbaycanın iqtisadiyyatında və sosial strukturunda baş vermiş dəyişikliklərin xarakteri bizə belə bir əsas verir göstərək ki, məhz 1970-1980-ci illərin əvvəllərində Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövərdə respublikada yeni sosial-iqtisadi strateji xətti yaxın gələcəkdə respulika özünün dövlət müstəqilliyinin bərpasına əsaslanma biləcək inkişaf yolunda olmuşdur.

Respublikanın ictimai-iqtisadi həyatına uyğun regionların iqtisadiyyatının tənzimlənməsi, təsərrüfat quruluşunun bərpası və yerlərdə kard siyasətinin yenidən aparılması Ümummilli liderimiz H.Əliyevin diqqətində məsələlərdən biri olmuş və həmişə bu istiqamətdə fəaliyyətini yaradıcı formada qurmuşdur. Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsinin spesifik xüsusiyyətləri, coğrafi relyefə uyğun təsərrüfat sahələrinin yaradılması və yerlərdə kadr siyasətinin düzgün müəyyənləndirilməsi qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdən biri olmuşdur. Məhz H.Əliyev bütün sahələrdə olduğu kimi, respublikanın cənub-şərq bölgəsinə ardıcıl səfər etmiş və rayon rəhbərlərinə müvafiq göstərişlərini vermişdir. Bunu 70-ci illərə aid arxiv sənədlərində araşdırmalar apardığımız bir daha sübut edir. Astara rayonu 70-ci illərin əvvəllərində sosial-iqtisadi inkişafında köklü dəyişikliklərə başlanması və buna uyğun təhsil müəssisələrinin yeniləndirilməsi və bu sahəyə vəsaitlərin ayrılması diqqəti cəlb edir. Astara rayonunun sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətində kənd təsərrüfatı başlıca rol oynaya bilmişdir. 1966-cı ilin pasportlaşmasından sonra rayonun sovxozlarında 335 hektar çay sahəsi tam batmış, 162 hektar çay sahəsində seyrəklik 75%-dən yuxarı əmələ gəlmiş və 135 hektar sahə isə ölçü zamanı əskik gəlmişdir. Statistik arxiv materiallarına əsaslanaraq 1973-cü il torpaq balansı üzrə 1840 hektar çay plantasiyaları 1208 hektar çay plantasiyaları qalmışdır.

Diqqət yetirsək aşağıdakı cədvəldə bəzi rəqəmləri müqayisə etmək olar.

№	Sovxozlar	Əskik torpaqlar	Tam batmış plantasiya	Torpaq seyrəkliyi faizi
1	Sovet Azərbaycanı	29,6 hektar	63 hektar	20,8 hektar - 75%
2	Səcərədi	10,2 hektar	54 hektar	46,3 hektar - 75%
3	Partiyanın XXII qurultayı	5,2 hektar	44 hektar	24 hektar - 75%
4	Kommunist	9,4 hektar	31 hektar	21,6 hektar - 75%
5	Fialetov	14,7 hektar	37 hektar	2,10 hektar - 75%

Sənədlərdən məlum olur ki, hər il rayon sovxozlarında 120 hektar yeni çay plantasiyaları salınmış, 60 hektar subtropik meyvə bitkilərinin əkilməsinin keçirilməsi, 1973-1975-ci illərdə 408 hektar çay sahələrində təmir işlərinin aparılmasını, yeni çay əkini üçün toxum və torpaqların vaxtında hazırlanmasına imkan olmadığını nəzərə alaraq

rayon rəhbərliyinin Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti qarşısında batan çay sahələrinin bərpa müddətinin uzadılması məsələrin qaldırılması ən vacib iş olduğunu qeyd etmək olar. 1974-cü il üçün xalq təsərrüfatı planları rayon üzrə aşağıdakı formada olmuşdur. Cəmi tərəvəz - 72,100 ton, yumurta 400 min ədəd.

№	Məhsulun növü	Əsas plan (ton)	Əlavə (ton)	Cəmi (ton)
1	Kartov	170	30	200
2	Tərəvəz	68000	2000	70,000
3	Kələm	29,200	-	29,200
4	Pamidor	30,670	1,640	32,310
5	Xiyar	65,40	260	6,800
6	Soğan	1300	100	1400
7	Bibər	20	-	-
8	Badımcan	230	-	-
9	Sarımsaq	40	-	-

Materiallardan aydın olur ki, rayonda tərəvəz istehsalı, orta məhsuldarlıq və əkin sahələri aşağıdakı qaydada nəzərdə tutulmuşdur.

Ümumi tərəvəz istehsalı -70,000 ton, orta məhsuldarlıq 218 sentner, əkin sahəsi 3210 hektar olmuşdur.

№	Tərəvəz	Plan (ton)	Orta məhsuldarlıq (sentner)	Əkin sahəsi (hektar)
1	Kələm	29,200	206	1425
2	Xiyar	6800	254	867
3	Pomidor	33,610	235	1372
4	Soğan	1400	127	36
5	Sair tərəvəz	310	87	36

1973-cü ilin dürüsləşdirilmiş büdcə xərcləri 4519,8 min manata qarşı 482,5 min manat və ya faizləhesablasaq bu, 107,1 % yerinə yetirilməsi deməkdir. Büdcə xərclərinin nizamlanmasına görə 383,4 min manat qarşılıqlı hesablamalar üzrə respublika büdcəsindən vəsait alınmışdır. Büdcənin dürüsləşdirilmiş xərcləri 4388,0 min manata qarşı 4335,9 manat, bu da faizlə hesablayanda 98,8 % yerinə yetirilmişdir. Xalq təsərrüfatı tədbirləri üzrə 502,0 min manata qarşı 505,8 min manat və ya 100,6 % xalq maarifi və mədəniyyət tədbirləri üzrə 2792,2 min manata qarşı 2776,3 min manat və ya 99,4 %, səhiyyə tədbirləri 851,2 min manata qarşı 823,2 min manat və ya 96,6 % və s. yerinə yetirilmişdir. (3)

1974-cü il üçün Astara rayonunun büdcə xərcləri aşağıdakı qaydada nəzərdə tutulmuşdur.

1974-cü il 4391,7 min manat mədaxil və məxaric üzrə. Məxaricdən 258,2 min manat xalq təsərrüfatının maliyyələşdirilməsinə, 3983,3 min manatı içtimai-mədəni tədbirlərə, 150,2 min manatı dövlət idarə etmə orqanlarının saxlanılmasına, 1971-ci il üçün xüsusi rayon büdcəsinin gəlirləri 3669,6 min manat, xərcləri 3669,6 min manat və dövr edən kassa nəqliyyəsi 232,1 min manat şəhər, qəsəbə, kənd sovetlərinin büdcəsinin gəlirləri 722,0 min manat, xərcləri 722,0 manat dövr edən kassa nəqliyyəsi 27,9 min manat və s. sahələrə büdcə ayrılımlarını rayon icraiyyə komitəsi müəyyənləşdirmişdir (2).

Arxiv sənədlərində qeyd olunur ki, 1966-cı ilin sonunda pasportlaşmadan sonra rayonun sovxozlarında 335 hektar çay sahəsi tam batmış, 162 hektar çay sahələrində

seyrəklik 75%-dən yuxarı əmələ gəlmiş və 135 hektar sahə isə ölçü zamanı əskik gəlmişdir. (3) Buradan aydın olur ki, rayonmun çayçılıq təsərrüfatında 632 hektar çay plantasiyasının əsaslı bərpası zəruriyyəti yaranmışdır. 1 yanvar 1973-cü il mtorpaq balansı üzrə 1840 bhektar çay plantasiyaları qalmışdır. (4) Bu onu bgöstərir ki, rayonda Azərbaycan KP MK-nın və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 29 aprel 29 aprel 1972-ci il tarixli 140 nömrəli qərarı gələcəkdə çayşılığın inkişaf etdirilməsi tədbirləri nhaqqında) rayonda yerinə yetirilməmişdir. Bu çayçılıq təsərrüfatında torpaqlardan düzgün istifadə edilməsi, digər bitkilərin həmçinin ünvansız əkilməsi, çay cərgəarası becərmələrin düzgün aparılmaması, gübrələnmə və budama işlərinin aparılmasında məhsuldarlığı qüvvələrindən toxumlardan istifadə edilmədiyindən irəli gəlməsi nəticəsini verir. Rayonun Azərbaycan SSR-nin 50 illiyi, Partiyanın XXII qurultayı, Sovet Azərbaycanı, Səncərədi sovxozları, Kommunist, Fioletov, 26 Bakı Komisarı və Şüvi subtropik sovxozlarında çayçılıq təsərrüfat quruculuğu normativ sənədlərə əsaslanmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Cənub-Şərq bölgəsində Cəlilabad rayonunun 70–80–ci illərin əvvəllərindəki sosial–iqtisadi inkişafı əsas spesifik xüsusiyyətlərini təhlil edirkən rayonun 1969-cu ilin yerli büdcəsi dürüsləşdirilmiş planlar nəzərə alınmaqla mədaxil üzrə 2545,8 min manata qarşı, 1373,25 min manat və ya 53 faiz, o cümlədən yerli varidatlar üzrə 300,1 manata qarşı 139,43 min manat və ya 48 faiz miqdarında icra edilmişdir. Həmin ilin arxiv sənədlərinə diqqət yetirsək, mədaxil üzrə 4528,66 min manat, məxaric üzrə 452866 min manat, kənd büdcələrinə dotasiya 277,63 min manat və dövr edən kassa nəqdiyyəsi 285 min manat təsdiqlənmişdir. Bu, 1968-ci ilin büdcə mədaxilindən 260,14 min manat və məxaricindən isə 121,91 min manat artıq deməkdir. 1969-cu il dövlət büdcəsinin vəsaiti xalq təsərrüfatın sahələrinin inkişaf etdirilməsinə, əməkçilərin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına və mədəni səviyyəsinin durmadan yüksəldilməsinə yönəlmişdir. Müəssisə və təşkilatlara 36,2 min manat ayrımlar, kooperasiyadan gəlir vergisi 144,2 min manat, kolxozların gəlir vergisindən 250,0 min manat, dövriyyə vergisindən 1049,0 min manat, əhalidən alınan gəlir vergisindən 448,8 min manat, kənd təsərrüfat vergisindən 95,0 min manat, subaylıq vergisindən 65,0 min manat, pul-şey loteriyasından 52,8 min manat, yerli büdcəyə mədaxildən 238,1 min manat, respublika büdcəsindən totasiya 2293,66 min mant-cəmi 4528,66 min manat nəzərdə tutulmuşdur. (7, 20) 1969-cu ilin payızı üçün 4557 hektar yeni üzümçülük sahələrinin salınması nəzərdə tutulması təsadüfi olmamışdır. Rayonun 1 May sovxozu 100 hektara qarşı 102 hektar, Azərbaycan 40 illiyi sovxozun 77 hektara qarşı 102 hektar, N. Nərimanov adına soxoz 500 hektara qarşı 355 hektar, Kalinin adına sovxozda 500 hektara qarşı 360 hektar, H. Aslanov adına sovxoz 500 hektara qarşı 426 hektar yeni üzümçülük salınması planı yerinə yetirilmiş və yetirmək üzrədirlər. Hazırda rayonda 11 min 700 hektar sahədə üzümçülük salınmışdır, 1970-ci ildə 16 min hektar və 1975-ci ildə 35 min hektara üzümçülük salınacağı nəzərdə tutulmuşdur. Məhz Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin səyi, təşəbbüsü, istedadı və iradəsi bunu həyata keçirə bildi. Cəlilabad rayonun iqtisadiyyatı taxılçılıq, üzümçülük və kartofçuluk təsərrüfatları təşkil etmişdir. Böyük Vətən müharibəsi illərində Cəlilabad rayonu taxıl istehsalına görə Azərbaycanın “Ukraniyası” hesab edilmişdir. 1970-ci ildə üzüm istehsalı 25 min tona çatdırılması təsadüfi planlaşdırılmamışdır. Həmin ildə respublika üzrə 672 üzümçülük təsərrüfatları mövcud olmuşdur. Onlardan 428-i sovxozlarda, 114-ü Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin nəznində olan sovxozlarda, 130-u isə SSRİ Yeyinti Sənayesi Nazirliyinin nəznində olan sovxozlarda yerləşirdi. Azərbaycanda üzümçülük özünün sonrakı inkişafını Heydər Əliyevin təşəbbüsü və təklifi ilə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 16 noyabr 1971-ci “Azərbaycan SSR-də üzümçülüyn və şərəbçılığın daha da inkişaf etdirilməsi tədbirləri haqqında” və Sov. İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında” 1975-ci il 9 iyul tarixli qəbul etdikləri qərarlarda tapmışdır.

Rayonda üzümçülük təsərrüfatı, xüsusilə, seçilirdi. Azərbaycan KP MK –nın I katibi H.Əliyev 1981-ci ildə Cəlilabadın Novolovka kəndində olanda qeyd etmişdirki, "Cəlilabad bütöv Ermənistan SSR-dən çox üzüm verir" və cəlilabadlıları təbrik etmişdir. (19, 39-40) 80-ci illərin sonlarında rayonda 300 min ton üzüm istehsal olunmuşdur. 7 şərab emalı zavodu-R.Axundov adına, Svetalaya Zarya, 1 May, Kuybışev, Göytəpə, Pakrovka, Dəmiryol stansiyası və bu zavodların çoxsaylı məntəqələri fəaliyyət göstərmişdir. "Ağdam", "Alabaşçı", "Şərbət", "Göytəpə" növlü şərablar Rusiyanın bütün şəhərlərinə göndərilirdi. Rayonda xanlıqlar dövründən ilk rus kəndləri-Privolnoye, Vel, Prişiv, Alekseyevka, Mixaylovskaya yaranmış, sonralar Privolnoye, Pokrovka, Konstantinovka və s. Bu gün Azərbaycan Respublikasının Cənub-Şərq bölgəsində yerləşən Cəlilabad rayonunun sosial-iqtisadi inkişafı ölkəmizin prezidenti İlham Əliyevin iqtisadi-sosial sahəsində dinamik fəaliyyətinə uyğun olaraq tərəqqidədir. Rayonun bütün sahələrində aparılan əsaslı dəyişikliklər ulu öndərimiz Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyasına tamamilə uyğun olaraq geniş miqyasda və səmərəli şəkildə həyata keçirilməkdə davam etməkdədir.

70-80-c i illərin əvvəllərində Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi H.Əliyev dörd dəfə Lənkəranda olmuşdur (30 mart 1973-cü il, 16-17 yanvar 1974-cü il, 28 dekabr 1976-cı il, 8 dekabr 1979-cu il, 30 iyul 1982-ci il). Ümummilli liderimiz hər gəlişi bilavasitə Lənkəranın sosial-iqtisadi inkişafı üçün bir proqram olmuş və strateji vacib məsələlər həyata keçirilməsində başlıca rol oynayırdı. 22 aprel 1973-cü ildə Lənkəran aeroportu istifadə verilmiş və həmin gün "YAK-40" sərnişin təyyarəsinin Bakıya şəhərinə istiqamət götürmüş, aprelin 27- də təzə kələm yüklənmənin bir neçə təyyarə Lənkəranda yola salınması təsadüfi olmamışdır. H.Əliyevin müdrik siyasəti sayəsində Moskva, Azərbaycan SSR-i-də meriorasiya və suvarma işləri aparmaq üçün 1 mlrd manat vəsait ayırmağa məcbur olmuşdur. Nəticədə 29 dekabr 1976-cı ildə respublikada, o cümlədən Lənkənda nəhəng irriqasiya sistemi kompleksləri tikib istifadəyə verilə bildi. Təkcə bu tikintiyə 50 milyon manat vəsait xərclənmişdir. H.Əliyev tikintinin açılışında demişdir: "Xanbulançay dəryaçayısı 22 min hektar, yəni indikindən təqribən beş dəfə çox münbit topağı suvarmağa imkan verəcəkdir. Suvarma kanalının ümumi uzunluğu 40 kilometrə bərabərdir" (10, 18).

1976-cı ilin I rübündə Lənkəranda büdcə gəliri ümumilikdə 1051 büdcəyə 37200 manat artıq gəlir daxil olmuşdur. Büdcənin I rübündə mədaxili 1.508.6 minə qarşı 1771 min manat icra edilmişdir. Kənd təsərrüfatına 49 min əvəzinə 157 min manat, 1.194 min əvəzinə 1302 min səhiyyəyə və ictimai təminatla, 220 min əvəzinə 194 min manat vəsait sərf edilmişdir (11, 81). Sənaye müəssisələri yarım ildə ümumi məhsul istehsal planını 8 milyon 62 min manat qarşı 8 milyon 806 min manat yerinə yetirmişlər. Bu da 1975-ci ilə nisbətən 253 min manat çox məhsul demək idi (12, 206) Sənaye məhsulu 13 milyon 367 min manat qarşı 15 milyon 516 min manat məhsul istehsal edilmişdir. Rayonun iqtisadi göstəricilərinə nəzər salsaq, yük daşıma planı 938 min ton a qarşı 1037 min ton olmaqla planın 111.9% yerinə yetirmək deməkdir. Ticarət təsərrüfatına gəldikdə ilin 9 ayı ərzində 19 milyon 628 min əvəzinə, 21 milyon 365 min ton, yəni 104.1% yerinə yetilmişdir (13, səh. 423).

Rayonun iqtisadi həyatının növbəti dövrünü təhlil edərkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, dinamik iqtisadi göstəricilərin artması, şübhəsiz, respublikada rəhbərliyin bu sahədə apardığı siyasətin tərkib hissəsi olmuşdur. Məhz bunun nəticəsində 1977-ci il üzrə rayonun büdcəsinin mədaxili 5219.6 manta qarşı 6273.6 min manat olmuşdur. Dövlət vergisi 2126.1 min manata qarşı 2392.6 min manat təşkil etmişdir. Yerli büdcənin məxarici cari ilin 5255.6 min manat qalıq hesabına artıraraq 5650.6 min manat əvəzinə 5286.7 min manat iş yerinə yetilmişdir. Övlət idarələrində orqanların saxlanılması üçün ayrılan vəsaitin, yəni 188.7 min manatın 95.61 min manatı icra olunmuşdur (14, 83).

Azərbaycan KP MK –nın birinci katibi H.Əliyev 31 oktyabr 1980-cı ildə Respublika Sarayında keçirilən mitinqdə "Tərəvəzçiliyin flaqmanları lənkəranlılardır" sözlərini söyləmişdir.

təsadü olmamışdır. Əgər 1969-cu ildə 5 min hektar tərəvəz sahəsində 52 min ton tərəvəz, hər hektardan 88 sentnerə qədər məhsul götürülmüşsə, 1981-ci ildə isə 1000 hektar sahədə, hər hektardan 331 sentner olmaqla 197 min ton tərəvəz əldə edilmişdir. 1972-ci ildə Lənkəran tarixində ilk dəfə 89 hektar sahədə yay kələmi ekilmişdir. Lənkəran tərəvəzi keçmiş SSRİ-nin xüsusilə Rusiyanın 750 şəhərinə göndərilirdi. Bütün bunlar Ümummilli Liderimiz H.Əliyevin söylədiyi fikri bir daha təstiqlənməsi deməkdir. Əlbəttə, həmin illərdə onun respublikada apardığı kadr siyasətinə uyğun olaraq Lənkəran rayonun rəhbər vəzifəsində çalışan İ.Məmmədovun gərgin, təşkilatçılıq və bacarıqlı iş fəaliyyəti əsasında reallaşa bilmişdir.

Ulu öndərimiz H.Əliyevin layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İ.Əliyev 2008-ci ildə rayonda olarkən sosial-iqtisadi göstəricilərlə real tanış olaraq demişdir: "Lənkəran həmişə Azərbaycanın ən fəal bölgələrindən olmuşdur. Lənkəranlılar bütün dövrlərdə ölkəmizin hərtərəfli inkişafına öz töhvələrini vermişlər" (15, 2).

Cənub-Şərq bölgəsinin Masallı rayonu üzrə tərəvəz, çayçılıq üzümçülük heyvan darlığı, taxılçılıq təsərrüfatlarla yanaşı, sənaye və tikinti quraşdırma sahəsində də müxtəlif inkişaf mərhələlərinə daxil olması respublika rəhbəri Ümummilli liderimiz H.Əliyevin təşkilatçılığı sayəsində reallaşmışdır. 1982-ci ildə məsələn çayçılıq üzrə 1285 ton əvəzinə 2156,2 ton çay məhsulu istehsal edən "Kommunizm" sovxozu, 2900 ton 7246,4 ton üzüm istehsal edən "Pravda" sovxozu, 275 ton əvəzinə 334,6 ton süd, 30 ton əvəzinə 36,4 ton ət istehsal "Çapayev" sovxozları 1982-ci il göstəricilərində xüsusi fərqləndiklərinə görə Qırmızı bayraqlarla təltif olunmuşlar(1). Bu bir sübut edirdi ki, iqtisadi göstəricilərinə 60-cı illərin sonlarında aşağı səviyyədə olan Masallı rayonu respublikanın iqtisadi-ictimai və sosial inkişafına uyğun inkişafı təsadü olmamışdır.

Masallı rayonunun yerli büdcəsinin 1884-ci il mədaxil hissəsi rayon maliyyə şöbəsi tərəfindən götürülmüş bir sıra müvafiq tədbirlər nəticəsində düzəldilmiş təyinat 127999,1 min manata qarşı 14133,5 min manat və ya 114,7% icra edilmişdir. Büdcə 1984-ci il düzəldilmiş mədaxil hissəsi illik təyinat 13034,6 min manata qarşı 12880,4 min manat və ya 98,9% icra edilmişdir.(17)

70-ci illərin sonunda Masallı rayonunun sosial-iqtisadi inkişafı haqqında statistik məlumatlar aşağıdakı nəticələri bir daha sübut edir ki, 70-ci illərin əvvəllərində Respublikanın sosial-iqtisadi həyatında baş verən dəyişikliklər bilavasitə H.Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə bağlı olmuşdur. İqtisadi-sosial istiqamətdə respublikada vahid və dərin düşünülmüş iqtisadi strategiyanın əsası qoyulması, Azərbaycanın ittifaq dövlətinin tərkibində olması ilə əlaqədar mərkəzi hakimiyyətdə regionlara, xüsusilə, ölkəmizə ola biləcək iqtisadi və maddi diqqət artırılmasına nail olunmasıdır. Respublikanın yaxın zamanda dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsinə doğru istiqamətlərdə inkişaf xəttinin yaradılması əsasında bütün sferalarda zəruri dəyişikliklərin aparılması üçün zəmin yaradılması, cənub-şərq bölgəsinin sosial-iqtisadi həyatında dəyişikliklər üçün potensial kadrların hazırlanması, flora və faunalarına uyğun təsərrüfat sahələrində melorasiya quruculuğu işlərinin müntəzəm təşkil olunması, təsərrüfat sahələrinin yenidən qurulması və onların əlaqəli idarə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, təsərrüfat həyatına uyğun marifət səhiyyə mədəniyyət və s. sahələrin canlandırılması ilə yanaşı, əhəlinin maddi rifahı halının yüksəldilməsi, əhəlinin əmək sevir və işgüzar fəaliyyətinin səmərəli istiqamətləndirilməsi və ölkəmizin çiçəkləndirilməsində onların rolunun və mövqeyinin artırılması Ulu Öndərimiz H.Əliyevin düzgün idarəçiliyi, peşəkarlığı və müdrik zəkası əsasında mümkün ola bilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev 2004-cü il, 2009-cu il və 2014-cü illərdə imzadığı "Regionların Sosial-İqtisadi İnkişafına Dair Dövlət Proqramları" sənədlərin əsas məqsədləri qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı, ölkə regionlarının tarazlı inkişafının təmin edilməsi, regionlarda kommunal xidmət və sosial infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması, yeni iş yerlərinin və müəssisələrin yaradılması nəticəsində əhəlinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsindən ibarət olmuşdur. Müasir Azərbaycanın dinamik inkişafının əsasını qoyan Ümummilli

liderimiz H.Əliyev ölkəmizin iqtisadi-sosial tərəqqi strategiyası ardıcıl olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İ.Əliyev tərəfindən ləyaqətlə yerinə yetirməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan KP Masallı Rayon Komitəsinin və rayon XDS İcraiyyə Komitəsinin 27 yanvar 1983-ci il t. 2. 2. Astara Rayon ZDS İcraiyyə Komitəsi məktub fondu. İş 284, v. 5, 1973-cü il.
2. Astara Rayon ZDS İcraiyyə Komitəsi məktub fondu. İş 284, v. 5, 1973-cü il tarixli 43 sayılı qərarı
3. Astara Rayon ZDS İcraiyyə Komitəsi məktub fondu. İş 284, v. 5, 1973-cü il.
4. Алиев Г.А. Доклад на пленуме ЦК Компартии Азербайджана 22 октября 1982 г. Баку, Азернешр, 1982
5. Ахундова Э. Гейдар Алиев. Личность и эпоха. Ч. II. (1969-1982). Баку, «Озан», 2007, 840 с
6. Cəlilabad rayon ZDS İcraiyyə Komitəsinin icraykom iclas protokolları fond.1siyahı.1,saxlanma vahidi 41.s.20
7. Əliyev Nadirov. Müstəqilliyimiz əbədidir. Otuz birinci kitab (noyabr, 2010 – yanvar 2001).
8. Nadirov A.A. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf mərhələləri. Bakı, Elm, 2001.
9. Hacı Etibar Əhədov,Lənkəran.Dəyərli ömrün səhifəsi. Bakı ,Gənclik,2003,səh.18.
10. Lənkəran rayon Zəhmətkeş Deputatları Soveti İcraiyyə Komitəsinin 2may 1976-cı il tarixli 12 sayılı iclasının protokolu səh.81)
11. Lənkəran rayon Zəhmətkeş Deputatları Soveti İcraiyyə Komitəsinin 6 iyul 1976-cı il tarixli 15 sayılı iclasının protokolu səh.206
12. Lənkəran rayon Zəhmətkeş Deputatları Soveti İcraiyyə Komitəsinin 08 oktyabr 1976-cı il tarixli 23 sayılı iclasının protokolu səh.423
13. Lənkəran rayon Zəhmətkeş Deputatları Soveti İcraiyyə Komitəsinin 14 dekabr 1977-ci il tarixli 24 sayılı iclasının protokolu səh.83
14. Lənkəran "jurnalı 2008.səh.2
15. Masallı XDS İcraiyyə Komitəsi 25 iyun 1985-ci il protokolu ,fond 18,siyahı 1 səh.1
16. Masallı XDS İcraiyyə Komitəsi 25 iyun 1985-ci il protokolu ,fond18, siyahı 1 səh.1
17. Самедзаде З.А. Структура и эффективность общественного производства (на материалах Азербайджанской ССР). Баку, Издательство Элм, 1980, 208 с.18

Резюме

Ибадов Ракиф

Лянкяранский государственный университет

Экономика и социально-экономическая динамика юго-восточного региона Азербайджанской ССР в 70-80-годы XX века

В начале 70-80-х годов XX столетия одним из приоритетных вопросов являлся было рассмотрение перспектив социально-экономического развития страны под руководством общенационального лидера, основоположника стратегии динамического прогресса республики.

Актуальным является сравнительный анализ характерных особенностей той указанного периода, таких как, создание хозяйства, кадровая политика и механизмы управления. И в регионах одинаково требуются выполнение в

установленном порядке социально-экономических вопросов и выяснение спесифических особенности.

Summary
Ibadov Rakif
Lankaran State University

**During 70-80s of XX century SSR Azerbaijani economics and dynamics
of south-eastern area**

Research of socio-economical perspectives of our country, under the leadership of the great leader H. Aliyev is the one of the matters that attracts attention.

According to this, specific features of mentioned historical period, economical construction, cadre policy and government mechanisms have and importance comperatively. It is important to fulfill the same socio-economical issues in the rural areas in an appropriate way and clarify the specific features.

İmanlı Asif,
müəllim
asif.imanli1974@mail.ru
Lənkəran Dövlət Universiteti

**XVIII əsrin birinci rübündə Azərbaycanın Xəzəryanı şəhərlərinin
sosial iqtisadi vəziyyəti**
(Con Bel və İohan Qustav Gerberin müşahidələri əsasında)

Annotasiya: Azərbaycanın XVIII əsrin birinci rübündə beynəlxalq vəziyyəti ilə yanaşı iqtisadi və ticarət sahələrində tərəqqisi üçün coğrafi relyefi və təbii ehtiyatlarının zəngin olması ən başlıca məsələlərdən biri olmuşdur. Həmin tarixi dövrdə şotlandiyalı Con Bel və alman İohan Qustav Gerberin ölkəmizə etdikləri səfərləri və topladıqları zəngin məlumatlar Azərbaycan tarixinin XVIII əsrin birinci rübünün tədqiqi üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Məqalədə həmçinin daxili bazarla yanaşı Cənubi Qafqazın beynəlxalq ticarət yollarının Azərbaycandan keçməsi təhlil olunur.

Açar sözlər: Xəzəryanı, şəhərlər, səyyahlar, tacirlər, ipək, neft, işğal, iqtisadiyyat, siyasi

Ключевые слова: Прикаспийские, города, путешественники, купцы, шелк, нефть, оккупация, экономика, политический.

Key words: Caspian littoral, cities, traveler, merchant, silk, oil, occupation, economy, political

Qərbi Avropadan Hindistana gedən okean yollarının kəşfi nəticəsində karvan yollarının öz əhəmiyyətini xeyli dərəcədə itirməsi digər Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə yanaşı Azərbaycana da təsirsiz ötüşməmişdi. Yalnız Xəzərsahillərində yerləşən şəhərlərdə Volqa-Xəzər ticarətinin inkişafı ilə əlaqədar gur ticarət gedir, sənətkarlar əvvəlki formada müxtəlif çeşiddə məhsullar istehsal edib satışı çıxarırdılar. Başlıca gəlirli ticarət xam ipək və ipək parçalarının ticarəti idi.

XVIII əsrin birinci yarısında bütün Yaxın və Orta Şərq ölkələri kimi Azərbaycan da ümumi iqtisadi böhran və tənəzzül vəziyyətində olsa da Xəzəryanı şəhərlər Xəzər dənizi ticarəti hesabına nisbətən yaxşı durumda idilər. XVIII əsrin ilk rübündə Azərbaycana səyahət etmiş C.Bel və İ.Gerberin "Səyahətnamə"lərindəki məlumatlar də bunu təsdiq edir.

Con Bel rus çarı I Pyotrın 1716-cı ildə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin şah sarayına göndərdiyi A.P.Volinskinin səfirliyinin tərkibində həkim olmuşdur. Milliyyətçə şotland, Rusiyada xidmət edən C.Bel səfər zamanı müstəqil gündəlik tərtib etmişdir [2]. Elçiliyin həkimi olan C.Bel Azərbaycanda və İranda olduğu zaman qələmə aldığı məlumatları digər ölkələrə etdiyi səfərlər zamanı yazdığı yol qeydləri ilə birlikdə iki cilddən ibarət səyahətnaməsində fransız dilində çap etdirmişdir. Həmin səyahətnamənin birinci hissəsi Mixaylo Popov tərəfindən rus dilinə çevrilərək 1776-cı ildə nəşr edilmişdir [2]. C.Bel səyahətnaməsində Dərbənd, Şamaxı, Bakı, Təbriz, Niyazabad, Əhər və başqa Azərbaycan şəhərləri və yaşayış məntəqələri haqqında dəyərli məlumatlar vermişdir.

Iohann Qustav Gerber mənşəcə Almanıyanın Brandenburq vilayətindən olub, 1710-cu ildə artilleriya poruçiki rütbəsində Rusiya hərbi xidmətinə daxil olmuşdur. Rusiyanın cənuba yürüşə hazırlaşdığı zaman, İ.Gerber rus hökumətinin tapşırığı ilə Xəzər dənizinin sahillərini gəzərək gələcək hərbi yürüş yolunu müəyyənləşdirmişdir [5, s.5]. I Pyotrın Xəzəryanı bölgələrə 1722-ci ildə gerçəkləşdirdiyi yürüşdə iştirak edən İ.Gerber ordunun əsas hissəsi ilə geri qayıtmayaraq, beş-altı il bölgədə qalır. 1723-cü ildə Bakı rus qoşunları tərəfindən işğal edilərkən mayor İ.Gerber topçuların rəisi olmuşdur. O, 1724-cü il İstanbul müqaviləsi əsasında Qafqazda Rusiya və Osmanlı imperiyaları arasında sərhədləri müəyyənləşdirməkdən ötrü təşkil olunmuş komissıyanın tərkibində iştirak etmişdir. Buna görə də 1726-1727-ci illərdə sərhədin keçəcəyi əraziləri öyrənmiş və torpaq xəritəsi tərtib etmişdir. Həm də xəritəyə izahat yazmışdır [5, s.4]. İ.Gerber ərazidə olduğu zaman bir sıra qiymətli əsərlər qələmə almışdır.

XVIII əsrin ilk rübündə Azərbaycan şəhərləri arasında Bakı daha əlverişli mövqeyə malik idi. Bakı karvan yollarının üstündə yerləşməklə yanaşı, həm də Xəzərin ən böyük limanı olduğundan bura tacirləri cəlb edirdi. Hələ XVIII əsrin əvvəllərində Bakıda olmuş fransız missionerləri Maz, Başu, Fleriu və başqaları yazırdılar ki, Bakının əsas neməti neftdir. Quyulardan çıxarılan neftdən şah xəzinəsi ildə 12 min tımən gəlir götürür [3, s.17].

Nefti bəsit üsulla çıxarırdılar. Onu tuluqlara doldurub at, qatır, dəvə və yaxud gəmilərlə yaxın, uzaq yerlərə daşıyırdılar. Fransız missionerləri neft və onun təmizlənməsi haqqında maraqlı məlumat verirdilər: “Neft bir növ yağdır, su ilə birlikdə yerdən çıxarılır, lakin sonra onu ayırıb, kanallar vasitəsilə axıdırlar. O (neft) qara və ağ olur. Ağ yüksək qiymətləndirilir, daha yaxşı satılır və xaricə aparılır; qaradan isə yerlərdə istifadə olunur, ona (sakinlərin) heyfi gəlmir, baş barmağın qalınlığında fitillə onu lampalarda yandırırılar” [3, s.14].

C.Bel Bakı nefti haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir: “Bakının ətrafında çoxlu miqdarda neft bulaqları vardır. Bu, bir növ qara və çox asanlıqla yanan yer yağıdır...İrənlilər ondan lampalarda yandırmaq üçün istifadə edirlər. Yağışdan sönmür, ancaq pis iyi var. Mən burada bulaq suyu kimi şəffaf neft görmüşəm [2, s.49].

F.M.Əliyevin düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi neft heç yerdə şəffaf şəkildə çıxmadığından yəqin ki, C.Bel “bulaq suyuna bənzər” neftdən danışarkən süni surətdə təmizlənməmiş ağ nefti (kerosini) nəzərdə tutur [1, s.35]. Bakı sakinlərinin nefti təmizləmələri haqqında XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda olmuş digər səyyah – İ.Lerx məlumat vermişdir. İ.Lerx yazırdı ki, əhali nefti ayırmaqla ondan “spirtə” bənzər ağ neft alırlar. Neft tez yanmır, o tünd qonur rəngdədir, amma o ayrılarkən açıq sarı rəngə çalır. Ağ neft ayrıldıqda spirt kimi şəffaf olur və çox alovlanır [7, s.85].

Beləliklə, göründüyü kimi, Qərbi Avropa ölkələrində neft haqqında dolğun təsəvvür olmadığı bir dövrdə Bakıda yerli əhali nefti ayıraraq, ondan kerosin alırdı. Bakıda olmuş bütün Səyyahlar Bakının Xəzər dənizi ətrafında əlverişli liman şəhəri olduğunu qeyd edirdilər. Bu isə Bakı şəhərini Xəzəryanı ərazilərdə ən böyük ticarət mərkəzinə çevrilməsinə şərait yaratmışdı. Bakıdan duz, neft ilə yanaşı xam ipək və ipək parçalar da ixrac olunurdu.

İ.Gerber Bakı şəhərində rus qoşunlarının ciddi müqavimətlə üzləşdiyini bildirir. Müəllif Bakının ruslar tərəfindən alınması ilə bağlı yazır ki, Bakı könüllü olaraq təslim olmaq istəmədi və buna görə hücumla məruz qaldı [6, s.98]. Bir sıra mənbələrdə Bakı şəhərinə rus qoşunlarının 1723-cü ilin 28-iyunda daxil olması qeyd edilir [9, v.12; 10, s.71;]. Lakin İ.Gerber Bakının ruslar tərəfindən iyulun 26-da alındığını yazır [8, s.489]. Bakı şəhərinin işğalında bir başa iştirak etdiyinə görə İ.Gerberin məlumatının tutarlı olması həqiqətə uyğundur.

Bakının ruslar tərəfindən tutulmasından sonra İ.Gerberin fikrincə, Rusiya üçün xammal bazasını Bakının nefti, duzu, tütünü, zəfəranı və pambığı olmalı idi. Eyni zamanda Bakı dəniz kənarındakı mövqeyinə görə su nəqliyyatının inkişafı ilə Rusiyanın bütün Ön Asiya ticarətinin başlıca qovşağına çevrilməli idi. Lakin Rusiya işğalı dövründə neft istehsalı artmadı, əksinə azaldı. Buxaraya neft ixracı tamamilə kəsilmişdi. Gilana da neft ixracı azalmışdı. Əsas neft quyuları xəzinənin özü tərəfindən istismar olunurdu, nisbətən kiçikləri yerli sakinlərə icarəyə verilir. Onlardan ən böyüyü (yəni Dərgahqulu sultan) İrana qaçmışdı. Əhali nefti ilk növbədə öz həmvətənlərindən alırdılar.

İ.Gerber yazırdı: müşahidə göstərir ki, İran hakimiyyəti dövründə neftdən xeyli çox gəlir götürülürdü. Nefti kiçik İran gəmilərində (kirjimplərdə) Gilan və Buxaraya daha çox daşıyırdılar. Buxaradan gəmilərin gəlməməsinin səbəbi xeyli dərəcədə orada baş verən iğtişaşlardır, Gilandan gəlməmələrinin əsas səbəbi isə vəziyyətin qeyri-müəyyənliyidir [4, s.285].

İ.Gerber Bakı ətrafından toplanan duzun ən təmiz və bəlkə keyfiyyətinə görə Lüneburq duzundan daha keyfiyyətli olduğunu yazırdı [4, s.285]. Rus işğalı dövründə duz hasilatı da pis təşkil olunmuşdu və az gəlir verirdi. Müəllif yazır ki, Bakıda bir-birini əvəz edən rus generalları duz hasilatını Dərgahqulu sultana icarəyə verirdilər. Duz boldur və gəlirlidir; karvanlarla və gəmilərlə Səfəvi dövlətinin müxtəlif yerlərinə daşınır. Ancaq rus xəzinəsi duz hasilatından heç zaman gəlir əldə etməyib, əgər duz hasilatı işi yaxşı təşkil olursa ondan xeyli gəlir əldə oluna bilər [4, s.285-286].

Göründüyü kimi, İ.Gerber neft və duz hasilatından fərqli olaraq pambıqçılıq sahəsində yalnız ticarət inhisarını xəzinənin əlində saxlamağı təklif edirdi, tütünçülükdə isə bu inhisardan qeyd-şərtlə bəhs edirdi. Bu məhsulların hər ikisinin istehsalı fərdi təsərrüfatlara məxsus olmalı idi. İ.Gerber burada istehsal olunan tütünün bir hissəsini Həştərxana göndərməyi təklif edirdi, çünki Bakı və ətrafında tütünə tələbat çox deyildi. Səfəvilər dövründə Xəzəryanı vilayətlərdə zəfəran istehsalı çox inkişaf etmişdi. Bakı ətrafında bir neçə yüz gözəl becərilən zəfəran bağları vardı. Bəzi rus hərbi rəisləri zəfəran istehsalını dirçəltməyə çalışaraq bir neçə bağı becərmək istəmişdilər, lakin zəfəran becərilməsi çox çətin iş olduğundan rus əsgərləri bunu bacarmırdılar. Yerli əhalini bu işə cəlb etmədən keçinmək mümkün deyildi. İ.Gerber hesab edirdi ki, xəzinə zəfəran bağlarını öz əlinə alıb kiçik sahələrə bölərək becərmək üçün yerli sakinlərə verməli idi. Xəzinə zəfəran satışının inhisarını öz əlində saxlamalı idi.

İ.Gerber yazırdı ki, Bakıda ticarət ciddi şəkildə qaydaya salınmalıdır. Bakıdan 2-3 gün at yerişi məsafəsində yerləşən və Osmanlıların himayəsi altında olan Şamaxı məlumdur ki, bütün Asiya ticarətinin "ambar məntəqəsi" olmuşdur. Türkiyədən və Rusiyadan gələn malların mübadiləsi burada cəmlənmişdi. Buradan karvanlar Təbrizə, Gilana, İsfahana, Bəndər-Abbasa, Hindistana və Buxaraya istiqamət alırdı. Qiyamçıların Şamaxını alıb dağıtmaları və ticarətin əhəmiyyətli hissəsinin Gilana yönəlməsinə baxmayaraq, Şamaxı indi də öz əhəmiyyətini saxlayır [4, s.287].

Nəhayət, İ.Gerber yazırdı ki, Bakıda bütün Ön Asiya ticarətinin yeni qovşağını yaratmaq lazımdır ki, bu yolla Osmanlı dövlətinin nəzarəti altında qalan Şamaxının əhəmiyyəti xeyli azaldı. Müəllifə görə rus ticarət siyasətinin vəzifəsi dağlıq Şamaxıya qarşı dənizkənarı Bakını, karvan ticarətinə qarşı dəniz ticarətini qoymaq idi. Həm də bəzi yerli kirjimplər Avropa konstruksiyalı gəmilərlə əvəzlənməli idi. Bu zaman Rusiyanın Şərqi

Xəzər-Xivə ticarəti ilə təmasa girər və bir qədər bundan əvvəl İ.Gerberin ekspedisiyası ilə olduğu kimi karvanları təhlükəyə qoyub Həştərxandan Xivəyə göndərmək lazım gəlməz. Lakin bütün bunlar üçün Bakı ticarətinin özünü təşkil etmək, Bakı ətrafında karvansaraları bərpa etmək, hərbi təsərrüfatçılıqdan qaçıb getmiş yerli tacirlərə müəyyən imtiyazlar verməklə öz tərəfinə çəkmək lazımdır [4, s.286]. Tək Bakıda deyil, bütün Xəzəryanı vilayətlərdə düzgün gömrük sistemi təşkil olunaraq ayrı-ayrı rəislərin özbaşınalığına son qoyulmalı və rus hökuməti ticarətə rəhbərliyi əlində saxlamaqla, bu rəhbərliyi çox ehtiyatla həyata keçirməli idi [4, s.286].

Bakı Ön Asiya ticarətində mərkəzi kimi, həm də Xəzər gəmiçiliyində Asiya-Avropa tranzit ticarətində Rusiyanın qələbəsini təmin etməli idi. Özünün başlıca diqqətini Bakıya cəmləyən İ.Gerber digər vilayətləri, ən əsası Dərbənd və Qubanı da yaddan çıxarmır. O, Dərbənddə və Qubada üzümçülüüyü və qoyunçuluğu inkişaf etdirməyi təklif edirdi. İ.Gerber qeyd edirdi ki, Dərbənddə yerli tinglər Macarıstandakı tinglərdən tamamilə fərqli növdə olduğundan Dərbənd ətrafındakı üzümlükləri təşkil etmək üçün Macarıstandan Turkulu yox, Dərbənd ting növlərinin daha çox uyğun gəldiyi Reynli ustalar dəvət olunmalıdır.

İ.Gerber yazırdı ki, Dərbənddə şərabçılıq zəif inkişaf etmişdir, Quba əyalətində isə sakinlərin bu işdən demək olar ki, xəbərləri yoxdur. Qubada gözəl muskat üzümü və digər üzüm növləri yetişdirilir. Müəllif belə hesab edirdi ki, əgər Dərbənd ətrafında üzümçülük işi qaydaya salınsa Şamaxıdan qırmızı şərab almağa lüzum qalmaz [4, s.288-289]. Dərbənd və Qubada qoyunçuluq inkişaf etdirilsə bu rus yun manufakturalarını xammal ilə təmin edər. İ.Gerber qeyd edirdi ki, fransızlar İsfahandan külli miqdarda yun alırlar, lakin Dərbənd yunu heç də ondan pis deyil və yerli "tatarlar" (Azərbaycan türkləri – A.İ.) ondan ikiqat ingilis flanelindən heç də geri qalmayan parçalar hazırlayırlar [4, s.288-289].

Eyni adlı sultanlığın mərkəzi olan Dərbənd şəhərini səyyahlar çox möhkəmləndirilmiş bir qala kimi xarakterizə edirlər. Lakin burada təbii şəraitə görə gəmilər sahilə çox da yaxın üzə bilmirdilər. İ.Gerberin verdiyi məlimata əsasən müvəqqəti rus işğalı dövründə I Pyotr Dərbənddə layihə üzrə liman inşa olunmasını əmr etmişdi. 1723- cü ildə Həştərxanda ticarət kompaniyasının təsis olunması Xəzərsahili şəhərlərdə, o cümlədən Dərbənddə ticarətin inkişafına yardım göstərmişdi.

C.Bel Dərbənd haqqında məlumat verərək onun möhkəmləndirilmiş şəhər olduğunu qeyd edir. Şəhərin dənizdən dağa qədər uzanan daş hasarla əhatələndiyini yazan C.Bel bildirir ki, buradan heç bir ordu keçə bilməz. Qalada güclü qarnizon dururdu [2, s.53].

İ.Gerber Dərbəndin həmin dövrdəki vəziyyəti və idarəçiliyi ilə bağlı xeyli məlumat verir. Müəllif qeyd edir ki, Dərbənd naibi şəhərin adlı-sanlı adamları arasından seçilirdi. 1720-ci ildə Şirvan üsyanı zamanı sultan şəhəri tərk edərək İsfahana getdiyindən naib İmamqulu bəy şəhərdə qalmışdı. Üsyançılar tərəfindən çox sıxışdırıldığından İmamqulu bəy könüllü şəhəri I Pyotra təslim etmiş və şəhər naibi vəzifəsində saxlanılmışdı. Ona general-mayor rütbəsi verilmişdi [5, s.202-203].

İ.Gerberin məlumatına görə, Dərbənd sakinlərinin hamısı müsəlman və şiəməzhəbdirlər. Türk, tatar və fars sözlərindən qarışıq olan dildə (yəni Azərbaycan türkcəsində - A.İ.) danışirlar, ruhanilər təmiz farsca yazırlar. Dərbənd sakinlərinin əksər hissəsi döyüşçü idi. Min süvari və iki min piyada toplamaq mümkün idi. Onlar məvacib alırdılar, eləcə də əkin yerləri vardı və mal-qara da saxlayırdılar. Bağçılıqla daha çox məşğul olurdular [5, s.203-204]. İ.Gerber dərbəndlilərin çox sədaqətli və xeyirxah olduqlarını yazırdı [5, s.204]. Şəhərdə çoxlu İran, gürcü, erməni, hind tacir və rəssamları vardı. Rusiya işğalı dövründə Dərbənd əyalətindən xəzinəyə vergi toplanmırdı. Yalnız şəhərə gətirilən və şəhərdən aparılan mallardan gömrük rüsumu alınır ki, bu da ildə 1000 rubldan çox təşkil etmirdi [5, s.204].

İ.Gerber şəhər ətrafında həddən çox məqbərələrin, onların üzərində türk, ərəb, fars, xaldey və qədim kufi yazılarını olduğunu yazır. Doğrudur, bu zaman müəllif kufi yazısını yanlış olaraq ayrıca dil hesab edir [6, s.199], halbuki kufi ərəbcə xətt növüdür.

XVIII əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhərinin uzunluğu 1730 sajen (1 sajen =2,134 m), eni ən dar yerində 100 sajen idi [6, s.86]. Dərbənd sultanları həm də mövcud silahlı qüvvələrin komandiri idilər. İ.Gerber yazır ki, Dərbənd sakinləri zərurət olduqda 600 süvari və 1000 piyada çıxartmalı idilər. Dərbənddə bir də qurçı (qorçu) bölüyü vardı [5, s.203]. İ.Gerberin yazdığına görə, bu bölüyə yalnız şahin göstərişi ilə döyüşçülər təyin edilirdi. Bir növ şah qvardiyaçıları sayılan qorçuların böyük hörməti var idi. Bu cür qorçu bölükləri, Səfəvi dövlətinin yalnız əhəmiyyətli şəhərlərində olurdu [6, s.85-86].

İ.Gerber qeyd edir ki, Müşkür, Niyazabad, Şabran, Rustov və Bərmək mahalları da Dərbənd sultanına tabe idilər. Bunlardan toplanan gəlir şəhər hasarlarının, quyuların, ictimai binaların saxlanması üçün sərf olunurdu [6, s.86].

Azərbaycan XVIII əsrin birinci yarısında siyasi cəhətdən müstəqil olmadığı halda, bir çox Şərqi və Qərbi ölkələrindən zəngin bir ölkə kimi tanınırdı. Azərbaycanın ərazisindən keçən dünya əhəmiyyətli ticarət yolları ölkənin beynəlxalq ticarətdəki əhəmiyyətini xeyli artırırdı. Müxtəlif ölkələrin, o cümlədən Rusiya, İngiltərə, Fransa, Almaniya, Polşa, Hollandiya, İsveç, Hindistan, İran və Türkiyə tacirlərinin Azərbaycan şəhərlərindən gəlib keçməsi bunu bir daha sübut edir. Azərbaycanın digər ölkələrə nisbətən Rusiya ilə ticarət əlaqələri daha sıx və ardıcıl olmuşdur. Azərbaycan Qərbi ilə Şərqi arasında aparılan tranzit ticarətdə əsas yerlərdən birini tutduğuna, zəngin xammal, təbii sərvətlərə, rahat tranzit yollarına və ilin hər bir fəslində gəmilərin daldalana biləcəyi Bakı, Dərbənd və Lənkəran kimi limanlarının olmasına görə, ilk növbədə Rusiyanın Şərqi ölkələri ilə apardığı ticarətdə həm xammal bazası həm də magistral ticarət yolu kimi əhəmiyyətini hələ də qoruyurdu.

Məlumdur ki, artmaqda olan manufaktura sənayesini xammalla təmin etmək üçün I Pyotr xammalla zəngin Şərqi ölkələri ilə Rusiyanın ticarət münasibətlərini möhkəmləndirməyə çalışırdı. Şərqi ölkələri arasında Azərbaycan, eləcə də İran Rusiya üçün daha çox əhəmiyyət kəsb edirdi. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində və İranın Gilan vilayətində külli miqdarda xam ipək istehsal edilirdi ki, bu da inkişaf etməkdə olan rus toxuculuq sənayesi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, xam ipək ticarətində mühüm rol oynayan yerli tacirlər Xəzəryanı vilayətlərdən topladıqları ipəyin çox hissəsini Osmanlı dövlətinə aparıb orada satırdılar ki, bu da rus hökumətini qane etmirdi. I Pyotr hər vasitə ilə Xəzəryanı vilayətlərdə istehsal olunan malların, ilk növbədə xam ipəyin Rusiyaya cəlb olunmasına səy göstərirdi.

Ədəbiyyat

1. Əliyev F.M. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət. Bakı: Azərbaycan SSRİ EA nəşriyyatı, 1964.
2. Белль Джон. Белевы путешествия чрез Россию в разныя азиатские земли: а именно: в Испоган, в Пекин и Константинополь. Перевел с французского Михайло Попов. Часть первая, СПб., 1776.
3. Выдержки из «Letters curieuses et edificantes etc (de le Maze, Bachond, Fleurian ets)». (Выдержки из записей французских миссионеров Маза, Башуда, Флориа и др. перевод с французского на русского Абезгуза) // АМЕА ТІЕА, f.1, siyahı, 1, iş 471
4. Гербер И.Г. Замечания, клонящиеся к истинной выгоде Вашего Величества в тех завоеванных персидских провинциях, которые по персидским трактатам остались за Его Величеством Всероссийским. Смотри: Полиевктов М.А. Проект хозяйственной эксплуатации оккупированных в

- XVIII в. Россией прикаспийских областей Кавказа// Материалы по истории Грузии и Кавказа. Вып. IV, Тбилиси, 1937.
5. Гербер И.Г. Известия о находящихса с западной стороны Каспийского моря между Астраханью и рекою Курой народов и землях , и о их состоянии в 1728 году. Сочиненное Полковником Артиллерии Иваном Густавом Гербером // Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащих, 1760 г., ч.2.
  6. Гербер И.Г. Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728г // История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. (архивные материалы) Москва. Изд. восточной литературы, 1958.
  7. Лерх И.Я. Сведения о первом путешествии в Персию, совершенном в 1732-1735 гг. императорским российским коллежским советником доктором И.Я.Лерхом. Перевод Абезгуза. НАИИ, инв. 176.
  8. О персидском походе, при государе Петре Великом бывшем // Русский Архив, 1899, №12.
  9. Российский Государственный Военно-исторический Архив, фонд 846, д. 1539.
  10. Соймонов Ф.И. Описание Каспийского моря и чиненных на оном российских завоеваний // Ежемесячные сочинения и известия о ученых делах (СПб.), 1763, январь.

Резюме
Иманлы Асиф
Лянкяранский государственный университет

**Социально-экономический статус прикаспийских городов Азербайджана в первой четверти XVIII века
(на основании примечаний Джон Бела и Иоан Густав Гербера)**

В статье на основании примечаний Джон Бела и Иоан Густав Гербера исследована суть политики Русского правительства, реализованная в первой четверти 18-го века в Прикаспийских городах, находящихса под временной оккупацией. Из источников выясняется, что Россия в основном стремилась завладеть производством Бакинской нефти и соли. Одновременно в статье были исследованы экономика городов Азербайджана, природные ресурсы, торговые связи, а также важность прохождения международных торговых путей через территорию нашей страны.

Summary
İmanlı Asif
Lankaran State University

**The socio-economic status of the Caspian littoral cities of Azerbaijan in the first quarter of the 18th century
(based on notes by John Bell and John Gustav Gerber)**

Based on John Bell and İohan Gustav Gerber's notes the essence of the Russian government's policy which was held in the littoral Caspian cities during the temporal occupation in the first quarter of the 18th century were investigated in the article. It gets clear from the sources that, moreover Russia tries to possess oil and salt extraction of Baku. The economy of Azerbaijan cities, natural resources, trade relations, the

importance of passage of international trade traffics through territories of our country were also investigated.

İsmayılova Esmira,
dissertant
esmira.ans@mail.ru
Lənkəran Dövlət Universiteti

Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın anadilli poeziyasında azadlıq, qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik ideyalarının tərənnümü

Annotasiya: XX əsrin ikinci yarısında yaşayıb yaratmış dahi söz ustadı Seyid Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar anadilli ədəbiyyatımızın zənginləşməsində öz sözü, dəst-xətti olan sənətkarlardan biridir. İranda yaşayıb yaratsa da, yaradıcılığı ilə bütöv Azərbaycana, azərbaycançılığa, türkçülüyə xidmət edən M. Şəhriyar ana dilimizdə yaratdığı sənət inciləri ilə ədəbiyyatımızın əbədiyyət zirvəsində yer almış az sayda sənətkarlardan sayılır. Anadilli yaradıcılığında azadlıq, qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik ideyalarının təbliğinə, tərənnümünə geniş yer ayıran, ikiye bölünmüş Azərbaycanın dərdini içindən keçirib poeziyaya çevirən ustad şairin yaradıcılığının tədqiqi, araşdırılması gənc nəslin mübariz ruhda tərbiyə olunması baxımından əhəmiyyətlidir. Ümummilli lider Heydər Əliyev Şəhriyarın yaradıcılığının araşdırılmasını ədəbiyyat xadimlərinin müqəddəs borcu sayırdı. Şəhriyar bütün müsəlman dünyasının qüdrətli bir ustadır.

Bugünkü və gələcək nəsillərin yüksək mənəvi dəyərlərlə zənginləşdirilməsində böyük rola malik olan dahi sənətkarın yaradıcılığının dərinlən öyrənilməsi, tədqiq və tədris edilməsi sənət və elm xadimlərimizin müqəddəs borcudur." Məqalənin əsas məqsədi də, müharibə şəraitində yaşayan Azərbaycanda gənclərimizdə vətənə məhəbbət ruhunun aşılması, qəhrəmanlıq, şücaət, cəsurluq kimi ali hisslərin təbliğ olunmasıdır.

Açar sözlər: Şəhriyar, qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik, mübarizlik, cəsurluq, azərbaycançılıq

Ключевые слова: Шахрияр, героизм, патриотизм, мужество, подвиг, азербайджанизм

Key words: Shahriyar, heroism, patriotism, courage, braveness, Azerbaijanism

M. Şəhriyar hər şeydən əvvəl, vətənpərvər şairdir. Azadlıq, qəhrəmanlıq, mərdlik ideyalarının tərənnümü, istibdadın tənqidi, zülmkar zümrəyə qarşı mübarizə çağırışları ustad şairin əsərlərində mühüm yer tutur. Xarakteri cəhətcə məğrur olan, kasıb yaşasa da, heç bir məmura, imkanlıya boyun əyməyən, şəxsiyyətini daima uca tutan şairin saf mənəviyyəti əsərlərinə də təsirsiz ötürməyib. M. Şəhriyarın anadilli poeziyası ilə tanışlıq göstərir ki, xalqına qəlbən bağlı olan sənətkar üçün vətəninin azadlığı, övladlarının mübarizliyi, o tay-bu taylı Azərbaycanın birləşdirilməsindən vacib amal yoxdur.

Ustad şair türk mənşəli olması ilə daim fəxr edib, bu xalqın qəhrəmanlıq dolu keçmişi ilə daim öyünüb və bu fəxarəti əsərlərinə də köçürə bilib. M.Şəhriyarın 1969-cu ildə qələmə aldığı "Türkün dili" şeirində ana dilinə olan məhəbbət hissi aydın duyulur.

Türkün dilitək sevgili, istəkli dil olmaz,

Ayrı dilə qatsan bu əsil dil əsil olmaz (5, 24).

"Türkün məsəli, folkloru dünyada təkdir"– deyən M. Şəhriyar onun qəhrəmanlıq dolu keçmişini xatırlamaqla gənc nəsle çağırış edir.

Azər qoşunu qeysəri-Rumu əsir etmiş,
Kəsra sözüdür, bir belə tarix nağıl olmaz (5, 25).

Burda belə bir haşiyyə çıxıb bildirmək istəyirik ki, Şəhriyar “Azər qoşunu” deyəndə türk ordusunu nəzərdə tutur. Xatırladaq ki, Səlcuqilərdən olan sultan Alp Arslan (1029-10720) 1071- ci ildə Bizans (Vizantiya) imperatoru Roman Diogeni məğlub edərək əsir almış, Kiçik Asiyadakı Bizans torpaqlarını öz dövlətinə qatmışdı.

Vətənpərvərlik və mübarizlik ideyaları, haqqa ,ədalətə çağırış motivləri şairin “Heydərbabaya salam”, “Səhəndim” poemalarında, “Azadlıq quşu”, “Varlıq”, “Zaman səsi”, “O taydan gələne”, “Allah vədəsi”, “İns və Cin”, “Qardaşım Süleyman Rüstəm”, “Türkiyəyə xəyali səfər”, “Qaçaq Nəbi” və sair şeirlərində əksini tapıb.

Dünya dövlətlərinin tarixinə nəzər yetirəndə görürük ki, hər xalqın, millətin öndə gedən oğullara- qəhrəmanlara– ölümün, zamanın fəvqündə durmağı bacaranlara ehtiyacı olub. Elə buna görə də xalqın danışan dili, yazan əli olan şairlər bu istəyi poeziya dili ilə zaman-zaman təsvir və tərənnüm edərək xalqa çatdırıb, qəhrəmanların yetişməsinə, əməllərinin yayılmasına, vətən təəssübkeşliyi hissini təbliğinə yardımçı olublar. Bu təsvir və tərənnüm Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli poeziyasına da xasdır.

Şairin yaradıcılığının ikinci dövrünə təsadüf edən anadilli əsərlərinin təhlili göstərir ki, dahi şairlərin yaradıcılığı həmişə mütərəqqi, ali ideyalardan bəhrələnib. Şəhriyar poeziyasının zirvəsi olan “Heydərbabaya salam” poeməsindəki bu misralar da Koroğlu qəhrəmanlığının hələ xalqın yaddaşından silinmədiyini göstərir.

Heydərbaba, gecə durna keçəndə,
Koroğlunun gözü qara seçəndə,
Qıratını minib, kəsib –biçəndə,
Mən də burdan tez mətləbə çatmaram,
Eyvaz gəlib çatmayınca, yatmaram (2, 48).

Koroğlunun dövrü bitsə də, nə dədər zülm- əsarət var, dəli-dolu igidlərə də həmişə ehtiyac var. Dahi söz sərrafının “Heydərbabaya salam” poeməsində gəldiyi qənaət belədir.

Heydərbaba, mərd oğullar doğginən,
Namərdlərin burunların ovginən,
Gədəklərdə qurdları tut boğginən,
Qoy quzular ayın-şayın otlasın,
Qoyunların quyruqların qatlasın (2, 48).

Ölkəmizdə M.Şəhriyar irsinin araşdırmaçılarından biri olan professor Elman Quliyev “Şəhriyar poeziyası və milli mtəkamül” kitabında şairin mövzu dairəsini tədiq edərək yazır:

”Vahid vətən problemi şairin poeziyasında daha böyük məna və ideya kəsb edir. Vətənin faktik ictimai-siyasi və coğrafi vəziyyəti onda böyük narahatlıq yaradır. Nəticədə Azərbaycanın ikiye parçalanması Şəhriyar yaradıcılığında ayrılıq, həsrət, kədər motivini nəinki yaradır, həm də bu motiv aparıcı xətt təşkil edir. Birinci olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın vahidliyi tam mənada onun şeirlərində təstiqlənir (3, 100).

Yaman günlər keçib-gedib itəndi,
Bir yaxşılıq muradına yetəndi,
O tay- bu tay fərqi yoxdur Vətəndir. (6, 115)

“Heydərbabaya salam” poeməsində sadə kənd həyatının realist təsviri fonunda şairin zülmə, zalıma qarşı hayqırtısı da eşidilir.

Nədir axır bu millətin günahı?
Tutsun sizi, görüm məzlumlar ahı! (5, 260)

Şəhriyar təzyiqlərdən bezib “Siyasət adlı məndə bir mərəz yox” desə də, haqq sözü deməkdən çəkinmir.

Haqq nə deyir? Küfrə qarşı getməyiz,
Nurdan çıxıb zülmət içrə itməyiz. (5, 264)

Şair inanır ki, xalqın qəzəbi bir gün vulkan olub püskürəcək, zülm dünyasının daşını daş üstə qoymayacaq. Üsyana çağırış nidaları “Səhəndim” poemasında təlatümlü himn təsiri bağışlayır.

Amma zənn etmə ki, dağlar yenə qalxan olacaqdır,
Məhşər olmaqdadı bunlar, hamı vulkan olacaqdır,
Zülm dünyası yanarkən də tilit qan olacaqdır,
Vay!... Nə tufan olacaqdır! (4, 78).

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar inanır ki, o gün gələcək, qopan tufandan sonra azadlıq günəşi doğacaq, əzilən xalq zülmün zəncirini qıracaq. Amma azadlıq tufanlarının qopması üçün xalqın qoç Koroğlulara, Qaçaq Nəbilərə ehtiyacı var.! “Qeyrətin qurbanı, ay qoçaq Nəbi” harayı da bu ehtiyacdan yaranır:

Dur qəfəs qapısın bir açaq Nəbi,
Bu sınıq qanadla bir uçaq , Nəbi,
Ay qoçaq Nəbi!
Qazamat istidir, yata bilmirsən,
Analar beşiyin sata bilmirsən,
Öz ata yurdunu ata bilmirsən,
Qeyrətin qurbanı , ay qoçaq Nəbi,
Ay qaçaq Nəbi! (5, 180).

Şəhriyar irsinin tədqiqatçılarından olan Hökümə Billuri şairin yaradıcılığını tədqiq edərkən onun ictimai məna kəsb etməsini yüksək qiymətləndirərək yazmışdı: “Şəhriyar ictimai mühitin tənqidinə həsr etdiyi bir sıra əsərlərində müasir dövrün mühüm, vacib məsələlərinə toxunur”.

Şair əsasən vətənin yaralarını, xalqın ehtiyaclarını realist sənətkar kimi şeirə gətirir. Xalqı, cəmiyyəti bu umumi nöqsanları aradan qaldırmaq uğrunda fəaliyyətə, mübarizəyə çağırır” (1, 69).

Şəhriyarın vətən sevgisi bütün yaradıcılığında ana xətti təşkil edir. Fərqi yoxdur, şair vətən kəlməsini işlədir, ya yox, əsas budur ki, yazdığı hər kəlmədə vətənə bağlılıq hiss olunur. Vətəni sevən vətəndaşın qəlbindən qopur bu nidalar və ürəklərə qeyrət toxumları səpir. Xoş yaşayış üçün vətəni tərk edənləri şair ərklə qınayır, vətən daşı olmağa çağırır. Bu mənada Şəhriyar xalq şairi Məmməd Arazla sanki birləşir, istəklər üst-üstə düşür.

Vətəndən ayrı düşən övladım! Qayıt vətənə!
Qayıt ki, göz yola tikmiş anan qayıtdı sənə (2, 102)

Vətən torpağı kimi, uğrunda şəhid olan oğulları da müqəddəs sayan ustad şair şəhid anasının dili ilə onlara ağı söyləyir. Amma bu adi ağı deyil, qurur və ləyaqətin, mübarizliyin, cəsurluğun, ana hiddətinin hopduğu qəhrəmanlıq nəğməsidir!

Şir balası, şəhidlərin yeri boşdur, boş qalmasın,
Allah bizdən xoşnud olsun, şeytan qoy heç xoş olmasın,
Sizlər kimi igidlərlə dünya dolsun, boşalmasın,
Cihad bizi cəhənnəmdən qurtadı verdi cənnətə,
Şəhid balam, bayram sənindir, görüş qalsın qiyamətə.
Şəhadət bir səadət ki, hər kəs ona çata bilməz,
Allah ilə alım-satım. Hər kəs alıb-sata bilməz,
İnsan gerek özün atsın, hər kəs özün ata bilməz,
Təkcə şəhidlərdir çatan bunca böyük səadətə,
Şəhid balam , bayram sənindir, görüş qalsın qiyamətə (5, 218)

Şəhid anasının ağrı-acılarını kövrək dillə təsvir edən şair gözlərimizin önündə qəhrəman türk qadınının mərd obrazını canlandırmağa bilib.

Cəbhə dalındayam bala, canım çıxınca işlərəm,
Çapıqların cırıqların yapışdırıb çirişlərəm,
İynə-sap əldə düşməni dilim düşüncə dişlərəm (5, 218)

Balasının şəhid məzarından dəsmal ilə torpaq gətirib onunla qəlb ağrısını soyudan, pəncərədəki quşlardan balasını soraqlayan şəhid anası bala dağına mərdanəliklə dözü, oğul dərdinə mətanətlə sinə gərir.

Allah yolunda vermişəm, şəhadətin nuşdur mənə,
Axirətim bahar olsun, dünya varkən qışdır mənə,
Şəhidlərin anaları məsciddə tay-tuşdur mənə,
Şəhadətin bir izzətdir, biz də çatdıq o izzətə,
Şəhid balam, bayram sənin, görüş qalsın qiyamətə (5, 219)

Şəhriyar "Azadlıq quşu "Varlıq" şeirində məşhur cərrah və ədəbiyyatşünas Cavad Heyətin ana dilində "Varlıq" jurnalını (1979-cu il) təsis etməsini və çapını qəlbən alqışlayır. Şair inanır ki, ana dilində mətbu orqanın fəaliyyətə başlaması xalqın milli və mənəvi oyanışına güclü təkan verəcək. Çünki söz, dil azadlığı xalqın təkamülündə əvəzsiz rola malikdir.

Dil açmada, karlıq da gedər, korluğumuz da,
Çün lallığımız doğmuş idi karlığımızdan.
Düşməni əlbir görə, təslim olu naçar,
Təslim oluruq düşməne naçarlığımızdan.
Huşyar olasız, düşməni məğlub edəcəksiz,
Düşmənlərimiz qorxuri huşyarlığımızdan.
Birlik yaradın, söz bir olar biz kişilərdə,
Yoxluqlarımız bitdirəcək varlığımızdan (2, 102)

Köləlik əsarət doğurur. Millət özünü tanımaq istəyirsə əvvəcə özünü tanımalı, gücünə, iradəsinə inanmalıdır. İnsan birləşəndə güclü olur, zülmü, əsarəti devirə bilir. Şairin gəldiyi qənaət budur.

İnsanlarıq, insanlığı xoşlayın,
Bir millətlik, birləşməyə başlayın,
Bu xan-xanlıq hökumətin boşlayın,
Bu gün bəşər gərək olsun bir millət,
Bir millətə olarmı yüz hökumət? (5, 142)

Şəhriyar azadlıq yolunda verilən qurbanları da unutmur, onları xatırlamaqla gənc nəsilə mübarizlik duyğularını oymağa çalışır.

Biz bir dərya qan vermişik,
Zindanlarda can vermişik,
Qırx nəsil qurban vermişik (5, 156)

Soy kökünə qəlbən bağlı olan Seyid Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar Qafqaza səfər etmək, Türkiyəni görmək, həsrətində olduğu Bakını görmək arzusunu həyatda reallaşdırma bilməsə də, o yerlərə xəyalən səfərini şeir dilinə çevirərək oxucuları ilə bölüşür. Şairin həyat və fəaliyyəti ilə yaxından tanış olmayan oxucu elə zənn edir ki, Şəhriyar doğrudan həmin yerlərə səfər edib, türk ölkələrini qarış-qarış gəzib. Bu inamı yaradarsa, söz ustasının həmin yerlərin tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə yaxından tanışlığı və bu tanışlığı poeziya dilinə ustalıqla çevirə bilməsidir. "Türkiyəyə xəyali səfər" "şeri bu qəbildən daha maraqlıdır.

Gəlmişəm nazlı hilal ölkəsinə,
Fikrətin incə xəyal ölkəsinə,
Akifin marşı yaşadıb gözümü,
Baxıram Yəhya Kamal ölkəsinə (5, 163)

Oxucuya mübarizlik əhvali-ruhiyyəsi aşılacaq şeir türk xaqanlarının zəfər yürüşündən, şanlı tarixindən xəbər verir.

Hər yerin torpağı bir şey bəslər,
Bura da, doğrusu qeyrət kanıdır.

Burda daşdan çox igidlər sümüyü,
Çeşmədən bollu şəhidlər qanıdır.
Görürəm fatehi etməkdə hucum,
Oxunub fatiheyi –dövləti –Rum.
Şanlı dağlar, ucalıqlar görürəm,
Yenə bir çox dərələr, çox uçurum (5, 165)

Qeydlərimizi belə bir nəticə ilə ümumüləşdirə bilərik: Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli poeziyasının təhlili göstərir ki, humanist şair ən ülvi insani ideyalarının təbliğinə daim diqqət göstərmiş, mərdlik, cəsurluq, qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik kimi hissləri əsərlərində sevə-sevə tərənnüm etmişdir. M.Şəhriyar poeziyasını yaşarı edən də bu umumbəşəri ideyalara olan sosuz sevgisi və ilhamlı tərənnümüdür. Şairin yaradıcılığının hərtərəfli araşdırılması, qayə və məqsədinin təhlil edilərək gənc nəsələ çatdırılması bu baxımdan əhəmiyyətli və vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Billuri H. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Bakı: "Elm", 1984.
2. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: "Elm", 1994.
3. Quliyev E. Şəhriyar poeziyası və milli təkamül. Bakı: "Elm", 2004.
4. Şəhriyar M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Avrasiya Press", 2005.
5. Şəhriyar M. Əbədiyyət gülüyəm mən. Bakı: "Elm və təhsil", 2017.
6. Şəhriyar. Yalan dünya, Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 1993.

Резюме

Эсмира Исмаилова

Лянкяранский государственный университет

Пение идей свободы, героизма, патриотизма в родной поэзии Шахрияра

Анализ поэзии родного языка Сеида Мамедхуссейна Шахрияра показывает, что гуманист –поэт всегда обращал внимание на пропаганду самых жестоких человеческих идей. Героический патриотизм мужественного героизма заставлял его так радовать в своих работах. Это безконечная любовь и вдохновение универсальных идей, которые делают поэзию светимости. Важным и важным в этом отношении является всестороннее изучение творчества поэта, цель и цель работы поэта и доставка молодого поколения.

Summary

Esmira Ismailova

Lankaran State University

The definition of the ideas of freedom, heroism, patriotism in Mohammadhuseyn Shahriyar's mother tongue poetry

An analysis of Seyid Mohammadhuseyn Shahriyar's mother language poetry shows that the humanist poet has always paid attention to propagandizing the most violent human ideas, expressing his feelings of courage, heroism and patriotism in his works. The fact that M. Shahriyar's poetry is still alive due to his infinite love and inspiration for universal ideas. A thorough study of the poet's creative work and the purpose of the poet's analysis and its delivery to the younger are very important.

Kəlbizadə Elnur,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi
caspianman@mail.ru
AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu
Kəlbiyev Həşim,
baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti

Qədim ayinlər və multikulturalıq

Annotasiya: Azərbaycanda müxtəlif din və təriqətlərin bərabər hüquqlu fəaliyyətləri və fəaliyyətdə olan bütün dinlərdə bu və başqa formada daha qədim dini ayin qalıqlarının mövcud olması xalqımız üçün dini tolerantlığın bariz nümunəsidir. Bu problemləri öyrənməklə xalqımızın qədimdən nəinki tolerant və multikultural xalq olmasını həm də qədim tarixini, məişətini və həyat tərzini öyrənmiş oluruq.

Açar sözlər: din, ayin, məişət, tolerant, multikultural, inam, sitayiş

Ключевые слова: религии, ритуала, повседневная жизнь, терпимости, многокультурности, веры, поклонения

Key words: religion, ritual, everyday life, tolerance, multicultural, faith, worship

Məişətimizdə qədim dini ayin qalıqları mövzusu ilə bağlı Ə.Ələkbərov, İ.Cəfərzadə, Z.Yampolski müxtəlif məqalələr, H.Quliyev və A.Bəxtiyarov əsər yazmışlar. Arxeoloq alimlərdən M.Hüseynov, İ.Nərimanov, R.Göyüşov, Q.İsmayilzadə, etnoqraflardan Q.Qeybullayev, A.Mustafayev, Q.Cavadov, H.Həvilov, dilçi alim M.Məmmədov və başqaları Azərbaycan arxeologiyası, etnoqrafiyası və linqvistikasına dair əsərlərində məlumatlar vermişlər. 13. 68 Lakin mövzu tam işlənməmiş, açılmayan çoxlu qaranlıq və maraqlı səhifələr vardır.

Məqsədimiz məişətimizdə bu gün də qalmaqda olan qədim dini ayinlərin qalıqlarını araşdırıb onların köklərini öyrənməklə xalqımızın etnogenezi, mentaliteti, tolerant və multikultural olması haqqında etnologiya elminə daha qiymətli materiallar bəxş etməkdir. Çünki bir sıra dini ayinlərin əhalisinin tam oturaq olan Azərbaycanın Respublikasının Cənub-Şərq bölgəsi ərazisində ən qədim zamanlardan meydana gəlməsini araşdırmaq buradakı əhalinin insanlığın səhərində də böyük mədəniyyətə malik olmasını sübut etmək deməkdir.

Qədim ayinlərin məişətimizdə qalıqlarından bəhs etməzdən əvvəl qeyd etməliyik ki, dinin mənşəyi insanı təbiət hadisələri düşündürməyə başladığı ibtidai icma quruluşunun yuxarı poleolit dövrünə təsadüf edir.

Müasir məişətimizdə qədim dini ayin qalıqlarının bölgü prinsipinə gəldikdə isə bunu:

1) Qədim mağara – məskən sitayışı qalıqları; 2) Daş, su, ağac, od sitayışı qalıqları; 3) Heyvanlara, ruhlara və dəfn adətləri sitayışı qalıqları; 4) Səma cisimlərinə sitayiş etmə qalıqlarına bölmək olar ki, bu inam və etiqadların bu günkü inkişaf etmiş insan üçün də böyük əhəmiyyəti vardır.

Arxeoloqlarımızın Azərbaycanın ayrı-ayrı yerlərində, o cümlədən prof. İ.Nərimanovun bəhs olunan bölgədə («Elm» qəzeti, 1990, avqust) 6. poleolit dövrü abidələrinin olduğunu sübut etməsi bu bölgədə də **mağara və məskən sitayişlərinin** olduğunu düşünməyə sövq edir. Mağaralarda insanlar istidən, soyuqdan, vəhşi heyvanlardan qorunmuş, sonradan özlərinə daha çox vacib olan odu da yağışdan, küləkdən qorumaq üçün mağaralarda saxlamışlar.

Mağara sitayışı ilə bağlı hələ bu gün də bölgə əhalisinin məişətində bir sıra xalq oyunları, andlar qalmışdır ki, onların təhlili bölgənin qədim əhalisinin inancında mağara, məskən sitayişlərinin böyük rolu olduğunu sübut edir. 4.

Məsələn: yaxın keçmişə qədər uşaqların və yeniyetmələrin oynadığı «kona-kona» oyunu mağara məskən sitayişini yaşadan amillərdəndir. 3. Belə ki, bu oyunu oynayan iki və daha çox nəfərin hər birinin müəyyən miqdar daşı (bu daşa inamdan irəli gəlir) olur və müəyyən məsafədə yerdə qazılmış çalaya və ya divarda düzəldilmiş oyuğa bu daşlar birdən-birə müəyyən miqdarda atılır. Çalaya və oyuğa düşməyən daş daşlar atıldıqdan sonra oyuna daxil olan növbəti oyunçuya çatır. Maraqlı burasıdır ki, daşlar atılarkən hamısının çalaya və ya oyuğa düşməsi üçün oyuğa and verilir. Bu hal aydınlaşdırır ki, mağaraya, kahaya gəlməyib çöldə qalan ibtidai insan vəhşilərə yem ola bilər. Yaşamaq üçün oyuğa düşüb sahibində qalan daş kimi mağaraya, kahaya sığınmaq lazımdır (12). Lerik rayon ərazisindəki Mondiga kahasına daş atma adəti indi də qalmışdır. Bu da mağara inamından irəli gəlir. 5. Daşatan niyyət edir ki, mağarada qorunub qalan daş kimi o da fəlakətlərdən qorunsun.

Bütün Azərbaycanda olduğu kimi bəhs etdiyimiz bölgədə də bir sıra əşya, heyvan, bitki və başqa amillərlə bağlı qədim dini ayin qalıqları indiyə qədər qalmışdır ki, bunların da əksəriyyəti daha çox ovsunçuluqla bağlıdır. **Ovsunçuluq**da isə bütün hadisələr təbiət xaricində olan qüvvələrin işi kimi izah edilir və insanın təbiətxarici qüvvələrə müəyyən vasitələrlə təsir edə bilməsi inamı indiyə qədər qalmaqdadır 11. Elə buna görə «Duk» (duktonə, qordone) fırlatma və bununla xəstə, halsız olan insanın hansı qüvvə və qüvvələrin təsiri altında olmasını müəyyənləşdirmək mümkün hesab edilir. «Duk» çubuğu adı çəkilən qüvvə zamanı «duk» daşı ilə bərabər dayanırsa demək həmin niyyətdə olan qüvvə ziyan vermişdir. Ziyankarlığı aradan qaldırmaq üçün müəyyən nəzir çıxarılıb müqəddəs yerlərə qoyulur. «Duk» çubuğunun isə bölgədə müqəddəs sayılan şimşar, palıd və azat (nil) çubuğundan olması, eyni zamanda çubuğun duruşunun duk daşı ilə nizamlanması yuxarıda adları çəkilmiş ağaclara, o cümlədən daşa olan sitayişdən irəli gəlir. 10. 35. Bu hal bütün təkallahlıq dinlərindən çox-çox əvvəl mövcud olan haldır ki, bu gün də bölgəmizdə qalmaqdadır.

Bundan başqa şər qüvvənin təsirinin altında xəstənin yatdığı evin 4 küncünə un çırpmaq və divarın küncələrinə yapışmış unun yaratdığı təsvirlərlə xəstənin ruhunun hər hansı heyvanın, ağacın, dağın təsirində olduğu müəyyənləşdirilir. İnam görə ayini icra edən şəxs ovcunda qalan un qalığını qapıdan çölə tullaması ilə təsiri qırır. Bu ayin bölgənin qədim əhalisinin una, bitkiyə sitayişinin bariz nümunəsidir və sübut edir ki, buradakı əhali ən qədim dövrdən oturaq həyat keçirmiş, əkinçiliklə məşğul olmuşdur.

Bölgə daha çox subtropik olduğundan burada yağışlar çox yağır və rütubətin azalması üçün günəşə daha çox ehtiyac vardır. Bununla bağlı «Günəşçağırma» ayini meydana gəlmişdir ki, bunun da heç bir təkallahlı dinlə əlaqəsi yoxdur və təkallahlı dinlərdən çox-çox əvvəl yaranmışdır. 2. 83.

«Günəşçağırma» ayini zamanı məhəllənin kiçik uşaqlarını (guya günəşin körpələrə daha çox rəhmi gəlir) çölə çıxarıb onlara:

Günəş çıx, Günəş çıx

Qarışqalar tabaqda çörəyimizi yedi.

nəğməsini oxudarmışlar. 13.

May, iyun aylarında əkin, biçin vaxtı yağışlar çox yağanda kişilər bel götürüb həyətləri şumlamağa başlardılar ki, Günəşi utandırsınlar (yəni torpaq qışdakı qədər yumuşalmışdır, biz şuma başlamışıq). 11.

Yuxarıda göstərdiyimiz «Günəşçağırma ayini» bölgənin daha çox ovalıq zonasına, yağışçağırma ayinləri isə əsasən zonanın yüksək dağlıq ərazilərinə aid edilir. Məsələn, Lerik rayonunun Veri kəndində yağış yağmayanda kəndin qədim qəbiristanlığının yanındakı pirin müqəddəs daşını çaya qoymaqla yağış yağmasına ümid edirlər 4. Bu ayin bölgəmizdə insanların müqəddəs yerlərə, daşa, çaya, suya olan etiqadından, inamından yaranmış ayindir.

Bölgədə yaz və payız aylarında əsən güclü küləklərin qarşısını almaq üçün isə sonbeşiklərə torpağa balta çaldırırlar ki, guya əsən külək baltanın kəsiyindən yerin təkine keçib ram olur. 11. Bu ayində baltanın sonbeşiklər tərəfindən çalınmasını ailədə övlad

artımının sonbeşiklə kəsildiği kimi küləyin də kəsiləcəyinə inam yaradırsa, digər tərəfdən torpağa dəmir baltanın çalınması dəmirin kəsərli olması, dəmirə etiqad ayınının indi də qaldığını sübut edir.

Bölgədə gözdəyəni ovsunlamaq üçün başa bir çimdik duz çevirib gözdəyilənin kürəyinə toxundurub atasının, qarın nahiyəsinə toxundurub anasının adını çəkməklə sanki bəd nəzərə (ruha) bildirirlər ki, bu adamın sahibi (ata, anası) var, bundan əl çək.

Əgər ayini analar icra edirlərsə, bu halda:

Bizim ocağın külü, bir də bibər yarpağı,
Kim balama göz vurub, gözünə bibər yarpağı.

sözlərini ifa edirlər. 6. Burada bibərin acılığı bəd nəzərin acı bibərdən qorxduğu ifadə olunur. Birinci variantda isə ocağın, odun müqəddəsliyi, odun hər şeyi yandırır pak edə bilməsi ifadə olunur ki, bu da qədim inamlardan irəli gələn haldır.

Zonanın ovsunlarından biri də günahkarın üzünə həqiqi söz söyləyib, sonradan söz söyləyənin nəfəsinin ağır olduğunu bildirib, qarğıış etməklə günahkarı ovsunlamaqdır. Ovsuna düşmüş şəxs qorxur və özünün sonrakı hərəkətlərinə nəzarət edir, baş verən hər bir mənfi hadisədən təsirlənir və ovsundan çıxmaq üçün günahkar olduğu şəxs qarşısında günahını etiraf etməyə məcbur olur. Buradan **«sözün»**, **«kəlamın» müqəddəsliyi** aydın görünür. Sonradan «kəlam» müqəddəsliyi İslam dininə də keçmiş təsire düşmüş insanı təsirdən qurtarmaq üçün «dua» (sehirli söz) yazıb, ya şəxsin paltarına tikir, ya da üstündən su axıdıb həmin adama içirirlər. 8. 45.

Ulu əcdadlarının vəhşi heyvanları daşla vuran, tapdığını daşla əzən, daşla kəsən, daşla qaşıyan, daşla tikən bu günki insanlarda indi də daş gəzdirmə, daşa and içmə mövcuddur. Gözəgəlimli insanların ilkin forması daşdan olan göz muncuğu gəzdirməsi buna bir misaldır. Digər misal: zona evlərinin əksəriyyətində olan kirkirə daşına and içmə də daşa etiqaddan irəli gəlir. Çünki, həmin kirkirədə insanlar taxıl üyüdüb hələ qədim dövrlərdən tələbatlarını ödəmişlər.

Bölgədə **əl ilə bağlı** da çoxlu **ovsunlar** vardır ki, onlardan biri də atəşpərəstlikdən bu günə qədər qalmış «qovut» (pışt) ovsunudur (qovut – müxtəlif taxılların qovrulmuşundan hazırlanmış undur). Novruz bayramı ərəfəsində qovutu nimçəyə töküb sakit bir güşədə gecə saxlayırlar və səhər qovut üzərində əl və ya hər hansı formada izi olmuş olsa demək, niyyət baş tutmuş hesab olunur. Bu inamı H.Quliyev və A.Bəxtiyarov səhvən qovurğa üzərində əl izinin olması kimi vermişlər (1, səh.35).

Daşa etiqadla bağlı tunc dövründən daş qutu, daş hörmə və «dolmen» - daş stol (bu tip qəbir Lənkəran rayonunun Digah-Şilavar kəndləri ərazisində XX əsrin 20-ci illərində qeydə alınmışdır) tipli qəbir formaları yaranmışdır ki, bu axirət dünyasında da insanın qorunacağı rəmzini ifadə edir. Belə qəbirlərə Lənkəran ərazisindəki Sığon və Divəlonə, Lerik rayonunun Veri, Buzeyir və zonanın bir çox başqa yerlərində rast gəlinir. Dolmen – daş stol tipli qəbirlər daha çox bu bölgəyə məxsus qəbir tipidir. Bunu fransız arxeoloqu Cak de Morqan 1890-cı ildə aşkar etsə də İsa Əzimbəyov 1924-cü ildə bunu bir daha təsdiq etmişdir. 4.45.

Bölgədə **su ilə də bağlı** çoxlu **ovsunların** olmasına baxmayaraq biz onların daha çox özündə tarixilik yaşadanlarından bəhs edəcəyik. Belə ki, son çərşənbədə od üstündən tullanmaqla bədənlərində olan bəd ruhların yanmasına inanan bölgə əhalisi son çərşənbənin səhəri su üstünə getməklə (çaya, arxa) pak olduqlarına inanır və bir-birlərinin üzünə su çiləməklə həmişə pak və gümrah olmağı bir-birlərinə arzulaırlar. Eyni zamanda toyun 3-cü gününün səhəri pərdədən çıxarılmış gəlinin bulaq və ya quyu başına aparılmasının bir rəmzi də gəlinin pak olduğunu hamıya bildirməkdir.

Ağaclara etiqada gəldikdə isə bölgə əhalisi palıd, fısqıq, şümşad, nil (azat) ağaclarına daha çox etiqad göstərirlər. Elə bu səbəbdəndir ki, bölgədə ocaq (pir) ərazilərində daha çox bu ağaclar əkilir və onların kəsilməsi günah hesab olunur. Astara rayonunun Sım kəndi yaxınlığındakı Atəşpərəstlik dövrünə aid şümşad meşəli qəbiristanlıq hələ o dövrdən şümşadın müqəddəs ağac sayıldığından xəbər verir. Ümumiyyətlə, bölgənin bütün qəbiristanlıqlarında şümşad (şimşor) əkilir. Qədim

qəbiristanlıqlarda isə artıq şümşad meşələri əmələ gəlmişdir. 1.

Nil ağacı da şümşad kimi uzunömürlü olduğu üçün müqəddəs yerlərdə və qəbiristanlıqlarda əkilir. Tut ağacı insanlara ipək yetirdiyi üçün (bu T.Bayraməlibəyov tərəfindən qələmə alınan «İpəkqurdu» əfsanəsindən də aydın görünür) müqəddəs sayılır. Bölgənin ovalıq zonasında torpaq qəbirlərə müqəddəs ağac kimi indi də çox vaxt tut ağacı düşənir.

Bitkilərə inama gəldikdə isə qədim dövrün müəllifi Plutarxın midiyalıları xüsusi ilə maqlar haqqında söylədiyi «onlar omami bitkisini əzir və ona sitayiş edirlər» ifadəsi zonamızda indi də mövcud olan və böyük inanca malik səməninin cücərdilməsi, əzizlənməsi ona sitayişdən irəli gəlmişdir. Səməniyə inam o qədər güclüdür ki, hal-hazırda da bir kənddə və məhəllədə səməni bişirildikdə hər bir ev imkanı daxilində müəyyən miqdar şirniyyatla səməni bişirilən yerə gedir və niyyətinin yerinə yetməsi üçün dualar etdikcə səməninin qarışdırılmasında iştirak edir. Bişirilmiş səməni məhəllədə paylanır. Hansı evə səməni gedirsə o ev qada-baladan uzaq hesab edilir və ev sahibi səməni qabına mütləq şirniyyat qoyur 8. Plutarxı misal çəkməyimizdən aydın olur ki, bu inanc islamdan çox-çox əvvəl yaranmış və hələ indi də yaşamaqdadır. (H.Sarabskinin 1958-ci ildə çap olunmuş «Köhnə Bakı» əsərinin 80-81-ci səhifələrində səmənin bişirilmə adəti aydın verilsə də onun 3-4 gün qaynadılması düz verilməmişdir). 7. 80,81 Səməni 3-4 saat qaynadılmaqla hasil olunur. 3-4 gün mis teştdə qalan səməni mütləq acı dadmalıdır (H.Kəlbəliyev).

Çörəyə and içməyə gəldikdə isə bu da bitkilərə sitayişdən irəli gəlir. Ərazidə nahaqdan çörəyə and içmə çox böyük günah sayılır və inanırlar ki, hər kəs ki, nahaqdan çörəyə and içsə çörək onu vurur, evində ruzi azalar. Bu inamın da islamdan çox əvvəl mövcud olduğu andın özündən aydın görünür. Bölgədə çörəyə and aşağıdakı formada içilir: “ and olsun o çörəyə ki, Qurandan əvvəl dünyaya gəlmişdir” (13).

Bölgədə **od ayini** ilə bağlı inamların olması bölgə əhalisinin İslamdan əvvəl atəşpərəstliyə sitayiş etməsindən irəli gəlir. Bu inamın insanlarda, o cümlədən bölgə əhalisində yaranması odun köməkliyi ilə isanların soyuqdan vəhşi heyvanlardan qoruna bilməsi ilə də bağlamaq olar. Bundan savayı insanların tək-cə mağaralarda deyil, açıq şəraitdə də yaşamaları oddan istifadə nəticəsində mümkün olmuşdur. Od sayəsində insanlar bişmiş qidalarla təmin olunmuş, od ilə gərəksiz şeyləri, hətta ölümləri yandıraraq kül etməklə ətraf aləmi parazitlərdən qorumuşlar. Hələ indi də bölgədə «O, işığa and olsun», «Oda and olsun», «Yalan deyirəmsə oda kor baxım», «Ocağıma and olsun» deyimləri, «Ocağın sönsün», «Çırağını yandıran olmasın», «Odun sönsün» və s. kimi qarğışlar, müqəddəs yerlərdə, qəbiristanlıqlarda mərasimlər zamanı şam yandırılması adətləri qalmaqdadır. 2.12.

Heyvanlara sitayişə gəldikdə isə bu ilk əvvəllər totemizmdən yaransa da sonralar bu hal heyvanların təsərrüfatda tutduğu mövqeyi ilə daha da güclənmişdir. Bölgənin qəbiristanlıqlarında və pirlərində indi də qoç heykəllərinə rast gəlmək olur. Etnoqraf Q.Çursin yazır ki, Lənkəranın Digaha gedən yolunda Türbəbin kəndinin yanında yolun üstündə olan qoyun fiqurunun belinə yoldan keçənlər daş atmaqla öz işlərinin nə dərəcədə baş tutacağını yoxlayırlar. 9.36.

Atın bütün Azərbaycanda murad hesab olunmasının özü də qədim inam və etiqaddan irəli gəlir. Muğandakı «Əliköməktəpə» arxeoloji abidəsində tapılmış at skleti burada atın 6 min il əvvəl əhliləşdirilməsini söyləməyə imkan verir. 12.73. Hələ indi də inək, öküz kəllələrinin bağlardakı payalara keçirilməsi totemizmin qalıqlarındandır.

Bütün yuxarıda söylənilənlərdən aydın olur ki, bəhs olunan bölgədə indi də islamaqədərki qədim dini ayinlərin qalıqları qalmaqdadır və həm də əhalinin adət-ənənəsində geniş rol oynamaqdadır. Kompüter əsrinin gəncləri üçün özünün milli mentalitetini tanıyıb, milli özünəməxsusluğunu dərk etməkdə qədim dini ayin qalıqları mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Quliyev H., Bəxtiyarov A. Azərbaycanca qədim dini ayinlər və onların məişətdə qalıqları. Bakı, 1968.
2. Nərimanov İ. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı, 1958.
3. Qaziyev S.M. Küp qəbirləri albomu. Bakı, 1960.
4. Qaziyev S.M. İki küp və iki katakomba qəbri. «Azərbaycanın maddi mədəniyyəti», III cild.
5. Təhməsinib M.H. Azərbaycan xalq ədəbiyyatında div surəti. «Vətən uğrunda», 1946, №1, səh.79-93.
6. Elm qəzeti, 1999, avqust.
7. Sarabski H. Köhnə Bakı. Bakı, 1958.
8. Quranın qissələri, Bakı, 1993.
9. Çursin Q. Talışı. Tiflis, 1926.
10. Рисс П.Ф. О талышахь. Их образъ жизни и язык. Тифлис, 1885.
11. Mustafayev A. Şirvanın maddi mədəniyyəti. Bakı, 1977.
12. Məmmədov H. Muğanın maddi mədəniyyəti. Bakı, 2001.
13. Kəlbəyev. H. Talışların maddi və mənəvi mədəniyyət dəyərləri. I hissə Bakı- 2004. Səh. 68

Məlumatçılar

1. Lənkəran rayonunun Xolmili kənd sakini, 1908-ci il təvəllüdü İmanov Hilal.
2. Lənkəran rayonunun Siyavar kənd sakini, 1923-cü il təvəllüdü Sadiqov Murtuza Seyidağa oğlu.
3. Lerik rayonunun Çayrud kənd sakini, 1923-cü il təvəllüdü Rzayev Fazil Əzim oğlu.
4. Lerik rayonunun Çayrud kənd sakini, 1925-ci il təvəllüdü Almasov Xanəhməd.
5. Lənkəran rayonunun Kosalar kənd sakini 1910-cu il təvəllüdü Qasimov Əcdər.
6. Lənkəran rayonunun Kosalar kənd sakini 1913-cü il təvəllüdü Əhmədov Sücəddin.
7. Lənkəran rayonunun Aşağı Nüvədi kənd sakini Cahangirov Məşədi Qədim.
8. Lənkəran rayonunun Şilavar kənd sakini 1902-ci il təvəllüdü Fərəcova Xanımbacı.
9. Lənkəran rayonunun Şilavar kənd sakini 1912-ci il təvəllüdü Hacı Kamil Yaqubov.
10. Lənkəran rayonunun Girdəni kənd sakini 75 yaşlı Leyla Nəzərova.
11. Lənkəran rayonunun Şilavar kənd sakini 1929-cu il təvəllüdü Alxoz Abbas oğlu Rəhimov.
12. Lerik rayonunun Buzeyir kənd sakini 1907-ci il təvəllüdü Balamirzə Kəlbəyev.
13. Lənkəran rayonunun Aşağı Nüvədi kənd sakini 1926-cı il təvəllüdü Məmmədov Sahil Əyyub oğlu.

Резюме

Кальбизаде Эльнур

Институт Кавказоведения НАНА

Калбиев Хашим

Лянкяранский государственный университет

Старинные религиозных обрядов и мультикультурализм

Равное правовое действие разных религий и сект в Азербайджане, наличие старинных религиозных обрядов в любой форме является ярким примером

религиозный толерантности для нашего народа.

Исследуя этой проблемы мы и за одно изучаем не только толерантность и мультикультуральность, в том числе, историю, быт и стиль жизни нашего народа.

В статье остатки религиозных обрядов даются по принципу деления;

- 1) Остатки древнего пещерно-поселенческого поклонения,
- 2) Остатки поклонения камням, воде, деревьям, огню,
- 3) Остатки поклонения животным, духом и похоронным правилам,
- 4) Остатки поклонения небесным телам.

Summary
Kalbizadeh Elnur
The Institute of Caucasian studies of ANAS
Kalbiev Hashim
Lankaran State University

The ancient remnants and multiculturalism

Equal legal action of different religions and sects in Azerbaijan, the existence of ancient religious rites in any form is a vivid example of religious tolerance for our people.

Investigating this problem, we study one thing, not only tolerance and multiculturalism, including the history way of life and lifestyle of our people.

In the article the remnants of religious rites are given according to the principle of division;

- 1) The remains of ancient cave-settlement worship,
- 2) Remains of worship of stones, water, wood, fire,
- 3) Remains of worship of animals, spirit and funeral rules,
- 4) Remnants of the worship of heavenly bodies.

Məmmədov Məsud,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Bünyadova Aynur,
dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
aynour13@mail.ru

Azərbaycan dilində alınma sözlərin mənşəyinə görə təsnifatı

Annotasiya: Dünyada elə bir dil yoxdur ki, söz alıb və başqa dillərə sözverməsin. Əgər hər hansı bir etnik qrup, xalq başqa bir etnik qrup və xalqla ünsiyyət bağlayırsa, istər-istəməz söz alınır və söz verilir. Söz alınmaları da zərurətdən yaranır.

Açar sözlər: Azərbaycan, söz, dil, alınma, sistem, mənşə

Ключевые слова: Азербайджан, язык, слова, заимствование, систем, происхождение

Key words: Azerbaijan, language, word, borrowing, system, origin

Məlumdur ki, hər bir əsrin öz inkişaf dövrü olmuşdur. İnkişaf daimidir, tükənməzdir. XXI əsr XX əsrə bənzəmir, XX əsr isə XIX əsrə və sairə. İnkişaf edən milli dillərin gücü onun iqtisadiyyatından asılıdır. Azərbaycan iqtisadiyyatı gücləndikcə onun dilinin leksik fondu və tərkibi də güclənir, artır. Tədqiqatlar göstərir ki, rus, Avropa və Şərqi coğrafi məkanında yerləşən dillərin çoxundan doğma dilimizə sözlər daxil olmuşdur. Bu sözlərin bəzilərinin ümumi türk mənşəli olduğunu müəyyən etdik və deməli ki, aşağıda göstərəcəyimiz sözlər türk mənşəli olsalar da, hamısı Azərbaycan dilində hal-hazırda

işlənmiş. Məsələn, rus dilində olan türk mənşəli sözlər: **a) məişət ilə əlaqədar söz terminlər:** *teleqa, karavan, badya, torba, laçuqa, tufak, yurta, çulan, oçaq, saray, anbar, kalança, taz, utuq, çemodan, çuqun, voylok, koşma; b) geyim və bəzək əşyaları:* *armak, başlık, başmak, zigun, kuşak, kolpak, klobuk, çalma, xalat, tulup, sarafan, şarovari, çekmen, çulok, kabluk, burka, kiset, kiseya, kumaç, parça, tafta, safyan, izumrud, biser, baxroma, jemçuq, almaz, biruza; v) silah-sursat adları:* *kisten, kinjal, kolçan, arkan, kabura, top; q) at və onların rənginə görə adları:* *loşad, bulaniy, buriy, qnedoy, kauriy, kapakoviy, caliy; d) heyvan, quş və bitki adları:* *buqay, barsuk, kaban, tabun, tarakan, sazan, çayka, kaçan, arbuz, izyum, kamiş; e) yemək və içki adları:* *lapşa, kovrıqa, balık, şaşlık, kavardak, kumis, çorek, xalva, tabaqa, lavaş; j) ictimai və iqtisadiyyatla əlaqədar adlar:* *orda, xan, vizir, karaul, meçet, batrak, kazak, çumak, bazar, barış, tamojna, artin, bakaleya, kazna, tovar, denqa (denqi), maqariç, çoxom; z) vulqar adlar:* *balbes, balda, bolvan, başka, tumak, kayuk, eralaş, yakşatsa; n) bir neçə başqa adlar:* *axın, aşuq, arık, aksakal, batır, bay, dexkanin, ketmen, tubeteyka.* Bütün yuxarıda göstərdiyimiz sözlər rus dilinə tarixən Peçeneqlərdən (kıpcak, karluk, oquz) dillərindən keçmişdir. Məlumdur ki, bu gün Rusiya ərazisində kompakt şəkildə öz əzəli torpaqlarında yaşayan (Tatarlar, Başqurdlar, Çuvaşlar, Altay və Sibir) türklər rusalardan 3 dəfə artıq çoxluq təşkil edirlər. Türk alınmalarının hesabına rus dilində **sinqarmonizm** yaranmışdır, məsələn, *ayda, tulup* və s. eləcə də yeni suffikslər özünü göstərmişdir: -mak-, -lik-, -ça-: *başmak, yarlık, alıca* və s. Türk dillərinin təsirindən rus dilinin söz önündə “baş-“ komponenti yer alıb: *başka, başmak, başlık, baş na baş* və s. (9, s.47)

Azərbaycan dilinə əsasən rus, pəhləvi dilinə qohum olan İran dilləri qrupu və Ərəb dillərindən bilvasitə və bilavasitə gələn sözlər təşkil edir. XVIII əsrdə, xüsusən I Pyotrun zamanında rus alimləri və ədibləri qədim yunan və Latın klassik ədəbiyyatını öyrənirdilər və bu səbəbdən də rus dilində çoxlu sözlər və söz-terminlər yer tapdı. Bu alınmaların bəziləri bilavasitə Azərbaycan dilinə yol aldı. Məsələn: *ikona, pop, mitropolit, qramota, alfavit, apostrof, qrammatika, dialekt, kalliqrafiya, leksikon, sintaksis, filosofiya, ideya, matematika, fizika, analoqiya, klimat, planeta, piramida, diafraqma, ironiya, orqan, xor, komediya, traqediya, muzey, melodiya, teatr, ippodrom, metal, maqnit, vişnə, mak, lavr, mindal, krovat, loxan, skamyə, fonar, kanat, kukla, lent, şurik, qips, palata, qiçant* və s. Deməli ki, yunan mənşəli sözlərin fonetik və qrammatik göstəriciləri Azərbaycan dilində vətəndaşlıq qazanıb. Məsələn: **a) samit birləşmələri:** fr (diafraqma), ks (sintaksis), ps (psixologiya), st (stakan), mp (lampa), tr (traqediya), kr (krovat); **b) suffikslər:** -ad(a)- (lambada), -is- (bазis), -os- (pafos) və s; **c) prefikslər:** a- (aloqizm), an- (anemiya), arxi- (arxaik), pan- (panorama), ev- (evkalipt), qiper- (qiperbola), qipo- (qipotoniya) və s; **d) yunan mənşəli söz kökləri:** avto- (özüm), antropo- (insan), aristo- (yaxşı), arifmo- (hesab), ast(e)r- (ulduz), bio- (həyat), botan- (bitki), qast(e)r- (qarın, mədə), qeo- (yer), qidro- (su), gimn- (lüt), qramm(at)- (hərf), qraf- (yazmaq), didakt- (öyrənmək), zoo- (heyvan), kosm- (fəza, Dseman), makro- (böyük), mikro- (kiçik), mono- (tək), neo- (yeni), pale- (qədim), peda- (uşaq), tele- (uzaq), term- (isti) və s. Bunlardan əlavə latın mənşəli sözlər (əsasən terminlər) rus dili vasitəsi ilə (yeni bilvasitə) Azərbaycan dilinə gəlib yer tapmışdır. Bu sözlər siyasi və sırf elmi terminlərdir. Bu sərəya tibbi, təhsil ilə bağlı, ümumi elmi və bir də siyasi, hüquqi terminlər daxildir. Deməli ki, bu terminlər mənşəcə latın dilinə aid olsalar da, onları, demək olar ki, dünyanın bütün yazılı dillərində görmək olur. Bunlardan Azərbaycan dilinə daxil olanlar: **a) təbabətə bağlı terminlər:** *amputasiya, operasiya, rezeksiya, anqina, vena, pasient* və s; **b) təhsil ilə bağlı adlar:** *auditoriya, kurs, kanikul, konspekt, qlobus, sirkul, qradus, laboratoriya, direktor, rektor, dekan, doktor, assistent, professor, konus, perpendikular, vertikal, minus, vakuum, natura, proses, erudisiya, maksimum, minimum* və s; **c) ictimai-siyasi və hüquqi terminlər:** *deputat, proletar, intelliqant, deleqat, plenum, senat,*

memorandum, manifest, koloniya, advokat, reviziya, kolleqa, natarius, senzura, administrator və s. Azərbaycan dilində **məişət, mədəniyyət və ictimaiyyətlə bağlı sözlər** də latın dilinin məhsuludur və bunlar da bilavasitə yox, bilvasitə keçib dilimizdə yer tapmışlar: *fabrika, motor, sement, forma, laureat, novator, diktatura, kommunizm, sosializm, materializm, internasionalizm, kooperasiya, konstitusiya, korporasiya, meridian, maksimum, minimum, respublika* və s. adları göstərmək olar. Yuxarıdakı leksik vahidlərin hansı vasitə ilə gəlməsinə baxmayaraq, sözlər vasitəsi ilə suffikslər və ön qoşulmalar da dilimizdə yer tapmışdır: **a) suffikslər** -um-, -us-, -ent-, -tor-, -at-, -ur(a)-, -pro-, -petro-: *konsilum, status, insident, ekvator, dekanat, sessiya, armatura*; **b) ön qoşulmalarla**: de-, inter-, re-, eks- və sairələr: *depressiya, inflasiya, repressiya, ekskurs, propektor, petroqrad, subordinasiya* və ilaxır terminlər dilimizdə olduğu kimi vətəndaşlıq hüququnu qazanmışlar. Maraqlı məsələrdən biridə latın mənşəli sözlərinköklərinin əsas mənə daşıyıcısı olmasıdır. Məsələn, *avi* (quş), *akv* (su), *audi* (eşitmə), *bi* (iki), *veqet* (inkişaf), *vok* (səs), *qrand* (böyük), *dik(t)* (söyləmək, tələffüz), *limit* (səvyə), *miqr* (köçəri), *mult* (çox, böyük), *sosi* (cəmiyyət), *stru(kt)* (sıra qurmaq), *studi* (öyrənmək), *ultim* (axırıncı xəbərdarlıq) və s. (8, s.13; 9, s.3-70)

Tədqiqat zamanı diqqəti çəkən bir məsələnidə görə bildik. Beləki, yunan və latın mənşəli morfemlərin birləşməsi hesabına yeni terminlər yaranmışdır. Bunların bir neçəsinin adını çəkək: *astrobotanika, baroqraf, biokimiya, biomisin, kosmonavtika, maqnitofon, mikrofon, neytron, pozitron, radioterapiya, televizor, tetrasiklin, fotosintez, erosentrizm və başqaları*.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində alman, fransız, ingilis, holland, italyan və ispan mənşəli sözlər və ya söz-terminlərə rast gəlmək olur. Aşağıda göstərdiyimiz sözlər flektiv dillərə aiddirlər və indiyədək bu səpkidə təsnifat aparılmamışdır. Biz hər bir dilə aid olan sözləri ayıra bilərik. Məsələn, alman mənşəli sözlər. Bu sözlər də rus dili vasitəsi ilə dilimizdə özünə yer tapmışdır: **a) hərbi adları bildirən sözlər**: *vaxta, şturm, laqer, front, lafet, mundir, orden, qranata*; **b) əmək alətləri ilə bağlı adlar**: *ruban, fuqan, domkrat, şayba, kran, spala, şaxta, şifer, şrift, format, slesar, sex, rentabel*; **v) ticarətlə bağlı bəzi terminlər**: *buxqalter, kassir*; **q) incəsənətlə əlaqəli terminlər**: *landşaft, ştrix, leytmotiv, masştab, qastrol, anşlaq, fleyta, malyar, tanes, baletmeyster* və s.; **d) tibbi adları bildirən**: *bint, feldşer, şpris, kurort, plastır, vata, sterilizovat* və s.; **e) ictimai-siyasi terminlər**: *diktat, prioritet, aqressor, diskriminasiya, lozunq* və s.; **j) şahmat terminləri**: *seytnot, qrossmeyster, endşpil* və s.; **z) məişət və kulinariya leksikası**: *farş, vafli, şprotı, ştopor, kuxna, buterbrod, paştet, qoqol-moqol, flaqa, matras, futlar, şırma, stul, papka, qalstuk, kitel, fartuk, şlapa, mufta, patrontaş, straus, klever* və s. Misalların fonetik quruluşuna diqqətlə nəzər yetirdikdə görə bilərik ki, Azərbaycan dilinə, alman sözləri vasitəsi ilə dilimizə yad olan ünsülər daxil olmuşdur. Bunlardan səs birləşmələrindən *-an-*, *-ey-*, *-xt-*, eləcə də sözün əvvəlində *št-*, *şp-* birləşmələri görünür: *şlaqbaum, vaxta, ştamp, şpion* və s. Diqqəti özünə cəlb edən mürəkkəb sözlərdir. Bunların birləşmələrinə yetirilmişdir: *bakenbard, mundştuk, poçtamt, siferblat, xormeyster* və s. (4, s.125)

Əgər, rus dili vasitəsi ilə alınma sözlərdən danışırıqsa, bilməliyik ki, rus dilinə bu sözlər nə vaxtdan daxil olmuşdur. Yazılı mənbələrdən məlum olur ki, yuxarıda və indi də aşağıda nümunə kimi göstərdiyimiz fransız mənşəli söz-terminlər rus dilində özünə yer tapması XVIII əsrin axırlarında və XIX əsrin əvəllərində yer tapmışdır. Bu sözlər də Sovet dövləti yaranandan sonra Azərbaycan dilinə yol tapmışdır. Deməliyəm ki, fransız mənşəli sözlər əsasən məişətlə ilə bağlı söz-terminlərdir: **a) etaj, salon, kabinet, lustr, abajur, mebel, qarderob, palto, manto, kostum, jilet, jaket, şinel, kombinezon, kaşne, kapot, tul, drap, triko, brilliant, braslet, broş, tualet, odekolon, flakon, pomada, pudra, parfumeriya, manikur, vulon, kotlet, kompot, omlet, salat, plombir, raqu, marmelad,**

sosiski, vineqret, eskimo, limonad, desert, krem, mayonez, sous, baton, kafe, restoran, vizit, kompliment, maskara, vals və s; **b) incəsənət terminləri:** parter, loja, foye, afişa, estrada, ekran, repertuar, abonement, kontramarka, akter, ansambl, spektakl, debut, amplua, antrakt, balet, konferans, romans, rejissor, sufler, rol, solist, sujet, replika, janr, royal, suita, tembr, etud, eskiz, peyzaj, bust, barelef, vinetka, roman, qraver, retuşer, kadr və s.; **c) ictimai-siyasi terminlər:** parlament, burokrat, rejim, debat, şovinizm, pasifizm və s.; **d) hərbi terminlər:** tranşey, blindaj, arsenal, barrikada, patrul, saper, pilot, desant, avanqard, marş, ataka, manevra, komanda, salut, partizan, qvardiya, kavalər, artilleriya, eskadra, korpus, batalion, qarnizon, serjant, leytenant, kapitan, qeneral, marşal və s; **e) ticarət, sənaye, nəqliyyatla bağlı söz-terminlər:** avans, balans, kredit, mağazin, kiosk, fabrika, manufaktura, şosse, ressor, ekipaj, depo, baqaj, kupe, metro, banderol, reportaj, turizm, tablo, karyera, total və s.

Fransız sözlərindəki fonetik və qrammatik xüsusiyyətlər də dilimizə cümlə və ya sözlər vasitəsi ilə keçmişdir. Məsələn, **a) saıtlərin (ue, oa, ua) birləşməsi** olduđu kimi dilimizə keçmiş və qalmaqdadır: *duel, vual, boa* və s; **b) samit və saıt (am, an) birləşməsi:** *amplua, pansion*; **c) sözün axırında vurğulu sözlər** Azərbaycan dilindəki vurđu ilə həmahəngdir: *bürovə* eləcə də başqa tipli sözlər: *sekretar, şofer, tiraj, nüans* və s. Bununla belə, Avropa mənşəli alınmalardan söz açılarda İngilis dilinin dilimizdə daha çox yeri var. Bu sözlər də bilvasitə dilimizdə yurd salmışdır. Məsələn, **a) dənizçiliklə bağlı söz-terminlər:** *bot, şxuna, briq, yaxta, trauler, tanker, kater, dok, doker, fut, blok, miçman*; **b) idmanla əlaqədar sözlər:** *rinq, boks, futbol, voleybol, basketbol, xokkey, reqbi, pinq-ponq, kroket, tennis, kross, finiş, matç, qol, start, nokaut, raund, nut, taym, çempion, trener, sportsmen, rekordsmen, forvard, bokser, autsayder, kempinq, korner, spinning*; **c) nəqliyyat və texniki sözlər:** *konveyer, kombayn, traktor, tank, radar, detektor, buldozer, konteyner, tranzistor, adapter, qreyder, stend, televizor, spidometr, koks, seyf, vokzal, rels, tender, tonnel, tramvay, trolleybus, eskalator, dispetçer*; **d) ictimai-siyasi leksika:** *mitinq, boykot, klub, eskalasiya, pioner, intervyu, kamflex, pled, byar, velvet, neylon, kottec, komfort, lift, bifşteks, tort, keks, rom, kokteyl, servis, tost, caz, kloun* və s. (10, s.60)

Deməli ki, bu sözlər ingilis mənşəli hesab edilmişdir, amma bir vacib məsələni heç unutmaz. Beləki, Böyük Britaniya adası Almanlar tərəfindən zəbt olunan zamanlarda bu yerdə yerli sakinlər olan Keltlər yaşayırdı. Onların ana dilləri alman dilinə oxşamırdı. Əsrlər keçdikcə Alman və Kelt dilləri bir-birinə qarışdı. Bu qarışan dillərdən ingilis dili yarandı. Demək, ingilis dilinin sözləri iki laydan ibarət olmuşdur- Kelt və Alman. Amma bu günə qədər dünyada heç bir alimbu məsələyə toxunmamışdır, yeni müasir ingilis dilindəki sözlərdən hansılarının Kelt, hansılarının Alman və hansılarının isə yeni yaranmış olan ingilis sözləri olması məsələsi araşdırılmamışdır. Gələcəkdə, yəqin ki, yeni nəslin nümayəndələri bu vacib elmi məsələnin tədqiqinə vaxt ayıracaqlar.

Bəlkə də çoxlarına təəccüblü gələ bilər ki, Azərbaycan dilinə bilvasitə (rus dili vasitəsi ilə) Holland mənşəli sözlər (az da olsa) daxil olmuşdur. Bu sözlərin çoxu **dənizçilik** terminləri ilə bağlıdır: *feot, qavan, flaq, reyde, kayuta, lyuk, rul, trap, kompas, kreyser, şlupka, buksir, matros, losman, bosman, şturval* və eləcə də başqa mənşəli sözlər: *zontik, kabel, tros, rupor* və s. (10, s.45)

Azərbaycan dilində italyan mənşəli sözlər də özünə yer tapmışdır. Bu sözlər də bilvasitə dilimizə daxil olmuşdur. Sözlərin əksəriyyətini **təsviri incəsənətvə musiqi** terminləri təşkil edir: *allegro, sonata, koloratura, piano, akkord, fuqa, ariya, konsert, karnaval, fleyta, mandolina, fortepiano, bravo, novella, karikatura, mozaika* və s. Dilimizdə başqa sahələri əhatə edən İtalyan sözlərinə də rast gəlinir: *balkon, fontan, makaron, vermişel, konfet, salfetka, valyuta, bronza, benzin, malariya, basta, banda, kontrabanda* və s.

Bir neçə söz rus dili vasitəsi ilə dilimizə daxil olmuş ispan mənşəli sözlərdir: *gitarə, kakao, kolibr, silos*.

Qeyd etməliyik ki, bizdən çox-çox əvvəl Azərbaycan dilinin leksikologiyası ilə məşğul olan alimlərimiz alınma sözlərə yer ayırmışlar və verdikləri (göstərdikləri) misallar heç də ünvanına görə deyildir. Məsələn, Afad Qubadov "Müasir Azərbaycan ədəbi dili, (4,s.263)" kitabında belə bir başlıq verib: "**Slavyan mənşəli sözlər**". Bu iki səhifəli yazıda Slavyan dillərindən qətiyyənlə bir söz açılmır, fəqət söhbət rus dilindən gedir və verdiyi misallar cəmi 9 sözdən ibarətdir. Məlumdur ki, rus dili Şərqi Slavyan dillərinin bir qrupudur. Bu qrupa daxildir: malarus (Ukrayna), belarus və rus dili. Bəli, həqiqət naminə deməliyik ki, (necə ki yuxarıdakı misalların mənşəyinə görə təsnifatını göstərdiyim sözlər) belə sözlərrus dili vasitəsi ilə dilimizə keçmişdir.Bunların sırasında, eləcə də slavyan mənşəli sözlər də vardır. Məsələn, *borş* -ukrayna dilindən; *kolyaska, bulka, ponçik, kofta, blyaxa (qayıqda iri bir dəmir halqası), pisar, polkovnik, şparqalka, karlik-polşa* dilindən; *robot, tabor* – çex dilindən; *şalaş, qulaş* -macar dilindən və s. (7, s. 3-133) Amma, bu misalların bəziləri (məsələn, *kofta, bofta, tabor, şalaş, qulaş*)göstərilən dillərin özünəməxsus sözləri deyil, hind-avropa mənşəli sözlərdir. Biz bunları əksər alimlərin təsnifatından bəhrələnərək götürdük, lakin mayası keyfiyyətli olmadı. Belə ki, ayrılıqda bu sözlərin etimologiyası hər biri bir məqələdir və buna da kiçik həcmli yazıda hələlik yer yoxdur. Əlbəttə ki, gələcək işimizdə bunlara yer ayrılacaqdır. Məsələn, Səlim Cəfərovun göstərdiyi rus mənşəli sözlər heç də doğru deyil: *şifoner, bufet, bakal, şlyapa, vaza, orfoqrafiya, qrammatika, sintaksis, fabrik* (rus dilinə **-f-** samiti XIX əsrdə gəlmiş və "fabrika" sözünü də ilk dəfə Karamzin, yəni Kara Əziz, gətirmişdir), *doktor, dosent, mikrofon* və sairə sözləri vermişdir. Bu sözlərin yuxarıda mənşəyinə görə təsnifatını göstərmişik(5, s. 58). H.Ə. Həsənovun "Müasir Azərbaycan dilinin leksikası" (3, s.99) dərsliyi yenidən yazılmalıdır və bu kitabda bəs qədər səhv fikirlər özünə yer tapmışdır. Məsələn, türk mənşəli sözlər rus dilində özünə tarixən yer tapmışdır və sözlərin çoxu rus dilinin fonetik qaydalarına uyğun tələffüz edilsə də, rus mənşəli deyillər: *kibitka, arba, tarantas, teleqa, karavan, badya, torba, laçuqa, tufak, topcan, yurta, çulan, oçaq, saray, ambar, kalança, taz, utyuk, çemodan, çuqun, voylok, koşma* və s, eləcə də **geyim və bəzək adları**: *azmyak, başlık, başmak, zipun, kuşak, kolpak, klobuk, çamla, xalat, tulup, sarafan, şaravari, cekmen, çulok, kabluk, burka, kiset, kumaç, parça, tafta, izumrud, biser, baxroma, jemçuq, almaz* və sairə, hətta **heyvan, quş və bitki adları** belə, rus mənşəli yox türk mənşəlidir: *buqay, barsuk, kaban, tabun, tarakan, sazan, çayka, kocan, arbur, izyum, kamyş, tovar* və hətta *dengi* və s.(3, s.75) Bu terminlər də rus mənşəli deyil.Yuxarıda qeyd olundu ki, elmi terminlərin əksəriyyəti Yunan və Latın dilindən gələn sözlərdir, intəhası, bu sözlər Azərbaycan dilinə XIX əsrdən başlayaraq indiyədək gəlməkdə davam edir.

Görkəmli alim Səlim Cəfərov öz kitabında "Azərbaycan dilinə başqa dillərdən keçən sözlər" bölməsində alınma sözlər haqqında çox qiymətli sözlər demiş və yazdığı dərslik ürək açandır, elmi dəyəri böyükdür. Alim doğru olaraq alınan sözlərin dili haqqında qısa da olsa, əvvəl tarixi məlumat verir, komeral materiallardan misallar göstərir və bu sözləri fərqləndirən fonetik xüsusiyyətləri yerində izah edir. Məsələn, professor yazıb: "VII əsrdən başlayaraq ərəblər əvvəlcə İrani ələ keçirir, sonralar Qafqazı istila edirlər... İlk dövrlərdən başlayaraq, XIII-XIV əsrlərə qədər ərəb dilinin dilimizə təsiri çox qüvvətli olmuşdur" (5, s.48). Daha sonra, konkret misallar verir və ərəb sözlərini fərqləndirən fonetik xüsusiyyətləri göstərir. Bunlardan bir neçəsini göstərsək yerinə düşər: *islam, Allah, mələk, molla, aqibət, mövhumat, vəhdət, vücud, xaliq, məxluq, möcüzə, qiyamət, əvvəl, axır, axirət, malik, şeytan, adət, aləm, alim, əla, məlum, qabil, qəlb, əzizə, məruzə, məlumat, salam, asıq, amal, əməl, cahil, cəhalət, aciz, bərq, qərq, şərq, basit, səlis, səxavət, qisas, qəti, qatil, məktub, katib, məktəb,*

mədaxil, məxaric, xərc, ixrac, idxal, daxil, zahir, zühur və sairə (6, s.3-70) sözləri göstərərək onların ikihecalı, üçhecalı və dördhecalı sözlərdə morfoloji əlamətlərini qeyd etməklə, çox böyük zəhmət çəkmiş, elmə yeni fikri gətirmiş, sözlərin daxili fleksiyaları hesabına eyni və fərqli mənə daşımalarını göstərə bilmişdir. Alimin verdiyi misallar doğru olduğundan, biz də onlardan nümunə kimi istifadə etdik. İkihecalı sözlərdə, məsələn tərkibində **avə e** səsləri iştirak edən sözlər: *qane, tabe, laqeyd, mane*; tərkibində **a və i** və ya **evə** iştirak edən sözlər: *Leyla, ehsan, ehram, mehman, eyham*; tərkibində **ö və avə** ya **üvə a** iştirak edən sözlər: *mövta, övraq, pövzaq, vüsal, dünya, bürhan* və bir də tərkibində **üvəu** iştirak edən sözlər: *şüur, vücud, küruh* və s. Üçhecalı sözlərdə isə müxtəlif üç sait iştiraki ilə əmələ gələn sözlər (bu xüsusiyyətlərə görə də dilçilərə məlum olur ki, bunlar əcnəbi sözlərdir, belə ki, doğma dilimizdə iştirakçı dilin xüsusiyyətlərinin və əhəng qanununun mövcudluğuna görə). Məsələn, tərkibində **a, i və ə** eləcə də **ə, a, ü** səslərin iştiraki ilə: *ailə, aqibət, Saqibət, Validə, Vaqif, qafiyə, qafilə* (bu söz iran mənşəlidir, sonu -lə ünsürü ilə bitir), *Xalidə, təkamül, tənəsüb, təcavüz, təqaüd*; tərkibində **a, ə, evə** ya **ə, əvəu**: *Marakeş* (burada -keş komponenti ərəb mənşəli deyil – M.M), *sənaye, mənafə*; tərkibində **i, e, avəü, a, i**: *istilak, istehkam, istehza* və başqa saitlərin söz tərkibində iştirakından danışır. Alimin qeyd etdiyi dördhecalı sözlər haqqında fikirləri dəqiq qəbul etmək olmaz. Beləki, bu sözlər **-ane, -ənə, -iyyə** elementləri ilə düzələn sözlərdir və bu elementlər iran mənşəlidir, yəni Pəhləvi dilinə qohum olan dillərdən alınmışdır. Məsələn, *alimanə, çahilanə, sakitanə, qaibanə, sadıqanə, malikan* və ya *mədəniyyə, belədiyyə, mənsubiyyə, məhkumiyyə, məhrumiyyə, məsuliyyə, ezamiyyə, ehsaniyyə* və s. Bunlardan başqa qoşa saitlərin işlənməsi çox maraqlıdır. Göstərdiyim misallar və onların bu cür formaya düşməsi dilçilik elmində öz həllini tapmamışdır. Məsələn: *maaş, saat, maarif, təəssüf, təəssür, təəccüb, mənəfət, mətbəə, səadət, iddəə, təam, fəal, ailə, şair, dairə* və s.

Görkəmli Azərbaycan alimi Səlim Cəfərovun yuxarıda göstərdiyimiz dərslində “Ərəb-fars sözləri” bölməsini verməklə çox qiymətli elmi məsələyə toxunmuşdur. Bu tipli sözlərin tərkibində olan komponentlərin hərəsi bir dilə və ya söz kökü bir dilə, köməkçi ünsür başqa dilə mənsub olur. Məsələn, *dəstxətt* sözündə *dəst* farsca, *xətt* ərəbcədir. Əslində bu söz izahat formasından yaranıb və tərkibində **-i**-kökləri birləşdirən ünsür var və söz *dəstixətt* quruluşunda olmalıdır. Belə sözlər ikidilli ünsiyyət şəraitində yaranır. Məsələn, *uzundraz* – belə binominal sözlər ərəzidə yaşayan çoxmillətli, yeni müxtəlif sistemli dillərdə yaranır. Yerindəcə deməliyik ki, bütün Azərbaycan alimləri nədənsə fars dilini önə çəkirlər. Bunun səbəbi dilçilikdə qəbul olunmuş “Dillərin geneoloji təsnifatını” bilməməkdən irəli gəlir. Dilçilikdə məlumdur ki, hind- avropa ailəsi bir neçə dil qrupuna bölünür və onlardan da biri “İran dilləri qrupudur”. Bu qrupa Qədim iran dili, Orta (Pəhləvi) iran dili və yeni iran dilləri daxildir. Qəbul olunmuş termin təkcə İranda yaşayan İran dilləri üçün deyil, (məlumdur ki, İranda başqa dillərdə danışan xalqlar bəş qədərdir və ən əsası da odur ki, farslardan çoxluq təşkil edən türk dilləridir, xüsusən Azərbaycan Oğuzları) İrandan kənarında yaşayan *Taciklər, Osetinlər, Pamirdə yaşayan Yazqulam, Sarqulan və İşkasim* dillərinə də aiddir. Vaxtımız çox getməsin deyə, yeni İran dillərinə *fars, tacik, tat, lahıc* dilləri daxildir. Azərbaycan dilinə gələn sözlər təkcə fars dilinə aid deyil, yuxarıda saydığımız dillərin və bunlardan əlavə talış, kürd, gilək dillərinin də payı var. Gələcəkdə bu vacib elmi məsələyə qayıdıb onu daha dərinə tədqiq edəcəyik.

Ədəbiyyat

1. Н.А. Адамчик. Самый полный курс русского языка. Минек-2007
2. Л.Л. Касаткин , Е.В. Клобуков, Л.П. Крысин. Современный русский литературный язык. М, 2013

3. H.Ə. Həsənov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı-1988
4. Afad Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı-2003
5. S. Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı-1982
6. X. К. Баранов, Арабско-Русский словарь. Москва- 1989
7. Этимологические словарь славянских языков, Москва- 1974
8. Словарь иностранных слов. Москва- 1990
9. М.С. Папатухин, Е. В. Скорлуповская, Г.П.Снетова. Школьный Толковый словарь русского языка, Москва- 1981
10. Гужва Ф.К. Современный русский литературный язык. Киев-1973

Summary
Mamedov Masud
Bunyadova Aynur
Lankaran State University

Classification of borrowed words according to the origin in the Azerbaijani language

The article deals with the borrowed words in the Azerbaijani language. These words are originated from different languages and the author classifies the borrowed words by their origin for the first time. It is well-known that the words are borrowed as a whole. As to the morphemes and the phonemes they pass as a rule, from one language into the other within the words. There are many words borrowed into Azerbaijani from different languages, the ancient as well as the new ones. The old borrowings are those from Greek, Latin, Finno-Ugric, German, English, French and many other languages, mainly via Russian language and Arabian, Persian, Caucasian languages. Thus, the article analyses the words borrowed not only from above mentioned languages, but also from the ones contacting with the Azerbaijani language.

Резюме
Мамедов Масуд
Буниятова Айнур
Лянкяранский государственный университет

Классификация заимствованных слов по происхождению в Азербайджанском языке

В статье рассматриваются заимствованные слова в Азербайджанском языке. Эти слова по происхождению разноязычные и автор статьи впервые дает классификацию заимствованных слов по происхождению. Известно, что слова обычно заимствуются целиком. Что касается морфем и звуков, то они, как правило, переходят из одного языка в другой в составе слов. Азербайджанский язык заимствовал слова из разных языков – как древних, так и новых. Давними являются заимствования из языков *греческих, латинских, угро-финских, немецких, английских, французских* и много других, причём непосредственно через русский язык, а также посредством арабских, иранских и кавказских языков. Таким образом, в статье анализируются заимствованные слова не только указанных языков, а также других языков, имеющих связь с Азербайджанским языком.

Bayramov Müşfiq,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
mushfig76@mail.ru
Lənkəran Dövlət Universiteti
Mahmudov Kamal,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
kamal-1965@mail.ru

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli-mənəvi dəyərlərimizin inkişafı

Annotasiya: *Məqalə* Azərbaycan xalq Cümhuriyyətinin XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan müstəmləkə dövləti olan Çar Rusiyasının əsarətindən azad olduqdan sonra ölkədə *dövlət quruculuğu* və milli-mənəvi dəyərlərimizin təbliği, bərpası və qorunması sahəsində fəaliyyətinə həsr olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Çar Rusiyası, milli-mənəvi dəyərlər, dövlətçilik, istiqlal

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, Царская Россия, национально-нравственные ценности, государственность, независимость

Key words: Azerbaijan Democratic Republic, Tsarist Russia, national and moral values, statehood, independence

Azərbaycan xalqı böyük tarixi keçmişə, zəngin mədəniyyətə, milli-mənəvi dəyərlərə malikdir. Tarixin müxtəlif mərhələlərində zorakılığa və məhrumiyyətlərə məruz qalmasına baxmayaraq, xalqımız öz milli-mənəvi dəyərlərini yaşatmağı bacarmışdır. Milli-mənəvi dəyərlərin inkişaf etdirilməsi, qorunması və onların təbliği hər zaman əsas məsələlərdən biri kimi hər bir Azərbaycanlıni düşünməyə vadar etmişdir.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Çar Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra imperiya xalqın mentalitetinin, milli-mənəvi dəyərlərini formalaşdıran islam dinini unutturmağa çalışaraq, azərbaycanlıları assimilyasiyaya uğratmaq, müsəlman torpaqlarını imperiya çərçivəsində “əritmək” üçün burada xristianlaşdırma, ruslaşdırma və köçürmə siyasəti aparırdı. Lakin əsrlərlə Azərbaycan xalqının mentalitetini, özünüdərkini müəyyənləşdirməsində mühüm amil olan İslam dinini və türk dünyasının bir hissəsi olmaq düşüncəsini xalqımızın şüurundan silmək mümkün olmadı. Azərbaycan xalqı bu sınaqdan da uğula çıxdı.

XX əsrin əvvəllərində, çətin bir tarixi şəraitdə müsəlman Şərqiində ilk parlamentli respublika, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra təzyiqlərə məruz qalmış milli-mənəvi dəyərlərimizin inkişaf etdirilməsi üçün yeni zəmin yarandı. AXC ölkəmizin çoxəsrlik sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni inkişafının, xalqımızın milli oyanışı və dirçəlişi proseslərinin məntiqi nəticəsi kimi meydana çıxdı (1, s.175-176).

Azadlığa qovuşduqdan sonra hüquqi dövlət quruculuğunu hədəf seçən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlət idarəçiliyinin milli tarixi köklərinə söykənərək çağdaş prinsiplər üzərində dövlət quruculuğuna başladı. AXC dövlətçilik ənənələrimizi yaşadaraq, *dövlət təsisatlarını milli mənəvi dəyərlər əsasında formalaşdırmağa nail oldu.*

Xalqın vahid dövlət və ideya ətrafında səfərbər olunmasında, milli dövlətçilik atributlarının, dövlət strukturlarının formalaşdırılmasında, ümumən Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi dünya miqyasında tanınmasında, milli ideologiyanın formalaşmasında AXC mühüm rol oynadı (2, s. 155). Bu dövrü milli ideologiyanın formalaşmasında mühüm mərhələlərdən biri kimi dəyərləndirmək olar.

Çox az bir müddətdə mövcud olmasına baxmayaraq AXC milli ideologiyanın, Azərbaycan dilinin, dinimizin, vətən tarixinin, milli mədəniyyətinə və incəsənətin və ədəbiyyatın – bir sözlə milli mənəvi dəyərlərimizin inkişafında çox böyük işlər gördü.

Hər bir xalqın, millətin əsas *göstəricilərindən biri*, onun mövcudluğunun müəyyən edən, onu dünyada tanıdan, ən böyük milli-mənəvi sərvətin dil olduğunu nəzərə alan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin atdığı ilk addımlardan o zaman türk dili adlanan Azərbaycan dilinin 27 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə dövlət dili elan etməsi oldu.

Lakin ölkədə birdən-birə Azərbaycan dilinə keçidin yaradacağı problemləri nəzərə alaraq hökumət ölkədə məhkəmə, inzibati idarəçilik və digər vəzifələri icra edənlərə Azərbaycan dilini lazımi səviyyədə öyrənənədək idarə və müəssisələrdə rus dilini işlətməyə icazə verdi.

Cümhuriyyətin daxili işlər Naziri Behbud xan Cavanşir Azərbaycandakı təşkilat və müəssisələrdə rus dilinin işlədilməsinə icazə verilməsini həmin dövrün zərurətindən irəli gəldiyini qeyd etmiş və yüksək vəzifədə işləyən və türk dilini bilməyən məmurların uzun müddət işləyə bilməyəcəklərini bildirmişdir. AXC bacarıqlı və səriştəli işçiləri itirməmək, eləcə də kütləvi savadsızlığı aradan qaldırmaq, dövlət dilinin öyrənilməsi və inkişaf etdirilməsi üçün lazımi tədbirlər həyata keçirirdi. 1919-cu ilin sentyabrından Azərbaycan dilinin öyrənilməsi üçün kurslar təşkil edilmiş və bu məqsədlə hökumət tərəfindən 351 min manat vəsait ayrılmışdı (3,s.72).

Təhsil sahəsində həyata keçirilən ilk mühüm tədbir məktəblərin milliləşdirilməsi oldu. İlk addımlarını atan gənc dövlətə yüksək ixtisaslı kadrlar lazım idi. 1919-cu il sentyabrın 1-də Azərbaycan parlamenti dörd fakültədən (tarix-filologiya, fizika-riyaziyyat, hüquq və tibb) ibarət Bakı Dövlət Universitetinin açılması haqqında qanun qəbul etdi. Noyabrın 15-də isə universitetin auditoriyalarında ilk mühazirələr başlandı. Həmin dövrdə universitetdə 1094 tələbə, o cümlədən 217 azad dinləyici təhsil alırdı. Parlament universitetin açılması ilə yanaşı, 1919/1920-ci tədris ilində dünyanın müxtəlif ali məktəblərində dövlət hesabına təhsil almaq üçün 100 azərbaycanlı gəncin xaricə göndərilməsi, hər bir tələbəyə 400 frank təqaüdün, 1000 frank yol xərcinin təyin olunması barədə qərar qəbul etdi. Azərbaycan Hökumətinin həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində, artıq 1919 ilin əvvəllərində ölkədə dövlət hesabına 637 ibtidai məktəb və 23 orta ixtisas təhsili məktəbi fəaliyyət göstərirdi.

Cümhuriyyət dövründə həyata keçirilən mədəniyyət siyasəti milli-mənəvi dəyərlərimizin tərkib hissəsi olan tarixi abidələrimizin, bizə ulu babalarımızdan yadigar qalan maddi-mədəniyyət nümunələrimizin, mədəni irsimizin qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə çatdırılması üçün zəmin yaratdı.

Xalqımızın qədim dövr mədəniyyətini araşdırmaq məqsədilə 1920-ci ilin əvvəllərində Xalq Maarif Nazirliyində arxeologiya şöbəsi yaradılmışdı. Respublikada ilk rəsmi dövlət muzeyi də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaradılmışdır. Muzeyi 1919-cu il dekabrın 7-də Azərbaycan Parlamentinin yaradılmasının ildönümü münasibətilə parlamentin binasında açılmış və onun nəzdində fəaliyyət göstərmişdir. Muzeyin açılması milli mədəniyyət tariximizdə mühüm hadisə idi. Muzeydə xalqın tarixi keçmişini özündə əks etdirən maddi-mədəniyyət nümunələri milli dekorativ sənət nümunələri, xalça və bədii tikmələr, silahlar, əlyazmalar, Quranın nadir nüsxələri, müxtəlif mövzularda qiymətli kitablar və s. toplanmışdı. Muzeyin yaradıcıları Hüseyn bəy Mirzə Camalov və Məhəmməd Ağaoğlu - AXC yaranandan sonra mədəni quruculuq işlərində fəal çalışmışdılar (3, s.83).

Cümhuriyyət hökuməti milli ədəbiyyatımızın inkişaf etdirilməsinə böyük önəm verirdi. Milli ədəbiyyatın xalqın həyatında yüksək rol oynadığı deyən Məmməd Əmin Rəsulzadə deyirdi: "Azadlıq və istiqlaliyyət əsas süngülər ilə yox, ədəbiyyat və incəsənət vasitəsi ilə əldə olunur" (4). 1919 il avqustun 26-da "Yaşıl qələm" ədəbi birliyi yığıncağının Parlament binasında keçirilməsi, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin orada iştirakı və çıxışı da milli dövlətin ədəbiyyata və ədəbiyyat xadimlərinə qayğısmdan xəbər verirdi .

Cümhuriyyət dövründə senzuranın ləğvi milli mətbuatın inkişafını sürətləndirdi. 1918-ci il noyabrın 9-da qəbul edilən bu sərəncam ölkədə azad mətbuata yol açdı. Xalqımız azad şəkildə fikirlərini, düşüncələrini ifadə etmək imkanı əldə etdi.

Azərbaycan milli mətbuatı ilk dəfə idi ki, dövlət səviyyəsinə qaldırılırdı. Azərbaycanda dövlət mətbuatının yaradıldı. Azərbaycan hökumətinin orqanı "Azərbaycan" qəzeti idi. Qəzetin ilk nömrəsi çox əlamətdar günə Bakının qurtuluş gününə həsr olunmuşdur.

"Azərbaycan" adlı qəzetin nəşrə başlamasının reallaşması milli mətbuatımızın tarixində tək-cə ərazi olaraq ölkənin deyil, milli dövlətin adını ifadə edən mətbuat orqanının fəaliyyətə başlaması ilə əlamətdardır."Azərbaycan" qəzetinin 1920-ci il aprelin 28-nə, yəni AXC-nin süqutuna qədər 443 nömrəsi nəşr edilmişdir.

1919-cü ildə qəbul edilmiş, ölkədə kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətini tənzimləyən ilk qanunverici akt olan "Mətbuat haqqında nizamnamə" azad mətbuatın qarşısında geniş imkanlar açmışdı. Bu qanun milli jurnalistikasının inkişafına güclü təkan vermiş, milli mətbuat tarixində silinməz bir iz qoymuşdu.

Cümhuriyyət dövrünün milli mətbuatımızın ixtisaslaşmış nümunələri "İstiqlal", "Gənclər yurdu", "Əfkari-mütəllimin", "Mədəniyyət", "Övraqi-nəfisə", "Şeypur", "Zəmbur" və s. idi. Bu milli mətbuat orqanları milli dirçəliş ocaqları idi. Ədəbi-mədəni mühiti yaradan, yönəldən, milliləşdirən, milli ruhlu yeni nəsil yetişdirən, istiqlala dayaq olan, cəmiyyəti müasirləşdirən, demokratikləşdirən mətbuat bayraqdarları idilər.

AXC xalqımızın əsrlər boyu formalaşmış *dini dəyərlərinin* qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi sahəsində də inamlı addımlar atdı. Əhalinin dini ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə Xalq Maarifi və Dini Etiqad Nazirliyi (XMDEN) yaradıldı və N.B.Yusifbəyli bu quruma rəhbər təyin olundu. Yeni təsis edilmiş qurum yarandığı gündən din xadimləri və dini qurumlarla sıx əməkdaşlığa başladı.

Hökumət müsəlmanlar üçün Qafqaz müsəlmanlarının vahid ruhani idarəsini yaratdı. 1918-ci il dekabrın 11-də çar hökuməti orqanlarının təyin etdiyi Qafqaz Şeyxülislamı M.Ə.Pişnamazzadə vəzifəsindən istefa verdi. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti sosial təminat və dini etiqad naziri Musa bəy Rəfiyevin sərəncamı ilə 48 yaşlı Axund Ağa Əlizadə Qafqaz müsəlmanlarının birgə ruhani idarəsinin sədri, Şeyxülislam təyin edildi. Yeni Şeyxülislam məzhəb ayrı-seçkiliyini Qəbul etməyən, mütərəqqi fikirli, milli heysiyyətli ziyalı olub parlamentin fəaliyyətinə də dəstək verdi. Molla Ağa Əlizadə Azərbaycanda ilk Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını ürəkdən alqışlayan din xadimlərindən idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının birinci ildönümü münasibətilə çıxışındakı bu sözlər onun nə qədər milli və həm də insanların özünüifadəsinə yüksək dəyər verdiyini aydın göstərir: "Azadlığı yalnız müstəqil yaşamaq yolu ilə qorumaq və müdafiə etmək olar. Öz əqidəsini və fikrini şövlə söyləmək və öz bəşəri iradəsini ifadə etmək yalnız müstəqil ölkədə mümkündür. Asili olmayan tədris ocaqlarında - orta və ali məktəblərdə ölkənin camaatının faydalana biləcəyi Bütün biliklərə yiyələnmiş şüurlu adamlar yetişər. Allah-təalanın buyruqlarını yalnız ölkənin istiqlalıyyəti şəraitində müvəffəqiyyətlə intişara yetirmək olar. İstiqlal hər bir tayfaya və hər bir şəxsiyyətə lazımdır" (7, s.24).

Xaq Cümhuriyyəti dövründə xalqın milli şüurunun və milli özünüdərkinin oyanmasında böyük rol oynayan cəmiyyətlər Müsəlman Şərqi öyrənən cəmiyyət, Teatr xadimləri cəmiyyəti, Müsəlman Mühərrir və Ədiblər Cəmiyyəti, Yaşıl qələmədəbi birliyi fəaliyyət göstərirdi. Milli-mənlik şüurunun, milli özünüdərkin inkişafında bu cəmiyyətlərin rolu böyük idi.

Müsəlman Şərqi öyrənən cəmiyyət 1919-cü ildə Bakı Universitetinin nəzdində təsis edilmişdi. Cəmiyyət Azərbaycan tarixini, ədəbiyyat və incəsənətini öyrənmək və təbliğ etmək sahəsində xeyli iş görmüşdü.

Cumhuriyyət dövründə Azərbaycanda yaranan cəmiyyətlərdən biri türkcülük və azərbaycançılıq ideyasını təbliğində böyük rol oynayan "Türk Ocağı" Cəmiyyəti idi. Bu

cəmiyyətin işində A.Şaiq, A.Kazımladə və başqa ziyalılar yaxından iştirak edirdilər. Cəmiyyət Türkiyə türkləri ilə Azərbaycan türklərini bir-birinə tanımaq, onların milli ruhda tərbiyəsinə, elmi, ictimai və iqtisadi səviyyəsinin tərəqqisinə nail olmaq məqsədilə yaradılmışdır.

Çox qısa bir vaxtda ocaq öz fəaliyyəti ilə cəmiyyətin diqqətini cəlb etdi. Belə ki, Azərbaycanda türk xalqlarının milli ruhda tərbiyəsinə, elmi, ictimai və mədəni tərəqqisinə nail olmaq məqsədilə bir çox xeyriyyə işləri həyata keçirmişdir. Əsasən milli ideyaların təbliği üçün həyata keçirilən bu xeyriyyə tədbirləri “Türk gəncliyi” adlanırdı. Burada türk xalqlarının musiqisinə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə, adət-ənənəsinə geniş yer verilirdi. “Azərbaycanın müstəqilliyi”, “Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığı”, “Milli birlik”, “Türk qadınının vəfası”, “Turan dünyası” və s. mövzuda tamaşalar, “Türkün birliyi”, “Atəşgah”, “Şərq salonları” kimi sərgilər nümayiş etdirilirdi (5, s.178).

Beləliklə uzun müddət tarixin ən dəhşətli və ən qanlı hərbi-feodal müstəmləkə dövləti Çar Rusiyasının tərkibində olan Azərbaycan xalqı XX əsrin əvvəllərində öz İstiqlal bəyannaməsini elan etdikdən sonra dövlətçilik ən-ənələrimizi demokratik prinsiplər əsasında bərpa edərək xalqımızın zəngin tarixi irsini, onun dilini, dinini, ədəbiyyatını, incəsənəni mədəniyyətini inkişaf etdirərək *milli-mənəvi dəyərlərimizin* qorunması və gələcək nəsillərə ötürməsində mühüm rol oynamışdır.

Ədəbiyyat

1. Babayev M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – avropanın demokratik dəyərləri ilə şərq mədəniyyətini üzvi şəkildə birləşdirən yeni dövlət nümunəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident kitabxanası. Məqalələr toplusu. s.175-176.
2. Azərbaycan diasporu. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident kitabxanası. Bakı, 2005. 732 s.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensklopediyası. İki cildə, I cild. Bakı, Lider nəşriyyatı. 2004. 466 s.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensklopediyası. İki cildə, II cild. Bakı, Lider nəşriyyatı. 2005. 479 s.
5. Mirzəyeva Z. Azərbaycan mətbuatında türkçülüyün təbliği (1918-1920-ci illər). Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, Mirzəyeva Z. Azərbaycan mətbuatında türkçülüyün təbliği s.174- №1, Bakı, 2013.
6. Sərdarov E. Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyəti şərqdə ilk demokratik, hüquqi dövlət idi. Respublika qəzeti. 04 iyun 2017.
7. Məmmədov N. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlət-din münasibətləri. Dövlət və din. İctimai fikir toplusu № 4 (33) aprel 2015

Резюме

Махмудов Камаль

Байрамов Мушфиг

Лянкяранский государственный университет

Развитие наших национально-нравственных ценностей в период Азербайджанской Демократической Республики

В статье анализируется деятельность Азербайджанской Демократической Республики в области государственного устройства и сохранении национально - нравственных ценностей после освобождения от колониального ига царской России.

Summary
Mahmudov Kamal
Bayramov Mushfig
Lankaran State University

**The development of our national-moral values in the period of Azerbaijan
Democratic Republic**

The article analyzes the activities of the Azerbaijan Democratic Republic in the field of state organization and preservation of national and moral values after liberation from the colonial yoke of tsarist Russia.

Məmmədova Rəsmiyyə
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
resmiye.memmedova18@mail.ru
Məmmədov Zaur
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Lənkəran Dövlət Universiteti
mammadovzaur@mail.ru

**Azərbaycan Respublikasının ATƏT ilə əməkdaşlığı çərçivəsində Dağlıq
Qarabağ probleminin həlli yolları (1991-1998)**

Annotasiya: SSRİ-nin dağılması prosesində sovet rəhbərliyinin milli münasibətlər sahəsində tutduğu yanlış mövqe imperiya daxilində müəyyən qüvvələrin ərazi iddiaları ilə bağlı cəhdlərinin yenidən baş qaldırmasına şərait yaratdı. 1988-ci ildə SSRİ-nin süqutu ərəfəsində Azərbaycanda təkrar baş qaldırmış erməni separatizmi və Ermənistanın faktiki təcavüzü qarşısında respublikanın o vaxtkı rəhbərliyi və parlamenti hadisələrə münasibətdə passivlik və laqeydlilik hökm sürürmüşdü. Bu və bundan əvvəlki unudulan münasibətlər sonradan xalqımızın başına müsibətlər gətirdi və qeyd olunan problemin həlli üçün Azərbaycan hökuməti beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa başladı.

Açar sözlər: tarix, təşkilat, siyasi, ölkə, sistem, əlaqələr

Ключевые слова: история, организация, политика, страна, система, связи

Key words: history, organization, political, country, system, connection

Giriş. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də MDB, iştirakçısı olan dövlətlərlə münasibət, ABŞ-la, Avropa, Asiya, Afrika ölkələri, eləcə də beynəlxalq və məhəlli təşkilatlarla əməkdaşlıqdır [7.s. 468]. Lakin dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycanın ilk vaxtlarında geosiyasi boşluqlarla xarakterizə olunur. Hakimiyyətdə olanların səriştəsizliyi, tam bəlli olmayan xarici siyasəti ərazilərimizin itirilməsi ilə nəticələndi. Dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması haqqında Konstitusiyaya Aktının parlamentdə qəbul edilməsi ilə (1991-i il 18 oktyabr) Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdi. Ermənistanın təcavüzü qarşısında aciz qalmış o vaxtkı dövlət rəhbərləri Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri seçilmiş və xalq arasında böyük nüfuzla malik Ulu öndərin siyasi fəaliyyətini zəiflətməyə çalışırdılar.

Bir tərəfdən ölkədə daxili böhranın getdikcə dərinləşməsi, bir tərəfdən az qala vətəndaş müharibəsinin baş verəcəyi bir dövəmdə Azərbaycan xalqının təkidi ilə Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyini, siyasi varlığını baş verəcək təhlükələrdən xilas etməklə yanaşı, Azərbaycan parlamentinin tarixində yeni səhifə açıldı.

Beynəlxalq parlament təşkilatları ilə əməkdaşlıq Azərbaycan Respublikasının çoxtərəfli və ikitərəfli əlaqələrinə də şərait yaratmışdır. Beynəlxalq təşkilatlara üzv olan Azərbaycan parlamenti onlarla çoxtərəfli əlaqələr qurdu. Beynəlxalq parlamentlərarası əlaqələr uzun, mürəkkəb və ziddiyyətli inkişaf yolu keçməsinə baxmayaraq, əslində onlar dünyanın müxtəlif inkişaf səviyyəsində olan ölkələrin parlamentləri arasında çoxtərəfli əməkdaşlıqda müstəsna əhəmiyyətə malikdirlər. Bu əlaqələr milli parlamentlər və parlament üzvləri arasında əməkdaşlığın qurulub inkişaf etdirilməsində, qanunvericilik sahəsində, informasiya mübadiləsində, dünyada baş verən sosial, siyasi, iqtisadi və b. problemləri müzakirə edərək ümumi fikrə gəlməkdə mühüm rol oynayıblar.

Azərbaycan dövləti bu parlament təşkilatlarının köməyi və vasitəsi ilə üzv ölkələrdə ikitərəfli əlaqələr qurmuşdur. Bu təşkilatlar dünya ölkələrinin parlamentləri arasında ikitərəfli əlaqələrin qurulması üçün mühüm vasitələrdən bir olduğunu təsdiq etmişdir.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü şəraitində Azərbaycan Respublikası beynəlxalq təşkilatların vasitəsilə beynəlxalq birliyin diqqətini münafişə bölgəsinə cəlb etmək, dünya ictimaiyyətində obyektiv rəyin formalaşmasına, problemin beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında həllinə çalışdığından problemin nizamlanmasında beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq zərurəti yarandı. Təkcə 1999-cu ilin fevralına qədər Heydər Əliyev 68 dövlətin prezident və hökumət başçıları ilə 485 görüş keçirtmiş və bu görüşlərin hamısında Dağlıq Qarabağ münafişəsi müzakirə edilmişdi. Heydər Əliyev münafişə barəsində dafələrlə BMT-nin Baş Katibi ilə çoxsaylı görüşlərində, ATƏT, NATO, MDB, İKT və digər beynəlxalq təşkilatların zirvə görüşlərində məsələ qaldırmışdı. O, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa olunmasını tələb edirdi [8]. Azərbaycan parlamentinin beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində fəaliyyətinin xeyli zəngin və məqsədyönlü olması məhz xalqımızın gərgin mübarizəsi nəticəsində dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi nəticəsində baş vermişdir. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq parlament təşkilatları ilə əməkdaşlığı əsasən, 1991-1998-ci illərə təsadüf etmiş və iki ümumi istiqamətdə davam edərək inkişaf etmişdir.

Bu istiqamətlərdən biri də ATƏM-İlə əməkdaşlıq idi. ATƏM-in parlament məclisinin yaranmasında iştirak etmək üçün 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası da dəvət edildi [2; s.18]

Azərbaycan nümayəndə heyəti 1992-ci il iyunun 3-5-də ATƏM üzvü olan ölkələrin parlament nümayəndə heyətlərinin Parlament Məclisinin yaradılmasına həsr edilmiş Budapeşt (Macarıstan) toplantısında iştirak etmiş və nümayəndə heyətinin üzvü çıxış edərək ATƏM-in Parlament Məclisinin yaradılmasının əhəmiyyətindən danışıaraq eyni zamanda Ermənistanın hərbi təcavüzkarlığının səbəblərini, gedişini, törətdiyi ağır nəticələrini və vurduğu ziyanları geniş şərh edərək, ATƏM-in müşahidəçilərinin münafişə zonalarına göndərilməsi haqqında təkliflərin həyata keçirilməsinin vacib olduğunu vurğuladı.

Azərbaycan nümayəndə heyəti eyni zamanda, toplantının gedişatı zamanı ABŞ, Böyük Britaniya, Kanada, Almaniya, Fransa və İspaniya nümayəndə heyətləri ilə görüşüb ikitərəfli əlaqələrin qurulması haqqında müxtəlif təkliflər müzakirə etdi. Bununla da, ATƏM-in Parlament Məclisinin çərçivəsində Azərbaycan Respublikası ilə ikitərəfli parlament əlaqələrinin qurulub inkişaf etdirilməsinin əsası qoyuldu.

ATƏT-in Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münafişəsi məsələləri ilə məşğul olmaq məqsədi ilə 1992-ci ildə Minsk qrupunu yaradı. Lakin təşkilat həmin dövrdə münafişəni həll etməkdə deyil, onun böyüməsinin qarşısını almaqda maraqlı idi. Üstəlik, Minsk Qrupunun üzvü olan dövlətlərin mövqeyinin vahid olmaması sonradan münafişənin dondurulmuş vəziyyətə düşməsinə səbəb oldu. ATƏM-in Parlament Məclisinin 1993-cü il yanvarın 13-15-də Kopenhagendə keçirdiyi toplantıda iştirak etmək üçün millət vəkili Ə.Rəhimli başda olmaqla nümayəndə heyəti dəvət olundu. Millət vəkili çıxışında Ermənistanın işğalçı siyasətinin səbəbləri, işğalın gedişi və törətdiyi ciddi ziyanlar haqqında geniş məlumat verərək, Azərbaycan Milli Məclisinin ABŞ senatına

müraciətini, eyni zamanda Azərbaycan Respublikası prezidentinin Ermənistanın işğalçı siyasəti barədə bəyanatını Daimi Komitə üzvlərinə təqdim etdi [5; s. 133].

Azərbaycan Parlamenti 1994-cü ildə ATƏM-in Parlament Məclisi ilə əlaqələrində öz fəaliyyətini genişləndirməyə başladı. Eyni zamanda 1994-cü ilin iyulun 4-dən – 8-dək ATƏM-in Parlament Məclisinin 3 illik sessiyasının işində Azərbaycan Parlamentinin spikerinin rəhbərliyi ilə parlament nümayəndə heyəti fəaliyyət göstərmişdir. ATƏM-nin Parlament Məclisinin prezidenti İlki Suominen, Avstriya parlamentinin prezidenti Hans Fişer, Avstriyanın kansleri Frans Vranitski, ATƏM-in Xarici İşlər Nazirləri Şurasının sədri və İtalyan Xarici İşlər Naziri Antoniyو Martini çıxış etdilər. Bu təbirdə Azərbaycan Respublikası nümayəndə heyətinin üzvləri çıxış edərək Ermənistanın apardığı işğalçılıq müharibəsinin dayandırılmasında ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyəti haqqında məlumat verdilər [3].

Sessiyanın gedişi zamanı ABŞ və Böyük Britaniyanın parlament təmsilçiləri Qarabağ münaqişəsində Azərbaycanın ədalətli mövqeyini müdafiə edərək, Ermənistanın işğalçı bir dövlət olduğunu vurğuladılar və bu mövqe sessiyanın yekun sənədində əks olunmuşdur [6].

Parlament Məclisinin yekun iclasında “Vyana bəyannaməsi” qəbul edildi [9]. Bu bəyannamədə münaqişələrin dinc yollarla həlli yollarının zəruriliyindən bəhs olunurdu. “Vyana bəyannaməsi” strateji baxımdan böyük əhəmiyyətə malik idi. Sənəddə ATƏT üzvü olan dövlətlərinin ərazi bütövlüyünün pozulmazlığını, sərhədlərinin toxunulmazlığını, daxili işlərə qarışmamağı və s. prinsipləri bir daha təsdiq edərək bütün xarakterli münaqişələrin dinc siyasi vasitələrlə həllinin vacibliyinin müasir beynəlxalq üçün zəruriliyini və əhəmiyyətini göstərdi. “Vyana bəyannaməsi” eyni zamanda qarşıdakı sessiyayadək olan dövrdə Parlament Məclisinin qarşısında duran vəzifələri də müəyyənləşdirdi [9; s.18].

ATƏT-in Azərbaycan parlamenti nümayəndələri Parlament Məclisinin yekun iclasında Norveç Stortiniqinin – parlamentinin sədri K.Qrondalla və Almaniya Bundestaqının sədri R.Zusmutla keçirdikləri söhbətlərdə ikitərəfli parlamentlərarası əlaqələrdən bəhs edildi.

1995-ci il ATƏM-in Parlament Assambleyasının Kanadanın pataxtı Ottavada keçirilən iclasında Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvləri iştirak etmişdir. Yekun iclasında Ottava bəyannaməsi qəbul olundu [11; s.6]. Bəyannamə Avropanın inkişaf etmiş dövlətləri tərəfindən müsbət qarşılanaraq, bəyannaməyə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair 13 maddədən ibarət xüsusi bölüm əlavə edildi [11; s.5-7]. Bu sənəddə BMT Təhlükəsizlik Şurasının Dağlıq Qarabağa dair 822, 853, 874, və 884 sayılı qətnamələrində Azərbaycanın təcavüzə uğramış bütün bölgələrdən erməni işğalçılarının qeyri-şərtsiz çıxarılması tələbinin yerinə yetirilməsinə yardım etmək tövsiyə edildi. Bu sənədə görə münaqişə zonasına sülhməramlı qüvvələr 1995-ci ilin sonunda göndərməli və 2000 nəfər olmalı idi. Qeyd etmək lazımdır ki, ATƏT-in Parlament Məclisinin yekun iclasında fəaliyyət göstərməsi Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin tanınması və ümumavropa problemlərinin həllinə və inteqrasiya qoşulması anlamına gəlirdi.

1996-cı ilin noyabrında ATƏM-in Parlament məclisinin prezidenti Xavyer Rupers basda olmaqla nümayəndə heyəti Azərbaycan Respublikasında oldu. Qonaqlar Azərbaycan prezidenti H.Əliyevlə, Milli Məclisin sədri və b. rəsmi şəxslərlə görüşlər keçirdilər, Beyləqan və Biləsuvar rayonunda qaçqınlarla görüşlər keçirdilər. Horadiz qəsəbəsində erməni təcavüzkarları tərəfindən dağıdılmış yaşayış evlərinə baxdılar. Nümayəndə heyətinin başçısı təmsil etdiyi parlament nümayəndələri ilə birlikdə Milli Məclisdə çıxış etdi [13].

ATƏT-nin növbəti zirvə toplantısı 1996-cı il dekabr ayının 2-4-də Portuqaliyanın paytaxtı Lissabon şəhərində keçirildi. Məhz bu görüşdə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin baza formulu müəyyən olundu.

Zirvə toplantısında Azərbaycanın dünya birliyi tərəfindən tanınması məhz Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin çevik və dəqiq diplomatik addımlarının nəticəsində oldu [4]

ATƏT-in üzvü olan 53 Avropa ölkəsi (Ermənistan istisna olmaqla) Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli yollarında Azərbaycanı dəstəklədi. H.Əliyev aşağıda göstərilən prinsipləri Azərbaycanın Milli mənafeələrini əks etdirən prinsipləri açıqladı:

- Azərbaycan Respublikasının və Ermənistan Respublikasının ərazi bütövlüyü;
- Azərbaycanın tərkibində Dağlıq Qarabağa yüksək muxtariyyət statusunun verilməsi;
- Dağlıq Qarabağın bütün əhalisinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi.

1997-ci il iyulun 5-8-də Varşavada ATƏM-in Parlament Məclisinin altıncı illik sessiyası keçirildi. Sessiyada Milli Məclisin komissiya sədri S.Səfərov başda olmaqla nümayəndə heyəti Ermənistanın təcavüzünün Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyi üçün törətdiyi təhlükələrdən və onun qarşısının alınmasının zəruriliyindən danışdılar [6, №133].

Minsk Qrupu 1997-ci il iyunun 1-də "paket həll planı", sentyabrın 23-24-də isə iyulun 18-də qəbul edilmiş "mərhələli həll" variantını, 1998-ci il noyabrın 8-10-da "ümumi dövlət" adlanan növbəti və 9 aydın olmayan həll planını təklif etdilər. Azərbaycan tərəfi "mərhələli həll" variantını qəbul etsə də, Ermənistan bu variantı əvvəlcə qəbul etdi sonradan isə siyasi oyunlar və fitnələr quraraq təkliflərin heç birini qəbul etmədi.

1998-ci il iyulun 5-8-də Kopenhagendə ATƏM-in Parlament Məclisinin yeddinci illik sessiyası keçirildi [10; s.24]. Sessiyada Azərbaycanı Milli Məclisin deputatları təmsil etdilər. Üzv dövlətlərinin nümayəndə heyətləri ATƏM-in institutlarının inkişafı, perspektivləri, iqtisadiyyat, elm, texnika, ətraf mühitin mühafizəsi, demokratiya və insan hüquqları məsələlərini müzakirə etdilər.

ATƏM-in ən əhəmiyyətli zirvə toplantısı 1999-cu il noyabr ayının 18-19-da Türkiyənin İstanbul şəhərində keçirildi. ATƏT-in İstanbul sammitinə yola düşərkən hava limanında Respublikamızın Prezidenti Heydər Əliyevin jurnalistlərlə müsahibəsində dediyi kimi, ölkəmizin nümayəndə heyəti bu zirvə toplantısına Azərbaycanın milli mənafeyini və bununla bağlı bir çox məsələlərin həll edilib həyata keçirilməsi üçün bu səfəri etmişdir [12; s.24].

İstanbul zirvə toplantısının qardaş Türkiyədə keçirilməsi bu ölkənin dünyadakı nüfuzunun daha da artmasına təsirsiz qalmadı eyni zamanda türkdilli xalqlar üçün də əvəzolunmaz tarixi bir hadisə kimi yaddaşlara həkk olundu.

İstanbul Zirvə toplantısında ATƏT üzvü olan ölkə və hökumət rəhbərləri öz çıxışlarında Ermənistan-Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsinin tərəfdar olduqlarını bəyan etdilər. Çıxış edən nümayəndələr bu münaqişənin həll olunmamasından narahatlıq keçirdiklərini bildirdilər. Bununla yanaşı Azərbaycan və Ermənistan dövlət başçılarının ikitərəfli görüşlərinin vacibliyini bildirdilər.

İstanbul bəyannaməsinin iştirakçılar tərəfindən qəbul edilmiş bir bəndi məhz Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə həsr olunmuşdur. Qeyd edilən bənddə ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətini qiymətləndirməklə, Azərbaycan və Ermənistan dövlət başçılarının birbaşa görüşlərini gələcəkdə münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsinə təkan verəcəyi qeyd edilmişdir.

Sammit ərəfəsində, noyabrın 17-də Qara dəniz İqtisadi Təşkilatının İstanbulda keçirilmiş zirvə görüşü region dövlətlərinin birgə əməkdaşlıqlarının fəaliyyətinin daha da sürətlənməsinə və genişlənməsinə səbəb oldu.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ATƏT-in sammit günlərində ABŞ Prezidenti Bill Klintonun Bakı-Ceyhan əsas neft ixrac kəməri haqqında tarixi sazişin və Transxəzər qaz kəməri haqqında sənədin imzalanmış sənəd Azərbaycanın XXI əsrə böyük siyasi və iqtisadi uğurlara və perspektivlərə qədəm qoyduğunu göstərmişdir.

XX əsrin siyasi tarixində İstanbul sammiti çox böyük hadisə, siyasi sarsıntılar və təlatümlərlə müşahidə olunan bir yer tutaraq qalacaqdır. Bu sammitdə Avropanın və dünyanın gələcəyi üçün vacib, tarixi əhəmiyyətli qərarlar qəbul olundu, əhəmiyyətli sənədlər imzalandı.

Nəhayət, 2007-ci il noyabrın 29-da İspaniyanın paytaxtı Madriddə ATƏT-in üzvü olan ölkələrin Xarici İşlər Nazirləri Şurasının iclası zamanı Azərbaycanın və Ermənistanın Xarici İşlər Nazirlərinə “Minsk Qrupu”nun həmsədrləri tərəfindən “Madrid prinsipləri” adlanan layihə təqdim olunmuş və bu vaxtdan etibarən Qarabağ danışıqları bu prinsiplər ətrafında aparılır. Moskva bəyannaməsində (2 noyabr 2008-ci ildə) də öz əksini tapan Madrid prinsiplərindəki bəzi məsələlər Azərbaycan üçün qəbul edilməzdir [8].

Qeyd etmək lazımdır ki, ATƏT-in Minsk qrupu ATƏT-in nazirlər Şurasının 1992-ci ilin 24 martında Helsinkidə keçirilən görüşündə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin məhz, sülh yolu ilə həll edilməsi məqsədi ilə yaradılmışdır. Minsk qrupu təşkilati münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsi üçün danışıqların aparılmasında iştirak edir. Bu qrupun həmsədrləri ABŞ, Fransa və Rusiya ölkələrini təmsil edirlər və onların qarşısında duran əsas vəzifələrə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə aradan qaldırılması məsələsi və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll edilməsi yolunda alternativ vasitələrlə, danışıqlar yolu ilə, münaqişə zonasında monitorinqlər təşkil etmək və s. daxildir.

ATƏT-in Minsk qrupu ilə əməkdaşlığın nəticələri. Bütün bunlara baxmayaraq çox təəssüf ki, Minsk qrupu münaqişənin həlli məsələsində keçən 23 ildə hələ ki, əhəmiyyətli bir iş görməmişdir. Minsk qrupu yarandığı gündən bu günə kimi fəaliyyəti dövründə heç bir irəliləyiş görünməyib. Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev dünyanın mötəbər təşkilatlarındakı çıxışlarında dəfələrlə Azərbaycan xalqının narazılığını ifadə etmişdir. Dəfələrlə həm Ermənistan, həm Azərbaycan dövlət başçılarının, Xarici İşlər Nazirlərinin görüşlərinə baxmayaraq münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsi yolunda heç bir iş görülməmişdir, əksinə Ermənistan silahlıları vaxtaşırı atəşkəs rejimini pozaraq Azərbaycan sərhədlərini atəşə tutaraq yerli əhaliyə, kənd təsərrüfatına ciddi ziyan vurmaqda davam edirlər.

Ümumiyyətlə, ATƏT-in Parlament Məclisi ilə qarşılıqlı münasibətlərinin yaradılması Azərbaycanın demokratiya və azad bazar iqtisadiyyatı rolu yolunda inkişafında yardımçı rol oynamışdır. Vətəndaş cəmiyyətinin qurulması məsələsində ATƏT-in Parlament Məclisi ilə Azərbaycan parlamenti arasında əməkdaşlıq təqdire layiqdir. Əməkdaşlığın gedişində Azərbaycan Parlamenti qanunvericilik sahəsində ATƏT-in Parlament Məclisinin təcrübəsi ilə tanış oldu. [8; 36] Azərbaycanda hazırlanan qanun layihələrinin rəyləşdirmək üçün ATƏT-in müvafiq strukturlarına göndərilməsi, çoxtərəfli əsasda seminarların keçirilməsi, və ikitərəfli əsasda seminarların keçirilməsi Parlament dövlətləri ilə əməkdaşlığın qurulması xüsusi əhəmiyyətlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, ATƏT-in Parlament Məclisində Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü nəticəsində yaranmış Dağlıq Qarabağ məsələsinin müzakirəsinin keçirilməsi, Parlament Məclisinin illik sessiyalarının sənədlərində bu məsələyə dair ümumi prinsiplərin – işğal nəticəsində öz yurdlarından didərgin düşmüş qaçqınların daimi yaşayış yerlərinə qayıtmaları və s. Lakin əslində tövsiyə xarakteri daşıyan ATƏT-in Parlament Məclisinin də qərarlarının elə də təsir gücü olmadı.

Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarla ikitərəfli siyasi münasibətlərinin inkişaf etdirilməsində və möhkəmləndirilməsində bu dövlətlərin qanunvericilik orqanları ilə əlaqələrin xüsusi rolu vardır. Avropa ölkələrinin parlamentlərinin zəngin tarixi və təcrübələri bu sahədə əməkdaşlığı daha da zəruri edir. Azərbaycanın Milli Məclisi ilə ölkələrinin qanunvericilik orqanları arasında təcrübə mübadiləsinin aparılması, parlament nümayəndələrinin qarşılıqlı səfərləri siyasi münasibətlərin inkişafı üçün olduqca önəmlidir.

ATƏT-in Parlament Məclisinin işində Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin iştirak etməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. ATƏT-in Parlament Məclisinin işində iştirak

etmək Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyinin tanınması, qorunması, ümumavropa problemlərinin həllinə onun cəlb edilməsi və inteqrasiyası proseslərinə qoşulması deməkdir. ATƏT-in Parlament Məclisini ilə əməkdaşlıq Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin və suverenliyinin möhkəmləndirilməsinə kömək etdi. Parlament Məclisi qəbul etdiyi sənədlərdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü və sərhədlərinin toxunulmazlığını bir daha təsdiq etdi.

Bu günə qədər təklif olunan bu variantların hamısında ATƏT-in Minsk Qrupu qarşılıqlı güzəşt prinsipini üstün tutmuşdur ki, bu da ATƏT-in işinin zəif tərəflərindən biridir. Çünki həm BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləri Fransa, Rusiya və ABŞ, həm də, ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədri olan dövlətlərin münafişəyə münasibətləri həmin ölkələrin strateji və iqtisadi maraqları ilə müəyyənləşdirilir.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması üzrə danışıqlarda ABŞ-ın nümayəndəsi olmuş C.Mareskanın əsərləri problemin öyrənilməsi baxımından çox mühümdür. Münaqişənin ilk illərində Minsk Qrupunun işini bəyənməyən C.Mareska Rusiyanın bu münaqişədə «neoimperiya ambisiya»larını da tənqid etmişdir.

Münaqişəni dinc yolla həll etmək üçün ATƏM-in Minsk Qrupu çərçivəsində danışıqları dərhal bərpa etmək məsləhət görülür və ATƏM-in sədri, həmçinin ATƏM-in Minsk Qrupunun sədrindən məsləhətləşmə keçirib bölgədəki vəziyyətə qiymət verilməsi xahiş edilirdi. Bununla da, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası münaqişəni dayandırmaqdan, yalnız məsləhətlər verir və məsuliyyəti tamamilə ATƏM-in və ATƏM-in Minsk Qrupunun üzərinə ataraq bir qurum kimi özünü problemin həllindən uzaqlaşdırdı. İndiyə qədər BMT Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin daxili yaxud dövlətlərarası münaqişə olduğu haqqında qəti qərar qəbul etməmişdir. Hətta qəbul edilmiş qətnamələrdə münaqişənin Ermənistan və Azərbaycan arasında olması konkret şəkildə göstərilməmişdir ki, bu da münaqişə başladığı gündən beynəlxalq aləmdə ona düzgün siyasi qiymət verməyə mane olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının 1991-1998-ci illərdə ilə parlamentlərarası araşdırılmasından bir sıra ümumiləşdirilmiş nəticələr çıxarmaq olar. Azərbaycan parlamentinin beynəlxalq parlament təşkilatları ilə əlaqələrinin qurulması və inkişafının böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Beynəlxalq parlament təşkilatları ilə əməkdaşlıq Azərbaycan dövlətinin sülhə, sabitliyə və əməkdaşlığa yönəldilmiş xarici siyasətinin məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsinə xidmət etmişdir. Bu əməkdaşlıq Azərbaycan Respublikasında azad bazar iqtisadiyyatına əsaslanan demokratik, açıq, vətəndaş cəmiyyəti qurmaq üçün əlverişli beynəlxalq şərait yaratmağa yönəldilmişdir. Beynəlxalq parlament təşkilatları ilə əməkdaşlıq Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini və suverenliyini möhkəmləndirir və ölkədə parlament demokratiyanın inkişafına kömək edir. Azərbaycanın üzv olduğu və ya üzv olmadan əlaqələr saxladığı beynəlxalq parlament təşkilatları müasir dünya siyasətində özünəməxsus rol oynayırlar. Bu təşkilatların yaradılması və inkişafı müəyyən təkamül yolu keçmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi:F.2941, siy.1, iş 899, v. 134- 147
2. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin aparatı. Beynəlxalq münasibətlər şöbəsinin materialları. 1992-ci il.
3. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin aparatı. Beynəlxalq münasibətlər şöbəsinin materialları. 1994-ci il.
4. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin aparatı. Beynəlxalq münasibətlər şöbəsinin materialları. 1996-cı il.

5. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə (Azərbaycan Respublikasının 1993-1994-cü illərdə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar), I cild, Bakı, Göytürk nəşriyyatı, 1996, s.228.
6. "Azərbaycan qəzeti", № 133, Bakı, 1993.
7. Beynəlxalq münasibətlər tarixi. M.Abdullayev Bakı-2003.
8. S.M. Seyidova. Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsində beynəlxalq təşkilatların iştirakı (1991- 2005-ci illər). dissertasiya işi. BDU.
9. Венская декларация Парламентской Ассамблеи ОБСЕ. 8 июля 1998 г., Вена, Международный секретариат Парламентской Ассамблеи ОБСЕ, 1994, с.18
10. Копенгагенская декларация Парламентской Ассамблеи ОБСЕ. 13-15 января 1993 года, Копенгаген, Международный секретариат Парламентской Ассамблеи ОБСЕ, 1993, Tordenskjoldsgade 1 1055 Copenhagen K, Denmark
11. Оттавская декларация Парламентской Ассамблеи ОБСЕ. 8 июля 1995 года, Оттава Международный секретариат Парламентской Ассамблеи ОБСЕ, 1995, с.20
12. Parliamentary Assamblely of the Black Sea Economic Cooperation, Istanbul, 1993-1998.
13. Forging a Lasting' Pease the Naqorno-Karabakh Konflikt. AN interview with Jonn J.Mareska Former USA Ambassador to the OSCE // Azerbaijan International, USA, New York, 1996, Spring, vol. 4.1, p.52-5.

Summary
Mammadova Rasmiyya
Azerbaijan State Economic University
Mammadov Zaur
Lankaran State University

The ways of solving of the Nagorno-Karabakh problem in the framework of cooperation Azerbaijan Republic with the OSCE (1991-1998)

The article discusses the issues of inter-parliamentary relations and the main stages in the development of these relations on the basis of reliable sources and existing literature (1992-1998). The author pays great attention to the relations of Azerbaijan with the OSCE Parliamentary Assembly (OSCE) and tries to clarify and assess the ways of solving the Karabakh problem.

Резюме
Мамедова Расмия
Азербайджанский государственный экономический университет
Маммадов Заур
Лянкяранский государственный университет

Пути решения задач Нагорно Крабахской проблемы в рамках сотрудничества Азербайджанской республики с ОБСЕ (1991-1998)

В статье рассматриваются вопросы межпарламентских отношений и основные этапы развития этих отношений на основе надежных источников и существующей литературы (1992-1998). Автор уделяет большое внимание отношениям Азербайджана с Парламентской ассамблеей ОБСЕ (ОБСЕ) и пытается разъяснить и оценить пути решения Карабахской проблемы.

Uşaq və yeniyetmələrin psixi inkişafında müasir informasiya texnologiyalarının yaratdığı psixoloji problemlər

Annotasiya: Dünyanın sosial psixoloji mənzərəsində müasir informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafının uşaq və yeniyetmələrin psixi inkişafında ciddi dəyişikliklər yaratdığı müşahidə edilməkdədir. Məqalədə müasir informasiya texnologiyalarının uşaq və yeniyetmələrin psixi sferasına həm mənfi, həm də müsbət istiqamətdə göstərdiyi psixoloji təsirlərin müqayisəli təhlilini vermişdir. Müasir informasiya texnologiyalarının uşaq və yeniyetmələrin psixi inkişafında yaratdığı müsbət təsirin istiqaməti odur ki, uşaq və yeniyetmələr kommunikativ vasitələrlə təmasda olarkən yeni elmi biliklərə daha sürətlə yiyələnirlər, onların intellektual bacarıq və imkanlarının dairəsi genişlənir. Mənfi təsir kimi uşaq və yeniyetmələrdə psixosomatik problemlər, kompüterdən asılılıqla yanaşı virtual dünyaya aludəliklə bağlı psixoloji problemlər özünü göstərir.

Açar sözlər: kompüter aludəliyi, sosial psixoloji təsir, sosial psixoloji təlqin, psixokonsultasiya.

Ключевые слова: быть зависимым от компьютера, социально психологическое влияние, социально психологическое внушение, психоконсультация.

Key Words: predilected to internet, social psychology influence, social psychology suggestion, psychologist consultation

Müasir dövrün uşaq və yeniyetmələrinin həyat tərzinə nəzər yetirib onları daha yaxından müşahidə etsək görürük ki, onların diqqət və maraqları daha çox son elmi nailiyyətlərin məhsulu olan kommunikativ vasitələrə (mobil telefon, smartfon, ayfon, planşet, kompüter, internet və s.) yönəlmişdir. Bunun əsas səbəbi isə onların maraq dairəsini əhatə edən bəzi tələbatların, daha çox qeyd etdiyimiz informasiya texnologiyaları sayəsində ödənilməsi ilə bağlıdır. Çünki onlar internet, kompüter və mobil telefonların köməyi ilə rahat şəkildə lazım olan sualların cavablarını axtarıb tapır, həmyaşdaları ilə ünsiyyət qurur və intellektual imkanlarını genişləndirməyə çalışırlar. Bu səbəbdən müasir uşaq və yeniyetmələrin sosial həyatını telefonsuz və internetsiz təsəvvür etmək çətindir. Mütəxəssislər onu da qeyd edirlər ki, internetlə ünsiyyət sadəcə ünsiyyətin davamıdır.

Məsələyə obyektiv prizmadan yanaşsaq, əsl həqiqətdə uşaq və yeniyetmələrin müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməsində qorxulu bir şey yoxdur. İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı uşaq və yeniyetmələrin psixi sferasına təsir göstərməklə yanaşı onların şəxsiyyət kimi formalaşmasına gətirib çıxarır.

Alimlərin fikrinə görə, yaxın gələcəkdə internetlə ünsiyyət canlı ünsiyyətdən daha çox olacaqdır. Bəzi mütəxəssislər qeyd edirlər ki, internet vasitəsilə informasiyaların sürətlə qəbulu beyinin də inkişafına səbəb olur. Amma bunun həm də fərdi xarakter daşdığı əlavə edilir.

Buna baxmayaraq, əks fikir bildirən tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, informasiyaların beyinə axınının miqdarının artması əqli problemlərin yaranmasına yol açır. Əlbəttə ki, bu mütəxəssislərin subyektiv fikridir. Bununla əlaqədar, hələ də öz həllini tapmayan psixoloji problemlər var və bu istiqamətdə araşdırmalar davam edir.

Hal-hazırda uşaq və yeniyetmələrin psixi fəaliyyətinin intellektual imkanlarının inkişaf etdirilməsi ilə bağlı çoxlu sayda kompüter proqramları mövcuddur. Həmin proqramlardan zamanında, uşağa nəzarət etməklə istifadə edildikdə müsbət nəticələr əldə etmək mümkündür. Misal olaraq, bəzi qabaqcıl ölkələrdə uşaqların internet təhlükəsizliyini qorumaq üçün "Savvy Cyber Kids" təşkilatının hazırladığı təlim proqramından istifadə edilir. Portuqaliya alimlərinin hazırladığı IWA proqramı ilə kiçik yaşlı uşaqlarda yazı yazmaq və oxumaq vərdişlərini yaratmaq mümkündür. Story Builder və Prochinima proqramı 6-10 yaşlı uşaqlarda yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə kömək edir. Story Mat proqramı isə uşaqlarda qrammatik baxımdan yazı və oxu vərdişlərinin formalaşdırmasına dəstək olur. Bəzi kompüter proqramları ilə fiziki və əqli baxımdan qüsurlu uşaqların psixi fəaliyyətinə inkişafetdirici təsir göstərmək mümkündür. Həmçinin lal və kar, görmə problemləri ilə yanaşı nitqində qüsurlu olan, epilepsiya xəstəliyindən əziyyət çəkən, autizmi olan uşaqların reabilitasiyası baxımından inkişafetdirici kompüter proqramları da yaradılmışdır. M.Monibi və Q.Xayesin birgə yaratdıqları Mocotos (Mobile communications tools for children) kompüter proqramı vasitəsi ilə şifahi ünsiyyətə çətin daxil ola bilən uşaqlarda nitqi inkişaf etdirmək mümkündür [4].

Müasir informasiya texnologiyalarının yaratdığı mənfi təsirlər, əsasən yeniyetmələrdə daha çox müşahidə edilir. Çünki yeniyetməlik dövründə daha yüksək emosional oyanıqlıq müşahidə olunur. Bəzən bu oyanıqlıq yeniyetmələrdə idarəolunmaz həddə çatır. Eyni zamanda hər şeylə maraqlanan yeniyetmələr kənar təsirlərə daha çox məruz qalırlar. Bu kənar təsirlər onların bəzi davranış formalarını dərk etmədən kor-koranə təqlid etmələrinə yol açır. "Ünsiyyət prosesində insanların bir-birinə təsirinin psixoloji vasitələri içərisində sirayət və təqlinlə yanaşı təqlid də özünəməxsus yer tutur. O, sosial psixoloji fenomen kimi hər hansı bir adamın hərəkətini, işini və ya davranışını başqasının təkrar etməsi kimi meydana çıxır" [1, 108]. Aparılan son elmi araşdırmalar göstərir ki, yeniyetmə şəxsiyyətinin fərdi xarakter və temperament keyfiyyətlərindən asılı olaraq onların bəzilərinə psixosomatik problemlərin miqdarı dayanmadan artır. Mütəxəssislər bunun əsas səbəbini onların yeni informasiya vasitələrindən istifadə etməklə virtual dünyada lazım olan qədərdən çox vaxt keçirmələrində görür və bu problemi diqqət mərkəzinə çəkirlər.

Müasir tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, uşaq və yeniyetmələrin internet və mobil telefon aludəsi olmaqla yanaşı, həm də bu vasitələrdən asılı vəziyyətə düşməsi onlarda stress və həyəcanın miqdarını artırır. Eyni zamanda virtual dünyada vaxtını çox keçirmək yeniyetmələrdə nevroitik pozulmalara da yol açır. Bəzi mütəxəssislər isə qeyd edirlər ki, internet və telefonda davamlı şəkildə oyun oynamaq aludəliyi tədricən uşaqlarda əqli geriliyə və səbəb olur. Amma bu fikir sadəcə bir ehtimal xarakteri daşıyır və özünün gerçək təsdiqini hələ də tam şəkildə tapa bilməmişdir [2].

Qeyd olunan problemlər sanki "aysberqi" xatırladır. Problemin nəzərə çarpmayan cəhətləri hələ də mütəxəssislər tərəfindən araşdırılmaqdadır. Müasir informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı psixologiya elminin qarşısında tələyüklü problemlərin həlli istiqamətində yeni üfüqlər açmaqdadır. Məsələyə bu kontekstdə yanaşdıqda, müasir dünyanın sürətli həyat tempi mütəxəssisləri məcbur edir ki, burada qeyd edilən psixoloji problemlər özünün daha optimal üsullarla həlli yollarını tapsın.

Müasir psixologiyada diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biri uşaqlarda, xüsusilə yeniyetmələrdə internet asılılığının yaratdığı psixi problemlərin aradan qaldırılmasıdır. Son statistik araşdırmalar göstərir ki, hazırda dünyada baş verən cinayət hadisələrinin əksəriyyəti yeniyetmələr tərəfindən törədilir. Eyni zamanda psixosomatik problemlərin də çoxu yeniyetmələrin payına düşür. Səbəblərdən biri də odur ki, yeniyetmələr istər psixi, istərsə də fiziki inkişafın çətin və böhran dövrünü yaşamaqla yanaşı affekt vəziyyətə

daha tez düşürlər. Yeniyetmələrin psixi inkişafında aparıcı fəaliyyət kimi çıxış edən ünsiyyət fəaliyyəti bu dövrdə onların əsas tələbat obyektinə çevrilmiş olur. Yeniyetmələr ona yaxın olan doğmalarından ehtiyacı olduğundan az ünsiyyət gördükdə müasir kommunikativ texniki vasitələrlə ünsiyyətə daha çox meyl edirlər.

Müasir informasiya və kommunikasiya vasitələrinin az olduğu dövrlərdə yeniyetmələr yaxınlarından az ünsiyyət gördükdə, özünün ünsiyyət tələbatını tam ödəyə bilmədikdə, daha çox onlardan uzaq olan yerlərə, əsasən də yad insanların toplaşdığı küçə mühitinə üz tuturdu. Burada tanımadığı bir məkanda çox zaman ona gələcəkdə mənfi təsiri ola biləcək yad adamlarla ünsiyyət yeniyetmə üçün böyük bir bəlaya çevrilmiş olurdu. Bəzən belə bir əhatə dairəsində yeniyetmə özü də bilmədən asosial və deviant davranışlı qruplaşmaların üzvünə çevrilirdi.

Müasir dövrdə yeniyetmələr küçədə yad adamlarla ünsiyyətdən daha çox, öz ünsiyyət tələbatlarını virtual dünyada ödəməyə üstünlük verirlər. Beləliklə, yeniyetmələr sosial şəbəkələrdən istifadə etməklə, şəxsən tanıdığı və tanımadığı insanlarla ünsiyyətə daxil olur. Çox zaman valideynlər uşaq və yeniyetmələrin mobil telefonda və internetdə çox vaxt keçirmələrinə qarşı laqeydlik nümayiş etdirirlər. Yeniyetmələrin sərbəstlik və özgürlüyə meyilli olmaları onların ünsiyyət sferalarının da dəyişməsinə, hisslərinin bir qədər də rəngarəng olmasına yol açır. Dost və rəfiqə anlayışı sosial şəbəkələrdə özünə status qazanmış yeniyetmə üçün tam şəkildə adiləşir. Sosial şəbəkələrdə normal və real canlı ünsiyyət virtual ünsiyyətlə əvəz olunur. Əlbəttə ki, yeniyetmə üçün belə bir xəyali yaşam tərzini müvəqqəti xarakter daşımış olur. Bir müddət keçəndən sonra emosional canlı ünsiyyət qədər ona dolğun təsir bağışlaya bilməyən virtual ünsiyyətin təsirindən uşaq və yeniyetmələr sosial şəbəkələrdə vaxt keçirmək aludəsinə düşər olurlar. Bununla yanaşı belə bir cansız həyatın təsirindən onlar dərin ruhi sarsıntı da keçirə bilərlər. Bir sözlə, yeniyetmə mütəmadi şəkildə vaxtını sosial şəbəkələrdə keçirərkən müxtəlif psixoloji problemlərlə üzləşir. Uşaq və yeniyetmə nəzarətsiz olaraq mobil telefonda uzun müddət gözlerini çəkmirsə və saatlarla kompüterin monitorunun qarşısında vaxt keçirirsə, nəticə etibarilə onda bir çox psixosomatik problemlər yarana bilər. Buna göz, ürək və qan-damar, mədə bağırsağı, sinir, sümük, əzələ sistemi və s. üzvlərlə bağlı yaranan problemləri misal göstərmək olar. Ən dəhşətlisi isə odur ki, bəzən yeniyetmə sosial şəbəkələrdə uzun vaxt keçirməyin təsirindən virtual dünya ilə real dünyanı psixoloji olaraq sanki qarışdırır. Belə bir hal isə nəticədə müxtəlif nevroitik pozulmalara yol açır [6].

Son vaxtlar kriminal xəbərlərdə uşaq və yeniyetmələrin sosial şəbəkələrdən istifadə zəminində müxtəlif formalarda zorakılıqlara da məruz qaldıqlarına rast gəlirik. Yeniyetmə və uşaqların bütün gələcək həyatının məhv olmaması üçün belə üzücü hadisələr yaşlı nəsə, əsasən də valideynlərə ciddi signal olmalıdır. Ona görə də psixoprofilaktika məqsədilə valideynlər, tərbiyəçilər və müəllimlər qeyd olunan problemi müntəzəm olaraq nəzarətə götürməyə çalışmalıdırlar.

Moskva Dövlət Universitetinin Ümumi psixologiya kafedrasının müdiri Aleksandr Voyskunskiy "İnformasiyalaşmanın psixoloji problemləri" laboratoriyasında əməkdaşlarla birgə təcrübədə müəyyən etmək istəyib ki, internet və müasir kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı psixoloji problemlərin artmasına necə təsir göstərir? Bu istiqamətdə aparılan son elmi araşdırmalar problemin hələ də tam şəkildə öz həllini tapa bilmədiyini qənaətindədir. Amma əksər tədqiqatçılar uşaq və yeniyetmələr arasında ən çox yayılan psixoloji problem kimi intiharı qeyd edirlər. İntiharın sürətlə artmasının kökündə isə internetdə olarkən sosial şəbəkələrdən və virtual aləmdən çox istifadə zamanı yaranan psixoloji asılılıqlar dayanır [3].

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, istənilən bir psixoloji problemlə bağlı informasiyalar internetdə sosial şəbəkələr vasitəsilə cəmiyyət arasında nə qədər çox

yayılırsa, bu barədə çox danışılırsa, müzakirə edilirsə bir o qədər də həmin psixoloji problemlərin miqdarı artır. Sanki intihar halları internet vasitəsilə xəbərlər şəklində yayılarkən bu “psixoloji epidemiyaya” çevrilir. Araşdırmalar bir daha göstərir ki, intiharla bağlı məlumatlar internet vasitəsilə sosial şəbəkələrdə çox yayılanda bu barədə məlumatları izləyən xaraktercə zəif yeniyetmələr həmin psixoloji halın təsiri altına düşürlər. Qeyd olunur ki, bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə uşaq və yeniyetmələrin sosial şəbəkələrdən istifadə edərkən intihar etmək istəmələrinin qarşısının alınmasının yolları tapılmaq üzrədir. Bu istiqamətdə problemin qarşısını almaq üçün xüsusi təyin edilmiş izrail mütəxəssisləri internetdən istifadə edən uşaq və yeniyetmələrin sosial şəbəkələrdə intiharla bağlı düşüncələrinə rast gələn kimi operativ şəkildə onlarla əlaqə yaratmağa çalışırlar. Müəyyən psixoloji təsiretmə üsullarından istifadə etməklə onları intiharla bağlı fikirlərdən daşındırmağa çalışırlar. Belə xeyirxah addımlar sayəsində il ərzində izraildə çoxlu sayda uşaq və yeniyetmələrin həyatı xilas edilmişdir [5].

İnternetdə insanın hissi-emosional halına güclü mənfi təsir göstərə biləcək ağır zorakılıq səhnələri ilə xarakterizə edilən videoroliklərin nümayiş etdirildiyi saytları izləmək də yeniyetmə və uşaqların psixikasını ciddi şəkildə zədələyə bilər. Əxlaqa və mənəviyyətə zidd olan səhnələr ilk baxışda kinofilm təsiri bağıqlasa da, çox zaman filmin nümayiş olunduğu saytlar tərəfindən onu izləyənlərə real hadisə kimi təlqin edilir. Çox vaxt internet axtarış səhifələrində güclü maraq və cəlbedici təsir oyada bilən “bu saytlara daxil olmaq sizə məsləhət görülmür” kimi bənzər elanlara rast gəlinir. Əslində isə qadağan olunanlara qarşı maraqları olan yeniyetmələr belə saytları izləməyə cəhd edirlər.

Eyni zamanda həyatı məsələləri öyrənməyə qarşı maraq və meylətmə dairəsi geniş olan yeniyetmələr belə təhrikedici reklamların təsirindən həmin saytlara daxil olub orada müəyyən vaxt keçirirlər. Həmin səhifələrdə gördüyü zorakılıq səhnələrinin təsirindən yeniyetmənin normal psixikası pozulur və gələcəkdə ruhi problemlər yaranır. Bu tipli saytlardakı görüntüləri izləməkdən yaranan mənfi emosional təəssürlər yeniyetmənin psixi inkişafına mənfi cəhətdən ciddi təsir göstərməklə yanaşı, onun normal davranışının pozulmasına gətirib çıxara bilər.

Temperament xüsusiyyəti və xarakter keyfiyyətlərindən asılı olaraq belə saytları uzun müddət izləməkdən yaranan psixi sarsılmalar yeniyetmələrin gələcəkdə ya depressiyaya düşməsinə, ya da onlarda asosial deviant davranışın yaranmasına səbəb ola bilər. Ona görə də uşaq və yeniyetmələrin internetdən istifadə etmələrinə böyüklər tərəfindən tam şəkildə nəzarət etmələri olduqca vacibdir. Həmçinin belə saytlardan istifadə etmənin ziyanları barədə onlarla maarifləndirici istiqamətdə söhbətlər aparılmasının effektiv təsiri olar.

Ədəbiyyat

1. Ə.C.Bayramov., Ə.Ə.Əlizadə. Sosial psixologiyanın aktual məsələləri. Bakı, Azərneşr, 1986.
2. Егоров А. Ю. Нехимические зависимости. - Санкт-Петербург, 2007.
3. http://www.homocyberus.ru/voyskunskiy_intervyu
4. <https://cyberleninka.ru/article/v/pozitivnye-i-negativnye-aspekty-ispolzovaniya-kompyuternyh-tehnologiy-u-detey-i-podrostkov>
5. https://www.gazeta.ru/health/2013/10/31_a_5732973.shtml
6. <http://www.ntv.ru/novosti/1677737/>

Резюме
Мехралиев Шахин
Лянкяранский государственный университет

**Современные информационные технологии которые создают
психологические проблемы в психическом
развитии у детей и подростков**

Подростки как правило, больше себя чувствуют самостоятельно, и это приводит к изменениям в их сферах общения. Реальная дружба и дружелюбие полностью заменяется нереальными виртуальными общениями для подростка, который получил статус в социальных сетях. В социальных сетях живое общение для подростка переходит в виртуальное общение. Конечно, такой воображаемый образ жизни для подростка носит временный характер. Через некоторое время эмоциональное живое общение было затронуто виртуальными взаимодействиями, которые мало влияют на неё, так как подростки подвергаются социальным сетям, и они испытывают глубокий психологический шок.

Summary
Mehraliyev Shahin
Lankaran State University
**Modern information on the mental development of children and
Adolescents psychological problems created by technology**

Adolescents tend to have more freedom and independence, leading to communication spheres, and their feelings are somewhat colorful. Friendship and friendliness are completely aligned for the teenager who has gained a status in social network. In social network, normal and real life communication is replaced by virtual communication. Of course, such an imaginary lifestyle for teenagers is temporary. After a while, teenage boys' emotional life is exposed to social networking, and they have a deep psychological shock.

Məhərrəmova Şəfəq,
baş müəllim
shafaqm@mail.ru
Azərbaycan Texniki Universiteti

**İngilis və Azərbaycan dillərində məkan önlükləri və
onların ifadə vasitələri**

Annotasiya. Məqalədə müasir dövrdə bir sıra beynəlxalq dillərin, o cümlədən ingilis dilinin yayılması səbəblərinə, həmçinin dövlətlərin bu dillərin yayılmasına kömək göstərərək populyarlaşdırması məsələsi nəzərdən keçirilmişdir. Göstərilmişdir ki, ingilis dilində isim, adətən, hallara görə dəyişmədiyi üçün cümlədə sözlər arasındakı əlaqə başqa vasitə ilə - önlüklərlə müəyyənləşdirilir. Lakin bu əlaqələr öz imkanlarına görə hal şəkilçiləri ilə tamamilə bərabər hüquqa malikdir. Hallar və önlüklər öz aralarında qarşılıqlı təsirdə olmaqla bərabər, biri digərindən fərqlənir. Əgər önlüklər cümlədə öz vəzifələrinə görə, öz qrammatik mənalarına görə halları xatırladırsa, öz formasına görə hallardan fərqlənir.

Açar sözlər: beynəlxalq dil, məkan, önlük, monosemantik, polisemantik, qramatika

Ключевые слова: международный язык, пространство, предлог, моносемантика, многозначность, грамматика

Keywords: international language, space, preposition, monosemantics, polysemy, grammar

Şərq və Qərbin qovşağında yerləşən Azərbaycanın prioritet vəzifələrindən biri də milli maraqlara əsaslanan balanslaşdırılmış xarici siyasət həyata keçirməklə ölkənin beynəlxalq səviyyədə səmərəli əməkdaşlığa açıq olmasına imkanlar yaratmaqdır. Bu siyasətin vacib hissəsi kimi Azərbaycanın müxtəlif mədəni və tarixi irsə, böyük turizm potensialına, biznes üçün əlverişli şəraitə, tolerantlıq və qonaqpərvərlik ənənələrinə malik bir ölkə kimi dünya miqyasında müsbət imicinin formalaşdırılmasıdır.

Eyni zamanda xarici dil bilikləri bu baxımdan hər hansı bir xarici dövlətin potensial təsir vasitəsi kimi deyil, əksinə Azərbaycan vətəndaşlarının əhəmiyyətli bir üstünlüyü kimi qiymətləndirilməlidir [1]. Məhz bu xarici dillər azərbaycanlı gənclərin müasir dünyaya asanlıqla inteqrasiya etməsinə, digər ölkələrdən olan həmyaşıdları ilə qlobal və regional əmək bazarlarında layiqincə rəqabət aparmasına imkan yaradır ki, bu da öz növbəsində Azərbaycanın gələcək inkişafını təmin edən vacib şərtlərdən biridir. Bu xarici dillərdən biri və əsası ingilis dilidir.

Bu gün beynəlxalq dillər qloballaşan dünyanın tərkib hissəsidir. Onlar millətlərarası ünsiyyət vasitəsi (lingua franca) [1] olaraq geniş əhatə dairəsinə malikdirlər və beynəlxalq münasibətlər sistemini onlarsız təsəvvür etmək çətindir. Müasir dünyada beynəlxalq dil kimi işlədilən ingilis, ispan, fransız, ərəb, alman, portuqal, rus və s. dillər bir sıra dövlətlərin rəsmi dilləri olmaqla yanaşı (məsələn, ingilis dili 63 dövlətin, fransız dili 34 dövlətin, ispan dili 23 dövlətin, ərəb dili 22 dövlətin, alman və portuqal dillərindən hər biri 7 dövlətin rəsmi dilləridir [2, s.302]), diplomatik münasibətlərdə, BMT və digər beynəlxalq təşkilatlarda mütəmadi olaraq istifadə edilir (ingilis, fransız, ispan, ərəb, rus və çin dilləri BMT-nin müxtəlif qurumlarının rəsmi və işçi dilləridir [3]). Bu gün beynəlxalq dillər xarici dil kimi də bir çox ölkələrdə həvəslə öyrənilir.

S.Hantiqtonun fikrincə, dünyada ən çox yayılmış dillər - ingilis, ispan, fransız, ərəb, rus və s. eyni zamanda keçmiş imperiya dilləridir və onların müstəmləkə xalqları tərəfindən öyrənilməsi üçün imperiyalar daim səy göstərmişlər [4, s.62]. Lakin bu dillərdən sərbəst istifadə etmək bacarıqları müstəmləkə xalqlarına bir sıra maddi və mənəvi dividendlər də gətirmiş, onların təhsil almasına, sosial və mədəni cəhətdən sürətlə inkişaf etməsinə imkan yaratmışdır.

Beləliklə, keçmiş müstəmləkələri olan güclərin fəal dəstəyi ilə həyata keçirilən bu uzaqgörən siyasət nəticəsində bu gün keçmiş imperiya dilləri bir sıra dövlətlərin rəsmi və ya dövlət dilləridir. Eyni zamanda XX əsrdə keçmiş imperiyaların qalıqları əsasında yaranmış dövlətlər də öz təsir dairələrini itirməmək və dünya miqyasında siyasi və mədəni nüfuzunu artırmaq məqsədilə müxtəlif hökumət qurumları və özəl fondlar, beynəlxalq QHT-lər və s. təşkilatlar vasitəsilə beynəlxalq dillərin öyrənilməsinə maliyyə və texniki yardım göstərirlər.

Bu mənada 1934-cü ildə yaradılmış və artıq dünyanın 100-dən çox ölkəsində fəaliyyət göstərən British Council [5] tərəfindən bu sahədə aparılan siyasət danılmazdır. O, milyonlarla insanlar tərəfindən ingilis dilinin öyrənilməsinə dəstək verməklə yanaşı, incəsənət, təhsil və ictimai sahədə həyata keçirilən müxtəlif proqramlar və xidmətlər vasitəsilə də insanları Birləşmiş Krallıq ilə əlaqələndirir.

Bu gün ingilis dili, demək olar ki, qlobal lingua franca hesab edilir. Statistika əsasən, o, 300 milyon insan üçün ana dili, 100 milyondan artıq insan üçün ikinci dil və 600 milyon insan üçün xarici dildir [6, s.27]. Lakin ingilis dilinin dünyadakı populyarlığı yalnız keçmiş Britaniya imperiyasının, "British Council" təşkilatının fəaliyyəti və ABŞ-in

İkinci Dünya müharibəsindən sonra dünyadakı hakim mövqeyi ilə izah edilməməlidir. Eyni zamanda beynəlxalq aləmdə global iqtisadiyyatın, eləcə də ticarət, elm və texnologiyaların sıx bağlılığı XX əsrin sonundan başlayaraq, ingilis dilinin ilk növbədə məhz bu sahələrin nümayəndələri üçün millətlərarası global ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsinə təkan vermişdir.

İngilis dilində isim, adətən, hallara görə dəyişmədiyi üçün cümlədə sözlər arasındakı əlaqə başqa vasitə ilə - önlüklərlə müəyyənləşdirilir. Lakin bu əlaqələr öz imkanlarına görə hal şəkilçiləri ilə tamamilə bərabər hüquqa malikdir. Hallar və önlüklər öz aralarında qarşılıqlı təsirdə olmaqla bərabər, biri digərindən fərqlənir. Əgər önlüklər cümlədə öz vəzifələrinə görə, öz qrammatik mənalarına görə halları xatırladırsa, öz formasına görə hallardan fərqlənir.

Müasir ingilis dilində məkan əlaqəli önlüklərə monosemantik və polisemantik önlüklər daxildir.

Məkan önlükləri: 1) hadisənin icra, yaxud əşyanın tutduğu yer və 2) hərəkətin istiqamətini bildirir.

Hadisənin icra, yaxud əşyanın tutduğu yeri bildiren önlüklər də iki qrupa ayrılır:

1) Hadisənin icra olunduğu yeri bildiren önlüklər (*in, at, on*).

2) Əşyanın yerini bildiren önlüklər (*about, above, around, behind, below, after, within, by*).

Hərəkətin istiqamətini bildiren önlüklərə daxildir: *from, to, for, from...to, through*.
52 Hadisənin icra, yaxud əşyanın tutduğu yeri bildiren məkan önlüklərini bir sistem əsasında qruplaşdırmaq mümkündür:

I. Gerçəkliyin müxtəlif ünsürlərinin bir-birinə münasibətdə əlaqəli mövqeyi: *at, near, by*.

II. Predmetlərin, hadisə və əşyaların müxtəlif səviyyələrdə yerləşməsi: *above, below*.

III. Gerçəklik ünsürlərinin yerləşməsi: *on, off, over; under; beneath, in, inside, outside, round, around, in front of, before, behind, beside, between, among, opposite, against*.

IV. Predmetlərin, hərəkət və hadisələrin bir-birinə münasibətdə ardıcıl yerləşməsi: *before, after; next to*.

V. Gerçəklik ünsürlərinin məkan ölçüsü: *as far as, for; over*.

VI. Gerçəkliyin ayn-ayrı ünsürlərinin qarşılaşması: *within, beyond*.

Müxtəlif idarə və istehsal müəssisələrinin, yaşayış binalarının adı qarşısında *at* önlüyü o zaman tətbiq olunur ki, həmin yerlər bina, mənzil mənasında deyil, hərəkətin baş verdiyi yer mənasında, yaxud fəaliyyət mənasında başa düşülsün.

Müxtəlif yerlərin, coğrafi və inzibati yerlərin, şəhərin ayrı-ayrı qəsəbələrin adı ilə *at* önlüyü işlənir.

Far out at sea a light bumed (8, s.203) «Uzaqdan dənizdə işıq yandı».

At önlüyü bir-birinə yaxın yerləşməsi, yaxud bilvasitə əlaqəsi olmayan müxtəlif predmetlərin adı ilə işlənir: *At the door* (qapıda), *at the house* (evdə), *at the table* (stolda) və s.

Əgər predmetlərin yaxın yerləşməsi, yaxud predmetin yanında yerləşməsi nəzərə alırsa, *by* önlüyündən istifadə olunur: *By the door* (qapının yanında), *by the fire* (ocağın yanında).

Predmet arasında yaxınlıq bildirmək üçün *near* önlüyündən istifadə olunur. *I have seen a weekend cottage near Dorking* (10, s.39) «Mən Dorkinqin anında istirahət üçün ev görmüşəm».

Above və *below* önlükləri obyektiv gerçəkliyin predmet, əşya və hadisələrinin müxtəlif səviyyələrdə mövcud olmasını göstərir; *Above the clouds* (buludların üstündə), *above the horizon* (üfüqdən yuxarı);

On önlüyü ərazinin tərkib hissəsini təşkil edən predmet, əşya və hadisələrlə işlənir; *On the coast* (sahildə), *on the bench* (skamyada).

On önlüyü predmetin səthini bildirmək üçün də işlədilir. *On the surface* (səthində), *on the water* (suyun üstündə); *Off* önlüyü ərazinin, sahənin kənarında yerləşən isimlərlə işlənir. The island is *off the coast* (10, s.863) «Ada sahilin kənarında yerləşir».

Over önlüyü göstərilən ərazidə yayılmış predmet, əşya, hadisələr üçün tətbiq olur: *over the room* (otaqda), *over the sea* (dənizdə).

Under önlüyündən predmetlərin aşağı tərəfini göstərmək üçün istifadə olunur: *Under the sky* (səmanın altında), *under the earth* (yerin altında);

Beneath önlüyünü *under* önlüyündən fərqləndirən cəhət də vardır. *Beneath* önlüyü bilvasitə predmetin aşağı səthini göstərir. Bundan başqa, *beneath* önlüyü nadir hallarda işlənir.

In önlüyü predmet, əşya və hadisələrin müəyyən həddə baş verməsinə işarə edir. Bu önlük həm mücərrəd, həm də konkret həddləri göstərə bilər. *In* önlüyü müxtəlif sahələrdə işlənir: *In chemistry* (kimyada), *in books* (kitablarda);

Inside önlüyü müəyyən həddə çıxmayan hallarda işlənir.

Inside London (Londonda), *inside the globe* (qlobusda).

Outside önlüyü *inside* önlüyünün antonimi kimi müəyyən həddlərdən kənarında yerləşən predmetlərlə işlənir.

Outside the, hall (zalı çölündə), *outside Baku* (Bakıdan kənarında).

Round önlüyü ətrafda baş verən hadisə və predmetləri idarə etmək üçün işlənir: *round the earth* (yerdə), *round the house* (evdə).

Around önlüyü əsas məkan bildirən isimlərlə əlaqəyə girir. İlk mənşəyi qədim ingilis dilində *a* (prefiks) önqoşması və *round* sifətindən əmələ gəlmişdir. Bu önlük *round* önlüyü ilə sinonim kimi işlənir. Fərqli cəhətə ondan ibarətdir ki, *around* önlüyü daha geniş mənada işlənir.

Before önlüyü məkan bildirən isimlərlə əlaqəyə girdikdə, bir əşyanın o biri diipdihə əvvəl yerləşdiyini göstərir: *Before the fire* (ocağın qarşısında), *before the house* (evin qarşısında).

In front of önlüyü «qarşımda» mənasında işlənir.

In front of the house (evin qabağında), *in front of the terrace* (səkinin qarşısında).

Against önlüyü predmetlərə əks istiqaməti bildirir: *against the wall* (divara), *against the tree* (ağaca tərəf).

Between önlüyü predmetlər arasında yeri bildirmək üçün işlənir: *between the banks* (banklar arasında), *between the Windows* (iki pəncərə arasında). *Between* önlüyü əsasən iki predmet, əşya arasındakı məsafəni bildirirsə, *among* önlüyü ikidən çox predmet, əşya arasında yeri göstərir: *among the flowers* (güllər arasında), *among the stones* (daşlar arasında).

Opposite önlüyü predmetlərin əks mövqeyini göstərmək məqsədilə tətbiq olunur: *opposite the door* (qapı ilə üzübüz), *opposite the fire* (ocağın qarşısında)

Next (to) predmetlərin, ünsürlərin yan-yanı yerləşməsini göstərir. *Next (to)* önlüyü cərgənin düzülüşünü göstərir. I know perfectly well whom she will place me *next to* though (11, s.288) Mən çox yaxşı bilirəm ki, o, məni kimin yanında otuzduracaq».

Within önlüyü qədim ingilis dilində *with* və *innan* sözlərindən əmələ gəlmişdir. Bu önlük məkan bildirən isimlərlə əlaqəyə girir. *Within* önlüyü əşyanın müəyyən çərçivədə daxilində yerləşdiyini göstərir.

Though he was well aware of strange changes taking place *within* country every day, he was not eager to take interest in anything (7,s.68) «Onun gündə ölkədə baş verən dəyişikliklərdən yaxşı xəbərdar olmasına baxmayaraq, o, heç bir şeyə maraq göstərmək istəmirdi».

Beyond önlüyü həm zərf (uzaqlarda) kimi, həm də önlük (o taya, o tərəfə) kimi işlənir.

Hərəketin istiqamətini bildiren önlüklərə aşağıdakıları aid etmək olar: *to, from, across, along, up, down, into, out of, past, through, about*.

Bu qrup dörd yarımqrupu özündə birləşdirir.

1) *Hərəketin çıxış nöqtəsini bildiren önlük- from*.

From önlüyü ingilis dilində bir neçə halda işlənir: He dragged the counterpane *from* his a bed... (10, s.23) «O, yorğanı çarpayıdan dartdı» ... as the train drew out of the station «Qatar stansiyadan keçən kimi...».

From önlüyü isə daxildən yox, əşyadan (stoldan, ağacdan və s.) ayrılmanı konkret izah edir.

2) *Hərəketin son nöqtəsini bildiren önlüklərdən ibarət yarımqrup*

Bu qrupa biz *to* və *for* önlüklərini daxil edirik. Bu önlüklər ingilis dilində bir neçə halda işləyə bilər: Early on the following morning they started *for* Chamorix (11, s.19) Onlar növbəti gün səhər tezdən Çamoniksə start götürdülər».

Göründüyü kimi, *to* və *for* önlükləri həm kiçik, həm də böyük coğrafi adları bildiren isimlərlə işlədilir. *For* önlüyü çox az hallarda məkan məzmunu bildirir, önlük ancaq *to start, to strike out, to move, to set* və s. fellərlə əlaqəyə girdikdə, məkan məzmunu göstərir. *For* önlüyü məkan mənasında ancaq hərəketin istiqamətini bildirmək üçün işlədilir və *to* önlüyü ilə sinonim olur.

3) *Hərəketin həm çıxış, həm də son nöqtəsini bildiren önlüklər, from, to From... to* önlükləri ərazi, cəhət, ölkə, müxtəlif region, müəssisə, bina, binanın hissələrini bildiren isimlərlə əlaqəyə girir.

On my way *from* the station *to* my office, I sometimes went past there... (10, s.37). «Stansiyadan ofisə gedəndə mən hərdən oradan keçib gedirdim».

4) *Hərəketin keçdiyi yolu biidiren önlüklər* Bu yarımqrupa *through* önlüyü daxildir. Bu önlük ingilis dilində bir neçə halda işləyə bilər: We drove out *through* the stragglng suburbs of Reykjavik (7, s. 132) «Biz maşını Reykyavikin şəhər kənarı yerlərinə sürdük».

Through önlüyü bəzən zaman bildiren zərflərlə də əlaqəyə girsə də, əksər hallarda məkan bildiren isimlərlə əlaqəyə girir.

Gerçəklik ünsürlərinin istiqamətlənməsi: *towards, to, from, along, across, down, into, out of, past, throughout, about*. One of the zones runs the length of South America, *along* the Andes Mountains and the shore of the Pacific (11, s.31) «Zonalardan biri And dağlarının və Sakit okean boyunca Cənubi Amerikamn uzunluğunu əhatə edir».

Down və *up* önlükləri predmet və hadisələrin aşağı və yuxarı məkanlarda yerləşməsini göstərir. Tears streamed *down* the child's face (9, s.127) «Uşağın göz yaşları sifətinə axırdı».

Throughout önlüyünün *through* önlüyü kimi öz mənası vardır. Bu önlüklər bütövlükdə yerləşdiyi sahəni göstərir. There is good fumiture *throughout* the house (11, s.342) «Evin hər tərəfində yaxşı mebeli var».

About önlüyü də bu qrupa daxildir. Bu önlük predmetlərin yerləşdiyi, hadisələrin baş verdiyi əksər yerləri ifadə etmək üçün istifadə olunur. Later we wandered *about* the village (7, s.76) «Sonra biz kəndin bir sıra yerlərində gəzib dolaşdıq».

Beləliklə, beynəlxalq aləmdə qlobal iqtisadiyyatın, eləcə də ticarət, elm və texnologiyaların sıx bağlılığı XX əsrin sonundan başlayaraq, ingilis dilinin ilk növbədə məhz bu sahələrin nümayəndələri üçün millətlərarası qlobal ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsinə təkan vermişdir.

İngilis dilində isim, adətən, hallara görə dəyişmədiyi üçün cümlədə sözlər arasındakı əlaqə başqa vasitə ilə - önlüklərlə müəyyənləşdirilir. Lakin bu əlaqələr öz imkanlarına görə hal şəkilçiləri ilə tamamilə bərabər hüquqa malikdir. Hallar və önlüklər öz aralarında qarşılıqlı təsirdə olmaqla bərabər, biri digərindən fərqlənir.

Ədəbiyyat

1. Paşayeva G. Azərbaycanca beynəlxalq dillərin işlənməsi. Strateji təhlil. 2015 <http://www.stj.sam.az/post/az%C9%99rbaycanda-beyn%C9%99lxalq-dill%C9%99rin-i%C5%9F%C9%99dilm%C9%99si>
2. Major World Languages. In: Encyclopedia of Bilingualism and Bilingual Education. Edited by Colin Baker and Sylvia Prys Jones, Multilingual Matters, 1998, p.301-307, http://books.google.com.au/books?id=YgtSqB9oqDIC&printsec=frontcover&source=gbs_v2_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.
3. BMT-nin Dag Hammarskjöld kitabxanasının rəsmi internet səhifəsi: <http://ask.un.org/faq/14463>
4. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order, New York: Simon and Schuster, 1996.
5. Böyük Britaniya Konsulluğunun rəsmi internet səhifəsi, <http://www.britishcouncil.org/organisation>
6. Володарская Э.Ф. Модели языковой политики стран мира: сравнительно-типологический анализ. // Вопросы филологии, № 1, Том 31, Москва, Россия, 2009, с. 24-44.
7. Abrahams P. The Path of thunder M., 1951, p.295.
8. Abrahams P. The Epirode in Malay Camp, South African Stories. M., 1966.
9. Bronte E. Withering Heights M., 1963, p.365.
10. Bradbury. The illustrated man. L., 1954.
11. Harold S. Studies on the Temporal Senses of the Prepositions at, on, in, by, and for in the present day English, Uppsala, 1956.

Резюме

Магеррамова Шафаг

Азербайджанский технический университет

Пространственные предлоги английского и азербайджанского языков и средства их выражения

В статье рассматриваются распространение ряда основных международных языков в современном мире, а также усилия соответствующих государств по их поддержке и популяризации.

Показано, что в английском языке имя существительное обычно не меняется по падежам, и связь между словами в предложении определяется другими средствами - предлогами. Однако возможности этих связей полностью совпадают с возможностями падежных окончаний. Наряду с общими признаками падежей и предлогов, между ними существуют отличия. Если предлоги по своим грамматическим значениям и роли в предложении напоминают падежи, то по своей форме отличаются от них.

Summary

Maharramova Shafaq

Azerbaijan Technical University

Prepositions of place in the English and Azerbaijan languages and the means of their expression

The article considers causes of spread of a number of international languages, including the English language in modern times and the issue of popularization of these languages by spreading them with the support of the states.

It has been shown that in English the noun does not usually change according case category, and the connection between the words in the sentences is determined by other means - prepositions. However, these relationships have equal possibilities with case endings. Cases and prepositions as well as being interrelated, differ from one another. If prepositions according to their grammatical meanings and function in the sentences are close to case category, they differ from them according to their form.

Məlikli Nurlanə,
dissertant
nurlanamalikli@yahoo.com
Lənkəran Dövlət Universiteti

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin yaradılması ərəfəsində ictimai-siyasi vəziyyət

Annotasiya: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndəli ali qanunvericilik orqanı olmuşdur. Məqalədə AXC parlamentinin yaradılması ərəfəsində mövcud olan ictimai-siyasi vəziyyət araşdırılır. Məqalədə həmçinin AXC parlamentinin yaradılmasından sonrakı fəaliyyəti geniş aspektdə təhlil edilir.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, parlament, hökumət

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, parliament, government

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, парламент, правительство

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və onun parlamenti çox çətin və mürəkkəb bir tarixi dövrdə meydana gəlmişdir. Rusiyada 1917-ci ilin fevralında baş vermiş inqilab nəticəsində əsrlərlə ömür sürmüş mütləqiyyət quruluşu devrildi. Zaqafqaziyada Dövlət dumasına seçilmiş deputatlardan ibarət Zaqafqaziyanın idarəsi üzrə xüsusi komitə, noyabrda isə Zaqafqaziya Komissariatı yaradılır. Zaqafqaziyadan Rusiyanın Müəssislər Məclisinə seçilmiş və bolşeviklərin oktyabr çevrilişindən sonra onda iştirak edə bilməyən nümayəndələr 1918-ci il fevralın 14-də Tiflisdə toplaşırlar və Zaqafqaziyada ali hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Seymini, başqa sözlə Zaqafqaziya parlamentini yaradırlar. Zaqafqaziya seyminə Müsəlman fraksiyasını Rusiyanın Müəssislər Məclisinə seçkilər zamanı Azərbaycanın, həmçinin bütün Cənubi Qafqazın bir milyondan çox türk-müsəlman seçicisinin səsini qazanmış 44 deputat təmsil edirdi. Xalqın seçdiyi deputatlardan ibarət olan *Zaqafqaziya seyminin Müsəlman fraksiyası*, əslində, Zaqafqaziya Müsəlman Şurası idi və bütün Cənubi Qafqazın müsəlman parlamenti funksiyasını yerinə yetirirdi [2, s.28].

Maraqlı və eyni zamanda qanunauyğun hal idi ki, Dövlət dumalarında olduğu kimi, Qafqazın ümumi mənafeyi ilə bağlı məsələlərdə Zaqafqaziya seyminin də ən ardıcıl üzvləri Azərbaycan nümayəndələri idilər. Məhz onların tələbi ilə 1918 il aprelin 22-də Zaqafqaziya seyminin Cənubi Qafqazın müstəqilliyini elan etdi və *Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası* yaradıldı. Lakin istər daxili, istərsə də xarici siyasət sahəsində kəskin milli mənafe ziddiyyətlərinin olması Zaqafqaziya seyminin və Birləşmiş Zaqafqaziya Cümhuriyyəti hökumətinin konkret addımlar atmasına imkan vermədi [2, s.28]. Bundan əlavə, Seymdə iştirak edən və müxtəlif millətlərdən olan nümayəndələr arasındakı daxili ziddiyyətlər və xarici oriyentasiya məsələlərindəki əskiliklər onların ümumi dil tapmasına imkan vermirdi [1, s.4]. Zaqafqaziya Seymində və hökumətində fəaliyyət göstərən hər üç millətin nümayəndələrindən hər biri öz millətinin mənafeyini ümumzaqafqaziya mənafeyindən üstün tuturdu. Onların ümumi platforması yox idi. 1918- ci il may ayının

25-də Zaqafqaziya Seyminin son iclası keçirilir. Gürcüstan Zaqafqaziya Seymindən çıxaraq may ayının 26-da öz istiqlaliyyətini elan edir[2, s.28].

Gürcüstanın ardınca Ermənistan da öz istiqlaliyyətini elan etməyə hazırlaşır. Belə bir şəraitdə Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası da hərtərəfli müzakirədən sonra belə bir qərara gəlir ki, "Əgər Gürcüstan öz istiqlaliyyətini elan edərsə, onda bizim tərəfimizdən də Azərbaycanın istiqlaliyyəti elan olunmalıdır" [1, s.5].

Zaqafqaziya Seymi dağıldıqdan bir gün sonra, mayın 27-də Seymin Müsəlman fraksiyasının üzvləri də özlərinin ayrıca iclaslarını keçirdilər və Azərbaycanın müstəqilliyini elan etmək qərarına gəldilər. Bu məqsədlə Zaqafqaziya seyminin Müsəlman fraksiyası özünü *Azərbaycan Milli Şurası*, daha doğrusu, Azərbaycan Parlamenti elan etdi. Bununla, əslində, Azərbaycanın ilk Parlamenti yarandı və ilk parlamentli respublikanın bünövrəsi qoyuldu [2, s.28].

Azərbaycanın istiqlaliyyətini elan etmək və ilk Azərbaycan hökuməti yaratmaq üçün Seymin bütün müsəlman nümayəndələri Tiflisdə toplanır. Hərtərəfli müzakirədən sonra onlar belə ağır bir zamanda Azərbaycanın idarə olunmasını öz üzərilərinə götürmək qərarına gələrək özlərini Azərbaycanın Milli Şurası elan edirlər. Bu iclasda Milli Şuranın rəyasət heyəti seçilir. Rəyasət heyətinə "Müsəvat" partiyası və partiyasızların demokratik qrupu tərəfindən M. Hacinski, N. Yusifbəyov, X. Xasməmmədov, M. Y. Cəfərov, müsəlman sosialist partiyalarından X. Məlik Aslanov, C. Hacinski, sosial-demokrat (menşevik) "Hümmət" qrupundan Ə. Şeyxülislamov, Rusiya müsəlmanlarının "İttihad" partiyasından isə doktor X. Sultanov daxil olur. Gizli səsvermə yolu ilə M. Ə. Rəsulzadə Azərbaycan Milli Şurasının sədri seçilir [2, s.28].

May ayının 28-də keçmiş Qafqaz canişinin iqamətgahında doktor Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə Azərbaycan Milli Şurasının iclası keçirilir. Uzun və hərtərəfli müzakirədən sonra Milli Şura çox böyük ruh yüksəkliyi ilə, ayaq üstə və sevinc yaşları içərisində Azərbaycanın istiqlaliyyəti haqqında bəyannaməni qəbul edir.[1, s.5]. İstiqlal bəyannaməsi bütün türk-müsəlman dünyasında ilk dəfə olaraq Azərbaycanda ən demokratik respublika idarə üsulunun - parlamentli respublikanın yaradılacağından xəbər verirdi. Azərbaycan Milli Şurası həmin iclasında, eyni zamanda, bitərəf Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk Müvəqqəti hökumətinin tərkibini də təsdiq etdi. İlk Müvəqqəti hökumət bu tərkibdə idi [2, s. 29]:

Fətəli xan Xoyski - Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri;Xosrov Paşa bəy Sultanov - Hərbi nazir;Məmməd Həsən Hacinski - Xarici işlər naziri;Nəsim bəy Yusifbəyli - Maliyyə və xalq maarifi naziri; Xəlil bəy Xasməmmədov - Ədliyyə naziri;Məmməd Yusif Cəfərov - Ticarət və sənayə naziri; Əkbər ağa Şeyxülislamov - Əkinçilik və əmək naziri; Xudadat bəy Məlik-Aslanov - Yollar və poçt-teleqraf naziri; Camo bəy Hacinski - Dövlət nəzarəti naziri.

Beləliklə, Şimali Azərbaycanda 100 ildən artıq bir dövr ərzində davam etmiş azadlıq mübarizəsi nəticəsində, çox mürəkkəb bir tarixi şəraitdə Azərbaycanın şimal torpaqlarında xalqın qədim dövlətçilik ənənələri yenidən, özü də bu dəfə parlamentli respublika formasında dirçəldi. Cümhuriyyət xadimlərinin çox böyük tarixi xidməti bu idi ki, onlar yurdun şimalında Rusiya işğalından sonrakı dövrdə unudurulmuş müqəddəs "Azərbaycan" möhürünü xalqa qaytardılar. Xalqın dirçəldilən yeni dövləti dünyanın siyasət meydanına "Azərbaycan" adı ilə qədəm qoydu. Cümhuriyyət xadimləri Azərbaycan tarixində parla-ment mədəniyyətinin də əsasını qoydular. Onlar İstiqlal bəyannaməsinin 6-cı bəndində **"Azərbaycanın başında xalqın seçdiyi Milli Şura durur"** fikrini qanuniləşdirməklə, Milli Şuranın ilk Azərbaycan Parlamenti olduğunu, həm də onun elan etdiyi Cümhuriyyətin Azərbaycan xalqının qanuni dövləti olduğunu təsdiq etdilər [2, s.30].

1918 il iyunun 16-da Milli Şura və Hökumət özünün fəaliyyət mərkəzini Tiflisdən Gəncəyə köçürdü. Gəncədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixində ilk Hökumət

böhranı baş verdi. Bu zaman *Batum müqavilələrinin (1918)* şərtlərinə əsasən, soyqırımına məruz qalan Azərbaycan xalqının köməyinə gələn və artıq Gəncədə olan *Qafqaz İslam Ordusunun* baş komandanı *Nuru paşa* ilə Milli Şura üzvləri arasında fikir ayrılığı yarandı. Hökumətin inqilabi tədbirlər həyata keçirəcəyindən ehtiyat edən Azərbaycan burjuaziyası və mülkədarları nümayəndələrinin işə qarışması və bunun nəticəsində *Nuru paşa* ilə Azərbaycan Milli Şurası və Hökuməti arasında ixtilaf yaranması vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Çətinliklə qazanılmış istiqlalın itirilməsi təhlükəsi yarandı. İyunun 17-də M.Ə.Rəsulzadənin başçılığı ilə Milli Şuranın keçirdiyi qızğın müzakirələrdən sonra böhran, çox çətinliklə, aradan qaldırıldı. Ölkədə yaranmış real vəziyyəti və konkret tarixi şəraiti nəzərə alan Azərbaycan Milli Şurası iyunun 17-də Gəncədə iki mühüm qərar qəbul etməyə məcbur oldu: öz fəaliyyətini müvəqqəti olaraq dayandırdı; bütün hakimiyyəti (həm qanunvericilik, həm də icra hakimiyyətini) Müəssislər Məclisi çağırılanadək Fətəli xan Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış yeni -ikinci Müvəqqəti hökumətə həvalə etdi [2, s.30].

Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk Parlamenti - Azərbaycan Milli Şurası özünün ilk addımlarını atmağa başladı. Azərbaycan Milli Şurasının 1918 il mayın 27-dən iyunun 17-dək davam edən və cəmi 20 günlük ilk fəaliyyəti dövründə cəmi 7 iclası keçirildi və bu iclaslarda başlıca olaraq iki mühüm qərar qəbul edildi: birincisi - Azərbaycanın istiqlalı elan olundu və İstiqlal bəyannaməsi qəbul edildi; ikincisi - Fətəli xan Xoyski başda olmaqla ilk Azərbaycan Hökuməti formalaşdırıldı və 1813 ildən sonra ilk dəfə olaraq Azərbaycanın müstəqil idarə olunmasına başlandı. Azərbaycanın bir hissəsində - Şimali Azərbaycanda respublika quruluşu yaradıldı [2, s.32]

1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı Qafqaz İslam ordusu tərəfindən azad olunmasından sonra sentyabrın 17-də F. Xoyski hökuməti Gəncədən Bakıya köçür. Bakı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin paytaxtı elan olunur. 1918-ci il iyunun 17-də Gəncədə öz fəaliyyətini dayandırmış Azərbaycan Milli Şurası həmin il noyabrın 16- da Bakıda öz işini yenidən bərpa edir [1,s.6]. Azərbaycan Milli Şurasının 1918 il noyabrın 19-da M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə keçirilən iclasında Azərbaycan parlamentçiliyi tarixinin çox mühüm qərarları qəbul olundu. O zaman Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti fəvqəladə dərəcədə çətin və mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, son dərəcə demokratik inkişaf yolu tutdu. 19 noyabr tarixli həmin iclasda qeyd olundu ki, Azərbaycanın əhalisi yalnız azərbaycanlılardan ibarət olmadığı üçün Azərbaycan Milli Şurasında qeyri millətlər də təmsil olunmalıdır, daha doğrusu, Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün xalqlar Parlamentdə təmsil olunmalıdır. Azərbaycan Şurası ölkə əhalisinin (2 milyon 750 min nəfər) hər 24 nəfərinə 1 nəfər nümayəndə hesabı ilə 120 deputatdan ibarət olmalı idi. Onlardan 80 nəfər türk-müsəlman əhalini, 21 nəfər erməniləri, 10 nəfər rusları, 1 nəfər almanları və 1 nəfər yəhudiləri təmsil etməli idi. Hətta, sayları çox az olduğu üçün, Parlament seçkilərində iştirak edə bilməyən gürcülər və polyakların da hərəsinin Parlamentdə bir deputat təmsil olunması qərara alındı [1, s.35-36].

AXC parlamentinin yaradılmasının hüquqi əsasları Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il 20 noyabr tarixli iclasının "Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsis haqqında qanun"la təsbit edilmişdir. Qanuna görə, birpalatalı parlamentə seçkilər gizli keçirilirdi. Azərbaycanın rəhbər xadimləri, ingilislərin demokratiya ilə bağlı məsələlərə həssas münasibətini nəzərə alaraq, seçkiləri milli təmsilçilik prinsipi əsasında keçirməyi məqsədüeygün saydılar və bununla da respublikada millətlərarası sülhün tam bərqərar edilməsi üçün real şərait yaratdılar [6, s.283]. Qanuna əsasən, hələ 1917 ilin sonlarında Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş 44 nəfər türk-müsəlman deputat birbaşa yeni yaradılacaq Parlamentin tərkibinə daxil edilirdi. Müsəlmanlar üçün nəzərdə tutulmuş qalan 36 deputat və başqa millətlərin nümayəndələri yenidən seçilməli idi. Yeni Parlamentin formalaşdırılması 1918 il dekabrın 3-də başa çatdırılmalı idi [2, s.36].

Göründüyü kimi, 1918 ilin mart soyqırımından hələ cəmi yarım il keçməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Parlamentində 21 nəfər erməni nümayəndəsinin iştirakına yol verildi. O zamankı tarixi şəraitdə atılan bu addım Azərbaycan xalqının demokratik təbiətinə, insan haqlarına nə qədər dərin hörmətlə yanaşmasına parlaq sübutdur. Parlament demokratiyasının bu parlaq faktı M.Ə.Rəsulzadənin yeni Parlamentin çağırılması ilə bağlı olaraq 1918 il noyabrın 29-da xalqa etdiyi müraciətdə bildirirdi ki, azlıqda qalan millətlərin və məmləkətin bütün vilayətlərinin nümayəndələrinin də təmsil olunacağı yeni **Parlament yurdumuzun sahibi olacaq, onun müqəddəratını həll, Hökumətini təşkil və mənafeyini müdafiə edəcək** [2, s.36].

1918-ci il dekabrın 3-də parlamentin (Məclisi-Məbusan) açılışı nəzərdə tutulurdu. Baş nazir F.X.Xoyski yerlərdə seçkilərin keçirilməsinə ciddi nəzarət edir, parlamentin (Məclisi-Məbusan) tezliklə formalaşması üçün səylər göstərirdi. Azərbaycan Milli Şurası da seçkilərin keçirilməsində fəal iştirak edirdi. Milli Şura 1918-ci il noyabrın 25-də erməni və rus milli şuralarına müraciət edərək öz nümayəndələrini parlamentə (Məclisi-Məbusana) göndərməyi təklifi etdi. Hər iki Şura parlamentdə iştirakdan imtina etdi. Erməni Milli Şurası bütün ermənilərin "mənafeyini" parlamentdə təmsil edə bilməyəcəyini bəhanə gətirdi. Cənubi Qafqaz respublikalarının öz müstəqilliklərini elan etmələri isə ümumilikdə Rus Milli Şurasının mənfəi rəyi ilə qarşılandı. Belə ki, Rus Milli Şurası Ümumrusiya Müəssislər Məclisi və beynəlxalq sülh konfransının yekum qərarlarının çıxarılmasına qədər Qafqazda hər hansı bir dövlətin müstəqilliyini qəbul etmədiyini və Cənubi Qafqazı Rusiya dövlətinin tərkib hissəsi kimi tanıdığını bəyan etdi [4, s.22].

Bu dövrdə AXC parlamentinin (Məclisi-Məbusan) yaradılmasında ingilis komandanlığının münasibəti də ciddi təsirə malik idi. 1918-ci il Mudros sülh müqaviləsinin şərtlərinə görə, Bakı ingilis qoşunlarının nəzarəti altında olmalı idi. 1918-d il noyabrın 17-də Tomson başda olmaqla, ingilislər Bakıya daxil oldular və bütün inzibati, məhkəmə və icra strukturlarını nəzarətə götürdülər. İngilis komandanlığının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə münasibəti həlledici əhəmiyyət kəsb edirdi. General Tomson rəsmi olaraq Qafqaza aid bütün məsələlərlə bağlı son qərarını Paris sülh konfransında veriləcəyini bəyan etmişdi. 1918-ci il dekabrın 3-nə nəzərdə tutulmuş parlamentin (Məclisi-Məbusan) açılışı ingilis komandanlığının Azərbaycan hökumətinə ciddi təzyiqlərlə bağlı yubadıldı. Britaniya Krallığının baş qərargah rəisi S.Stoksun mayor Rolansona göndərdiyi məktubda açıq tapşırırdı ki, koalisiya hökuməti müttəfiqlər komandanlığı tərəfindən tanınmayınca parlamentin (Məclisi-Məbusanın) açılışına imkan verməsin [4, s.22-23]

Bütün bu təzyiqlərə baxmayaraq, 1918 il dekabrın 7-də saat 13.00-da H.Z.Tağıyevin qız-məktəbinin binasında (hazırda Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun yerləşdiyi bina) Azərbaycan Parlamentinin tənənəli açılışı oldu. Bu, bütün müsəlman Şərqiində o dövrün ən demokratik prinsipləri əsasında formalaşdırılmış Parlament idi. Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il 19 noyabr tarixli qanununa əsasən, Parlamentdə ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqlar, hətta sayca çox az olduqlarına görə Parlament seçkilərində iştirak etmək hüququ olmayan xalqlar da təmsil olundular. Cümhuriyyət Parlamentində yerlər aşağıdakı kimi bölüşdürülmüşdü: türk-müsəlman əhali - 80, ermənilər - 21, ruslar - 10, almanlar - 1, yəhudilər - 1, gürcülər - 1, polyaklar - 1, Bakı həmkarlar ittifaqları - 3, Bakı Neft Sənayeçiləri Şurası və Ticarət-Sənaye İttifaqı - 2 [2, s.36].

Parlamentin açılışında Azərbaycan Milli Şurasının sədri M.Ə.Rəsulzadə geniş təbrik nitqi söylədi. "Müsavat" fraksiyasının təklifi ilə bu zaman səfərdə olan Əlimərdan bəy Topçubaşov, qiyabi olaraq, Parlamentin sədri, Həsən bəy Ağayev isə onun birinci müavini seçildi. Rəhim bəy Əlağa oğlu Vəkilov Parlamentin katibi təsdiq olundu. Ə.Topçubaşov Azərbaycanda olmadığı üçün Parlamentin fəaliyyətinə H.Ağayev rəhbərlik etdi. Parlamentin ilk iclasında Fətəli xan Xoyski Hökumətinin istefası qəbul

edildi və yeni Hökumətin təşkil olunması qərara alındı. Yeni Hökumətin təşkili yenidən Fətəli xan Xoyskiyə tapşırıldı [2, s.36].

1918 il dekabrın 26-da F.x.Xoyski Parlamentdə öz proqramı ilə çıxış etdi və yeni Hökumətin tərkibini təsdiq olunmağa təqdim etdi. Parlament Hökumətin proqramını qəbul etdi və F.x.Xoyskinin təşkil etdiyi Hökumətə etimad göstərilməsi barədə qərar çıxardı. Elə həmin gün Fətəli xan Xoyskinin başçılıq etdiyi yeni Hökumətin tərkibi elan olundu. Hökumət proqramında Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmlətmək vəzifəsi ön plana çəkilmişdi. Nazirlər Şurasının sədri elə buradaca göstərdi: "Fəqət Azərbaycan istiqlaliyyəti ondan ibarət deyil ki, özümüz ilə özgə dövlətlər arasında bir sədd çəkək. Aşkardır ki, müstəqil Azərbaycan hökuməti ümum dövlətlər ilə rabitə husuluna çalışacaqdır. Bu rabitə əvvəlcə qonşu dövlətlər, ümumiyyətlə sabiq Rusiya ərazisində təşəkkül tapmış dövlətlər, xüsusən Rusiyanın özünə hasil olmalıdır". Müstəqilliyi möhkəmlətmək vəzifəsindən doğan qonşu dövlətlərlə normal münasibətlərin bərqərar olması, Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınması və müstəqilliyin ilk şərtlərindən biri – milli ordunun yaradılması məsələsi hökumət proqramında öz əksini tapdı. Daha sonra daxili siyasət ("Biz türk islamı heç bir zaman özümüzü vətənə övlad kimi görməyib, həmişə ögey olduğumuzu hiss etmişik. Şimdi biz öylə şərait hasil etməliyik ki, vətənimizdə yaşayan millətlərin həpsi özünü bir dərəcə vətən övladı kimi görsünlər. Biz özümüzdə rəva görmədiyimizi sairələrinə rəva görməməliyiz"), maarif, ərzaq, yollar, ədliyyə, maliyyə ("...verginin ən çoxu, ən ağır dövlətlilərin öhdəsinə düşməlidir, nəinki kasıbların"), fəhlə - kəndli ("...torpaq kəndliyə verilməzsə, fəhlənin həyatı təmin edilməzsə, heç vaxt iş yeriməz") məsələləri sahəsində hökumətin qarşısında duran vəzifələr və onların həllinin əsas istiqamətləri göstərilirdi. Fətəli xan çıxışının sonunda Nazirlər Şurasının yeni tərkibini parlamentin müzakirəsinə verdi. Geniş müzakirədən sonra "İttihad" fraksiyası bitərəf qalmaqla bütün fraksiyalar hökumət proqramına və hökumətin tərkibinə etimad göstərdilər [4, s.7-8]. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xalq tərəfindən müdafiə olunduğunu gören general Tomson dekabrın 28-də Fətəli xan Xoyski Hökumətini Azərbaycanın yeganə qanuni yerli hakimiyyət orqanı kimi tanıdı. Beləliklə, Cümhuriyyət Hökuməti ilə ingilis hərbi komandanlığı arasındakı münasibətlərdə yumşalma başlandı. Nəticədə şəhərdəki erməni hərbi birləşmələri tərkiləndirildi və ləğv edildi [3, s.16].

Azərbaycan Parlamenti yarandığı ilk gündən öz işlərini demokratik cümhuriyyətlərə xas təşkilati prinsiplər əsasında qurur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Parlamentin təşkili haqqında qəbul edilmiş qanunda Parlamentin 120 nəfərdən ibarət olması nəzərdə tutulmuşdursa da müxtəlif səbəblərdən heç vaxt Parlamentdə bu sayda deputat olmamışdır. Artıq 1919-cu ilin axırına yaxın Parlamentə II müxtəlif partiya fraksiyası və qrupunu cəmi 96 deputat təmsil edirdi. Parlamentdəki siyasi partiyalar və qrupların qüvvələr nisbəti aşağıdakı kimi idi: "Müsavət" və birtərəflər fraksiyası (39 nəfər), "İttihad" (13 nəfər), "Əhrar" (6 nəfər), sosialistlər bloku (13 nəfər), partiyasızlar (4 nəfər), müstəqillər (3 nəfər), erməni fraksiyası (5 nəfər), daşnaksutyun fraksiyası (6 nəfər), azlıqda qalan millətlər fraksiyası (4 nəfər) [1, s.8].

Azərbaycan Parlamentinin fəaliyyətə başladığı dövrdəki tarixin çox mühüm ibrət dərslərindən biri də budur ki, Cümhuriyyət xadimlərinin, sülhsevər Azərbaycan xalqının özünün ilk Parlamentində ermənilərə 21, ruslara isə 10 yer ayırmasına baxmayaraq, onlar Parlamentin açılışında iştirak etmədilər. Bakıda fəaliyyət göstərən *Rus Milli Şurası* Azərbaycanın öz müstəqilliyini elan etməsilə "Vahid və bölünməz Rusiya"nın parçalanmasına yol açdığı üçün "Azərbaycanın Rusiyadan ayrılması faktını tanımadı" və Azərbaycan Parlamentini boykot etmək barədə qərar qəbul etdi. Lakin Azərbaycanda yaşayan rus-slavyan əhalisinin təzyiqi ilə, sonralar Rus Milli Şurası özünün həmin qərarını ləğv etməyə məcbur oldu [2, s.36].

AXC parlamentində 5 hökumət kabineti dəyişmişdir. Bunlardan 3 kabinete F.x.Xoyski, 2 kabinete N.Yusifbəyov başçılıq etmişdir. Bütün kabinetlər demokratik

prinsiplər əsasında parlamentdəki siyasi partiyaların, bitərəflərin koalisiyası ilə yaradılırdı. Hökumət parlament qarşısında məsuliyyət daşıyırdı. Lakin parlamentdə daxili ziddiyyətlərin, mənafe ayrılığının mövcud olması qanunların qəbul edilməsini və ölkənin idarə olunmasını çətinləşdirirdi [5, s.225]. Bundan əlavə, ölkədə ali hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirmiş və sayı 100 nəfərə çatmayan Parlamentdə 11 fraksiya və qrupun fəaliyyət göstərməsi də olduqca mürəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitdə müstəqil dövlət quruculuğuna ciddi əngəl törədirdi. Ayrı - ayrı fraksiya və qruplar bir çox hallarda özlərinin məhdud fraksiya və qrup mənafeələrini ümummilli mənafeədən üstün tuturdular. Məsələn, Parlamentin sosialist bloku "yoxsulların mənafeyini müdafiə etmək" pərdəsi altında, müntəzəm olaraq, Azərbaycanın Sovet Rusiyasına birləşdirilməsini təbliğ etmiş, Sovet Rusiyasında diplomatik nümayəndəlik açılması barədə qərar qəbul edilməsinə nail olmuş, nəhayət, Qırmızı Ordunun ölkəyə müdaxiləsinə tərəfdar çıxmışdı ki, bu da, mahiyyətə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı pozuculuq işi aparmaqdan başqa bir şey deyildi. Digər tərəfdən, fraksiyalararası mübarizə nəticəsində aqrar məsələ haqqında qanun layihəsinin iclasdan-iclasa örürülməsi və nəticə etibarilə qəbul olunmaması da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xalq içərisində nüfuzunu itirməsində və süqutunda az rol oynamadı [2, s.37].

Nəticə: Ümumiyyətlə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə parlamentçilik tarixi iki dövrə ayrılır: birinci dövr -1918 il mayın 27-dən noyabrın 19-dək davam etmişdir. Bu altı ay ərzində Azərbaycan Milli Şurası adı ilə fəaliyyət göstərən və 44 nəfər müsəlman-türk deputatdan ibarət olan ilk Azərbaycan Parlamenti çox mühüm tarixi qərarlar qəbul etmişdir. İlk Parlament 1918 il mayın 28-də Azərbaycanın müstəqilliyini elan etmiş, ölkənin idarə olunmasını öz üzərinə götürmüş və tarixi İstiqlal bəyannaməsini qəbul etmişdir. Azərbaycan Milli Şurasının o zaman çox mürəkkəb və həlledici bir tarixi məqamda Tiflisdə - Qafqaz canişininin iqamətgahında elan etdiyi İstiqlal bəyannaməsi Azərbaycanın demokratiya və parlamentarizm ənənələri tarixinin ən parlaq hüquqi sənədi olaraq bu gün də öz tarixi və praktiki əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Milli Şura dövründə Azərbaycan Parlamentinin təsis toplantısı ilə birlikdə cəmi 10 iclası keçirilmişdir. İlk iclas 1918 il mayın 27-də Tiflisdə, son iclas — 1918 il noyabrın 19-da Bakıda keçirilmişdir. Mayın 27-də Azərbaycan Milli Şurası təsis olunmuş, iyunun 17-də isə fəaliyyətini müvəqqəti dayandıraraq, 6 aydan gec olmayaraq Müəssislər Məclisi çağırmaq şərti ilə, bütünlükdə qanunverici və icraedici hakimiyyəti Müvəqqəti Hökumətə vermişdir. Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti 1918 il sentyabrın 17-də Bakıya köçdükdən sonra Azərbaycan Milli Şurası noyabrın 16-da öz fəaliyyətini yenidən bərpa etmişdir. Noyabrın 19-da Azərbaycan Milli Şurası həmin il dekabrın 3-də Müəssislər Məclisinin - geniş tərkibli Azərbaycan Parlamentinin çağırılması haqqında qanun qəbul etdi və öz fəaliyyətini dayandırdı. Beləliklə, Azərbaycan Parlamenti öz fəaliyyətinin bu dövründə, daha doğrusu, Milli Şura dövründə Tiflisdə, Gəncədə və Bakıda fəaliyyət göstərmişdir [2, s.37].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentçilik tarixində ikinci dövr və ya Bakı dövrü 1918 il dekabrın 7-dən 1920 il aprelin 27-dək - cəmi 17 ay davam etmişdir. İlk iclas 1918 il dekabrın 7-də, son iclas - 1920 il aprelin 27-də keçirilmişdir. Bu dövrdə Parlamentin cəmi 145 iclası olmuşdur. Bütünlükdə bu iclaslarda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti İstiqlal bəyannaməsinin müəyyən etdiyi prinsiplərə sadıq qalaraq və konkret tarixi şəraiti nəzərə alaraq ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək və müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, insan haqları və azadlıqlarının dolğun təmin olunduğu ən müasir hüquqi-demokratik dövlət yaratmaq məqsədi daşıyan çox mühüm qanunlar və qərarlar qəbul etmişdi. Bütün bu qanunlar və qərarlar, nəticə etibarilə, hakimiyyətin üç qolunun -qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarının formalaşdırılmasına yönəlmişdi [2, s.37-43]. Parlament dövlət quruculuğunda artıq elə mövqeyə çatmışdır ki, o nəinki

qanunvericilik fəaliyyəti ilə məhdudlaşmış, eyni zamanda icraedici orqan – Nazirlər Kabineti üzərində ali nəzarətedici funksiyasını yerinə yetirmiş, hökumətin hesabatlarını qəbul etməklə dövlət quruculuğu sistemində Azərbaycan parlamentarizmi ənənəsini yarada bilmişdir. Parlamentarizm dövlət quruculuğunda hakimiyyətlərin bölgüsünün iştirakçısı olmaqla ilk növbədə qəbul etdiyi konstitusion qanunlarla onların səlahiyyət hədlərini müəyyən edirdi. AXC parlamentarizmin möhkəmlənməsi və inkişafı üçün parlamentin özünün fəaliyyətinin tənzimlənməsinə dair bir sıra mühüm qanunlar qəbul etmişdir. Bu qanunlar deputatların hüquq və səlahiyyətlərini, qanunların qəbul olunması qaydası, komissiyaların fəaliyyəti və s. məsələləri əhatə etmişdir [4, s.11].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar): 2 cildə, I c., Bakı, 1998, 427 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cildə, I c., Bakı: Lider, 2004, 466 s.
3. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti 1918-1920. Bakı: Gənclik, 1990, 92 s.
4. Əsədov O., Cəbrayilov R. Azərbaycan Respublikasının Parlamenti. Bakı, 2008, 519 s.
5. Abbasova G. AXC dövründə parlamentin fəaliyyəti və hökumətin təşkili // Tarix və onun problemləri, 2012, №3, s.223-227
6. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, V c., Bakı: Elm, 2007, 584 s.

Резюме

Маликли Нурлана

Лянкяранский государственный университет

Социально-политическая ситуация накануне создания Парламента Азербайджанской Демократической Республики

Парламент Демократической Республики Азербайджан был высшим законодательным представителем Азербайджанской Демократической Республики. В статье рассматривается социально-политическая ситуация накануне создания АДР. В статье также анализируется пост-исполнительная деятельность парламента АДР.

Summary

Malikli Nurlana

Lankaran State University

Socio-political situation on the eve of the establishment of the Parliament of Azerbaijan Democratic Republic

The Parliament of the Democratic Republic of Azerbaijan was the supreme legislature representative of the Azerbaijan Democratic Republic. The article examines the current socio-political situation on the eve of the establishment of the ADR parliament. The article also analyzes the post-performance activity of the ADR parliament.

Dövlət informasiya siyasətinin reallaşdırılması və dövlət hakimiyyəti

Annotasiya: Demokratik cəmiyyətin mühüm əlamətlərindən biri siyasətin və dövlət hakimiyyətinin fəaliyyətinin şəffaflığıdır. Müasir mərhələdə dövlət informasiya siyasətinin formalaşması və reallaşdırılması prosesi öz mexanizmləri etibarilə dövlətin ictimai həyatın digər sahələrində yeritdiyi siyasətdən fərqlənir.

Dövlət hakimiyyətinin informasiya sferası ölkənin informasiya fəzasının vacib tərkib elementi kimi çıxış edir. Onun yerli özünüidarə orqanları ilə birgə fəaliyyətinin informasiya təminatı isə dövlət informasiya siyasətinin funksional vəzifələrindən biri kimi səciyyələndirilir.

Dövlət informasiya siyasətinin məzmunu və reallaşdırılmasının mexanizmləri bir çox faktlarla – milli informasiya sənayesinin inkişaf səviyyəsi, demokratik institutların inkişaf dərəcəsi, cəmiyyətin açıqlıq, şəffaflıq, plüralizm, söz və ifadə azadlığı kimi dəyərlərə sədaqət göstəriciləri və s. ilə şərtlənir. Hər bir dövlət siyasəti dövlət idarəçiliyinin elementi olduğuna görə dövlət informasiya siyasəti də dövlət idarəçiliyi sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevrilməlidir.

Açar sözlər: dövlət informasiya cəmiyyəti, informasiya ehtiyatları, dövlət hakimiyyəti, informasiya suverenliyi, transformasiya prosesləri

Key words: state information policy, information resources, state power, information sovereignty, transformation processes

Ключевые слова: государственная информационная политика, информационные ресурсы, государственная власть, информационный суверенитет, трансформационные процессы

Kütləvi kommunikasiya prosesi birbaşa və dolayısıyla siyasətə təsir imkanları olan ənənəvi KİV və elektron media vasitəsilə həyata keçirilir. İnformasiya siyasətinin dinamik bazisi kimi kütləvi kommunikasiya bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Demokratik cəmiyyətin mühüm əlamətlərindən biri siyasətin və dövlət hakimiyyətinin fəaliyyətinin şəffaflığıdır. Təsadüfi deyildir ki, açıqlıq, aşkarlıq və şəffaflıq kimi məziyyətləri yalnız dayanıqlı inkişafın imperativi deyil, həmçinin təhlükəsizliyin mühüm şərtləri kimi səciyyələndirirlər [1, 64].

Kütləvi kommunikasiyanın daha bir mühüm elementini informasiyanın özünün sosial əhəmiyyəti təşkil edir. Bu əhəmiyyətin əsas göstəricisi kimi kütləvi kommunikasiya prosesini həyata keçirən sosial qruplar çıxış edir. Həmin prosesin iştirakçılarının sosial, mədəni və təhsil səviyyəsi hər nə qədər yüksək olsa, kommunikasiyanın keyfiyyəti də yüksək olacaqdır.

Müasir dövrdə ictimai inkişafın postsənaye mərhələsinin xüsusiyyətləri, eləcə də XXI əsrin problem və çağırışları nəzərə alınmadan dövlət informasiya siyasətinin dolğun və maksimum səmərəli şəkildə formalaşmasından və reallaşdırılmasından bəhs etmək mümkün deyildir. Bir çox tədqiqatçılar dünya birliyinin ictimai-siyasi inkişafının müasir mərhələsindən bəhs edərkən aşağıdakı səciyyəvi elementləri fərqləndirirlər: informasiya cəmiyyətinin təşəkkülü, qloballaşma, demokratik tranzit, milli identikliyin aradan çıxması, milli təhlükəsizliyə təhdidlərin hüdudlarının genişlənməsi, beynəlxalq münasibətlərdə qeyri-sabitlik, bəşəri böhran və s. İctimai-siyasi inkişafın müasir mərhələsini xarakterizə edən bu və ya digər reallıqlar bir-birilə çulğuşaraq ümumi və spesifik hadisə və tendensiyaların geniş spektrini yaradırlar. Bütövlükdə, müasir

mərhələdə dövlət informasiya siyasətinin formalaşması və reallaşdırılması prosesi öz mexanizmləri etibarilə dövlətin ictimai həyatın digər sahələrində yeritdiyi siyasətdən fərqlənir.

Dövlət informasiya siyasətinin qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən həyata keçirilməsi dövlət idarəçiliyinin vəzifəsi sayılır və onun həlli bəzi məsələlərin yerinə yetirilməsini şərtləndirir [2].

Əvvəla, dövlət hakimiyyəti orqanları sistemində əsas funksiyası dövlət informasiya siyasətinin həyata keçirilməsindən ibarət olan vahid struktur formalaşdırılmalıdır. Həmin struktur dövlət hakimiyyətinin bütün səviyyə və şaxələrini əhatə etməli, informasiya sferasının nizamlanmasını təmin edən ixtisaslaşmış dövlət orqanları ilə yanaşı, digər hakimiyyət orqanlarında fəaliyyətin informasiya aspektinə məsul olan qurumları da birləşdirməlidir.

Digər tərəfdən, informasiya sferasının dövlət tərəfindən idarə olunması büdcə maliyyələşməsi hesabına – təbii ki, büdcənin dövlət idarəetməsi xərcləri maddəsinin imkanları daxilində, planauyğun şəkildə təmin edilməlidir.

Üçüncüsü, dövlət informasiya siyasətinin yeridilməsi ölkənin ali rəhbərliyi səviyyəsində və bu məsələnin həllinə məsul edilmiş yüksək vəzifəli dövlət məmuru tərəfindən vahid mərkəzdən kordinə edilməlidir.

Təəssüflər olsun ki, indiki zamanda nəinki yuxarıda bəhs etdiyimiz şərtlərdən heç biri tam şəkildə yerinə yetirilmir, eyni zamanda, məqsədyönlü informasiya siyasətinin həyata keçirilməsi ölkənin ali rəhbərliyi tərəfindən dövlət idarəetməsinin vacib vəzifələri sırasında nəzərdən keçirilmir.

Müasir reallıqlar şəraitində informasiya siyasəti ilə bağlı belə bir gözləmə mövqeyi bütövlükdə islahatların gedişinə neqativ təsir göstərə bilər [3, 50-52].

Dövlət hakimiyyətinin informasiya siyasətinə belə bir münasibəti tez bir zamanda dəyişməlidir. Bu prosesdə informasiya sferasının nizamlanması ilə dövlət idarəetməsi sistemində islahatların tətbiq edilməsinin kompleks problemi arasında birbaşa əlaqənin olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Dövlət hakimiyyəti sisteminin islahatları sistemin bütün elementlərinin funksiya və vəzifələrinin qanunvericilik əsasında müəyyənləşdirilməsi, dövlət aparatı strukturunun həmin funksiya və vəzifələrə uyğunlaşdırılması, dövlət qulluqçularının hüquq və vəzifələrinin qanunvericilik qaydasında təsbit edilməsi və dövlət idarəetməsinin müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan yeni texnologiyaların tətbiqi yolu ilə həyata keçirilməlidir.

Dövlət informasiya siyasətinin reallaşdırılmasına məsul olan hakimiyyət orqanlarının strukturunun formalaşdırılması və dövlət hakimiyyətinin bütün sferalarına müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi (dövlət hakimiyyətinin informasiyalaşması) vəzifələri məhz dövlət informasiya siyasətinin və dövlət hakimiyyəti sisteminin islahatının prioritet vəzifələri kimi həll olunmalıdır. Müasir şəraitdə təşkilati-texniki təminat dövlət idarəçiliyinə aid istənilən məsələnin həllinin yalnız səmərəliliyin deyil, xüsusilə informasiya sferasında bütövlükdə onun həllinin prinsipial imkanlarını təyin edir.

Dövlət informasiya siyasətinin subyektivi qismində dövlət hakimiyyətinin səlahiyyətlərinə onun mahiyyətinin, davranışının strategiya və taktikasının müəyyənləşdirilməsi, həmin hakimiyyəti onun yerli özünüidarə orqanları ilə reallaşdırmağın əsas aləti kimi informasiya qanunvericiliyinin formalaşdırılması və inkişafı daxildir [4]. Lakin bir qədər əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, informasiya siyasətinin həyata keçirilməsində dövlət hakimiyyətinin rolu digər vacib faktorlarla da müəyyən olunur.

Əvvəla, dövlət hakimiyyətinin informasiya sferası ölkənin informasiya fəzasının vacib tərkib elementi kimi çıxış edir. Onun yerli özünüidarə orqanları ilə birgə fəaliyyətinin informasiya təminatı isə dövlət informasiya siyasətinin funksional vəzifələrindən biri kimi səciyyələndirilir. Başqa sözlə, dövlət hakimiyyəti həyata keçirilən informasiya siyasəti çərçivəsində dövlət idarəetməsinin yalnız subyekt deyil, həm də vacib obyektlərindən biridir.

İkincisi, demokratiyanın “cəmiyyət dövlət üçün deyil, dövlət cəmiyyət üçün” prinsipini yalnız o şərtlər daxilində reallaşdırmaq mümkündür ki, hakimiyyətin, onun orqan və institutlarının fəaliyyəti açıq olsun, əsas prioritetlər isə əhaliyə xidmətlərin, xüsusilə də informasiya xidmətlərinin göstərilməsinə yönəlsin.

Üçüncüsü, dövlət hakimiyyəti ilə cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı münasibətləri o zaman qarşılıqlı hörmət və işgüzar tərəfdaşlıq üzərində qurula bilər ki, dövlət hakimiyyəti ilə cəmiyyət arasında fəal informasiya mübadiləsi təmin edilsin və belə bir qarşılıqlı təmasın bütün mexanizmlərindən dolğun şəkildə istifadə olunsun.

Dördüncüsü, dövlət hakimiyyəti – cəmiyyətin və dövlətin inkişafı üçün müstəsna sosial-iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən informasiyanın zəngin mənbələrindəndir. Bu, milli informasiya resurslarının və milli informasiya-kommunikasiya infrastrukturunun formalaşdırılması və inkişafında onun praktiki marağını və aparıcı rolunu müəyyənləşdirir.

Beşincisi, dövlət hakimiyyəti – informasiya məhsulu və xidmətləri bazarının kifayət qədər iri və resurslarla təmin olunmuş istehlakçısı və sifarişçisidir. Onun inkişaf perspektivləri və durumu daha çox bu bazardakı davranışından asılıdır [5].

Beləliklə, obyektiv şərtlər daxilində dövlət hakimiyyəti dövlət informasiya siyasətinin yalnız formalaşmasında deyil, həmçinin dövlət idarəçiliyinin çoxfunksiyalı kompleks vəzifəsi kimi həmin siyasətin təcrübədə reallaşdırılmasında da aparıcı rol oynayır.

İnformasiya siyasətinin aparılması dövlət informasiya siyasəti konsepsiyasında sistemləşdirilib toplanmış müvafiq konseptual və metodik təcrübəyə istinad etməlidir. İndiki mərhələdə Azərbaycanda belə bir konsepsiya mövcud olmadığı üçün bu istiqamətdə işlər empirik səviyyədə aparılır. Nəzərə alınmalıdır ki, informasiya siyasəti bütövlükdə cəmiyyətin, onun institusional strukturlarının, hər bir vətəndaşın maraqlarına toxunduğu kimi, hakimiyyətin ayrı-ayrı orqanlarının, səviyyə və qollarının da maraqlarını əhatə edir, onların həyat və fəaliyyətinin bütün aspektlərinə, dövlətin daxili və xarici siyasətinə, dövlət informasiya siyasətinin aparılmasına təsir edir.

İnformasiya siyasətini həyata keçirərkən dövlət hakimiyyətinin mükəlləf olduğu digər bir vəzifə informasiya qanunvericiliyinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Bu məsələləri tədqiqatın dördüncü fəslində əhatəli şəkildə nəzərdən keçirmişik.

İdarəetmə nəzəriyyəsinin ümumi prinsipləri nöqtəyi-nəzərindən dövlət idarəetməsi informasiya siyasətinin həyata keçirilməsi ilə daha çox bağlıdır. Belə ki, dövlət idarəetməsi – qərarların hazırlanması və qəbulu, onların icrasının təşkili, bu qərarların yerinə yetirilməsinin koordinasiyası və s. prosesləri özündə ehtiva edən bir fəaliyyət olduğu üçün onun mahiyyəti nəticə etibarilə dövlət hakimiyyəti və onun ayrı-ayrı strukturlarının fəaliyyətinin “enerji mənbəyi” kimi çıxış edən informasiyanın toplanması, emalı və ötürülməsi fəaliyyətini əhatə edir.

Dövlət hakimiyyətinin informasiya ehtiyatları iki mənbə hesabına formalaşır: xarici mənbəni daim fəaliyyətdə və inkişaf prosesində olan cəmiyyət təşkil edir. Daxili mənbə isə dövlət idarəçiliyinə aid kompleks vəzifələrin həlli prosesində olan dövlət hakimiyyəti orqanları sistemini əhatə edir. Buna görə də təsadüfi deyildir ki, dövlət hakimiyyətinin informasiya fəaliyyətinə aid vəzifələrin həlli prosesində paralel olaraq cəmiyyətin

informasiya xarakterli problemlərinin həlli üçün də baza formalaşır, cəmiyyətlə hakimiyyət arasında əlverişli və faydalı informasiya mübadiləsinin dayanıqlı şərtləri işlənilib hazırlanır [6].

Dövlət sirri təşkil etməyən informasiya, hər şeydən əvvəl, ictimai sərvətdir. Dövlət hakimiyyəti informasiyanın vətəndaşlar üçün məhz ehtiyaclarının yarandığı anda və uyğun şərtlərlə əlçatan olmasının qayğısına qalmalı, informasiya mənbələrinin çoxluğunu dəstəkləməlidir. Dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin informasiya təminatının mühüm məqsədlərindən birini də Azərbaycanın vahid informasiya məkanının yaradılması, dövlət informasiya ehtiyatlarından cəmiyyətin maraqlarına uyğun istifadə olunmasının səmərəliliyinin artırılması təşkil edir [7]. Bunun üçün informasiya ehtiyatları depozitarləri sisteminə əsaslanan milli informasiya-kommunikasiya infrastrukturunu yaradılmalıdır. Belə bir infrastrukturun yaradılması dövlətlə cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqənin möhkəmlənməsinə, dövlət hakimiyyətinə inamın artmasına, dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, iş, təhsil və həyat şəraitini kifayət qədər yaxşılaşdırmağa öz töhfəsini verərdi. Bu, Azərbaycanda həyatın keyfiyyət indeksinin yaxşılaşdırılmasını və iqtisadiyyatın canlandırılmasını təmin edə biləcək optimal istiqamətlərdəndir.

Dövlət hakimiyyətinin fəaliyyətinin informasiya təminatının iki əsas problemini fərqləndirmək mümkündür: əvvəla, hakimiyyətin informasiya resursunun cəmiyyətin ümumi inkişaf vəziyyətinə və tələbatlarına adekvatlığı. İkincisi, dövlət hakimiyyətinin mövcud resursdan bilavasitə onun fəaliyyəti prosesində istifadəsinin səmərəlilik perspektivi. Dövlət hakimiyyəti orqanları sisteminin hər bir elementi müvafiq surətdə təşkilati, koordinasiya, təmsilçilik, icraedici, nəzarət və digər funksiyaları təmin etməlidir. Bunun üçün mütləq qaydada müvafiq informasiya, yəni müəyyən informasiya resurslarının mövcudluğu tələb olunur və hər bir dövlət hakimiyyəti orqanı tərəfindən istifadə edilən informasiya resurslarının strukturu və həcmi həmin orqanın konkret funksiyalarına, onun səlahiyyətlərinə və qərar qəbul etmə mexanizminin hüquqi formalarına uyğun olmalıdır.

İnformasiya cəmiyyətinin lüğəvi söz ehtiyatına son zamanlar daxil olmuş "lingvistik neologizm"lərdən biri də "informasiya suverenliyi" ifadəsidir. "İnformasiya suverenliyinə" nə məhz dövlət hakimiyyəti orqanları sistemində yaranan belə bir diqqət dövlət hakimiyyəti strukturunun yekdillik və tamlığının, dövlətin informasiya məkanının, eləcə də nəticə etibarilə dövlətçiliyin qorunması üçün kifayət qədər təhlükəli tendensiyadır [8]. Milli informasiya-kommunikasiya infrastrukturunun məhz dövlətçilik xassəsi təşkilati-texnoloji müstəvidə dövlət hakimiyyəti orqanları sistemini vahid məcrada "cəmləyərək" ölkənin informasiya məkanının tamlığı və bütövlüyü üçün real şərtlər yaratmalıdır. Məhz bu amil obyektiv səbəblər üzündən ölkənin bütün informasiya-kommunikasiya infrastrukturunun "onurğa sütunu"nu təşkil edir.

Tezis şəklində olsa da qeyd etməliyik ki, müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyaları dövlət hakimiyyətinin hər bir orqanına informasiya ehtiyatlarından daha dolğun, qənaətcil və səmərəli şəkildə istifadə etmək üçün əlverişli şərait yaradır. Daha bir mənbə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarında baş verən elmi-texniki tərəqqidir. Həmin proses dövlət hakimiyyəti orqanlarında qərar qəbul etmə təcrübəsinin informasiya bazasını bir xeyli genişləndirmişdir.

İnformasiya siyasəti ilə dövlət hakimiyyətinin qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edərkən belə bir məqam da xüsusi vurğulanmalıdır ki, dövlət hakimiyyətinin demokratikliyi informasiya "dilində" yalnız onun açıqlığını deyil, bütövlükdə həmin hakimiyyət orqanları sisteminin fəaliyyətinin aşkarlığını ifadə edir. Vətəndaş cəmiyyətinin inkişafının təməl prinsipini təşkil edən belə bir açıqlıq dövlət hakimiyyətinin özünün fəal iştirakı olmadan mümkün deyildir.

Cəmiyyətlərin inkişafı, ilk növbədə, toplum üçün xarakterik problemlərin təzahürü ilə şərtlənir [9]. Bəşər tarixinin keçib gəldiyi yol həmin tezisə obyektivliyini isbat edir. Bu mənada informasiya cəmiyyətinə keçid dövlət strukturları və vətəndaş cəmiyyətinin yeni şərtlərə adaptasiyasının necə baş verdiyini göstərən sosial problemləri ön plana çəkir. Məsələnin bu cür qoyuluşunu məqbul hesab etmək olar; belə ki, dövlət informasiya siyasətinin reallaşdırılmasını və əsas prinsiplərini informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının təşəkkülü ilə bağlayan aparıcı texnokratik mövqə dövlətin istənilən siyasi kursunun başlıca məqsədinin insanların hüquq, azadlıq və imkanlarının genişləndirilməsi, həyat keyfiyyətinin artırılması olduğunu görməyə imkan vermir.

Bu gün qlobal miqyasda cərəyan edən ictimai-siyasi transformasiya prosesləri kortəbii baş vermir; onun nəticələri daha çox dünya siyasi prosesinin başlıca subyektlərindən olan dövlətin mövqeyindən asılıdır. Heç şübhəsiz, dövlət informasiya siyasətinin məzmunu və reallaşdırılmasının mexanizmləri bir çox faktlarla – milli informasiya sənayesinin inkişaf səviyyəsi, demokratik institutların inkişaf dərəcəsi, cəmiyyətin açıqlıq, şəffaflıq, plüralizm, söz və ifadə azadlığı kimi dəyərlərə sədaqət göstəriciləri və s. ilə şərtlənir. Dövlət bu proseslərdə dəyişiklik və islahatların katalizatoru rolunu oynayaraq onların axarını cəmiyyət üçün məqbul istiqamətlərə yönəldə bilər [10]. Bu halda informasiya cəmiyyətinin təşəkkülünün müsbət cəhətləri ilə yanaşı, doğurduğu problemləri də nəzərə almaq lazımdır. Təsəvvür edin ki, siyasi inkişafın sosial oriyentasiyasının itməsi gözlənilməz effektlərə, məsələn, şəxsiyyət üzərində nəzarətin artmasına, kütləvi və fərdi şüurla manipulyasiya cəhdlərinin intensivləşməsinə, informasiyaya çıxış imkanlarına və kompyuterlə rəftar verdişlərinə malik insanlarla belə bir bacarığı olmayanlar arasında ciddi sosial differensiasiyanın yaranmasına səbəb olardı. Bütün bu məqamları nəzərə alaraq insanın dövlət informasiya siyasətinin prioritetlərindəki yeri və rolunu vurğulamaqla yanaşı, artıq əldə edilmiş mülki hüquq və azadlıqların qorunması və onların perspektiv inkişafının mexanizmlərini müəyyənləşdirmək yolları üzərində düşünmək vacibdir.

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik tarixi “de yure” ötən yüzilliyin 91-ci ilindən başlasa da inkişafın demokratik yolu məhz ulu öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə gəlişi ilə bağlıdır. Bu mərhələ ölkənin tarixində uzun perspektivə hesablanmış yeni bir sosial-iqtisadi sistemin təşəkkülündən xəbər verdi. Yeni dövrü öz mündəricəsinə və məqsədlərinə görə unikal imkanlar dövrü kimi səciyyələndirmək mümkündür. Əvvəla, Azərbaycan – milli maraqlarını artıq təşəkkül tapmış beynəlxalq və regional geosiyasi güc, rəqabət və təsir mərkəzlərinə inteqrasiya etdirməyə çalışan yeni geosiyasi məkandır. İkincisi, Azərbaycan öz inkişaf prioritetlərini qəti şəkildə müəyyənləşdirmiş, fərdi identifikasiya sistemini yaratmış, Qərbdə təşəkkül tapsa da “tabutuna son mismarın” da elə Qərbdə vurulduğu bir çox dəyərlərə sahib çıxmış, hər çür mütərəqqi yeniliyə açıq ölkədir [11, 149-154].

Beləliklə, istənilən səviyyədə dövlət informasiya siyasətinin formalaşması və reallaşdırılması informasiya sferasında idarəetmə ilə bağlı bu və ya digər qərarın nəzəri-metodoloji əsaslandırılması olmadan mümkün görünmür. Hazırda dövlət informasiya siyasətinin reallaşdırılması və formalaşdırılması ilə bağlı müxtəlif nəzəri-metodoloji yanaşmalar mövcuddur. Lakin onlardan ayrıca götürülmüş hər hansı birindən istifadə gözlənilən nəticəni verməyə bilər. Deməli, dövlət informasiya siyasəti kompleks hadisədir [12].

- Hər bir dövlət siyasəti dövlət idarəçiliyinin elementi olduğuna görə dövlət informasiya siyasəti də dövlət idarəçiliyi sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevrilməlidir. Həmin element dövlət idarəetmə sistemində dövlət hakimiyyəti və idarəetmə

orqanlarının informasiya ilə təmin olunmasında keyfiyyətə yeni bir səviyyəyə çıxmağa imkan yaratmalıdır.

- Tədqiqat işində xarici ölkələrin təcrübəsinə ötəri də olsa müraciət müasir dövrdə dövlət informasiya siyasətinin müstəsna əhəmiyyətindən, onun inkişaf etməkdə olan cəmiyyətin və ictimai münasibətlərin tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsinin zərurətindən xəbər verir.

- Qərbdə informasiya siyasəti daha çox cəmiyyətin transparentliyini, hakimiyyət iyerarxiyasında mövcud münasibətlərin şəffaflığını, obyektivliyini, demokratikliyi ifadə edir, fors-major situasiyalarda dövlətin imicinə işləyən güclü milli informasiya infrastrukturunu dəstəkləyir, dövlətin rifahına xidmət edir.

- Müasir dövrdə postsovet məkanında olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da informasiya siyasətinin nəzəri-metodoloji əsaslarının hazırlanması üzərində iş gedir. Çünki belə bir bazanın olmaması cəmiyyət-vətəndaş, dövlət-vətəndaş-aşkarlıq, hakimiyyət-məmur-ictimaiyyət münasibətlərində ciddi çatların yaranması ilə nəticələne bilər.

Bütövlükdə, dövlət hakimiyyəti orqanları və vətəndaş cəmiyyəti institutları tərəfindən məqsədyönlü tədbirlər olmadan müasir informasiya siyasətinin səmərəli təşəkkülü və inkişafı mümkün deyildir. Yalnız dövlət rəhbərliyi, siyasi sistemin institutları və vətəndaş cəmiyyətinin elementləri arasındakı qarşılıqlı əməkdaşlıq ictimai həyatın sosial və informasiya sferasını dinamik və səmərəli inkişaf etdirməyə imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Радиков И. В. Национальная безопасность как главный национальный проект России: типичные проблемы реализации // Политическая экспертиза: Политэкс. Научный журнал. Т. 3. № 1. СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2007, с. 64–1
2. Информационная политика (под общ. ред. В.Д. Попова). 2003. М.: Изд-во РАГС, 380 с.
3. Васильев Г.Г. Становление информационной цивилизации и тенденции обновления регулятивной системы общества. //Роль государства в формировании современного общества. М.: Университетский Гуманитарный Лицей, 1998, с. 50-52
4. Уэбстер Ф. Теории информационного общества / Пер. с англ. М. В. Арапова, Н. В. Малыхиной / Под ред. Е. Л. Вартановой. М.: Аспект Пресс, 2004
5. Gray J. National Information Policies: Problems and Progress. London, 1988
6. Кео Ф. Информационная политика общества, основанного на знании // <http://www.unesco.ru>. – 2008
7. “Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı <http://www.e-qanun.az>
8. Сабадаш В. П. Проблемы обеспечения информационного суверенитета государства и информационного суверенитета личности <http://www.privacy.hro.org/about/advanced/crim.php>
9. Моисеев Н.Н. Информационное общество как этап новейшей истории.// Свободная мысль. 1996. №1
10. Arquilla J., Ronfeldt D. Looking ahead: preparing for information-age conflict // In Athena's camp. Preparing for conflict in the information age. Ed. by J. Arquilla, D. Ronfeldt. Santa Monica, 1997

11. İsmayılov F. İnformasiya cəmiyyətinin inkişaf modelləri // Dirçəliş XXI əsr, 2008, № 120/121, s. 149-154.
12. Политика в области массовой информации.
http://studbooks.net/851848/menedzhment/politika_oblasti_massovoy_informat_sii

Резюме
Ниязов Халид
Институт права и прав человека НАНА

**Реализация государственной информационной политики
и государственная власть**

Одним из важных признаков демократического общества является прозрачность политики и государственной власти.

Процесс формирования и реализации государственной информационной политики на современном этапе отличается от политики, проводимой государством в других сферах общественной жизни.

Информационная сфера государственной власти входит важной составной частью в информационное пространство страны, а информационное обеспечение ее деятельности в совокупности с местным самоуправлением – одна из функциональных задач государственной информационной политики.

Содержание и механизмы реализации государственной информационной политики обуславливаются множеством факторов: уровнем развития национальной информационной индустрии, степенью развития демократических институтов, показателями прозрачности, плюрализма, свободой слова и выражения общества и др.

Каждая государственная политика является элементом государственного управления, то и государственная информационная политика также должна быть неотъемлемой частью системы государственного управления.

Summary
Niyazov Khalid
Institute of Law and Human Rights of ANAS

Implementation of the state information policy the state power

One of the most important attributes of a democratic society is the transparency of politics and state power.

The process of formation and implementation of the state information policy at the present stage differs from the policy pursued by the state in other spheres of public life.

The informational sphere of the state agency enters the major part of the information space, and informational support of the coherence of the local self-governance, as well as the functional tasks of the state information policy.

The content and mechanisms of implementation of the state information policy are caused by a variety of factors: the level of development of the national information industry, the degree of development of democratic institutions, indicators of transparency, pluralism, freedom of speech and expression of society, etc.

Each public policy is an element of public administration, and public information policy should also be an integral part of the public administration system.

**Akademik Mirzə İbrahimov Cənubi Azərbaycan şairi
Səhəndin ədəbi yaradıcılığı haqqında**

Annotasiya: Məqalədə Cənubi Azərbaycanda anadilli ədəbiyyat və milli özünüdərk tarixinin ən parlaq simalarından biri olan Bulud Qaraçurlu Səhəndin ədəbi və ictimai fəaliyyəti haqqında Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olmuş böyük yazıçı, alim və ictimai xadimi akademik Mirzə İbrahimovun elmi-nəzəri araşdırmalarından bəhs edilir.

Açar sözlər: Mirzə İbrahimov, Səhənd, “Sazımın sözü”, Cənubi Azərbaycan, anadilli ədəbiyyat, milli hüquqlar uğrunda mübarizə

Ключевые слова: Мирза Ибрагимов, Сехенд, “Сказы саза моего”, Южный Азербайджан, родная литература, борьба за национальные права

Key words: Mirza Ibrahimov, Sahand, “Word of my Saz”, native language literature, battle for national rights

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olmuş böyük yazıçı, alim və ictimai xadimi akademik Mirzə İbrahimov (1911-1993) uzun illər boyu Şimalda – Azərbaycan Respublikasında Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının akademik səviyyədə tədqiqi və təbliği işinin təşkili sahəsində həlledici rol oynamış və sözün bütün mənalarında bu işə şəxsən öndərlik etmişdir. Onun həyatının bütün mərhələlərində, çoxşaxəli fəaliyyətində “Cənub məsələləri”nin belə mühüm yer tutması, “hər şeydən öncə, yazıçının bu mühitdə doğulması və sonrakı proseslərdə bu mühitlə ictimai, ədəbi, siyasi kontekstdə bağlı olmasından irəli gəlirdi” [5, 36].

M.İbrahimov doğulub dünyaya göz açdığı və minbir tellə bağlı olduğu bu məkanda gedən fərqli prosesləri, xüsusən də ədəbi prosesləri müntəzəm şəkildə izləməklə yanaşı, elmi və kütləvi nəşrlərdə həmin proseslərin aparıcı simalarının – M.Şəhriyar, H.Nitqi, C.Heyət, G.Səbahi, R.Dəqiq, K.Sönməz, S.Cavid, Savalan və digərlərinin ədəbi fəaliyyəti haqqında yeri gəldikcə düşüncə və rəylərini bildirmiş, Şimalda ictimai və ədəbi fikrin bu sahə ilə bağlı həssasiyyətinin qorunub saxlanmasına və daim oyaq qalmasına xüsusi diqqət yetirmişdir. O, bu şəxsiyyətlərin bəziləri ilə hətta maraqlı ədəbi yazışmalar da aparmışdır [13, 124]. Akademik “Cənubda yaranan poeziyanı “Ümid və kədər poeziyası” adlandırmış, Məziyə xanım Üskuyi, Əlirza Nabdil Oxtay və Səməd Behrəngi kimi şəhid yazarların əməllərini, mərdliklərini yüksək dəyərləndirmişdir” [3].

Akademikin yaradıcılığına və şəxsiyyətinə xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşdığı belə simalardan biri də böyük söz ustadı, Cənubda anadilli ədəbiyyat və milli özünüdərk tarixinin ən parlaq simalarından biri olan Bulud Qaraçurlu Səhənddir (1926-1979). O, sərhədlərin bağlı olmasına, qadağalara və informasiya kəsikliyinə rəğmən Səhəndin bütün həyatının, yaradıcılığının və ictimai-ədəbi fəaliyyətinin İranda Azərbaycan türklərinin milli azadlıq hərəkatı ilə üzvü surətdə bağlı olduğunu başqalarından daha yaxşı bilir və mövcud siyasi mühitdə malik olduğu imkanlar daxilində bu fəaliyyəti yüksək qiymətləndirir, fərqli yollarla dəstəkləyirdi. Ona görə də, kiminsə ədəbi yaradıcılığı və ya fəaliyyəti haqqında söz deyərkən həmişə “yüz ölçüb, bir biçmə” pinsipinə dəqiqliklə əməl edən akademik bu sözlərini daha geniş anlamda qəbul etmək lazım gəlir: “Səhənd müasir Cənubi Azərbaycan şeirinin görkəmli, parlaq istedadlı və cəsur yaradıcılarından idi” [9, 3].

Əlbəttə, akademik bu qiymətinin arxasında şairin zindanlara, sürgünlərə, fiziki və mənəvi işgəncələrə, yasaqlara rəğmən, ana dilində yazıb-yaratması, ədəbi irsinin böyük

hissəsini təşkil edən siyasi məzmunlu şeirlərində milləti heç vaxt ruhdan düşməməyə, qəddar Pəhləvi rejiminə qarşı qorxmadan mübarizəyə səsləməsi dururdu.

Faktlar göstərir ki, akademik Səhəndlə ilk tanışlığı qiyabi şəkildə –1965-ci ildə sıradan olmayan bir təsadüf nəticəsində baş vermişdir. Belə ki, həmin ilin mart ayında bir qrup musiqi xadimimiz – Şövkət Ələkbərova, Əbülfət Əliyev, Hacı Məmmədov, Vasif Adıgözəlov və b. Tehrandə qastrol səfərində olarkən tamaşaçılardan biri konsertdən sonra Şövkət xanıma yaxınlaşaraq gül yerinə bir kağız bükülüsü uzadıb deyir: “Mənim də hədiyyəm budur!”

Şövkət xanım Bakıya qayıtdıqdan sonra həmin bükülünü – 23 vərəqədə çap olunmuş 786 misradan ibarət olan “Dəli Domrul” poemasını ədəbiyyatşünas alimlərimizə verir. Onlar da bu “hədiyyə”ni xalq yazıçısı M.İbrahimova çatdırırlar. Mirzə müəllim “Ədəbiyyat” qəzetində “Dəli Domrul” adlı məqalə ilə çıxış edir, poemadan parçalar verməklə əsərin bədii məziyyətlərindən söhbət açır və onu Şəhriyarın “Heydərbabaya salam”ından sonra Cənubdan bizə gələn ən qiymətli yadigar və qardaşlıq töhfəsi [5] adlandırır. Lakin altında “1343-cü il, azər ayı” və mürəkkəblə “B.K.Şimşək” yazılmış poemanın müəllifinin kimliyinin “məlum olmadığını” qeyd edir.

Əlbəttə, indi hamı yaxşı başa düşür ki, böyük ziyalı bunu Məhəmmədrza şahın yaratdığı irtica və dözülməz basqı mühitində hər cür yasaqlara rəğmənlə ana dilində əsər yazıb gizli şəkildə rotator üsulu ilə çap etdirən və Bakıya göndərməkdən çəkinməyən Səhəndi qorumaq üçün etmişdir.

Mirzə müəllim qədim türk eposu “Kitabi-Dədə Qorqud”un motivləri əsasında qələmə alınmış “Dəli Domrul”un məziyyətlərindən söhbət açarkən poemanın ilk növbədə “klassik ədəbiyyatımızın insanpərvərlik, humanizm, haqqa inam, işığa məhəbbət kimi gözəl ənənələrini davam etdirdiyini ...Azərbaycan xalqının vətənpərvərliyinin, öz tarixinə, keçmiş ədəbi irsinə, dilinə, adət və ənənələrinə olan məhəbbətinin gücünü göstərdiyini” [5] önə çəkmişdir. O həmçinin müsəlmanlığı yeni qəbul edən oğuzların ənənəvi dünyagörüşlərinin İslamın sərt qaydalarının təsiri altında necə dəyişdiyini, kritik ölüm-qalım məqamında Dəli Domrulun xatununun həyat yoldaşına görə sərgilədiyi sədaqət kimi heç vaxt dəyişməyən insani dəyərlərin isə nəinki toplum, həm də Allah qatında qiymətli olduğunu ustalıqla göstərən şairin mövqeyini təqdir etmişdir.

Məqalədə xüsusi diqqət yetiriləcək məsələlərdən biri də akademik, əsərləri hələ çap olunmadığı və yayılmadığı bir dövrdə Səhənd yaradıcılığına xalq şairi Səməd Vurğun (1906-1956) poeziyasının təsirini onun Şimala gəlib çatan ilk poemasından hiss edib qabartmasıdır. O yazır: “Biz bu poemada nəinki ölməz “Dədə Qorqud” dastanlarının ətrini duyur, Nizami, Füzuli, Vaqif poeziyasının isti nəfəsini hiss edirik, həm də müasir şeirmizin və onun qüdrətli nümayəndələrindən Səməd Vurğunun təsirini aydın görürük. Qoy olsun! Azərbaycan xalqının şeir və sənət dühası hər iki tərəfdə gözəl, ətirli meyvələr yetirsin!” [5]

Müəllifin bu təsbitinin nə qədər düzgün və yerində olduğunu biz indi – şairin yaradıcılığını bütöv şəkildə öyrənərkən görürük. Doğrudan da, Vurğunun poetik ruhunun izlərini az qala Səhəndin bütün əsərlərində, xüsusilə də poemalarında hiss etməmək mümkün deyil. Əslində, bunu şairin özü də dəfələrlə etiraf etmiş və xalq şairini özünün ustadı adlandırmışdır.

Məlum olduğu kimi, 1965-ci ildə Tehrandə “Şəms” nəşriyyatında Səhəndin ilk kitabı gizli şəkildə çap olunub yayılmış, bir müddət sonra isə hətta Bakıya da gəlib çıxmışdı. Nəşrə şairin dostu M.Fərzanənin (1923-2006) yazdığı “M.Ə.F” imzalı ön söz, “Dədəmin kitabı” poemalar silsiləsinin üç bölümü – “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul”, “Dirse xan oğlu Buğac” və “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı” boyları, eləcə də 5 səhifəlik lüğət daxil edilmişdi. Qeyri-rəsmi də olsa, bu kitab Səhəndin həm Şimalın, həm də Cənubun ədəbi dairələrində yalnız istedadlı bir şair yox, həm də vətənpərvər bir insan kimi tanınmasında və

söz sahibi olmasında böyük rol oynamışdı. Ümumazərbaycan ədəbiyyatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən bu hadisə akademikin də diqqətindən yayınmamışdır.

Bəlkə də, elə buna görə o, Səhənd mövzusunda 1968-ci ildə ikinci dəfə qayıtmış, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc etdirdiyi böyük həcmli “İki kitab” adlı məqaləsinin demək olar ki, yarısını şairin həmin kitabına həsr etmişdir. O, şairin eposda cərəyan edən hadisələri sadəcə olaraq vəznə və qafiyəyə düzərək mexaniki şəkildə təkrarlamadığını, onun humanist ruhunu və məzmununu boylara əlavə etdiyi proloq və epiloqlar vasitəsilə daha da inkişaf etdirdiyini, eyni zamanda insanın çağdaş mübarizəsi, arzuları və keşməkeşli həyatı haqqında bir sıra qiymətli fikirlər irəli sürdüyünü göstərmişdir [6, 10].

Akademikin məqalədə üzərində dayandığı əsas məsələlərdən biri də boy/poemaların sənətkarlıq xüsusiyyətləri – Səhəndin aydın xalq dilindən, klassik və çağdaş poeziyamızdan ustalıqla bəhrələnməsi ilə bağlı fikirlərdir. O, şairin öz düşüncələrini oxucuya daha yaxşı çatdırması üçün təmiz, mənalı və dolğun milli sözlər, tutarlı ifadələr tapmasını xüsusi vurğulayır, poemaların dilinin oynaq, təbii, şirin olduğunu göstərir və qeyd edir: “Şair dolğun, realist təşbehlərlə yanaşı, ara-sıra rəmzi ifadələrə də yol verir ki, bunsuz həqiqi poeziyanı təsəvvür etmək çətinidir” [6, 10].

Biz akademikin bu məqalədə “Sazımın sözü” kitabı kontekstində, yazarların tarixə və tarixi şəxsiyyətlərə fərqli baxışları ilə bağlı, reallığı əks etdirən çox maraqlı və düşündürücü təsbitləri ilə də qarşılaşırıq. Müəllifin fikrinə görə, onların bir qismi “xalqı bu günkü mübarizələrə ruhlandırmaq, onun gələcək ümidini artırmaq üçün yox, bu günkü adamların guya vecsiz və karsız adamlar olduğunu sübut etmək üçün keçmişin böyük və cəsur simalarını yada salırlar. Səhənd isə keçmişə ona görə yada salır, keçmişdəki böyük simaları, ölməz qəhrəmanları ona görə tərənnüm edir ki, xalqın bu gün yaşayan, mübarizə edən oğullarına və qızlarına inanır, onların böyük və tarixi işlərə qadir olduğuna əmindir” [6, 10].

M.İbrahimov Səhəndin əsərlərinin Şimalda nəşri işinə də böyük qayğıkeşliklə yanaşmışdır. Belə ki, Səhəndin bir sıra əsərlərinin (“Dəli Domrul” və “Araz” poemalarının, “Mədiyyə-fazilə”, “Səbir daşı”, “Bz çişəyi” və s. şeirlərinin) respublikanın ədəbi orqanlarında və ayrı-ayrı ədəbiyyat toplularında dərci də onun Yazıçılar İttifaqına və Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinə rəhbərlik etdiyi dövrə düşür [1, 49-50].

Akademikin elmi-publisistik məqalələrinin araşdırılması göstərir ki, o, Səhəndin nəinki yaradıcılığı, əsərlərinin nəşri ilə bağlı məlumatları, hətta haqqında çıxan yazıları da diqqətlə izləmişdir. Belə ki, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc olunmuş bir məqaləsində [9, s.3] “Varlıq” dərgisində rast gəldiyi “Səhəndin qəbri üstə” sərlövhəli materialla bağlı fikirlərini bölüşmüş, ömrü boyu şah rejiminə qarışıq asimmetrik savaşa aparan cəsur şairin yaxınlarının və dostlarının onun xatirəsini necə böyük məhəbbət və minnətdarlıqla yad etdikilərini diqqətə çatdırmışdır. Müəllif bu məhəbbətin səbəblərini başqa bir məqaləsində belə açıqlayır: “Səhəndin istibdad dövründə cəsarətli, maarifpərvər, vətənpərvər fəaliyyəti, ana dilində gözəl əsərlər yazıb çap etdirərək yayması, başqa yazıçılara əlindən gələn köməyi etməsi və gözəl sənəti xalq arasında ona böyük məhəbbət oyatmışdır” [7, 37].

Mirzə müəllimin şairin yaradıcılığı və şəxsiyyəti ilə bağlı fərqli kontekstlərdə ifadə etdiyi yüksək fikirlərinə Cənubla bağlı başqa məqalələrində də tez-tez rast gəlirik [2, 14; 7, 14; 11, 133 və s.].

Səhəndin M.İbrahimovun sənət və şəxsiyyətinə münasibətini isə onun 1967-ci ildə professor Rüstəm Əliyevlə (1929-1994) Bakıya göndərdiyi mənzum məktubda (“Birinci ərmağan”da) görürük. O, öz dostuna Bakıya qayıtdıqda “böyük ustad” adlandırdığı Mirzə müəllimlə görüşməyi tövsiyə edir, çünki belə görüşün üçün “böyük arzu”dur:

*Çoxdur vətənimdə batan ulduzlar,
Hələ çoxları da gün tək parıldar.
Hamısın-hamısın xatırla bizdən,
Adları silinməz ürəyimizdən.
Sonra böyük ustad Mirzəylə görüş,
Bizlərə ən böyük arzudur bu iş. [12, 220]*

Səhəndin bu arzusuna necə çatması barədə məlumatı da akademik qeydlərində tapırıq. Belə ki, Mirzə müəllim görkəmli ziyalımız Gəncəli Səbahiyə (1906-1990) ünvanladığı açıq məktubunda bununla bağlı maraqlı detala toxunur: “Bilirsinizmi ki, onun haqlı olaraq yüksək qiymətləndirdiyiniz “Sazımın sözü” barədə mən hələ əllinci illərdə hərərlə danışmışam. Elə həmin illərdə “Moskva” mehmanxanasında söhbət edə-edə səhər çayını bir yerdə içmişik. Təəssüf ki, bu bizim yeganə görüşümüz oldu. Unudulmaz görüşümüz!” [9, 4].

Əlbəttə, burada kiçik texniki səhvə yol verildiyi açıq görünür. Akademikin “əllinci illər” ifadəsi əslində “altmışıncı illər” kimi qəbul edilməlidir. Belə ki, Səhəndin “Dəli Domrul” poeması haqqında onun ilk yazısı yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, 1965-ci ildə dərc olunmuşdur.

Beləliklə bu qənaətə gəlmək olar ki, uzun illər boyu Cənubi Azərbaycan Ədəbiyyatının Şimalda tədqiqi və təbliği işinə öndərlik etmiş akademik M.İbrahimov 1965-ci ildən başlayaraq Səhəndin ədəbi fəaliyyətini müntəzəm şəkildə izləmiş, bu haqda həm ayrıca məqalələrlə çıxış etmiş, həm də Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı ayrı-ayrı məqalələrində həmin məsələlərə toxunmaqla onun vətənpərvər bir ziyalı olaraq istər ədəbiyyat sahəsində, istərsə də ictimai sferada ortaya qoyduğu bütün səy və təşəbbüslərini yüksək qiymətləndirmişdir.

Ədəbiyyat və mədəniyyət sahəsində keçərli söz sahibi olan Mirzə müəllimin bu qayğısı heç şübhəsiz ki, yalnız Səhəndin yaradıcılığına deyil, həm də müxtəlif yollarla İrana gedib çıxan Şimal nəşrləri vasitəsilə Cənubda anadilli ədəbiyyatın və milli şüurun inkişafına böyük dəstək olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Bulud Qaraçorlu Səhənd (Bibliografik məlumat. Hazırlayan: D.Rzayeva). Bakı: “Nurlar”, 2016.
2. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası (4 cildə, III cild) ., Bakı: “Elm”, 1988.
3. *Esmira Fuad*. Mirzə İbrahimov yaradıcılığında İran Azərbaycanı. www.amerikaninsesi.org/a/725857.html
4. *Əliyeva Qəndab*. Mirzə İbrahimov nəsrində Cənub mövzusu. Bakı: “Elm və təhsil”, 2016.
5. *İbrahimov Mirzə*. Dəli Domrul. “Ədəbiyyat” qəz., Bakı, 17 aprel 1965.
6. *İbrahimov Mirzə*. İki kitab. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 23 mart 1968.
7. *İbrahimov Mirzə*. Cənubda dirçəliş. “Azərbaycan” jurn., Bakı, 1980, №1.
8. *İbrahimov Mirzə*. Cənub sovqatı. “Azərbaycan” jurn., Bakı, 1981, №5,
9. *İbrahimov Mirzə*. Hər bahar dirillik biz vətən üçün. “Azərbaycan müəllimi” qəz. Bakı, 3 sentyabr 1982.
10. *İbrahimov Mirzə*. Qövr edən yaralar. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 10 avqust 1984.
11. *İbrahimov Mirzə*. Ümid və kədər poeziyası. “Azərbaycan” jurn., Bakı, 1988, №4.
12. *Səhənd*. Divan (Hazırlayan: E.M.Sədiq). Təbriz, 2010.

13. *Solmaz Cəlalqızı*. Mirzə İbrahimov və Cənubi Azərbaycanca azadlıq hərəkatı. Bakı: "Elm", 2011.
14. *Süleymanoğlu Fikrət*. Səhəndin Şimali Azərbaycanla əlaqələri barədə qeydlər. "Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı: tədqiqlər -IV" məcmuəsi. Bakı: "Elm və təhsil", 2017.

Резюме
Сулейманоглы Фикрет
Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

Мирза Ибрагимов о Сэхенде

Известный писатель, сыгравший большую роль в развитии современной Азербайджанской литературы и культуры, ученый и общественный деятель, академик Мирза Ибрагимов (1911-1993) долгие годы занимался в области пропаганды и исследования Южно-Азербайджанской литературы в Азербайджанской Республике на академическом уровне и лично лидировал этим делом.

Одним из личностей, к творчеству и личности, которого М. Ибрагимов относился с особой заботой и вниманием, является Булут Карачурлу Сэхенд (1926-1979) – видный деятель азербайджаноязычной литературы и истории национального сознания на Юге.

В статье говорится об исследовании М.Ибрагимова на тему литературно - общественной деятельности Сэхенда, начиная с 1965-го года и о его статьях про творчество Сэхенда. Исследование показывает, что это внимание и забота академика дала поддержку развитию творчеству не только Сэхенда, а также развитию литературы и национального сознания на Юге.

Summary
Suleymanoghlu Fikrat
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi

Mirza Ibrahimov about Sahand

A great writer, scientist and social activist who had a non-substitutive services in development of modern Azerbaijan literature and culture, academician Mirza Ibrahimov (1911-1993) played a crucial role in the field of research for long years and promotion of Southern Azerbaijan literature in the Azerbaijan Republic at the academic level and was the leader of this movement.

One of the figures whose works and personality were objects of academician's particular attention and care was Bulud Qarachurlu Sahand (1926-1979), an eminent representative of history of native language, literature and national identity in the South.

Present article deals with the works by M.Ibrahimov dedicated to literary and social activity of Sahand started from 1965: there are separate articles reflecting his literary works and social activities as well as some articles where this part of his work is just mentioned. Research shows that the care shown by academician who had a great authority in literary and cultural field was not only about Sahand's works, at the same time he showed a great support to development of native language literature and national identity in the South.

Naxçıvan Muxtar Respublikası iqtisadiyyatının şaxəli inkışafında kənd təsərrüfatının rolu

Annotasiya: Naxçıvan Muxtar Respublikası əhalisinin çox hissəsi kəndlərdə yaşayır və gündəlik tələbatlarını kənd təsərrüfatlarından əldə etdikləri gəlir hesabına ödəyirlər. İntensiv amillərdən istifadə ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasında kənd təsərrüfatının inkışafı həyata keçirilir. “Made in Azerbaijan” brendinin dünyada tanıtılması və qeyri neft sektorunun inkışaf etdirilməsi üçün daimi dövlət dəstəyi həyata keçirilir. Bunun nəticəsində Türkiyə hökuməti ilə qarşılıqlı razılaşma əsasında Naxçıvan Muxtar Respublikasında istehsal olunan ixrac yönümlü 43 adda məhsulun idxal rüsumu ödəmədən ixrac edilməsinə razılıq verilib. Həmçinin məqalədə regionların sosial –iqtisadi inkışaf proqramları, dövlət tərəfindən ayrılmış güzəştli kreditlər hesabına kənd təsərrüfatının inkışafı üçün yaradılmış kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri barədə statistik məlumatlar verilmiş, analiz və müqayisəli təhlil metodları ilə kənd təsərrüfatının muxtar respublikadakı yeri və inkışaf perspektivləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, qeyri neft sektoru, torpaq islahatı, heyvandarlıq, balıqçılıq, quşçuluq, arıçılıq

Ключевые слова: сельское хозяйство, нефтегазового сектор, земельная реформа, животноводства, рыболовство, птицеводство, пчеловодство

Key words: agriculture, non-oil sector, land reform, livestock, fishing, poultry, beekeeping

Naxçıvan Muxtar Respublikası əhalisinin çoxu kəndlərdə yaşayır və gündəlik tələbatlarını kənd təsərrüfatından əldə etdikləri gəlir hesabına ödəyirlər. Torpaq islahatları ilk dəfə Naxçıvanda həyata keçirilmiş, torpaqlar şəxsi mülkiyyətə verilmiş, kolxoz və sovxozların əmlakları özəlləşdirilmişdir. Bu proseslər də öz növbəsində digər sahələrə nisbətə kənd təsərrüfatında islahatların sürətlənməsinə vüsət yaratmışdır. Bu sahədə əldə olunmuş inkışafı daha da sürətləndirmək və gələcəkdə yaranacaq problemləri aradan qaldırmaq üçün dövlət tərəfindən 52-dən çox fərman, qanun və digər hüquqi normativ aktlar qəbul edilmişdir.

İntensiv amillərdən istifadə ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasında kənd təsərrüfatının inkışafı həyata keçirilir.

Dövlət dəstəyi ilə yüksək məhsuldarlığa malik toxum sortlarının, gübrələrin alınaraq mülkiyyətçilərə verilməsi, günü-gündən suvarma sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və yenidən qurulması, lizinq yolu ilə təsərrüfatlarda istifadə olunacaq müasir texnikaların fermerlərin istifadəsinə verilməsi kənd təsərrüfatında sürətli addımların atılmasına, nəticədə inkışafa səbəb olmuşdur.

Blokada şəraitində yaşayan Naxçıvan Muxtar Respublikasında istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsulları Azərbaycanın digər bölgələrinə ixrac zamanı nəqliyyat xərclərinin yüksək olduğu üçün mal və məhsulların maya dəyərində süni artıma səbəb olur. Muxtar respublika öz daxili tələbatını qarşılıqdən sonra burada istehsal olunan məhsulların ixrac yönümlü xarakter daşıya bilməsi üçün əsasən qonşu dövlətlərə Türkiyə və İrana satışı prosesi həyata keçirilirdi. Yeni istehsal müəssisələrinin istifadəyə verilməsi hesabına hazırda muxtar respublikada 366 növ məhsul istehsal olunur. 107 ərzaq, 237 qeyri-ərzaq olmaqla, 344 növdə məhsula olan tələbat tamamilə yerli istehsal hesabına ödənilir. [3]

Son illərdə qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqi ilə bağlı "Made in Azerbaijan" brendinin xarici bazarlarda tanınması və ixrac təşviqi mexanizmləri çərçivəsində genişmiqyaslı dövlət dəstəyi tədbirləri həyata keçirilməkdədir. Bu prosesi dəstəkləmək, Naxçıvanın artan ixrac potensialı və qardaş Türkiyə Respublikasının qonşu vilayətləri arasında ticarət əlaqələrinin inkişafı üçün geniş imkanların olduğu nəzərə alınaraq Azərbaycan və Türkiyə arasında əldə edilmiş razılığa əsasən muxtar respublikaya güzəştli ticarət rejiminin tətbiqi barədə qərar qəbul olunub. Muxtar respublikada istehsal olunan sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının Türkiyənin istənilən bölgəsinə idxal rüsumları ödənilmədən ixracına şərait yaradır. Bu isə öz növbəsində yerli istehsalçıların məhsul ixracı imkanlarını genişləndirəcəkdir. Xüsusən, bu yaxınlarda açılışı olmuş Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun perspektivləri və qardaş Türkiyənin naxçıvanlı sahibkarlara göstərəcəyi logistika dəstəyi də ixrac potensialını artıran amillərdəndir. 28 oktyabr 2017-ci il tarixdə Türkiyənin İğdır şəhərində Azərbaycan və Türkiyə respublikalarının İqtisadiyyat Nazirliklərinin nümayəndələrinin və digər dövlət orqanlarının rəsmilərinin iştirakı ilə keçirilmiş Türkiyə-Azərbaycan İş Forumunda tətbiq ediləcək güzəştli ticarət rejiminə əsasən Naxçıvan Muxtar Respublikasından illik 100 milyon ABŞ dolları həcmində məhsulun Türkiyə Respublikasına ixracı idxal rüsumlarından azad ediləcəyi məlumatı verilmişdir. [1] Qeyd etmək lazımdır ki, güzəştlər yalnız muxtar respublikada istehsal olunan və ya istehsal potensialı olan 13 kənd təsərrüfatı, 30 sənaye məhsulu olmaqla, 43 adda məhsulun Türkiyənin bütün ərazisinə idxal rüsumu ödəmədən kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarına şamil ediləcəkdir. İxrac əməliyyatlarında təcrübəyə malik olmayan kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin muxtar respublikada dövlət dəstəyi ilə yaradılmış və ixrac sahəsində ixtisaslaşmış "Naxçıvan Məhsulları" MMC-nin imkanlarından istifadə edə biləcəklər. Tətbiq olunan güzəştli ixrac rejiminin Türkiyə və Azərbaycan arasında iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsinə, ticarət dövriyyəsinin artırılmasına, iş adamları arasında işgüzar əlaqələrin inkişafına və xalqlarımızın rifahına xidmət edəcək.

Hazırda muxtar respublikada həyata keçirilmiş aqrar islahatların nəticəsində özəl mülkiyyətə əsaslanan aqrar münasibətlərin formalaşması prosesinin ilk mərhələsi başa çatdırılmışdır. Qeyd olunan proseslərin keyfiyyətə daha yüksək mərhələyə keçidini, müasir tipli aqrar-sənaye sektorunun formalaşmasını təmin etmək məqsədilə sistemli tədbirlər görülməkdədir. Bu mühüm tədbirlərdən mütəşəkkil ticarətin təşkilinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi, əsas ərzaq məhsullarının zəruri səviyyədə istehsal olunmasına şəraitin yaradılması, yerli və xarici mənşəli ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə səmərəli nəzarət mexanizminin tətbiqi və ərzaq bazarında ekoloji, sanitar, baytar və fitosanitar tələblərinə cavab verməyən məhsul və xidmətlərin qarşısının alınması, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracına dövlət himayəsi və bu sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinə güzəştli kreditlərin, lizinq obyektinə olan texnikaların verilməsi hazırda daha çox önəm verilən istiqamətlərdəndir. 17 sentyabr 2008-ci il tarixdə təsdiq olunmuş "2008-2015-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı" kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılmasında yeni istiqamətləri müəyyənləşdirmişdir [2]

Naxçıvan Muxtar Respublikasında iqlim şəraiti və torpaq xüsusiyyətləri, eyni zamanda daxili tələbat nəzərə alınaraq əkinçilik həmişə ön planda olmuşdur. Muxtar respublikada taxılçılığın inkişafına xüsusi diqqət və qayğı göstərilmiş, taxıl əkinçilərinə kreditlər verilmişdir. Muxtar respublikada bitkiçiliklə yanaşı, heyvandarlığın inkişafı sahəsində də bir sıra mühüm işlər görülmüş, mal-qaranın alınması və saxlanmasına yardım məqsədilə heyvandarlıqla məşğul olan fermerlərə

banklar və digər kredit təşkilatları tərəfindən müxtəlif kreditlər verilmişdir. Digər tərəfdən baytarlıq xidmətlərini müasir tələblər səviyyəsində təşkil etmək məqsədilə bu sahənin maddi-texniki təchizatının yaxşılaşdırılması istiqamətində davamlı tədbirlər görülür. Bütün bunlar heyvandarlığın inkişafına öz müsbət təsirini göstərməkdədir. Son illər muxtar respublikanın kənd təsərrüfatında quşçuluq, arıçılıq və balıqçılıq öz inkişafı ilə fərqlənən sahələrdəndir. Naxçıvanda bu sahələrlə bağlı ənənələrinin mövcudluğu və yaradılan münbit şərait göstərir ki, gələcəkdə bunlar ən perspektivli sahələrdən olacaqdır.

Kənd təsərrüfatı və digər biznes sahələrində sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı Naxçıvan MR-da da əsas müzakirə obyektlərindən biridir. Nəzərə alsaq ki, muxtar respublikada əhalinin əksəriyyəti bölgələrdə və kəndlərdə yaşayır, sahibkarların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması və inkişafı istiqamətində xeyli işlər görülməlidir. Çünki sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına şəraitin yaradılması və islahatların həyata keçirilməsi nəticəsində iqtisadiyyatın strukturunda ciddi dəyişikliklər yaradacaq və özəl bölmələrin inkişafına öz töhvələrini verəcəkdir. Sahibkarlığın, xüsusən də kiçik və orta sahibkarlığın muxtar respublikada inkişafına stimül vermək, onları davamlı maliyyə resursları ilə təmin etmək və məşğulluğun tam təmin olunmasına şərait yaratmaq məqsədilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Sahibkarlığa Kömək Fondu fəaliyyət göstərir. Fond öz vəsaitlərini sosial-iqtisadi inkişaf üzrə müəyyən olunmuş investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldir. Muxtar Respublikada Sahibkarlığa Kömək Fondu tərəfindən ayrılmış kreditlər nəticəsində aqrar sektorun inkişafında yeni metodlar tətbiq olunur, fermer təsərrüfatlarının və sahibkarlığın inkişafında bölgələrdə müasir texnologiyalara əsaslanan yeni emal müəssisələri yaradılır. Bunun nəticəsidir ki, bu gün muxtar respublikaya kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının idxalı azalıb, bu məhsulların istehsal həcmi dəfələrlə artıb. Son illərdə dövlətin güzəştli kreditləri hesabına 235 heyvandarlıq, 64 quşçuluq, 15 balıqçılıq, 102 arıçılıq, 64 bağçılıq, 8 üzümçülük təsərrüfatı, ümumi tutumu 14 min 30 ton olan 31 soyuducu anbar, sahəsi 127 min 162 kvadrat metr olan 21 istixana kompleksi və digər müasir müəssisələr yaradılmışdır. 2018-ci ilin yanvar ayında 7 milyon 929 min manatlıq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal olunmuşdur ki, bu da 2017-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 9,5 faiz çoxdur. Bu dövr ərzində muxtar respublika üzrə diri çəkiddə 1967 ton ət, 1974 ton süd istehsal edilmiş, bir il öncəki göstərici ilə müqayisədə ət istehsalı 7,5 faiz, süd istehsalı 1,9 faiz artmışdır. [3]

Həmçinin yeni və ixrac yönümlü kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün muxtar respublikada davamlı tədbirlər görülməkdədir. Azərbaycan Respublikası ilə Çin Xalq Respublikası arasında imzalanmış texniki-iqtisadi əməkdaşlıq sazişi çərçivəsində "Naxçıvan Taxıl Məmulatları Sənaye Kompleksi" ASC-nin toxumçuluq təsərrüfatına yeni kənd təsərrüfatı texnikaları və toxumçuluq laboratoriyası avadanlıqları təqdim olunub. Çin Xalq Respublikasından gətirilən 33 adda 80 kənd təsərrüfatı texnikasından istifadə ilə iki min hektar sahə yeni metodlarla əkiləcəkdir. Çin istehsalı olan 5 kombayn, 5 traktor, hər birinin tutumu 10 ton olan 4 yük maşını, 5 toxumsəpən, 5 filtr təmizləyici, avtobus, hidravlik ekskavator, yanacaq tankeri, toxumörtən, diskli kotan və dirmilər, 5 gübrəsəpən, 5 toxumtəmizləyən, 2 elevator, 80 tonluq elektron tərəzi, eləcə də digər maşın və avadanlıqlar yüksək iş imkanlarına malikdir. Yeni alınan elektro-termostatik inkubator, isitmə və qurutma sobası, mikroskop və digər avadanlıqlar hesabına toxumçuluq laboratoriyasında yüksək məhsuldarlığa malik, xəstəliyə, ziyanvericilərə və yerli iqlim şəraitinə dözümlü toxum sortları yetişdiriləcək, toxumların genofonduna və seleksiyasına nəzarət olunacaqdır.

Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu
(faktiki mövcud qiymətlərlə, min manat)

Cədvəl 1

İllər	Cəmi	o cümlədən	
		bitkiçilik məhsulları	heyvandarlıq məhsulları
2008	153417.5	93927.2	59490.3
2009	185117.2	116396.7	68720.5
2010	247126.6	156037.2	91089.4
2011	296117.0	192998.8	103118.2
2012	318836.0	211595.4	107240.6
2013	337127.2	222964.2	114163.0
2014	355156.7	229646.2	125510.5
2015	402991.8	256082.4	146909.4
2016	429448.4	263814.7	165633.7
2017	453364.5	282174.0	171190.5

Cədvəl Naxçıvan MR Statistika komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır [2].

Naxçıvan MR Statistika komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmış cədvəldə də kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun həm bitkiçilik həm də heyvandarlıq məhsullarının illər üzrə artdığı görünməkdədir. Statistik göstəricilərə əsaslanaraq da qeyd etmək olar ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında kənd təsərrüfatının inkişafına xüsusi qayğı göstərilir və ümumiyyətlə Azərbaycanın inkişafı üçün neft məhsullarının ixracından asılılığı aradan qaldırmaq üçün davamlı tədbirlər görülür. “Made in Azerbaijan” brendinin dünyaya tanıtılması ilə bağlı təşviqat işləri görülür, rəqabət qabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal və ixrac edilir.

2017-ci il ərzində verilmiş kreditlərin 2 milyon 256 min manatını kənd təsərrüfatı kreditləri təşkil etmişdir. Kənd təsərrüfatı kreditləri aqrar sahənin inkişafı ilə yanaşı ənənəvi istehsal və kiçik emal sahələrinin yaradılmasında stimül olmuşdur. [5] Bu kreditlər əsasən prioritet sayılan və muxtar respublikada qəbul edilmiş dövlət proqramlarının icrasına uyğun olaraq istehsal proseslərinin təmin edilməsi üçün çoxsaylı komponentlərə-toxum və əkin materiallarının, kiçik emal avadanlıqlarının alınmasına, digər aqrotexniki tədbirlərin aparılmasına, heyvandarlığın inkişafına verilmişdir.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, əhalisinin 70 faizindən çox hissəsi kəndlərdə yaşayan və kənd təsərrüfatı ilə mütəmadi olaraq məşğul olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında kənd təsərrüfatının inkişafı üçün qəbul olunmuş dövlət proqramlarından dolğun şəkildə istifadə olunur, sahənin inkişafı üçün muxtar respublikada düzgün kreditləşmə siyasəti həyata keçirilir. İxrac yönümlü məhsulların istehsalı üçün muxtar respublika rəhbərliyinin xüsusi qayğısı nəticəsində xarici ölkələrdən müasir standartlara cavab verən avadanlıqlar gətirilir, istehsal olunan məhsulların xarici bazarlara rahat şəkildə çıxarılması üçün dövlət qayğısı əsirgənmir.

Ədəbiyyat

1. Şərq Qapısı qəzeti – 2017 - 11 fevral. “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” 2016-cı ildə uğurla icra olunmuşdur 2, 3

2. www.statistika.nmr.az
3. www.aztv.az
4. www.cbar.nakhchivan.az
5. www.azertag.az

Резюме
Севдималыев Мурад
Нахчыванский филиал НАНА

Роль сельского хозяйства в диверсификационном развитии экономики
Нахчыванской Автономной Республики

Большая часть населения Нахичеванской Автономной Республики живет в деревнях и оплачивает свои ежедневные потребности за счет своих доходов от сельского хозяйства. Развитие сельского хозяйства в Нахичеванской Автономной Республике осуществляется с использованием интенсивных факторов. Государственная поддержка постоянно проводится для продвижения бренда «Сделано в Азербайджане» во всем мире и развития не нефтяного сектора. В результате 43 экспортно-ориентированной продукции, произведенной в Нахичеванской Автономной Республике, разрешалось экспортировать без уплаты импортной пошлины на основе взаимного соглашения с турецким правительством. В статье также представлены статистические данные по сельскохозяйственной деятельности в области развития сельского хозяйства через программы социально-экономического развития регионов и кредиты, финансируемые правительством, и изучены перспективы развития сельского хозяйства в автономной республике с помощью метода анализа и сравнительного анализа.

Summary
Sevdimaliyev Murad
Nakhchivan branch of ANAS

The role of agriculture in the diversification development of the
economy of the Nakhchivan Autonomous Republic

Most of the population of Nakhchivan Autonomous Republic lives in villages and they pay their daily needs at the expense of their income from agriculture. Development of agriculture in the Nakhchivan Autonomous Republic is carried out using intensive factors. State support is permanently being carried out to promote the "Made in Azerbaijan" brand worldwide and to develop the non-oil sector. As a result, 43 export-oriented products produced in the Nakhchivan Autonomous Republic were allowed to be exported without paying the import duty on the basis of mutual agreement with the Turkish government. The article also provides statistical data on agricultural activities for agricultural development through the regions' socio-economic development programs, government-financed loans and explored prospects for the development of agriculture in Autonomous Republic with method of analysis and comparativeness.

Raşidilər dövründə Azərbaycanda idarəetmə üsulu

Annotasiya: VII əsrin birinci yarısında Ərəbistan yarımadasında meydana gələn Ərəb Xilafəti 633-651-ci illərdə Azərbaycanı da özünə birləşdirdi. Hakim mövqə tutan Xilafət üsul-idarəsi VIII əsrdə ərəblərin işğalı dairəsinə düşmüş bütün becərilən torpaqları müsəlman icmasının mülkiyyəti elan etdi. Bu torpaqlar, əsasən, öz rəiyyətlərinə qarşı münasibətdə bütün hüquq və imtiyazlarını qorumuş əvvəlki sahiblərinin ixtiyarında saxlanılır, ərəblər isə bu sahibkarların müsəlmanların xəzinəsi olan beytülmalə boyun olduqları vergilərlə kifayətlənirdilər. Şimalı-cənublu Azərbaycanın tabe edilmiş əhalisi ilə qarşılıqlı münasibətlər işğalçılarla yerli əhali arasında bağlanmış müqavilələrlə tənzimlənirdi. Hər bir belə müqavilə, başqa şərtlərlə yanaşı, birdəfəlik və illik vergilərin ödənilməsi təəhhüdü haqqında maddəni də nəzərdə tutur, yerli əhaliyə məxsus torpaqları onun ixtiyarında saxlayırdı. Zimmi, yəni başqa dinə mənsub yerli adam statusunu qazanmış bu sahibkarlar müsəlman icmasının himayəsində qalır, torpaq vergisi - xəraclə yanaşı, qeyri-müsəlmanların verdiyi cizyəni (can vergisi) də ödəyirdilər.

Açar sözlər: Naxçıvan, Nəşavə, Əbu Düləfilər, Vaspurakan, Albaniya.

Ключевые слова: Нахчыван, Нашава, Абу Дулафиды, Васпураканское, Албания.

Key words: Nakhchivan, Nashava, Abu Dulafids, Vaspurakan, Albania.

Ərəblərin işğalı ərəfəsində tarixi Azərbaycan torpaqları ilə yanaşı, Şərqi Gürcüstanı və Şərqi Ermənistanı, İranın bir sıra vilayət və şəhərlərini (Təbəristan, Gilan, Dehistan, Rey və b.) də özündə birləşdirən Sasanilərin şimal kustakı - əyaləti olan Adurbadaqan (Azərbaycan) bir inzibati vahid kimi cənubda Həmədan, Əbhar və Zəncandan şimalda Dərbəndədek uzanırdı; tədqiqatçıların əksəriyyətinin qeyd etdiyi kimi Dərbənd divarlarındakı pəhləvi yazısı imperiyanın şimal sərhədinin Dərbənddən keçdiyini bir daha təsdiq edir. Orta əsr ərəb müəlliflərinin ərəb inzibati-ərazi bölgüsü barədə təqdim etdikləri material bir qədər qarışıq olsa da, biri digərini tamamlayan bu məlumatlara görə, I Ərməniyə adlanan ərazi öz tərkibində ərəblərin Arran adlandırdıqları qədim Albaniya torpaqlarını (Sünik - Sisəcan ilə birlikdə) birləşdirirdi. Ərəb Arran vilayətinin tərkibinə Albaniyanın bilavasitə özündən başqa 644-cü ildən 1122-ci ilədək müsəlmanların tabeliyində olan Tiflis və onun civarları da daxil idi.

İşğal etdikləri ölkələri əvvəllər öz qaydaları əsasında idarə edən ərəblər, xalqı yeni dinə məcburi surətdə sövq etmirdilər. Çünki əksəriyyəti köçəri olan ərəb əsgərlərinin özləri hələ islam dinini yaxşı mənimsəməmişdilər.

Xilafət ordularının hücumuna qədər Bizans-Sasani arasında gedən müharibələrdən əziyyət çəkən Azərbaycan əhalisi ərəblərə bir xilaskar kimi baxırdılar. İlk vaxtlarda yerli əhalinin dini etiqad və adət-ənənələrinə toxunmayan ərəblər, Sasanilərdən fərqli olaraq onlardan daha az vergi alırdılar. Bu da öz növbəsində, yerli əhalinin ərəblərə və onların gətirdiyi yeni dinə rəğbət və inamını artırırdı.

Əsarətə aldığı əraziləri idarə etmək istəyən ərəblər həmin ərazilərdə mahal və məntəqələrdən ibarət olan əmirlik sistemi yaratdılar. Hər mahal 12 məntəqədən, hər məntəqə də 12 kənddən ibarət idi. Əmirliyi xəlifə tərəfindən təyin edilən əmir idarə edirdi. Azərbaycanın şimal sərhədi Dərbənd, cənub sərhədi Həmədan şəhəri müəyyən edildi. Əhalini ərəbləşdirmək üçün Bəsredən, Kufədən, Suriyadan və Ərəbistandan köçürülən 10 minlərlə ərəb ailəsinə imtiyazlar verilir və torpaqla təmin edilirdi. İlk xəlifə Əbu Bəkrin

(632-634) dövründə vergilər xeyli yüngül idi, həm də Sasanilərdən fərqli olaraq vergi tək-tək adamdan deyil, bütün ölkədən alınır. Azərbaycanda xristianlar torpaq vergisi olan xərac və can vergisi olan cizyə verirdi, müsəlmanlar isə cizyədən azad idilər. Xilafətə kömək etdiyinə görə kilsə vergidən azad idi və dövlət tərəfindən himayə olunurdu. Vergi sahəsində islahat keçirən xəlifə Əli ibn Əbu Talib (656-661) əsas diqqəti xərac yığmağa deyil, torpağı səmərəli əkib-becərməyə yönəltdi.

Azərbaycanın ərəblər tərəfindən istila edilməsindən sonra istər Azərbaycanda, istərsə Arranda idarə aparatı Sasanilərin dövründə olduğu kimi saxlanmışdı (6, 203). Sasani və Bizans dövlətlərində olduğu kimi dövlət təşkilatına malik olmayan ərəblər Azərbaycan və Arranda mövcud olan idarə qaydalarını çarəsizlikdən qəbul etmişdilər (9, 48).

Peyğəmbərin (s) vəfatından sonra geniş bir əraziyə sahib olan Ərəblər, sayca çox olan bu ölkələri idarə etmək üçün canişinlik sistemi yaratdılar. Rəşidilər dövründə (632-661) beş vilayət var idi. Bunlardan birincisinə - Hicaz, Yaməmə, Ərəbistan yarımadasının torpaqları, Suriya, Livan və İordaniya daxil idi, ikinci vilayət Misir idi. Üçüncü vilayət iki İraqdan - Ərəbistan İraqı qədim Babilistan və Assuriya və İran İraqından ibarət idi. Azərbaycan Arran, Gürcüstanın bir hissəsi, Ərməniyyə, Əlcəzirə vilayəti və Kiçik Asiya ərazisinin bir hissəsi birlikdə dördüncü vilayət idi. Beşinci vilayətə - Şimali Afrika və Əndəlus daxil idi. Əməvilərin dövründə Xilafət, Sasanilərdə olduğu kimi, 9 əyalətə bölünmüşdü: 1) Suriya və Fələstin 2) Kufə (İraq), 3) Bəsre (İran, Sicistan, Xorasan, Bəhreyn, Oman, Nəcd, Yəməmə), 4) Ərməniyyə, 5) Hicaz, 6) Girman və Hindistanın sərhəd yerləri, 7) Misir, 8) İfriqiyyə, 9) Yəmən və Cənubi Ərəbistan (13, 136).

Bir müddət sonra bu 9 vilayət 5 vilayətə endirildi və bunlardan üçüncüsü olan Əlcəzirəyə Azərbaycan, Arran, Ərməniyyə və Kiçik Asiyanın şərq ərazisinin bir hissəsi daxil idi.

Abbasilərin dövründə Xilafət 83 əyalətdən ibarət olan 14 vilayətə bölünürdü; bunlar da daha kiçik inzibati vahid olan mahallara bölünürdü. Mahal 12 rustakdan ibarət olub, hər birinə 12 kənd daxil idi (11, 37; 10, 358).

Ərəblərin hücumu ərəfəsində inzibati vahid olan Azərbaycan ərazisi Həmədan, Əzhər, Zəncandan tutmuş Dərbəndədək uzanırdı. Azərbaycanın şimal sərhədinin Sasanilər dövründə Dərbəndədək uzandığı barəsində həmin şəhərin hasarlarındakı pəhləvi yazıları məlumat verir; bu yazılar miladi 553-cü ildə Azərbaycandakı Sasani mərzbanı Bərzini tərəfindən tərtib edilmişdir (14, 29).

Azərbaycanın şimal hissəsi olan Arran və Sünik Gürcüstanın bir hissəsi ilə birlikdə Ərəblərin hücumu zamanı xəzərlərin əlində idi (7, V, 287). Azərbaycan və Arran istila edildikdən sonra, bu ölkələrin ərazisi mahiyyətə dəyişməz qalmışdı, yalnız bu ərazinin inzibati adı dəyişilirdi. İbn əl-Fəqihin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, Azərbaycanın ərazisi Bərdə torpaqlarından Zəncan torpaqlarına qədərdir. Varsan Azərbaycanın son nöqtəsidir. Azərbaycanın hüdudu Araza qədərdir (7, V, 285). Bəzən Arranı da Azərbaycana daxil edirdilər və o zaman bu "Yuxarı Azərbaycan" (Azərbaycan əl-ulya) adlanırdı (12, 271). Lakin ərəblər çox vaxt üç ölkəni – Azərbaycan, Arran və Ərməniyyəni bir inzibati vahiddə birləşdirərək, bir canişinlik yaradır və bunu bəzən "Ərməniyyə", bəzən də "Azərbaycan" adlandırırdılar. Bu halda Azərbaycan böyük ölkə olub, cənubunda Həmədan, şimalında isə Dərbənd yerləşirdi (13, 136).

Azərbaycan haqqında məlumat verən əl-İstəxri belə qeyd edir: "Biz Ərməniyyə, Arran və Azərbaycanı xəritədə birləşdirir və ona bir ölkə kimi baxırıq. Azərbaycanın sərhədləri Tarom və Zəncanın son həddinə çatan dağ silsiləsidir. Sonra bu silsilə Dinəvərin son hüduduna çatır, sonra Hulvan və Şahrazurun o tərəfinədək uzanır, nəhayət, Dəcləyə yaxınlaşır, sonra isə Ərməniyyə hüdudlarını əhatə edir" (3, 180-181).

Azərbaycanın hər tərəfini gəzib onun xəritəsini tərtib edən İbn Havqəl əl-İstəxrinin dediklərini tamamlayaraq, Azərbaycan, Arran və Ərməniyyənin ümumi xəritəsini yarat-

mış və bunu “Azərbaycanın xəritəsi” adlandırmışdır (8, 331-332). O, Xəzər dənizinin də xəritəsini çəkərək, bütün sahil ərazisini Dərbəndədek Azərbaycan adlandırmışdır (8, s.387). Adı çəkilən əsərində İbn Havqəl əlavə olaraq bunları qeyd edir: “Qərbə doğru, Rum sərhədlərinə tərəf çevrilib onun şərq hüdudları və islamın ən uzaq hədlərində olan vilayətləri təsvir edək. Yazmağa başladığımız ilk ölkələr Ərməniyyə, Arran və Azərbaycandır. Bu ölkələri biz bir vilayət hesab edirik. Bunları əhatə edən yerlər: şərqdən -Cibal və Deyləm, habelə Xəzər dənizinin qərb hissəsi; qərbdən - Armen, Allanlar hüdudu və Cəzirə ərazisinin bir hissəsi; şimaldan – Allanlar və Kəbk (Qafqaz) dağları; cənubdan - İraq hüdudu və Cəzirənin şərq hissəsidir” (8, 387).

Ərəb istilasından əvvəl Azərbaycanın paytaxtı Ərdəbil idi və Sasani mərzbanının iqamətgahı burada yerləşirdi. Ərəblər paytaxtı X əsrədək vilayətin baş şəhəri olan Marağaya köçürtdülər, bundan sonra isə Yusif ibn Əbu əs-Sac yenidən paytaxtı Ərdəbilə köçürtdü. Ərəblərin hökmranlığı dövründə Azərbaycanın əsas şəhərləri bunlar idi: Marağa, Xunəc, Miyanic, Ərdəbil, Varsan, Sisar Bərzə, Səburxast, Cabravan, Təbriz, Mərənd, Xoy, Külsərə (Kültəpə), Mukan, Bərzənd, Cənzə (Qazaka), Nariz, Urmiya, Səlmas, Şiz, Sindabaya, Balvankərc, Məyanic (Dinəvər ilə Sisar arasında), Naxçıvan (8, 333-335).

Müəyyən vaxtlarda Azərbaycanın tərkibinə daxil olmuş Arran və onun ərazisinin hüdudları haqqında Əl-Müqəddəsi bu məlumatı verir: “Arrana gəldikdə bu ərazi bütün vilayətin (Azərbaycan vilayətinin -üçdə birini təşkil edir və dəniz ilə Araz çayı arasında bir yarım Cəzirəyə bənzəyir. Malik (Kür) çayı isə vilayəti uzununa iki yerə bölür. Onun paytaxtı Bərdə, şəhərləri isə bunlardır: Beyləqan, Şəmkir, Cənzə, Baric, Şamaxı, Şirvan, Bakı, Şabran, Bab əl-Əbvab, Lahican, Qəbələ, Şəki, Malazkerd və Tebla” (13, 138). İbn Havqəl Arran ərazisini Bab əl-Əbvab hüdudlarından Tiflis hüdudlarına qədər qeyd edir (8, səh-346). Əl-İstəxri isə Arran haqqında belə yazır: “Arranın sərhədləri Bab əl-Əbvabdan Tiflisədək və Araz çayı yaxınlığında Həciran (Naxçıvan) adı ilə məşhur olan yerədək uzanır. Arranda Bərdə və Bab əl-Əbvabdan böyük şəhər yoxdur” (3, 181).

“Cami əd-düvəl”də Arran ərazisi haqqında bu məlumat verilir: “Arrana gəldikdə, bu məşhur ölkədir ki, cənubdan Azərbaycanla, qərbdən Ərməniyyə ilə, şərqdən və cənubdan Azərbaycanla, şimaldan isə Kəbk dağları ilə sərhəddir. Onun əsas şəhərləri bunlardır: Naşava, Bab əl-Əbvab, Gəncə, Şəmkir, Beyləqan və Sərir Allan” (15, 170).

Arranın tərkibinə Arsax, Şəki vilayəti və Sünik daxil idi. Qarabağ vilayəti Arran ölkəsinin bir hissəsidir: bu ölkəyə Kür və Araz çayları arasında olan vilayət və torpaqlar və bu torpaqlardakı Gəncə, Naxçıvan, Ordubad, Bərdə və Beyləqan şəhərləri daxil idi (13, 138). Abbasilər dövründə, xüsusilə Harun ər-Rəşidin xilafəti dövründə, həm Azərbaycan, həm də Arran, sərhədləri qəti müəyyən edilmiş vilayətlər idi. Xəlifələr çox geniş bir imperiyaya çevrilən Xilafəti idarə etmək üçün hər bir vilayətin əhalisini, vergi sistemini, ictimai şəraitini, onların vəziyyətini və digər xüsusiyyətlərini ətraflı öyrənməli idilər.

Hər vilayətin başında xəlifənin canişini olan əmir dururdu ki, bu da öz vilayətində qoşunların komandanı idi. O, eyni zamanda vilayətin inzibati idarəsinə başçılıq edirdi. Beləliklə, bütün mülki və hərbi hakimiyyət əmirin əlində idi. Xilafətin tərkibində az-çox azad federasiya əmələ gətirən hər bir vilayət, əmirin rəhbərlik etdiyi və vilayətin beş şəhərində yerləşən divan tərəfindən idarə olunurdu (4, 274). Əmirin rəhbərliyi altında xüsusi tapşırıqları icra edən məmurlar -amil (mülki hakim, vergilərin toplanmasına nəzarət edən) və qazi (məhkəmə idarəsinin rəisi), yəni dini məhkəmə hakimi dururdu, qazi vəqf işlərinə nəzarət edir və amilin hərəkətlərindən narazı olan şəxslərin işlərini ayırd edirdi.

Xilafətdəki poçt yolları Xilafətin coğrafi şəraiti haqqında ətraflı məlumat tələb edirdi. Xilafətin mərkəzi ilə vilayətlər arasında rabitə yaratmaq üçün bərid adlanan poçt yaradılmışdı. Bərid I Müaviyənin (661-680) dövründə yaradılsa da, xəlifə Əbdülməlikin (685-705) dövründə daha da təkmilləşdirilmiş və poçt işində hətta göyərçindən istifadə

edilmişdir. Əl-Qəlqəşəndinin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, yeni görülən işlərin ən yaxşısı Xilafətin hər yerində yaradılan bərid idi. Bərid göndərilən pulları yaxşı qoruyurdu, xəbərləri tez çatdırırdı və vəziyyəti bərpa edirdi (4, 367-368).

Xilafətin müəyyən məntəqələrində yerləşən poçt stansiyaları vasitəsilə qasidlər Xilafətin mərkəzi ilə ucqarları arasında nisbətən tez rabitə yarada bilirdilər. Sonralar xəlifənin və vilayət hakimlərinin əmrləri sürətlə göndərilirdi və mərkəzi hakimiyyətin yerlərə gedən rəsmi nümayəndələri xəlifə ilə operativ şəkildə rabitə saxlaya bilirdilər. Stansiyalar bir-birindən dörd fərsəx məsafədə yerləşirdi, bu da qasidin bir mənzil at sürməsinə imkan verirdi, hər bir stansiyada inzibati məqsədlə məmurlar ştatı var idi. Vilayətlərin paytaxtlarında valilərin yanında poçt rəhbərləri var idi, lakin bunların vəzifəsi bir tək poçt - inzibati işlər deyil, həmçinin Xilafətin paytaxtına siyasi məlumat göndərmək idi, çünki paytaxtda olan divan ül-bəridin vəzifəsinə canişinlər, qazılar, hərbi rəislər, amillər və başqalarının fəaliyyəti haqqında məlumat toplamaq, ümumiyyətlə, yerlərdəki hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinə göz qoymaq da daxil idi.

Poçt məntəqələri müdirləri daim yeni cari məlumat ehtiyatından istifadə etmək üçün hər yerə casuslar təyin edirdilər. Beləliklə, fəal işləyən əsil gizli polis əmələ gəlmişdi ki, bu da hər cür digər quruluşlardan daha artıq, müstəbid üsuli-idarə üçün zəruri idi (16, 151-152). Beləliklə, poçt idarəsi rəisləri və bunlara tabe olan poçt məntəqələri rəisləri vilayətlərdə siyasi polis (şurta) vəzifəsini icra edirdilər.

Canişinlik mərkəzindən başqa, inzibati və hərbi aparatların vilayət və mahallarda öz şöbələri var idi. Lakin ərəblər vilayətlərdə, mahallarda, şəhər və kəndlərdə olan aparatı öz ərəb kadrları ilə birdən-birə təmin edə bilməzdilər. Buna görə ərəblər yerli məmur və əyanlardan istifadə edirdilər; bunlar isə, qeyd edildiyi kimi, əhalinin aşağı təbəqələrindən fərqli olaraq, əksərən könüllü surətdə islam dinini qəbul etmiş və xəlifəyə qulluq etməyə razı olduqlarını bildirmişdilər. Ərəblər dövlət idarələrinin mürəkkəb iş formalarına hazır olmadıqları üçün xəlifə Əbdülməlikin dövrünədək yerli əhali nümayəndələrinin müxtəlif inzibati vəzifələr tutması qadağan edilməmişdi.

Ərəb dilində yazı işləri, hələ xəlifə Ömər ibn Xəttab (634-644) tərəfindən təşkil edilən iki divanda - xərac və cund divanlarında - görülürdü, çünki bu divanlara bilavasitə xəlifənin özü nəzarət edirdi (5, 38). Azərbaycan və Arranda olan divanlara gəldikdə, Azərbaycanda yazı işləri pəhləvi dilində, Arranda isə yunan dilində idi, yəni keçmişdə Sasanilər və Bizansa tabe olan ərazidə inzibati idarə aparatı əvvəlki kimi qalmış və bütün siyahılar həmin dillərdə yazılırdı (13, 140).

Xəlifə Əbdülməlik əvvəlcə Suriya divanlarında yazı işləri islahatına başlamışdı, sonralar isə qanun digər vilayətlərə də şamil edildi (5, 40). İraqa qonşu olan əyalətlərdə yazı işi hicri 81 (m. 700-701)-ci ildə ərəb dilinə keçirildi (1, 300-301). Əbdülməlik ərəb olmayanları divanlardakı vəzifələrdən götürəndə onlara demişdi: “Başqa işlərdə özünüzmə məşğuliyət tapın. Allah belə istəmişdir ki, sizin divandakı xidmətinizə son verilsin” (13, 141).

A.Y.Krımskiye görə, Əbdülməlikin bu sərəncamı tam ardıcılıqla “nə onun vaxtında, nə də ondan sonra həyata keçirilə bilməmişdi, çünki ərəb müsəlman ziyalısı az idi” (17, 332).

Erkən orta əsrlərdə (VII-IX) Xilafətdə və ona tabe olan ölkələrdə sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni sahələrdə baş verən dəyişikliklər öz əksini mədəniyyətdə də tapırdı. Ümumi islam mədəniyyətinin zənginləşməsində Xilafətə tabe olan bütün xalqların az və ya çox dərəcədə payı var idi. Kargüzarlıq işlərinin ərəb dilində aparılması Xilafətin inzibati və dövlət idarələrində çalışan azərbaycanlı məmurları məcbur edirdi ki, ərəb dilini mükəmməl öyrənsinlər. Ona görə də tədricən milli-etnik sərhədlər zəifləyirdi. Dini mənsubiyyət əsas amilə çevrilirdi. Azərbaycandan onlarla istedadlı gənc Ərəb Şərqiyyənin mədəniyyət mərkəzlərinə təhsil almağa gedirdi. Azərbaycanın Ərdəbil, Marağa, Təbriz, Şamaxı və s. iri şəhərlərində təhsil ocaqları, kitabxanalar, məscidlər, əzəmətli abidələr

yanaranda və inkişaf etməkdə idi. VII-IX əsrlərdə Azərbaycanda ədəbiyyat, hüquqşünaslıq, təbiətşünaslıq, riyaziyyat, astronomiya, maddi mədəniyyət, elm və fəlsəfi fikir, tarix, memarlıq və şəhərsalma və s. inkişaf etməkdə idi. "Albanların tarixi" əsərinin müəllifi Musa Kalankatlı Alban hakimi Cavanşirin müasiri idi. Əsər 3 hissədən ibarət idi: I kitab Bibliya tarixindən başlayır və IV fəsildən başlayaraq Albaniyanın real tarixinin şərhini verir. II kitab VI əsrin ortalarından VIII əsrin əvvəllərinə qədər baş verən hadisələrlə tamamlanır. III kitabda ərəblərin tarix səhnəsinə çıxması, Cənubi Qafqaza hücumları və bu ərəzilərə sahib olmalarından bəhs edilir. Kitab X əsr hadisələrinin şərhini ilə başa çatır.

IX əsrin əvvəllərində ərəb dilinə tərcümə edilən "Kitabi-Dədə Qorqud" İslam mədəniyyətinin dəyərli incisinə çevrildi. Azərbaycanın ilk ərəbdilli şair və yazıçılarının yaradıcılığı VII-VIII əsrlərə təsadüf edilir: Dəvdək, Musa Şəhəvət, İsmayıl ibn Yaşar, onun oğlu Məhəmməd və b. Bu dövrdə şəhərlərin hamısı qala divarları ilə əhatə edilmişdir. Şəhərlərdə saxsı borular vasitəsilə su şəbəkəsi və kanalizasiya qurğuları yaradılırdı. İnşaat sənətinin yeni xüsusiyyəti bişmiş kərpic hörgü texnikasının təkmilləşdirilməsi idi. Azərbaycan memarlığında günbəzli tikililər VIII əsrə qədər geniş yayılmışdı. Bərdə şəhəri yaxınlığında Tərtər çayı üzərində çaylaq daşından hörülmüş körpü və Qazaxda Əskipara kəndi yaxınlığındakı dağda monastr kompleksi Xilafət dövrü memarlığının ən səciyyəvi nümunələridir.

Azərbaycanda və xüsusilə Arranda ərəblərin inzibati siyasətində, Xilafətin şimal sərbədlərində olan əsas şəhər və məntəqələrdə ərəb hərbi qarnizonlarının (rabatların) təşkili əhəmiyyətli yer tuturdu (2, 231; 13, 141). Həmin qarnizonların saxlanma xərcləri Arran əhalisi üzərinə düşürdü. Azərbaycanın tabe edilmiş əhalisi ilə qarşılıqlı münasibətlər bağlanmış müqavilələr əsasında qaydaya salınırdı. Müsəlman icmasının himayəsində qalan zimmilər, torpaq vergisi (xərac) ilə yanaşı, qeyri-müsəlmanların verdiyi cizyəni (can vergisi) də ödəyirdilər. Cizyə ancaq qeyri-müsəlmanlardan alınırırsa, torpaq vergisi olan xərac həm müsəlmanlardan, həm də başqa dinlərə etiqad edənlərdən alınırırdı. İslamı qəbul etməyənlər bu vergini ikiqat həcmdə ödəyirdilər. Müsəlman hüququna görə cizyə hər il ancaq kişilərdən, onların əldə etdikləri qazancıdan asılı olaraq alınırırdı.

Ədəbiyyat

1. Əl-Bəlazuri. Futuh əl-Buldan, Leyden: 1876.
2. Əbd əl-Münim Macid. Tarix əs-siyasi li-d-dövlə əl-ərəbiyyə. Qahirə: 1960.
3. Əl-İstəxri. Əl-Məsəlik və-l-məmalik. Leyden, 1870.
4. Əl-Qəlqəşəndi. Sübh əl-əşə, c. X, Qahirə: 1331 h.
5. Əl-Cəhşiyari. Əl-Vuzərai vəl-kitab. Qahirə: 1938.
6. İbn Xəldun. Kitab əl-İbar vəd-divan. Bulak: 1384 h.
7. İbn əl-Fəqih. Müxtəsər kitab əl-Buldan. Leyden: 1880.
8. İbn Havqəl. Surət əl-ərz. Leyden: 1872.
9. Həsən İbrahim Həsən. Tarix əl-İslam: Qahirə, 1953.
10. Məhəmməd Ziya əd-din ər-Reys. Əl-Xərac, fi-d-dövlə əl-İslamiyyə, əl-Qahirə: 1907.
11. Yaqut əl-Həməvi. Mucəm əl-buldan, I, Beyrut: 1900.
12. Yəqubi. Kitab əl-buldan. Leyden: 1897.
13. Z.Bünyadov. VII-IX əsrlərdə Azərbaycan. Bakı: 1989.
14. Пахомов Е.А. Пехлевийские надписи Дербенда. Изв. Об-ва обслед. и изучения Азербайджана. № 8, вып. V, Баку: 1929.
15. Minorsky V. Studies in Caucasian Histors. Cambridge, 1953.
16. Мюллер А. История ислама. т. I, П. СПб., 1895-1896.
17. Крымский А.Е. История арабов и арабской литературы. т. I, II, 1918.

Резюме
Шарифов Шахлар
Институт истории им. А. Бакиханова НАНА

Управленческая система Азербайджана в период праведных халифов

На захваченных территориях арабы создавали систему эмиратства, состоявшего из областей и пунктов. Эмираты управлялись эмирами, назначаемыми самими арабскими халифами. С целью дальнейшего развития арабской системы управления на захваченных территориях десяткам тысячам арабских семей, переселенных из Басры, Куфы, Сирии и Аравии, арабы даровали привилегии и обеспечивали их земельными участками. Христиане, живущие на территории Азербайджана, выплачивали харадж и джизью, мусульмане же были освобождены от джизьи. Взамен на оказываемую администрации помощь церковь была освобождена от налогов и покровительствовалась государством.

Summary
Sharifov Shahlar
Institute of History named after A.Bakikhanov of ANAS

Administrative system of Azerbaijan under the Rashidun caliphs

At the conquered territories, the Arabs created the emirate system, composed of various districts and posts. The emirates were ruled by amirs appointed by caliphs themselves. In order to develop the Arab administration in newly conquered territories the Arabs granted privileges and lands to ten thousands of Arab families migrated from Basra, Kufa, Syria and Arabia. Christians of Azerbaijan were obliged to pay such taxes as jizya and kharaj, but Muslims were free of jizya. In substitution of support to the government the church was free of taxes and was placed under its protection.

Tahirli Abid,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
habidtahirli@gmail.com
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Abay Dağlı pyeslərinin tədqiqinə dair

Annotasiya: Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən Abay Dağlının pyeslərinə Türkiyə və Azərbaycanda sahə mütəxəssisləri, ədəbiyyatşünaslar son vaxtlar daha çox da maraq göstərirlər. Azərbaycan- Türkiyə ədəbi-mədəni əlaqələrinin daha da genişlənməsi, pyeslərin aktuallığı, ideya-məzmunu, toxunulan problemlər bu diqqəti şərtləndirən amillərdəndir.

Məqələdə tədqiqatçıların A.Dağlının dram əsərlərinin mövzusu, ideya istiqaməti, sənətkarlıq problemləri, aktuallığı haqqında elmi-nəzəri fikirləri təhlil olunur, ümumiləşdirilir, dəyərləndirilir. Məqələ müəllifi hesab edir ki, A.Dağlı yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatların daha əhatəli və dərinlən öyrənilməsi ümumən mühacirət ədəbi fikrinin tədqiqinə, eləcə də Azərbaycan-Türkiyə ədəbi-mədəni əlaqələrinin inkişafına layiqli töhfə ola bilər.

Açar sözlər: Mühacirət, ədəbiyyat, Abay Dağlının pyesləri, Abay Dağlı əsərlərinin tədqiqi, dramaturgiya

Ключевые слова: Эмиграция, литература, пьесы Абая Даглы, исследование произведений Абая Даглы, драматургия

Key words: Migration, literature, Abay Dagli's plays, study of plays (works) written by Abay Dagli, play (drama)

Nəşriyyat, təqdimat, auditoriya, xəbərin, yaxud toxunulan mövzunun operativ çatdırılması və digər bu kimi problemlərin təsiridir ki, ümumiyyətlə mühacirət ədəbiyyatında, o cümlədən Azərbaycan mühacirət irsində pyes janrında yazılmış əsərlər azlıq təşkil edir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında Abay Dağlı hələlik dram janrında qələmini sınayan yeganə dramaturq kimi təqdim olunur və tanınır (1, s.52 ; 2,s.7).

A.Dağlı ideya-məzmun, mövzu baxımından müxtəlif səpkilərdə pyeslər qələmə almışdır:

- Azərbaycan istiqlalının tərənnümü, Vətənə məhəbbət, sovet rejimi və kommunist ideologiyasının, alman faşizminin ifşası, repressiyanın tənqidi (3);
- tarixi-mill-mənəvi- əxlaqi dəyərlərə bağlılıq, gənc nəslin keçmişə hörmət, sevgiyə sədaqət, böyüklərə ehtiram, humanizm ruhunda tərbiyəsi (4) ;
- Atatürk və Anadolu istiqlal savaşı (5)
- Kıbrıs hərəkatı və gənclərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi (6).

A.Dağlı yaradıcılığına- bu mövzuya toxunarkən ilk növbədə onun amal dostu, silahdaşı, mühacir ədəbiyyatşünas, sənətşünas, publisist Mustafa Haqqı Türkcəqul yada düşür. O, A.Dağlının ilk pyesi olan «Əsir ruhlar»a «Ön söz»də müəllifin həyat və yaradıcılığının mühüm məqamlarından, əsərlərinin ideya istiqamətindən yığcam, eyni zamanda, kifayət qədər dolğun bəhs etmişdir. M.Türkcəqul yazır: «On beş illik xaricdəki ədəbi fəaliyyəti müddətində Mirzə heç bir cərəyan və qruplaşmaya qatılmayaraq, türklük və Azərbaycan istiqlalı fikrini şüar etmiş, bütün məsaisini (əməyini- T. A.) bu uğurda sərf etmişdir» (3,s.2). Bu sözlər A.Dağlının bütün yaradıcılığını, o cümlədən dram əsərlərini də dəyərləndirmək baxımından keçərli və əhəmiyyətlidir.

Ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq müstəqilliyinə yenidən qovuşmuş ölkəmizdə A.Dağlının həyatı və irsinin tədqiqi istiqamətində müəyyən işlər görülmüş, bədii əsərləri, o cümlədən pyesləri haqqında icmal xarakterli yazılar KİV-də dərc olunmuşdur. Prof. Vaqif Sultanlının «Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı» (1) kitabında dramaturqun «Dədə Qorqud», «Gənc ata», «Sakarya qərargahı», «Sakarya çetəsi», «Natəvan», «Füzuli» pyeslərinin mövzusu, ideyası barədə qısaca məlumat verilmişdir. V. Sultanlı mühacirət ədəbiyyatına dair sonralar qələmə aldığı yazılarda da A.Dağlının dram əsərlərinə az da olsa, yer ayırmışdır. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru N. Cabbarlı «A.Dağlının mühacirət dövrü yaradıcılığı» adlı monoqrafiyasında dramaturqun «Əsir ruhlar» (1957), «Bir Mayıs gecəsi» (1960), «Füzuli» (1961, 1968), «Okullular» (1963), «Sakarya» (1965), «Atatürk» (1966), «Atamızın gəncliyi» (1973), «Ata anıları» (1974), «Albay» (1975), «Dədə Qorqud» (1977) və s. pyeslərini peşəkarlıqla təhlil süzgülündən keçirir, dəyərləndirir. Prof.Şamil Vəliyev monoqrafiya haqqında qələmə aldığı «Mühacirət ədəbiyyatına dair yeni tədqiqat» (13) adlı məqaləsində sözügedən monoqrafiya barədə yazır ki, tədqiqatçı-alim N.Cabbarlı Mirzə Abay Dağlının Türkiyə və Azərbaycanda nəşr olunmuş çoxsaylı şeir, pyes, ədəbi-tənqidi məqalələri üzərində ətraflı təhlil işi aparmağı faydalı sayır, ədibin əsərlərini beş əsas istiqamətdə öyrənir:

1. Sənətkar və zaman problemi
2. Anadolu istiqlal savaşının inikası
3. Totalitar sovet rejiminin ifşası
4. Milli-mənəvi dəyərlər problemi
5. Quzey Kıbrıs olaylarının əksi.

Məhz bu yanaşmanın nəticəsində N. Cabbarlı A.Dağlı yaradıcılığı, o cümlədən pyesləri haqqında sanballı elmi- tədqiqat əsəri yazmağa, tədqiqatçının öz ifadəsi desək,

«onun mühacirət dövrü yaradıcılığı barədə müəyyən elmi təsəvvür yaratmağa» (2,s.67) nail olmuşdur. A.Dağlı pyeslərini 100 ildən çox yaşı olan Azərbaycan dramaturgiyasının ənənələrindən bəhrələnərək qələmə aldığı yazan Nikpur Cabbarlı onun əsərlərinin ideya baxımından indiki dövrdə də aktual və əhəmiyyətli olduğunu xüsusi vurğulayır.

A.Dağlı pyeslərinin bu cəhətini-əhəmiyyətini, aktuallığını və həmişəyaşarlılığını prof.Yeganə İsmayılova özünün «Mühacirət ədəbiyyatı: A.Dağlının «Dədə Qorqud» pyesi» adlı məqaləsində dramaturqun «Dədə Qorqud» pyesinin timsalında sərrast ifadə etmişdir: «Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbi düşüncəsinin ulu qaynağı olan «Kitabi-Dədə Qorqud» təkcə öz yarandığı və yaşadığı çağda deyil, eyni zamanda, müasir dövrümüzdə də milli mədəniyyətimizin, ədəbiyyat və incəsənətimizin ideya bünövrəsi olaraq qalır. Azərbaycan tarixinin bütün milli-mənəvi dəyərlərini özündə cəmləşdirən bu ulu abidə elə bir enerji mənbəyidir ki, çağdaş milli mədəniyyət və mədəniyyət tariximizi onsuz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Özündə Azərbaycan – oğuz xalqının birliyi və vəhdəti ideyalarını daşıyan «Kitabi-Dədə Qorqud» XX əsr tarixinin ən dəhşətli çağlarında ziyalılarımızı sınmağa qoymamış, abidədə daşınan milli birlik, vəhdət və bütövlük ideyaları ədəbiyyat və incəsənətimizə nüfuz edərək xalqın mədəniyyətini dağılıb məhv olmaqdan qorumuşdur» (14).

Həm ideya, həm mövzu nöqtəyi-nəzərindən Azərbaycan mühacirləri kimi Türkiyə ictimaiyyəti də bu əsərlərə, onların tamaşalarına maraq göstərmişlər. Pyeslər qardaş ölkə ədəbiyyatşünaslarının da diqqətindən yayınmamış və onlar yeri gəldikcə bu əsərlərdən bəhs etmişlər. Afyon Kocatepe Universitetindən doç.dr. Abdulla Şəngül «Cumhuriyyət teatrosunda Dədə Qorqud» adlı məqaləsində pyesi, müəllifin ideyasını, problemin aktuallığını yüksək qiymətləndirir və Cümhuriyyət dönəmi Türk teatrının toxunduğu mövzular arasında «Dədə Qorqud» hekayələrinin olduğunu qeyd edir, həmin tamaşalarda daha çox «qəhrəmanlıq, cəsarət, fədakarlıq, ənənələrə bağlılıq» kimi ögələr (element, ünsür- T.A.) olduğunu vurğulayır. Tədqiqatçı yazır: «A.Dağlı tərəfindən kaleme alınan Dədə Qorqud isimli oyunda, makam və mevki hırsı, Dədə Qorqud ilə Bayındır Xan'ın vezirleri arasındakı çatışmaya bağlı olaraq verilir. Sevgiyi və kardeşliyi esas alan bir düşüncenin təmsilçisi konumunda olan Dədə Qorqud, herkese iyilik yapmayı, dürüstlüğü, çalışkanlığı, doğru sözlü olmayı ögütler. Özellikle devleti yönetenlerin bu konuda daha dikkatli ve adaletli olması gerektiğini vurgular. Hiç kimse kendini halktan üstün görmemelidir diyen Dədə Qorqud, «Halktan hanlara kadar herkese danışman»dır» (7, s.38).Tədqiqatçı Dədə Qorqud obrazının başlıca xüsusiyyətlərini qabartmağa, vurğulamağa nail olmuşdur: «Her gittiği yerde ruhları okşayan konuşmalar yapan Dədə Qorqud hakkında Bayındır Xan'ın karısı tarafından söylenen sözler, oyunun da teması niteliğindedir: «O yalnız Dədə Qorqud değil, şanlı atalarımızın bugün yaşayan canlı bir ruhudur» (7, s.39). Ankara Universitetinin əməkdaşı Ebru Kavas «Cumhuriyyət sonrası türk teyatrosunda halk anlatı geleneginden yararlanma» adlı məqaləsində (8) xalq ənənələrindən istifadə olunan bir sıra səhnə əsərlərinin, o cümlədən Abay Mirzə Dağlının «Dədə Qorqud» pyesinin araşdırılmadığını təəssüflə vurğulayır. Qazi Unuversiteti Sosial Bilimlər İnstitutunun əməkdaşı Nuh Bektaşın «Dədə Qorqud Hikâyeleri'nde Anametsinsel Dönüşümler» adlı araşdırmasında da A.Dağlının Dədə Qorqud haqqındakı pyesi xatırlanır (9). Afyon Kocatepe Universitetindən doç.dr. Ayse Ulusoy «Tiyatro eserlerinde oyun kişisi olarak «Atatürk» adlı məqaləsində (10) yazır ki, Atatürk'e bir oyun kişisi olaraq yer verən tiyatro eserleri arasında çeşitli meslekten insanların, Atatürk sevgisiyle, onun hatırasına ve emanetlerine duydukları sorumlulukla kaleme aldıkları Atatürk konulu amatör tiyatro eserleri de bir diğer gurubu teşkil eder. Sadece öğretmek zevkiyle yazdığını söyleyen öğretmen A.Dağlı'nın Atatürk'ün hayatından seçtiği çeşitli kesitlerle oluşturduğu okul piyesleri bu bağlamda zikredilebilir. Yuxarıda adını çəkdiyimiz Afyon Kocatepe Universitetindən doç.dr. Abdulla Şəngülün «Türk teatr tarixi» adlı araşdırmasında (11) A.Dağlının bu mövzulara həsr etdiyi «Albay», «Ata Anıları», «Atamızın Gençliyi (Savaşlar- Çankaya)», «Atatürk –Cephelerde ve Çankaya'da», «Malazgirt'ten

Sakarya'ya», «Sakarya», «Sakarya'da Yirmiikinci Gün» pyesləri haqqında da geniş söz açır, həmin əsərləri təhlil süzɡəcindən keçirir və dəyərləndirir. Abdulla Karataş adlı müəllifin «Milli mücadiləyi konu alan pyesler» adlı irihəcmli məqaləsində də (12) A.Dağlı yaradıcılığına, xüsusi ilə onun istiqlal savaşına həsr etdiyi əsərlərə geniş yer verilir.

A.Dağlı irsinə Türkiyədə maraqlı və münasibətlə bağlı deyilənlər dramaturqun 50-60 il bundan əvvəl toxunduğu problemlərin aktuallığına, müasir həyatla səsleşdiyinə dəlalət edir. Fikrimizcə, Abay Dağlı yaradıcılığı ilə bağlı Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının tədqiqatları gələcəkdə də mühacirət ədəbi fikrinin qardaş ölkədə daha dərinədən və əhatəli öyrənilməsi, eləcə də Azərbaycan-Türkiyə ədəbi-mədəni əlaqələrinin inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Türkiyə nəşrlərində A.Dağlının həyat və yaradıcılığı, xüsusi ilə pyesləri haqqında yazılanlar, xüsusi ilə «RANA» təxəllüsü barədə Mustafa Haqqı Türkəqulun qeydləri abayşünaslığa meylli, maraqlı daha da artırmışdır.

A.Dağlı pyeslərinin tədqiqi ilə bağlı deyilənləri yekunlaşdıraraq bu qənaətə gəlmək olar ki,:

- A.Dağlı irsinə maraqlı göstərilməsi və hər iki ölkədə yazıçının həyat və yaradıcılığının tədqiqi Azərbaycan-Türkiyə ədəbi-mədəni əlaqələrinin, bu sahədə əməkdaşlığın daha da genişlənməsinə layiqli töhfədir;

-Türkiyədə və Azərbaycanda A.Dağlı pyeslərinə dair müxtəlif aspektlərdə və istiqamətlərdə maraqlı və sanballı tədqiqat əsərləri qələmə alınmışdır;

-A.Dağlı pyeslərinin mövzusu, ideyası, aktuallığı, müasir dövr üçün əhəmiyyəti onu deməyə əsas verir ki, dramaturqun irsi bundan sonra da ədəbiyyatşünasların, mühacirətşünasların diqqət mərkəzində olacaqdır;

-bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərə, mülahizələrə görə A.Dağlının bəzi pyesləri diqqətdən kənar qalmışdır. Fikrimizcə, yazıçının irsinin (sənətkarlıq baxımından bugünkü tələblərə cavab verməsə belə) küll halında tədqiqi mühacirət, o cümlədən mühacirət ədəbiyyatı problemlərinin daha dərinədən, obyektiv öyrənilməsinə yardım edər;

- A.Dağlı yaradıcılığı ilə Azərbaycan oxucularını və elmi ictimaiyyəti daha yaxından tanış etmək üçün yazıçının əsərlərinin və onun haqqındakı tədqiqat materiallarının nəşri məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. Sultanlı Vaqif. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, Bakı, Şirvanəşr, 1998, 160 səh, s.52-57.
2. Cabbarlı Nikpur. Abay Dağlının mühacirət dövrü yaradıcılığı (monoqrafiya). Bakı, Elm, 2009, 72 səh.
3. Dağlı Abay Mirza. Esir ruhlar. İstanbul, 1957, 122 s.
4. Dağlı Abay. Okullular. İstanbul, 1963, 96 s. 18; Dağlı Abay. Dədə Qorqud. İstanbul, 1977, 64 s; Dağlı Mirzə Abay. Dədə Qorqud (pyes), Bakı, «Şuşa», 2000.- 80 s; Dağlı Abay. Füzuli. İstanbul, 1968, 93 s.
5. Dağlı Abay. Sakarya. Adapazarı, 1965, 56 s; Dağlı Abay. Atatürk. İstanbul, 1966, 93 s; Dağlı Abay. Sakarya çetesi. Adapazarı, 1969, 29 s; Dağlı Abay. Sakaryada 22-ci gün. İstanbul, 1971, 79 s; Dağlı Abay. Malazgirtten Sakaryaya. İstanbul, 1971, 72 s; Dağlı Abay. Ata anıları. İstanbul, 1974, 72 s.
6. Dağlı Abay. Albay. İstanbul, 1975, 48 s.
7. Abdulla Şəngül. Cumhuriyet teatrosunda Dedə Korkut. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/2 Spring 2008, s.74-79.
8. Ebru Kavas. Cumhuriyet sonrası türk teyatrosunda halk anlatı geleneginden yararlanma. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4 /1-II Winter 2009, s.48-52

9. Nuh Bektaş. Dədə Qorqud Hikâyeleri'nde Anametinsele Dönüşümler. T.C.Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk halkbilimi anabilim dalı. Dede Korkud hikayelerinde anametinsele dönüşümler yüksek lisans tezi. Hazırlayan Nuh Bektaş. Tez danışmanı doç.dr. Mustafa Sever. Ankara, 2011.
10. Ayşe Ulusoy. Tiyatro eserlerinde oyun kişisi olarak «Atatürk». Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, XIII/1 Yaz 2013, s.105-149 .
11. Abdullah Şengül. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4 /1-II Winter 2009, s.24-28
12. Abdulla Karataş. Milli mücadileyi konu alan pyesler. Enver Töre, Dramatik Edebiyat Üzerine Araştırmalar I, Dijital Sanat Yayınları 2009, s.31-34
13. Vəliyev Şamil. Mühacirət ədəbiyyatına dair yeni tədqiqat. «Azərbaycan» qəzeti, 23 fevral 2010.
14. İsmayılova Yeganə. Mühacirət ədəbiyyatı: Abay Dağlının «Dədə Qorqud» pyesi. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, «Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri» Beynəlxalq elmi konfrans, Bakı, 27-28 noyabr 2012, s. 196-198.
15. Əliyeva X. Abay Dağlının «Dədə Qorqud» pyesində tarixilik və müasirlik vəhdəti. «Filologiya məsələləri», 2007, № 4, s. 477-483.
16. Tahirli Abid. Şuşalı, Şuşasız Abay Dağlı. «525-ci qəzet», 4 iyun 2014.
17. Tahirli Abid. Abay Dağlının «Okullular» pyesi, Azərbaycan MEA-nın «Xəbərlər»i (humanitar elmlər seriyası), 2014, № 2, s.72-76.

Summary

Tahirli Abid

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS

About study of plays written by Abay Dagli

Recently literature specialists and literature critics of Turkey and Azerbaijan have shown more interest in the plays of Abay Dagli, who is one of the wellknown representatives of Azerbaijan migration literature. The expansion of the Azerbaijani-Turkish literary-cultural relations, the actuality of the plays, ideological content and reflected issues are the focusing factors for this attention.

In the article the content, ideological direction, artistic problems, scientific-theoretical opinions about actuality of A.Dagli's plays are analyzed, summarized, and assessed by researchers. Author of the article believes that, comprehensive and profound study of A. Dagli's works (oeuvre) in general can give a good contribution to the study of migration literary idea and to the development of the Azerbaijani-Turkish literary-cultural relations.

Резюме

Таирли Абид

Институт литературы имени Низами НАНА

Об исследовании пьес Абая Даглы

В последнее время, турецкие и азербайджанские специалисты по литературе, а также литературоведы уделяют большой интерес пьесам Абая Даглы, одного из известных представителей азербайджанской эмиграционной литературы. Развитие азербайджано-турецких литературно-культурных связей,

актуальность, идейное содержание и отраженные проблемы стали факторами, обусловившими данный интерес.

В статье анализируются, обобщаются, оцениваются научно-теоретические взгляды исследователей о тематике, идейной направленности, творческой проблематике, актуальности драматических произведений А.Даглы. Автор статьи считает, что более обширное и глубокое изучение результатов исследований, связанных с творчеством А.Даглы, станет достойным вкладом в исследование эмиграционной литературной мысли в целом, а также – расширению азербайджано-турецких литературно-культурных связей.

**Yaqubov Nicat,
dissertant, müəllim
n.yaqubov@nu.edu.az
Naxçıvan Universiteti**

Azərbaycan dilində tarixizmlərin semantik xüsusiyyətləri

Annotasiya: Məqalədə Azərbaycan dilində tarixizmlər, onların işlənmə səciyyəsi, dilçilikdə tarixizmlərə yanaşma məqamlarından bəhs edilir. Azərbaycan dilinin arxaik fonduna daxil olmuş tarixizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri, mənşəyi, yaranma yolları, tarixi dövrlərdə şəkildəyişmələri öz əksini tapmışdır. Həmçinin “Kitabi Dədə Qorqud”, “Divani Lüğəti türk”, “Oğuznamə” də işlənmiş arxaizmlərin müasir dövr ədəbiyyatı və dialektləri ilə müqayisəsi aparılmış, əsaslı elmi nəticələr öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: arxaizm, tarixizm, arxaik fond, “Oğuznamə”, “Divani lüğəti türk”, “Kitabi Dədə Qorqud”, passivləşmə, termin, dialekt

Ключевые слова: архаизм, история, архаичный запас, «Огузнама», «Словарь Дивани Турецкий», «Китаби Дада Горгуд», пассивность, термин, диалект

Key words: archaism, history, archaic stock, "Oguznama", "Divani Dictionary Turkish", "Kitabi Dada Gorgud", passivity, term, dialect

Azərbaycan dilinin leksik tərkibində yer tutan köhnəlmiş sözlərin bir hissəsi də tarixizmlərdir. Tarixizmlər özündə müəyyən bir dövrün tarixi hadisəsini və ya predmetini ifadə edir. Belə hadisə və predmetlərin adlarının tarixizm olması üçün onların artıq köhnəlməsi, istifadədən çıxması əsas xüsusiyyətdir. Belə sözlər xalqımızın tarixi keçmişinin müxtəlif sahələri ilə bağlıdır. Həmin sahələrdə baş verən inkişaf bir sıra sözlərin köhnəlməsinə səbəb olmuşdur. Köhnəlmiş hadisə, predmetlər isə tarixizmlərə çevrilmiş, zamanla dilin passiv lüğətində özünə yer tapmışdır.

Tarixizmləri daha yaxşı müşahidə edə bilmək üçün tarixi lüğətlərə, ədəbi abidələrə müraciət etmək lazımdır. Dilin lüğət ehtiyatının tarixi mənzərəsini aydın əks etdirən belə qaynaqlar sırasında “Divani-lüğət-it türk”, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi möhtəşəm abidələrin, “Oğuznamə” mətnlərinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Çünki bu abidələr dili müxtəlif aspektləri ilə təqdim etmək, lüğət ehtiyatlarının rəngarəngliyini göstərmək baxımından xüsusi dəyərə malikdir.

Azərbaycan dilinin tarixizmləri Azərbaycanın tarixi inkişafı boyunca meydana gəlmiş siyasi, hüquqi, iqtisadi, mədəni və mənəvi terminləri əhatə etməkdədir. İslamaqədərki dövrün dövlətçilik sahəsindəki münasibətlər sistemi və mədəniyyəti abidələrin dilindəki tarixizmlərdə qorunmaqdadır. Zamanı, dövrü keçmiş əşyalar istifadədən çıxdıqca onların adları da tarixizmlərə çevirilir.

“Oğuznamə”də “Ər ləqəbilə anılır” kimi məsələnin varlığı təsdiqləyir ki, oğuzlar arasında ər (igid) sayılan adam üçün ləqəb qazanmaq zəruri imiş. Bu, o deməkdir ki, “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının bir çoxunun ləqəbi-adı konkret hadisələrlə, hadisələrdə qəhrəmanların fəal iştirakı, hünəri-ərdəmi ilə bağlıdır, həmin adların linqvistik təfsirində, düzgün transkripsiyasında, etimoloji şərhində bu cəhət həlledici olmalıdır. İndi məlum olur ki, “Dədə Qorqud” dastanını danışan ozan oğuz yuxusunu niyə “kiçik ölüm” adlandırır! Görünür, oğuzlar yuxu ilə ölüm hadisəsi arasında bir bənzəriş, uyğunluq görüblər. (belə bir ifadə indi də yaşayır: “Yatdın,-öldün!”). Ona görə də mümkün qədər yatmaqdan çəkinənlərmiş və yatanda da, “Kitabi-Dədə Qorqud”da deyildiyi kimi, yuxuları möhkəm, uzunmüddətli imiş” (4, 15).

Statistik hesablamalara görə, abidədə 77 şəxs adından 50-si türk, 24-ü ərəb və 2-si fars mənşəlidir (8, 111). Digər bir məlumatda isə antroponimlərin 100-ə yaxın olduğu qeyd olunur (2, 154). Bu statistik faktı Ə.Tanrıverdi də təsdiqləyərək (9, 37) antroponimləri 10 istiqamətdə qruplaşdırır:

1. Müqəddimədə işlədilən antroponimlər (Məhəmməd, Həsən, Hüseyin, Əli, Əbubəkr, Yetər, Zəlixə, Zübeydə, Ürüydə və s.);
2. Oğuz qəhrəmanlarının adları (Qazan, Qaragünə, Qarabudaq, Qanturalı, Buğac, Beyrək və s.);
3. Qəhrəmanın bütöv ad konstruksiyasında işlədilən ata adları (Duxa Qoca-Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul);
4. Oğuz qəhrəmanlarının dilində işlədilən dini adlar (Məhəmməd, Həsən, Hüseyin və s.);
5. Oğuz qadınları (Burlaxatun, Banıçiçək və s.);
6. Aşağı təbəqə nümayəndələrinin adları (Qaraca Çoban, Qabangücü, Dəmirgücü və s.);
7. Oğuz qəhrəmanlarının bədii təyinlərində işlədilən adlar (İlək Qoca oğlu Alb Ərənin bədii təyində- Ağ Məlik Çəşmə qızı- Ağ Məliyin Çəşmə qızı);
8. Adları türk, özləri Oğuz düşməni, kafir kimi işlədilən adlar (Qara Tükən Məlik, Buğacıq Məlik, Şöklü Məlik və s.);
9. Titullar (alp, bəy, bəylər bəyi, sultan, məlik, çavuş və s.);
10. Əslində qeyri-real, mifik olub, ancaq real ad kimi işlədilər (Pəri qızı, Əzrayıl, Xızır) (9, 37).

Müəllif onu da əlavə edir ki, bu “qruplara daxil olan antroponimik vahidlər yaranma əsaslarına görə igidlik, şöhrətlik, gözəllik, dini-mifoloji, eponim və digər məzmunlu adlardır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un antroponimlər sistemindəki kişi adlarında (Baybura, Basat, Buğac) ən qədim türklərdə olduğu kimi igidlik, qorxmazlıq, qadın adlarında (Banıçiçək, Selcan) isə gözəllik motivi əsasında formalaşma daha qabarıq nəzərə çarpır” (9, 37).

A.Paşaya görə isə eposdakı adların hamısı qəhrəmanlıq və igidliklə əlaqədar deyildir. Çünki bu adların bir çoxu ata adı, titul, etnonim və qəhrəmanlıqla əlaqədardır, bir qismi də şəxsin xarici görünüşü, geyimi, xasiyyəti, gücü, peşəsi və s. ilə bağlıdır və bunlar da ləqəb-addan başqa bir şey deyildir. Məsələn, Qiyan Səlcuq, Qazılıq Qoca, Duxa Qoca, Dəli Domrul, Qaracıq Çoban, Qabangüc, Dəmirgüc, Yalançı oğlu Yalincıq, Qonur Qoca, Sarı Qoca, Yüklü Qoca, Sarı Çoban, Dəmir donlu Mumaş, Boğazca Fatma, Qısırca Yengə, Boyu uzun Burla Xatun, Sarı donlu Selcan Xatun, Buğac, Bamsı Beyrək, Qılbaş (7, 30-31).

Dastanda keksikologiyanın tədqiqat predmeti kimi seçilən leksik qruplardan biri də toponimlərdir. Abidədəki toponimlər indiyə qədər daha çox linqvistik və tarixi baxımdan araşdırılmışdır. Linqvistik tədqiqatlarda bu adların qramatik aspektinə, tarixi tədqiqatlarda isə onların xalqın tarixi və tarixi-coğrafiyası ilə əlaqələrinə diqqət

yetirilmişdir. Qorqudşünaslıq araşdırmalarında “KDQ boylarında adı keçən tarixi-coğrafi terminləri mənə baxımından aşağıdakı şəkildə qruplaşdırırlar:

1. Tayfa, el, oba adları: Oğuz eli// oğuzlar, Rumeli, Qarun eli, alpanlar, abxazlar, qan abxaz eli, Ağsaqa, pasinlər, iç oğuz, taş oğuz və s.

2. Dağ, dərə, dəniz, çay, yer, yurd, orman adları: Ağlağan, Ala dağ, Qara dağ, qara dağlar, Gökçə dağ, Ağ orman, Talı sazi, Ağ saz, Ağ qaya, Ağ gölü, Ayqırgözlər suyu, Danlı su, Amid suyu, Quru çay, Umman dənizi, Gökçə dəniz və s.

3. Dövlət, şəhər, qala, qəs, şəxs adları: Türküstan, Gürcüstan, İstanbul, Trabuzon, Bayburd, Gəncə, Bərdə, Dərbənd, Kərbəla, Məkkə, Mədinə, Ərəfat, Tumanın qalası, Düzmürd qalası, Əlincə qalası və s.

Bu təxmini təsnifatla yanaşı iyirmi bir coğrafi ad xəyalidir (müəyyən ərazi ilə lokalizasiya olunmayan): ağ meydan, ağ orman, ağ saz, tana sazi, arqıç qız, bam-bam təpə, qara yer, kafir sərhəddi, gün ortac, sallaxana (salaxan) qayax, çeşmə, Uzun binar, aslan yatağı, Oğuz sərhəddi, yeni bayır və s. Təxminən on bir ad isə müştərəkdir. Türk xalqları yaşayan ərazilərin çoxunda bu adlara rast gəlmək olar: Qara dağ, Ala dağ, qara dərə, ağ qaya, ağ saz (sazlıq, şamlıq, quru çay// quru dərə, qanlı su(qanlı göl), qanlı dərə, qaytaban, Bayat, Qara dəniz.

Beş coğrafi ad: (Ərəfat, Məkkə, Mədinə, Kərbəla) ərəb mənşəlidir.

İki yerdə Türküstan adı çəkilir. Bir neçə yerdə isə müxtəlif formada Dərbənd adı təkrar olunur (Dərbənd, qara Dərbənd, Qanlı qara Dərbənd, qapılar Dərbəndi, Dəmir qapı Dərbənd). Bu adlar isə müxtəlif coğrafi ərazilərlə bağlıdır.

Yer adlarının təhlili göstərir ki, hazırda elm aləmində məlum olan Drezden və Vatikan nüsxələrinin boylarında cərəyan edən hadisə və əhvalatlar əsasən Qafqazla-qədim Azərbaycan (Şimal-Cənub), o cümlədən indi Ermənistana daxil edilən qədim türk oğuz Azərbaycan torpaqları, Gürcüstan və Anadolu bölgələri ilə bağlıdır. Dastanda rast gəlinən toponimlərin çox böyük bir qismi əski oğuz yurdu Azərbaycanda, Ermənistanda və Gürcüstanda cərəyan edir” (5, 306). Əlbəttə, bu məsələyə folklor qanunauyğunluqları kontekstində baxmaq lazımdır. Qeyd edək ki, folklor mətnlərindəki bir sıra adlar xalq yaradıcılığının və ya xalqın ad yaradıcılığının məhsuludur. Belə adlar folklor yaddaşı kimi insanlarla birgə olur, onların folklor yaddaşının tərkib hissəsi kimi yaşayır, yayılır və tətbiq olunur. Daha dəqiq ifadə etsək bu adlar adlandırma sisteminin sabit qəliblərinin vahidləridir.

Dastanın boylarına adı çəkilən bəzi toponimlər barədə tədqiqatlarda qısa izahlar verilmiş, o cümlədən də abidənin Azərbaycanda ilk nəşiri H.Araslı 43 yer adının, Ş.Cəmşidov 10 coğrafi yer, 18 şəxs adlarından törəmə yer adının qısa izahını vermişlər. Son zamanlar isə S.Babayev və N.Babayev tərəfindən Naxçıvan MR ərazisində dastanın boyları ilə səsleşən 20-dən çox yer adı, Aslan Bayramov tərəfindən Ermənistan və yenə də Naxçıvan ərazisində bir çox toponimlər qeydə alınmışdır. Türkiyədə Dədə Qorqud toponimlərinin tədqiqinə daha əvvəllər başlanmışdır. Qaynaqlardan aydın olur ki, bu vacib məsələ ilə ilk dəfə Əbdülqadir İnan maraqlanmış Trabzon, Riza, Gümüşxana, Ərzurum, Ərzincan və digər əyalətləri gəzmiş, Qara dərə, Sürməli, Çukur, Bayburd, Əvnik qalası və bir sıra başqa yerlər haqqında məlumat toplamış, həmin məlumatların bir qismini 1930-cu ildə İstanbulda nəşr etdirmişdir. Muharrem Erginin “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlı tədqiqatları isə dastanın sistemli şəkildə öyrənilməsinin yeni mərhələsi sayıla bilər. Müstəqillik illərində Azərbaycanda da “Dədə Qorqud” dastanının tədqiqi istiqamətində çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır.

Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikaya tarixizm aspektindən baxdığımız zaman onu aşağıdakı şəkildə dövrlər üzrə nəzərdən keçirməliyik:

Birinci dövr: Ən qədim zamanlardan İslama qədərki dövr. Hesab edilir ki, hərbi terminoloji leksika bu dövrdə təşəkkül tapmış və formalaşmışdır. Bu dövrün hərbi leksik vahidləri dialekt fərqlərini nəzərə almasaq, demək olar ki, ortaqdır (6, s. 18).

İkinci dövr: VII-XIX əsrləri əhatə edən bir dövrdür. Bu dövrdə hərbi leksika ərəb və fars dillərindən alınmalarla zənginləşir (6, 19).

Üçüncü dövr: XIX əsrin əvvəllərindən XX əsrin əvvəllərinə qədər olan bir dövrü əhatə edir. Bu dövrdə rus dilindən və rus dili vasitəsilə digər dillərdən hərbi leksika dilimizə daxil olur. Eyni zamanda bu dövr hərbi leksikanın kəmiyyət baxımından artdığı bir döv kimi xarakterizə edilir.

Dördüncü dövr: XX əsrin əvvəllərindən 1990-cı illərin əvvəllərinə qədər davam edir. Bu dövrdə rus dilinin ciddi rolu müşahidə olunur, rus dili və rus dili vasitəsilə hərbi leksika dilimizə daxil olur və hərbi terminologiya genişlənir və zənginləşir.

Beşinci dövr: XX əsrin 90-cı illərindən başlanan və bu gün də davam edən dövrdür (6, 20).

M. Kaşqarlının XI əsrdə yazdığı çox dəyərli ensiklopedik lüğət olan "Divani-lüğət-it türk"də tarixizmlərin zəngin nümunəsi ilə qarşılaşırıq. Kaşqarlı lüğətdə islam öncəsi dövrün mədəniyyəti ilə bağlı zəngin məlumatlar vermişdir. Burada tanrıçılıq dini inancı ilə bağlı çox zəngin məlumatlar vardır. Burada Tanrının əski türk təsəvvüründəki funksiyaları aydın şəkildə müşahidə olunur. Məsələn, «Tənqri əjun türütti» (3, c.II, 303) (Tanrı dünyanı yaratdı), «Tənqri yalnquk türütti» (3, c.II, 303) (Tanrı insanı yaratdı), «Tənqri oğul toğdurdu» (3, c.II, 173) (Tanrı övlad verdi), Tanrı yeri yaratdı, Tanrı qar qaratdı, Tanrı yağış yağdırdı, Tanrı məni zənginləşdirdi, Tanrı səni mənə sevdirdi və s.

Burada əski inanclar və ibadətlərlə bağlı təsəvvürlər də öz əksini tapmışdır. Məsələn, «qul Tənqriqə bütti» (3, c.II, 347) (adam Tanrının birliyini iqrar etdi), «Tənqriqə sığındım» (3, c. II, 160) (Tanrıya sığındım), «Tənqriqə kirtgün» (3, c.II, 423) (Tanrıya inan), «umunç Tənqriqə tut» (3, c.I, 133) (ümidi Tanrıya tut), «uluğluq Tənqriqə» (3, c.I, 150) (Tanrı uludur), «Tənqriqə yükin» (3, c.II, 187) (Tanrıya səcdə (ibadət) et) və s.

Əski inanclarla bağlı təsəvvürlər də lüğətdə öz əksini tapır:

Umay. Məsələn: «"Umayqa tapınsa oğul bolur» (Umaya inananın övladı olar).

Bəq/Bəy. Məsələn, «Bəq yanığında tüşmə» (Bəy qəzəbinə uğrama), «Bəqlər bilə turuşma» (Bəylər ilə çəkiçmə) deyimlərindən də göründüyü kimi, «bəy» sakral sferaya daxil edilir.

Qut/kut. Məsələn, Uma kəlsə qut kəkir (3, c.I, 92), Qut bəlgüsü bilik (1, c.I, 403), Uluğnu uluğlasa qut bolur (3, c.I, 304), Qutluğqa qoşa yağar (3, c.III, 60), Qutsuz quduğqa kirsə qum yağar (3, c.I, 457).

Yeg/yek. Məsələn, «Bilmiş yeg bilməzük kişidən yeg» (3, c.III, 160) (Tanıdığın şeytan tanımadığın adamdan yaxşıdır).

Ərdəm. M. Kaşqarlı bu sözün fəzilət, ədəb, tərbiyə, hünər mənalarını ifadə etdiyini bildirir. Bu özünü aşağıdakı nümunələrdə də göstərir. Məsələn, «Ərdəm başı til» (3, c.I, 107, 336; c. III, 133) (ədəbin, mərifətin başı dildir). «Ərdəmsizdən qut çərtilər» (3, c.II, 229) (ədəbsizdən bəxt çəkilib gedər).

Tөрü. Məsələn, «El qaldı törü qalması» (3, c.II, 25) (El qaldı törə qalmaz), «Məmləkət atıla bilər, üsul, adət atılmaz». Bu sav adətə, törəyə görə iş görməsi istənilən kimsəyə söylənir. «Küç eldin kirsə törü tünluktən çıxar» (3, c.II, 18) (Güc qapıdan girsə törü bacadan çıxar. Zülm qapıdan girsə, haqq- ədalət, insaf bacadan çıxar).

Uluğluğ (böyüklük). Məsələn, «"Uluğnu uluğlasa qut bolur» (3, c.I, 304) (Böyüyünə hörmət edən xoşbəxt olar) deyimində bu aydın şəkildə görünür. «Kiçik uluğqa turuşması, qırğuy sonqurqa qarışması» (3, c. II, 95) (Kiçik böyüyə qarşı durmaz, qırğı şahinə qarışmaz). «"Biligin uluğluğqa təqdim» (3, c. II, 91) (Biliklə ululuğa yetdim).

Ezgülük (yaxşılıq). Məsələn, «"Ezgülükni suv azağında, qemiş başında til» (3, c. II, 112) (Yaxşılığı çayın bu başında at, o biri başında götür). «Ezqü ər sönqükü ərir, atı qalır» (3, c.III, 367) (Yaxşı adamın sümüyü çürüyüb gedər, adı qalar).

Açıqlıq (səxavət). Məsələn, «Açıqlıq ər şəbük qarıması» (3, c.I, 147) (Səxavətli adam tez qocalmaz).

Konukluk (qonaqpərvərlik). Məsələn, «Uma kəlsə qut kəlir» (3, c.I, 92) (Qonaq gəlsə bəxt gələr).

Uvut (abır-həya). Məsələn, «İtqa uvut atsa oldanq yeməs» (3, c.I, 116) (İtdə həya olsa ayaqqabının altını yeməz).

Ataç (mərd). Məsələn, «Ata oğlu ataç toğar» (3, c.II, 80) (Mərddən mərd törəyər).

Alım (borc). Məsələn, «Alım geç qalsa azaqlanur» (Borc gecikdirilsə, vaxtında qaytarılmasa onun ardınca gələrər).

Erik (zirəklik). Məsələn, «Erik ərini yağlıq, ərməgü başı qanlıq» (Zirəyin dodağı yağlı, tənbelin başı qanlı).

Küç (güclülük). Məsələn, «Alın arslan tutar, küçin köskük tutmas» (3, c.II, 289) (Hiylən aslan tutar, gücün oyuq tutmaz).

Lüğətdə «al» (hiylə), «ərməgü» (tənbellik), «buşmasar» (kallıq), «öqünqüçi» (lovğalıq), «evek» (tələsgənlik), «isizlik» (pislik), və s. kimi sözlərin də arxaikləşdiyini müşahidə edirik.

El (dövlət). Məsələn, «Xan işi bolsa, qatun işi qalır» (3, c.I, 410) (Xan işi olsa, xanım işi qalar). «El qalır, törü qalmas» (3,c.III, 221) (Dövlət süqut edə bilər, törü dağılmaz).

Beləliklə tarixizmlərin dildə yaranması da, arxaik fonda keçməsi də müəyyən tarixi situasiyanın təsiri ilə formalaşdığı kimi bu dil vahidlərini tarixi siyasi şərait kontekstində dəyərləndirmək, tədqiqata cəlb etmək daha effektiv nəticələrə gətirməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Алтайская В. Ф. Переходные явления в лексике русского языка послеоктябрьского периода.// Русский язык в школе. 1960, №5.
2. Çobanov M. Osnovi Azerbaydjanskoy antroponomiki. Bakı: 1995.
3. Divanü Luğat-it Türk. Çeviren Besim Atalay. Ankara: 1992.
4. Əlizadə S. Müdrikiyin sönməyən işığı. Oğuznamə. B.: Yazıçı, 1987.
5. Kitabı-Dədə Qorqud ensiklopediyası. B.: Yeni nəşrlər evi, 2000, II cild, 367 s.
6. Qasımov İ.Z. Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Nurlan, 2001, 98 s.
7. Paşa A. Azərbaycan şəxs adları. Bakı: Maarif, 1996.
8. Şıxıyeva İ. KDQ-də şəxs adlarının linqvostatik xüsusiyyətləri. "Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı problemləri". Bakı: 1993.
9. Tanrıverdi Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud"un söz dünyası. Bakı: Nurlan, 2007, 456 s.

Summary

Yagubov Nijat

Nakhchivan State University

Qualificatic features of historics in Azerbaijan

The article deals with the history of the Azerbaijani language, the character of their development, and the approach to history in linguistics. The lexical-semantic features, origins, ways of occurrence and shapes in historical periods are included in the archeological fund of the Azerbaijani language. Compared with modern period literature and dialects of the archaeologists developed in "Kitabi Dada Gorgud", "Divani Vocabulary Turk" and "Oghuznama", substantial scientific results were also reflected.

Резюме
Ягубов Ниджат
Нахчыванский Государственный Университет

Квалификационные особенности истории в Азербайджане

В статье рассматриваются история азербайджанского языка, характер их развития и подходы к подходу к истории в лингвистике. В археологическом фонде азербайджанского языка включены лексико-семантические особенности, истоки, пути возникновения и формы в исторические периоды. По сравнению с современной литературой периода и диалектами археологов, разработанных в «Китаби Дада Горгуд», «Дивани Словарь Турок» и «Огузнама», были также отражены существенные научные результаты.

Тарвердиева Сабина,
кандидат филологических наук, доцент
s.y.tarverdiyeva@gmail.com
Бакинский Славянский Университет

Основные аспекты истории «женских исследований»
(На материале книги Н. Пушкарёвой
«Гендерная теория и историческое знание»)

Аннотация: В статье рассматривается эволюция изучения «женской истории», анализируется возникновение и особенности «женских исследований». Основным источником является книга Н.Пушкарёвой «Гендерная теория и историческое знание»). В статье находит отражение список работ, на которых Н.Пушкарёва обращает свое внимание и в которых женщина рассматривается как объект и субъект истории. Это и работы И.Платонова, Н.С.Забелина, А.Н.Афанасьева, И.В.Васильева, Е.И.Якукина, А.Панова, В.И.Сергеевича, В.А.Рязанского и т.д. В данных исследованиях рассматриваются широкий спектр вопросов, социальное положение женщин, женский труд, женское право, женское образование и т.д.

Автор связывает основательное начало изучения данной темы именно с концом XVIII в. и началом XIX века. Так же указывается, что «Женские исследования» на Западе и в России имеют свою специфику введения и раскрытия проблемы.

Ключевые слова: женское право, исследование, гендерное равноправие

Açar sözlər: qadın hüququ, araşdırma, gender bərabərliyi

Key words: female right, research, gender equality

С момента огласки вопроса «чего хочет женщина» по сей день, появилось масса работ, в которых ищут ответы на подобного рода вопросы. Эти работы, конечно же, каждый по себе имеет огромное значения для восстановления «истории Женщины», в общей картине истории человечества. Но большее значение имеют те работы, в которых предметом изучения является история «женских исследований». Так как, в такого рода работах рассматриваются комплексное изучение истории возникновения вопроса. Именно одной из таких значимых работ является исследование Н.Пушкарёвой «Гендерная теория и историческое знание», изданное в 2007 году. В данной работе раскрывается основные этапы изучения вопроса.

Автор книги указывает, что история изучения «женской темы» начинается 1800-го года. Она приводит цитату от Н.Карамзина в котором говорится о том, что найдётся «талантливое перо которого напишет галерею портретов россиянок, знаменитых в истории ими достойный сей участи, изображая лица живыми красками любви к женскому полу и к Отечеству» (3, с. 10). Автор связывает основательное начало изучения данной темы именно с концом XVIII в. и началом XIX века, с началом подъёма национального сознания, вызванного войной 1812 года. Однако роль женщины рассматривается именно с приемлемой позиции – бытовой. Для женщины роль, которая приравнивается с бытом, описания её жизненного пути, которая обязательно проходит через кухню – вот основной круг действия или можно это назвать «заколдованным кругом». В то же время начали изучения правовой стороны «женского вопроса». Следует отметить, что именно этот род деятельности воспринимается как основной вид деятельности женщин.

Однако, Н.Пушкарёва приводит список работ, в которых женщина рассматривалась как объект и субъект истории. Это и работы И.Платонова, Н.С.Забелина, А.Н.Афанасьева, И.В.Васильева, Е.И.Якукина, А.Панова, В.И.Сергеевича, В.А.Рязанского и т.д. В данных исследованиях рассматриваются широкий спектр вопросов, социальное положение женщин, женский труд, женское право, женское образование и т.д.

«Подводя итоги более чем веков развития русской дореволюционной историографии «женской темы», стоит подчеркнуть, что в отличие от многих европейских историков, обращавшихся к ней редко, освещавших её фрагментарно и «не имевших соседнего фундамента специальных исследований», где публикации о женщинах по большей части «носили откровенно популярный ими публицистический характер», наша историческая наука сделала в XIX столетии немало важных шагов, приблизивших современных учёных к глубокому осмыслению русского прошлого с точки зрения истории взаимоотношений полов» (5, с. 25).

На наш взгляд основополагающим фактором является то, что в обществе конечно же, прекрасно понимается роль женщины. Иначе не первые христиане, или же первые революционеры не акцентировали бы своё внимание на женщине, как распространителю своих идей. Ведь вопрос женского образования возник именно с вопроса самораспространения религиозных воззрений. То же самое относится и к революционным идеям. Так в начале 20-х годов XX века была провозглашена новая формулировка «новый быт». Что же подразумевалось под этим названием. «В центре внимания и обсуждения оказались такие стороны женской эмансипации, как процесс ликвидации неграмотности среди женщин (причём он рассматривался как часть проблемы сознания, «нового быта», новой женской повседневности), на страницах периодической печати велись дискуссии об обеспечении бытового равноправия женщин с мужчинами, оговоренного уже в конституции» (5, с. 29).

Следует отметить, что в революционных резолюциях женский вопрос решался весьма своеобразно. Начиная с «крылатого Эроса» Коллантай заканчивая с «инструментом деторождения» А.Б.Залкинда и с определения «пролетарский брак». Получается, что общество впала с одной крайности в другую. С полного порабощения к ее полной эмансипации. Но, тем не менее, факт открытого обсуждения таких «закрытых» тем являлся сам по себе позитивным фактором. Ведь сам факт озвучения данных табуированных тем уже движение вперед.

Но, несмотря на все эти обсуждения, в корне своей любая идеология рассматривает женщин лишь только через призму использования. Будь это

религия или революция. Партийные решения и резолюции на бумаге обеспечили право и определили обязанности женщины. Но общество возвращается к обсуждению этих вечных вопросов и в середине XX века, и в начале XXI века. «Для того времени это определение выглядело вполне удовлетворительным, поскольку иные аспекты названной проблемы – демографический, сексологический, социально-психологический, культурно-религиозный и др. – и не могли быть проанализированы в научной литературе, создававшейся в прокрустовом ложе марксистских схем» (5, с. 35). Но, надо согласиться с той мыслью, что правовое определение роли женщины было очень серьёзным этапом в развитии вопроса. Именно правовое отражение женского права в советском пространстве создало благотворную почву для развития.

«Оказалось, что почти нет такой области изучения прошлого, которую нельзя было бы отнести к женской теме. Поэтому многие историки быстро поняли неисчерпаемость темы и принялись интенсивно её разрабатывать. Похоже, что начало 1970-х гг. может быть охарактеризовано как период рождения «истории женщин» как самостоятельного направления познания прошлого и одновременно как части Women's studies» (5, с. 55).

И наконец, женщина стала объектом изучения целого спектра наук. Середина XX века отмечается усилением научного подхода изучения женского вопроса. Как отмечает Н.Пушкарёва, в этот период рассматриваются две гипотезы: О андроцентричности истории и определение предыдущего опыта изучения истории женщин как сексистской (5, с. 58). Следует отметить, что все аспекты изучения данного вопроса до середины XX века было важным, но отнюдь не комплексным. Именно эти фактором обусловлено возникновение II волны феминизма, таких понятий как феминистская поэтика, критика, женское письмо и творчество и т.д.

Таким образом, «социальная история» было тем полем, где рассматривалось многоспектрность изучения женского вопроса. Создаётся ощущение, что научное общество нащупывал пульс, для определения состояния изученности вопроса. Этим объясняется возникновение, развитие различных научных подходов и методологий за короткий срок. Это было ещё и периодом внедрения в научную сферу женского вопроса.

«Женская история», или историческая феминология, была принята мировым научным сообществом с большим трудом и далеко не сразу. Идея реконструкции прошлого сквозь призму женского взгляда на мир воспринималась с огромной долей скепсиса. Попытки придать по феминистскому сознанию историческую ретроспективу, создать некие «сексуально-детерминированные» исследования вызвали у учёных – традиционалистов в лучшем случае ироническую усмешку, тем более что первые феминологи не уставали твердить, что «ключом пониманию женской истории является признак – хотя и болезненное принятие – того факта что это история большинства человечества» (6, с. 64).

Может это и звучит ненормально, но парадоксом в истории изучения истории женщин является именно фактор непричисления положительному большинству. То есть положительное мужское большинство и остальной мир. Этот фактор привёл к возникновению объединений женщин-исследовательниц. «Женщины-исследователи из разных стран мира протянули друг другу руки: они приглашали на свои конференции своих коллег и их учёных, они вырабатывали тактику противостояния «старой науке» на всевозможных научных уровнях и делились её секретами друг с другом, поскольку ни в одной стране мира институционализация «женской истории» (как и женских исследований вообще) не была гладкой и беспроблемной» (5, с. 65). Однако можно утверждать, что

результатом борьбы стало централизация исследований женской истории, создание соответствующих организаций, который объединял научные организации более 30-ти стран. Но несмотря на весь этот огромный научный багаж нельзя утверждать, что женский вопрос окончательно решён. «Без всякого допущения можно сказать, что в мировой историографии нет пока ни одной работы, в которой бы вёлся параллельный, сопоставительный анализ женской истории, скажем, в Европе и странах других континентов (Южной Америке, Азии)» (5, с. 68).

Рассмотрев названия исследований женской тематики можем увидеть саму специфику постановки и эволюции вопроса. Например: «Становясь видимыми. Женщины в европейской истории» Р.Брайденталь и К.Кунэ, «Подчинённый пол» В.Булло, «Половина человечество» К.Хендерсона и Б.Макмануса и т.д. Во многих исследованиях развитие исторического вопроса о роли женщин в истории человечества подчеркивается влияние новейших тенденций науки, искусства, политики и т.д. Можно отметить, что выявляя ступени развития, раскрывалась ещё одна сфера деятельности женщин, раскрывалась ещё одна грань. Женщины как субъекта истории и движущей силы общества. Каждый Новый виток развития социума становилось трамплином для женщины. Наталья Пушкарёва в своей работе отмечает, что первоисточником, т.н. профеминистами были работы не XVIII – XIX вв., а XVI – XVII вв. Например, в книге К.Хендерсона и Б.Макмануса «Половина человечества» были заложены основы феминистских воззрений. «Именно протофеминисты раннего Нового времени доказывали исследовательницы, попытались детально разрушить негативные образы женщины, которыми была переполнена литература их времени (а это были, казалось бы, совершенно сложившиеся образы «коварной соблазнительницы», «сварливой мегеры», «расточительницы»). Они показывали, что такие образы были сконструированы страхами мужчин, коллективными психологическими фобиями. Среди них на первом месте опасения в силе своей мужской сексуальности (образ соблазнительницы в условиях распространения всё более поздних браков), в своей возможности считаться главами семейств (образ склочницы), страхами перед разорением в условиях экономической нестабильности (образ расточительницы) (5, с. 73).

Другими словами, мужчины видели в эмансипации женщин угрозу для своей власти в деле управления миром и угрозу своему авторитету. Свой трон они не могли делить с женщинами. Воспользоваться силой и энергией, способностью и интеллектом для достижения цели соратника, да, но не победительницей и соуправленцем!

Н.Пушкарёва приводит так же цитаты из книги «История их самих. Женщина в Европе от доисторических времён до настоящего времени», авторами которого являются Б.С.Андерсон и Ю.П.Цинссер. Автор отмечает, что исследователи в двухтомной работе прослеживают историю женщин в совершенно разных социальных пластах с IX столетия до сих пор, тем самым выявляют основные тенденции деградации женского вопроса пропорционально развитию общества. «Именно в XVI – XVII вв., показывали они на примерах, не только церковными, но и светскими идеологами стал проповедоваться идеал женщины – «ангела дома», как идеал для жен всех классов и «во всех обстоятельствах». Именно тогда, в том самом возрожденческом XVI в., считали они, женщины были лишены прежних прав на контроль над их имуществом, тогда же был подтверждён «основной авторитет» - авторитет мужчины в семье», отвергнуты «все попытки женщин самостоятельно регулировать число деторождений», «забыты за ненадобностью»

вопрос о высшем образовании для женщин и получения ими квалифицированного профессионального обучения» (5, с. 74).

Следуя данной гипотезе, можно сказать, что чем дальше открывались горизонты, тем дальше не хотели пустить женщин. Причём данная идея сплотила мужчины разных социальных уровней.

При любом исследовании где рассматривается история женщин, исходя из истории мужчин, даёт однобокий эффект. Лишь рассматривая самостоятельную линию развития, не выбирая фоном мужскую линию, а общеисторическое развитие человечества вообще, можно определить степень изученности вопроса. Этот же аспект подчеркивает Н.Пушкарёва: «Продолжая взятое в качестве эпиграфа к данной части высказывания К.Гиллиган о том, что уже рассказ об Адама и Еве показывает, что когда женщину делают от мужчины, ничего хорошего не получается, можно сказать: феминологи доказали, что если «делать» женскую историю из истории мужской (выдавая её за общую) – из такого дела тоже ничего хорошего не выйдет» (5, с. 81).

Следует также отметить, что, изучая историю женщин на разных этапах истории, на первый план выходит разные субъекты истории. Однозначно говорить об истории конкретной отдельно взятой судьбы не получается. Ведь невозможно исключить отдельно взятые факторы, особенности, невозможно применить к той или другой особе, историческому моменту или же географической единице. Например, если мы говорим о вопросе образования женщины в век куртизанок они были допущены к наукам, в то время как аристократки и простолюдинки были лишены данного права.

«Отдельной перспективой открытия неединства истории, ранее считавшейся всеобщей (и потому так и называвшейся – *general history, allgemeine Geschichte*), было признание права на существования не одной, а именно разных историй, «в том числе – и разных «женских историй» - истории европейских женщин и женщин Востока и Африки, истории женского социального опыта белых и чёрных, имевших высокий образовательный статус и не имевших вообще никакого образования и т.п.». историческая феминология заставила научный мир говорить о «разных историях» (как это ни казалось сначала непривычным для уха), о множественности «истории», такой подход оказался впоследствии на рубеже XX – XXI вв., очень созвучным постмодернистской идее плюреальности» (5, с. 82).

Весь научный опыт феминистских исследований сводилось к тому, что к середине 70-х годов XX века была признана роль женщины в общем развитии человечества, определились границы деятельности женщин и мужчин. Таким образом, выявились причины определения таких «чётких» и «не нарушаемых» границ половой дифференциации деятельности.

Учёные так же выяснили, что этой регресс был начат в эпоху Возрождения, в то время как в Средневековье сферы деятельности обеих полов был равнозначен. Однако, говорить о таком положении дел, акцентируя Западный опыт, неправильно. Сколько не во временном, сколько в содержательном плане особых различий между Западом и Востоком в этом вопросе нет. Географическое, политическое, философское, социальное, историческое, этических, нравственные - вот некоторые аспекты разветвления женского вопроса. Интересен и тот фактор, что на этом разветвления не заканчивается. Разветвление в две полярные половины мира продолжает внутри себя, распределяться по выше названным аспектам. Женщины разных рас, религий, положений. И лишь собрав эту мозаику можно говорить об одной большой Истории женщины.

Литература

1. Залкинд А. 12 половых заповедей революционного пролетариата // Родник, 1989. №9, с. 65-68.
2. История женщин, II том «Молчание Средних веков». Под редакцией Кристиан Кланиш-Зубер Санкт-Петербург: Алатайя, 2009.
3. Карамзин Н.М. Известие о Марфе-посаднице // Вестник Европы, 1803. Ч. IX. №12, с. 294-302.
4. Крючкова Н.Д. «Светское общение как средство самореализации аристократок в средневикторианской Англии» Гендер и общество в истории Алатайя-2007. стр.319
5. Пушкарёва Н. «Гендерная теория и историческое знание» Санкт-Петербург: Алатайя, 2007.
6. Тутле Л. Энциклопедия Феминизма.1986. С. 147
7. Хафтон Олуэн Материнство // «История женщины на западе: Парадоксы Возрождения и Просвещения». Т.3, глава I. Санкт-Петербург: Алатайя, 2008.

Xülasə

Tarverdiyeva Səbinə
Bakı Slavyan Universiteti

“Qadın araşdırmaları” tarixinin əsas aspektləri **(N.Puşkaryovanın “Gender nəzəriyyəsi və tarixi elm” kitabının əsasında)**

Məqalədə “qadın araşdırmalarının” yaranma tarixi, inkişaf mərhələləri və əsas siyasi- ictimai aspektləri təhlil olunmuşdur. N.Puşkaryovanın “Gender nəzəriyyəsi və tarixi elm” kitabında səsləndirilmiş elmi mülahizələr araşdırılmış və ümumi elmi-nəzəri nəticələri nəzərdən keçirilmişdir. Ümumilikdə, göstərilmişdir ki, “qadın araşdırmalarını” özündə Qərb və Şərq fəlsəfəsinə, müxtəlif dini, siyasi, ictimai nüanslara ayrılır və bu parçalanma problemin kompleks araşdırılmasına mane olur.

Summary

Tarverdiyeva Sabina
Baku Slavic University

The main aspects of the history of “Women investigations” **(based on N. Pushkareva's book of "Gender theory and historical knowledge")**

The history of “Women investigations”, stages of development and political – social aspects have been analyzed in the article. Scientific analyses mentioned in N. Pushkareva's book “Gender theory and historical science“ have been investigated and common scientific – theoretical results have been looked through. In general it was shown that “Women investigations“ in itself is divided into West and East Philosophy, various religious, political, social nuances and this separation prevents from complex investigation of problem.

MÜNDƏRİCAT

1.	Ağzadə Yədulla <i>Qazi Bürhanəddin və Şah Xətayi.....</i>	3
2.	Abduləzizov Mehman <i>Ümumtəhsil məktəblərində tədrisin etik aspektləri.....</i>	9
3.	Adışirinov Kamil <i>XX əsrin 50-90-cı illərində Şəki ədəbi mühitində Sabir satira ənənələri ("Səbuhi" ədəbi məclisinin üzvlərinin yaradıcılığı əsasında).....</i>	13
4.	Ağayev Dəyanət <i>Qloballaşmanın Azərbaycan dilinə mənfi təsirləri.....</i>	20
5.	Bayramov Müşfiq, Kərimov Samir <i>Azərbaycan İslam sivilizasiyasının mərkəzlərindən biri kimi.....</i>	25
6.	Cəfərov Sahil <i>Özünəqəsdə meyllilik sosiallaşmanın inflyasiya həddi kimi.....</i>	30
7.	Cəfərov Mayıs <i>Azərbaycanın Cənub-Şərq bölgəsinin etnoqrafik tədqiqat tarixindən.....</i>	34
8.	Eyvazov Elçin <i>İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələləri.....</i>	39
9.	Əliyev Müşrəvan <i>İqtisadiyyatda qiymət amilindən istifadənin zəruri ilkin şərtləri.....</i>	49
10.	Əliyev Əlirza <i>Sabit Rəhmanın komediyalarında şəxs adlarının linqvistik təhlili.....</i>	55
11.	Əzizxanlı Qardaşxan <i>Çağdaş Azərbaycan şeirində xalq arxetipi və xalq yaradıcılığı problemi (Məmməd Araz, Söhrab Tahir, Məmməd İsmayılın yaradıcılığı əsasında).....</i>	62
12.	Əliyeva Abuhəyat <i>Qiymətlərin tənzimlənməsinin beynəlxalq təcrübəsi.....</i>	67
13.	Hüseynov İslam <i>Naxçıvanda kas etnosu ilə bağlı yaranmış yer adları.....</i>	71
14.	Haşimov Niyaməddin <i>Əli Vəliyevin bədii dilində dil-diş samitlərinin poetikası.....</i>	76
15.	Hüseynova Arzu <i>XX əsrin 80-ci illərində İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında bölünmüş vətən mövzusu .....</i>	82
16.	İsmayılov Kamran <i>Azərbaycançılıq məfkurəsinin tarixi kökləri.....</i>	89
17.	İbadov Rakif <i>XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycan SSR-nin iqtisadiyyatı və Cənub-Şərq bölgəsinin sosial-iqtisadi dinamikası.....</i>	100
18.	İmanlı Asif <i>XVIII əsrin birinci rübündə Azərbaycanın Xəzəryanı şəhərlərinin sosial iqtisadi vəziyyəti (Con Bel və İohan Qustav Gerberin müşahidələri əsasında)</i>	108
19.	İsmayılova Esmira <i>Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın anadilli poeziyasında azadlıq, qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik ideyalarının tərənnümü.....</i>	114
20.	Kəlbizadə Elnur, Kəlbəyev Həşim <i>Qədim ayinlər və multikulturalıq.....</i>	119
21.	Məmmədov Məsud, Bünyadova Aynur <i>Azərbaycan dilində alınma sözlərin mənşəyinə görə təsnifatı.....</i>	124

22.	Mahmudov Kamal, Bayramov Müşfiq <i>Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli-mənəvi dəyərlərimizin inkişafı.</i>	131
23.	Məmmədova Rəsmiyyə, Məmmədov Zaur <i>Azərbaycan Respublikasının ATƏT ilə əməkdaşlığı çərçivəsində Dağlıq Qarabağ probleminin həlli yolları (1991-1998).....</i>	135
24.	Mehrəliyev Şahin <i>Uşaq və yeniyetmələrin psixi inkişafında müasir informasiya texnologiyalarının yaratdığı psixoloji problemlər.....</i>	142
25.	Məhərrəmov Şəfəq <i>İngilis və Azərbaycan dillərində məkan önlükləri və onların ifadə vasitələri ....</i>	146
26.	Məlikli Nurlanə <i>Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin yaradılması ərəfəsində ictimai-siyasi vəziyyət.....</i>	152
27.	Niyazov Xəlid <i>Dövlət informasiya siyasətinin reallaşdırılması və dövlət hakimiyyəti</i>	159
28.	Süleymanoğlu Fikrət <i>Akademik Mirzə İbrahimov Cənubi Azərbaycan şairi Səhəndin ədəbi yaradıcılığı haqqında.....</i>	166
29.	Sevdimaliyev Murad <i>Naxçıvan Muxtar Respublikası iqtisadiyyatının şəxəli inkişafında kənd təsərrüfatının rolu.....</i>	171
30.	Şərifov Şahlar <i>Rəşidilər dövründə Azərbaycanda idarəetmə sulu.....</i>	176
31.	Tahirli Abid <i>Abay Dağlı pyeslərinin tədqiqinə dair.....</i>	181
32.	Yaqubov Nicat <i>Azərbaycan dilində tarixizmlərin semantik üsusiyyətləri.....</i>	186
33.	Тарвердиева Сабина <i>Основные аспекты истории «женских исследований» (На материале книги Н. Пушкарёвой «Гендерная теория и историческое знание»).....</i>	191

Yığıma verilmişdir: 15.06.2018

Capa imzalanmışdır: 02.07.2018

Kagızın formatı: $64 \times 84^{\frac{1}{8}}$

Cap vərəqi: 25 c.v., tiraj: 99

Cap ofsent üsulu ilə.

---

www.lsu.edu.az e-mail: office@lsu.edu.az Tel: (+994) 25-25-5-25-59

Ünvan: Az 4200, Lənkəran səhəri, General Həzi Aslanov xiyabanı 50